

पद्यः ।	शब्दः ।	वर्णाङ्कः ।	पङ्काङ्कः ।
मध्याह्ने ...	मध्याह्ने ...	४८०	१४
प्रमाणिकोक्तोः ...	प्रामाणिकोक्तोः ...	४८५	१५
प्रतिषिध्यते ...	प्रतिषिध्यते ...	५००	१६
दानेवौ ...	दानेवौ ...	५१६	१७
रुतं ...	रुतं ...	५१६	१८
सौभाग्यो ...	सौभाग्ये ...	५२८	१९
ग्रह ...	ग्रहः ...	५३९	२०
मधुरत्वात् ...	मधुरत्वात् ...	५४९	२१
तथ ...	तथा ...	५४९	२२
शाखिन ...	शाखिना ...	५४९	२३
विद्याम् ...	विद्याम् ...	५४९	२४
शान्तिकाध्याय ...	शान्तिकाध्यायं ...	५६९	२५
शब्दं ...	शब्दं ...	५६९	२६
वैश्यस्य ...	वैश्यस्य ...	५७९	२७
विष्णु ...	विष्णु ...	५७९	२८
सन्दति ...	सन्दति ...	५७९	२९
उज्जं ...	उज्जं ...	५७९	३०
परदिनस्य ...	परदिनस्य ...	५८०	३१
उभयाद्या ...	उभयाद्या ...	५८०	३२
चन्द्रार्कमण्डले ...	चन्द्रार्कमण्डले ...	५८०	३३
प्रतिपन्निभ्य ...	प्रतिपन्निभ्य ...	५८०	३४
पुद्गत ...	पुद्गत ...	६०४	३५
		६१९	३६

कालसारधृतप्रमाणग्रन्थानां ग्रन्थकृताश्च अनुक्रमणी ।

नामानि

पृष्ठ

अमल्य संहिता २०, ११६, ११७, ११८, ११९ ।

अङ्गिरा ११६, ११८, २५०, २६६, २७३, १७१, २६७, २८१, २८२,
२८६, ३०१, ३०३, ३०७, ३१७, ३२०, ३२६, ३१४, ३६३ ।

अग्नि २८१, ३०५ ।

आमिषपुराणं ७०, १२६, १४८, २८५, ३०५, ३२२, १२६, ३५१, ३५७,
३०६, ३०७, ६०२ ।

आत्रार्यः १२४, २१६ ।

आद्यध्वज्य अतिः २७४ ।

आदित्यपुराणं ५३, ५५, ८७, १०५, २५५, २५८, ७७१, २७१, ३६१,
३८६, ६१० ।

आदिपुराणं २८६, ३०६, ३६२, ५७१ ।

आपस्तम्ब १८, ५०, ६७, ६८, १५४, २००, २०२, २१३, २२५, २६४,
२७२, २७४, ३२३, ३६३, ३७७, ३७८, ३८४, ४४२, ४६६, ५२८,
५७६, ५५१, ५५६, ५६६ ।

आश्वलायनः ३०२, ३१६, ३२० ।

ईशागसंहिता १६०, १६१, १६४ ।

उत्तरसौह २३० ।

उपहारसंहिता ७१ ।

उशना ६६, ३०६, ३२८, ३१६, ३२७, ३२८, ३२०, ५१८, ५२३, ५२८,
५५३, ५५६ ।

पद्यदिः ।	श्रुतिः ।	पद्यादयः ।	पद्युक्तिः ।
दोषयावा ...	दोषयावा ...	१८६ ...	२१
आहभूक् ...	आहभूक् ...	१८६ ...	२
मरदेशस्यः ...	मरदेशस्यः ...	२०० ...	१३
चापिडकस्य ...	चापिडकस्य ...	२०० ...	२२
विशराह ...	विशराह ...	२०१ ...	७
दुर्वाभिः ...	दुर्वाभिः ...	२०० ...	११
दुर्वा ...	दुर्वा ...	२०० ...	१५
एवमिद्वारभ्यादिपतइत्यन्तं	अनावश्यकोऽयमथ	२०४ ...	१४
हादयेऽनि ...	हादयेऽनि ...	२१८ ...	११
वरावेन्द्र ...	रावेन्द्र ...	२१८ ...	११
भयक्षया ...	भयक्षया ...	२२९ ...	१५
दक्षिणात् ...	दक्षिणात् ...	२२४ ...	२२
प्रतिप्रसवाद्मूलं	प्रतिप्रसवाद्मूलं	२२६ ...	२२
दिव्यवेत्य ...	दिव्यवेत्य ...	२३३ ...	१०
विद्यवेत्य ...	दिव्यवेत्य ...	२३३ ...	२१
इत्यर्थः ...	इत्यर्थः ...	२३६ ...	१८
केवलाधिमासवर्षे	केवलाधिमासवर्षे	२३७ ...	८
वर्षावर्षाभिः ...	वर्षावर्षाभिः	२३७ ...	१६
निष्कलाः ...	निष्कलाः ...	२३८ ...	१
तच्छरतो ...	तच्छरतो ...	२४८ ...	३
ज्योतिर्वचनेन ...	ज्योतिर्वचनेन	२४८ ...	६
माण्डव्य ...	माण्डव्य	२४८ ...	१४
मयाश्राद्ध ...	मयाश्राद्धं ...	२५० ...	२१
यथा ...	यथा ...	२६० ...	५
भास्ववस्वीय ...	भास्ववस्वीय	२६३ ...	६

अर्थः ।	अर्थः ।	अर्थः ।	अर्थः ।
प्रेमान ...	प्रेमान् ...	२८३	११
त्रिप्राज्ञ ...	त्रिप्राज्ञ ...	२८६	६
दिवसेः ...	दिवसेः ...	३०२	७
त्रिप्राज्ञोशौचं ...	त्रिप्राज्ञोशौचं ...	३१०	२०
वाच्यवत्त्वः ...	वाच्यवत्त्वः ...	३१६	२१
दुष्प्रतिक्रिये ...	दुष्प्रतिक्रिये ...	३१७	१०
धनादि ...	धनादि ...	३२०	१२
धर्माधर्मादीनां ...	धर्माधर्मादीनां ...	३६८	१०
प्रतिपक्षोत्पत्तिः ...	प्रतिपक्षोत्पत्तिः ...	३६५	१३
अपराधः ...	अपराधः ...	३८०	११
वाधिता ...	वाधिता ...	३८८	११
तदुत्पत्तिः ...	तदुत्पत्तिः ...	३८८	११
यत्कर्मार्थं ...	यत्कर्मार्थं ...	३८९	२२
आहितार्थं ...	आहितार्थं ...	३९५	२२
प्रतिभावमापन्ना ...	प्रतिभावमापन्ना ...	३९७	१
इष्टं ...	इष्टं ...	३९६	६
संपिण्डोक्तविधायः ...	संपिण्डोक्तविधायः ...	४२८	१०
अश्वमेधपक्ष ...	अश्वमेधपक्ष ...	४३०	५
संनिधेयं ...	संनिधेयं ...	४३१	१५
अत्यन्तं ...	अत्यन्तं ...	४३८	५
आत्मन्मादस्यत्वात् ...	आत्मन्मादस्यत्वात् ...	४३८	२१
इत्युक्ते ...	इत्युक्ते ...	४४१	२१
पञ्चपञ्चिक ...	पञ्चपञ्चिक ...	४६०	११
प्रदाययत् ...	प्रदाययत् ...	४६८	१५
कर्मचयन ...	कर्मचयन ...	४७३	१२

शामानि

पदे

शाल्यशुद्धः २४२, २६४, २५४, २८८, ३१२, ३२६, ३०८ ।

शकासपुराणं ११६, १८१, १८२, १८३ ।

शरदः १२०, २०८, ३१२ ।

शर्काचार्यः ३६६, ३०० ।

शल्पतदः २२, २७, १५२, १८०, १८७, २११, २१८, २२३, २२७, २६६,
२७५, २७६, २८०, २५२, ३००, २८२, २८८, ३०१, ३०२, ३१६,
३३६, ३३८, ३३५, ३५५, ५१०, ५३४, ५५०, ५६०, ५६६ ।

शशपः २२२, २२६, २३० ।

शठकाष्ट्यं २३३, २३८, २३८, २३३ ।

शाल्यायनः ५२, १०१, १२६, १३१, १३२, १३३, १३४, २२६, २३३,
२५८, २८६, २८२, २९१, ३००, ३१०, ३२८, ३२९, ३३६, ३३७,
३३९, ३३२, ३५५, ३६३, ३७०, ३८५, ५१३, ५२०, ५३०, ५६० ।

शानिकः १६२ ।

शार्ङ्गाजिनिः २७८, २८६, ३८०, ३९०, ३९०, ३५३, ३८०, ३८३ ।

शालमाधवीर्यं ५०५ ।

शालादर्थः ३२, ३३, १५३, २६३, २८८, ३१८, ३३८, ३८६ ।

शालादर्थीय संग्रहकारिका २३१, २३३, ३२५ ।

शालिकापुराणं १०८ ।

शालिदास चपनी २६०, २७७, ३११, ३१८ ।

शालीखण्डं २६ ।

शूर्मेपुराणं ३, ५४, ८३, ११५, १२७, १२८, १३२, १३०, १३१, २०३,
२१०, २५५, २८३, २८६, २८७, ३११, ३०३, ३०८, ५८३,
६००, ६०३ ।

शाल्यकौमुदी १३३, २८०, २८८, ५८० ।

शाल्यमहाशयः ५८० ।

भामिनि

पञ्च

छायाद्वयपण्डितमहापात्रः १०१, १२२, २०८ ।

कैयटः ४५५ ।

कोषः ४३१ ।

कौमुदिः २४२ ।

क्रतुः ४७७, ४८८ ।

गभस्तिः ४११ ।

गण्डपुराणं वा तार्क्ष्यपुराणं ५५, ८८, १००, ११०, १२६, १४०, १४६,
२६६, ३२८, ६०७, ६०८ ।

गार्ग्यः ३५, ४४, ४५, ४७, २०२, २२८, ४५३, ४५७, ४८७, ५८८ ।

मानवः ३६८, ३८८, ४०४, ४१७, ४२८ ।

मृच्छपश्चिष्टं २३३, २३८ ।

मृच्छप्रायश्चित्तं ४२५ ।

मृच्छसूत्रभाष्यं २०८ ।

मोक्षिणः ४८, १३३, १७२, १८८, ३८२, ३८७, ३८८, ४००, ४०४, ४०५,
४०८, ४१७, ४१८, ४२०, ४२१, ४३४, ५२८, ५७२ ।

मौडः १२१, ३२१, ६१२ ।

मौडसंबन्धुसप्तश्लोकाः ८२, २६२ ।

मौड्यीय चिन्तामणिः ४४३ ।

मौतमः २००, २०१, २१३, २४०, २८८, ३१६, ३५७, ३७४, ४००, ४४८,
४५५, ४५७, ४६६ ।

मृगशेषः ५२० ।

मृगशेषपरिचिष्टं १०, २०८, २५८, २६८, २७७, ३१०, ३१३, ३१८,
३३८, ३५५, ३६६, ३७१, ३८५, ३८८, ४००, ४०१, ४०४, ४०५,
४१३, ४१७, ४२४, ५७०, ५८६ ।

मातृक्यः २५७, २७८, २८६, ३२४, ४०४, ४०५, ४१० ।

भाषाणि

पद्येषु

भाषाणि: ६०, १७७, २३६, २४२, २६०, २६४, २७७, २७८, २८७,
३०८, ४१३, ४२३, ४५४, ४८३, ४८६, ४८८, ५८८ ।

जैमिनि: ११२, १२२, २५८, २७७, ३७४, ३८१ ।

जैमिनीय रामायणं ३२१ ।

ज्योतिः सितामघः २३७ ।

ज्योतिषाख्यं ३, ६, १२, ४४, ४७, ६८, १२६, २०६, २१७, २१८, २२७,
२२८, २२८, २३१, २३३, २३५, २३६, २३८, ४३८, ४५८, ४६८,
४६८, ४७३, ५७८, ५८६ ।

ज्योतिषागहः ३५४ ।

ज्योतिषसिद्धान्तः २३५ ।

तिथितत्त्वकारः १०३, १०६, १०७, ११८, २२४, ४२१, ४६३, ४७६,
५०५, ६१२ ।

तैत्तिरीयब्राह्मणं नारायणीयं ५ ।

दण्डः २६८, ३०७, ३१४, ३७१, ४८८, ५८४, ५८७ ।

दाक्षिणात्यसंज्ञाकारिका २२४ ।

दुर्गास्तवः १०३ ।

देवजः ५१, ५४, ५७, ६४, ८१, १२२, १२७, १३८, १६१, २१०, २१५,
२५५, २८२, ३०३, ४१३, ५००, ५०४, ५०५, ५२२, ५२७, ५३८,
५४६, ५४०, ५५३, ५५७, ५६५, ५६६, ५७८, ५८०, ५८७, ५८८,
६१३ ।

देवीपुराणं ८, ८०, ८३, ८८, १०३, १०४, १०५, १११, ११२, ११४,
१५७, २०३, २३०, २८४, ४६२, ४६६, ४७८, ४८८, ५०८, ५८०,
५८२, ५८३, ५८४ ।

धर्मः ५०१ ।

नामानि

पत्रेषु

धौम्य २०३ ।

नन्दिपुराणं २६, ५८० ।

नरसिंहपुराणं १०५, ३२३, ५०७ ।

नागरखण्डं २०३ ।

नारदः १०२, १२०, १३०, १३३, १३६, १६१, २२६, ३१०, ३३१,
५६८ ।नारदीयपुराणं २०, २५, २६, ३३, ३६, ३०, ३५, ३८, ७७, ८०, ८८,
१००, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३८, १८५, ३८२, ३३८ ।नारायणभाष्यम् ३६६, ३६६, ३०१, ३०३, ३२५, ३२६, ३२७, ३३२,
३३३ ।

निगमः ६८, ८८, १२८, १५२, १५३, ५३०, ५६०, ५६५ ।

निबन्धकृत् २०१, २२०, २३८, २५८, ३०६, ३०८, ३१५, ५०० ।

निर्णयामृतं २०२ ।

नीतिरत्नाकरः ८०, १०१, १२३ ।

नृसिंहतामनीयं २१० ।

पञ्चानन ३००, ३०२ ।

पद्मपुराणं १३, १६, १७, १८, ३०, ३८, ३९, ३१, ६६, ६७, ७६, ८०,
११५, १३५, १३३, १३४, १५१, १६५, १६७, १७०, ३१५, ६०८ ।

पटाश्रय ७६, १६२, १६६, २११, २८८, ३१५, ३१६, ३२८, ३३८ ।

परिशिष्ट ३६८, ३६९, ३८२ ।

पारस्कार १०२, २१०, २१५, २१६, २१८, २२१, २६०, २७३, २७६,
२७८, २८२, २८३, ३०१, ३०५, ३२२, ३२३, ३२६, ३३१, ३३३,
३२८, ३३०, ५३० ।

पितामहः ३२, १०१ ।

पितृचरणा १८, २८८, २८० ।

नामानि

पञ्चम

पुराणं ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७ ।

पुराणोत्तमपुराणं १८८ ।

उल्लस्यः १३२, २६० ।

पुष्करपुराणं ६०१ ।

पुष्पवाय्याः २८ ।

पैठोनासिः ८६, ८८, ९२, ९५, ८५, ९२१, २२३, २२४, २३०, २३५,
२६५, २६८, २८८, ३०५, ३०८, ३२८, ३८८, ३०८, ३०५, ३०६,
३०८, ३११, ३१६, ३२२, ३८८, ३८०, ५०८, ५१८, ५३८, ५४८,
५५२ ।प्रचेताः ३१५, ३२८, ३५८, ३८०, ३२६, ३३३, ३६६, ३३०, ५०३,
५३० ।

प्रजापतिः १०३, २३६, २६०, ५०६ ।

प्रलयपरिशिष्टं १०२ ।

रुद्रगाथाः ८, २३, ३५, २०२, २०३, २३१, २५८, ५८१, ५८८ ।

रुद्रगीतनः ३००, ३८०, ५८० ।

रुद्रमनुः २०३, २८६, ३०३ ।

रुद्रमिहिरः १३५ ।

रुद्रयाज्ञान्तः ६५ ।

रुद्रयाज्ञान्तः २१०, ३३१, ३३८, ३३८, ५६० ।

रुद्राभिः ३०१ ।

रुद्रप्रचेताः १८२, २६३ ।

रुद्रदशिकः वा रुद्रदशिकः ८८, ५८८, ५८९, ५८८, ५८८, ६०३, ६०३ ।

रुद्रदशिकेष्टपुराणं १५१ ।

रुद्रमनुः २८५, २८८, २८०, २८३, २८३, ३०३, ३२५, ३८८, ३८०,
३५३, ३६५, ६१० ।

नामानि

पद्येभ्यः

सहस्रतिः ५४, ६४, ८४, २४८, २४९, २५३, २५५, २५६, २६८, २८०,
२८८, ३११, ३२२, ३५८, ३५८, ३६०, ३८१, ४०८, ४१८, ४८६,
५२४, ५२५, ५४५, ५६४, ५६४, ५६५, ५६६, ५८८ ।

बौधायनः ४२, ५०, ६५, १५४, १८८, २१०, २२५, ३२०, ३०८, ३८०,
३८३, ३८७, ४१५, ४२८, ४३६, ४४४, ५११, ५५१, ५६०, ५७५,
५८४ ।

ब्रह्मपुराणं १४, १४, ३१, ३२, ३५, ५४, ५६, ६४, ६६, ६७, ७०, ७६,
८७, ८८, ८५, १०१, १०८, १०८, ११६, १२०, १३६, १४२, १७८,
१७८, १८४, १८५, १८६, १८८, १८८, २२१, २६८, २७०, २७१,
२८०, २८२, २८३, २८८, २८२, २८३, २८८, २८८, ३००, ३१०,
३१२, ३२१, ३२८, ३२८, ३५२, ३५६, ३५८, ३५८, ३६६, ३८०,
४००, ४०१, ४२४, ४२६, ४४६, ४५१, ४५४, ४६१, ४६२, ४६५,
४७२, ४८४, ४८४, ४८६, ५०२, ५११, ५१२, ५१८, ५२८, ५२८,
५३०, ५३१, ५४२, ५४७, ५६१, ५६२, ५६४, ५६५, ५६६, ५८०,
५८२, ५८४, ६०० ।

ब्रह्मवैवर्तपुराणं ५५, ६८, ७१, ७८, ८१, ८७, ८७, १००, ११६, १३०,
१४१, १५२, १६८, १८१, ३८२, ५८४ ।

ब्रह्मसिद्धान्तः १०, ११, २२२, २३५, २५४, ५८८ ।

ब्रह्माण्डपुराणं ३०, ३८, १३८, १३८, १५०, १७८, १८५, १८०, ४५५,
४६०, ४८१, ५०५, ५१६, ५१७, ५५८, ५८४, ६०२, ६०४, ६०६,
६०८, ६१२ ।

भगवतीपुराणं १०४, १०८, ४६५, ६१० ।

भगवदुक्तिः १६५, ३१८ ।

भगवद्गीता ४ ।

भट्टः ३०२ ।

मामाणि

यमदग्निः ३०६, ३८६ ।

प्राज्ञवक्त्रः ६३, १००, १८८, २००, २०१, २०४, २०६, २०६, २१२,
 २१४, २१६, २२०, २२३, २२४, २२२, २६३, २६६, २६८, २६९,
 २६८, ३००, ३१३, ३१४, ३१५, ३१८, ३२०, ३२१, ३२३, ३५२,
 ३५८, ३६५, ३६७, ३६८, ३८५, ३८२, ३०३, ३१४, ३२६, ३३०,
 ३६२, ३११, ३१६, ३५३, ३५८, ३६२, ३६८, ३६५ ।

प्राज्ञिकाः २५१ ।

योगीश्वरः ६५, ३५६, ३५७ ।

रत्नमाला २२८ ।

राघवभट्टः २६० ।

राजमार्गः २८, ८३, १०२, १६८, २०२, २५३, ३०६, ६०६ ।

रामायणं १३०, १६६, ३०३, ३०६, ३०७ ।

रामधरा २६८ ।

रामायणमाला १०६, १०७ ।

रामधरः ३६८, ३८६ ।

रामधारीतः ११, २५७, २६७, ३१५, ३५१, ३६६, ३७५, ५७८ ।

रामधरराजं ६०, ७३, ८३, ८६, १५५, १६०, १७६, १७७, १८२, २६०,
 २६५, २६८, ३१५ ।

जीकाधिः ३८२ ।

जीकाधिः १६६, ३८६, ३२२, ३२८ ।

वटेश्वरसिद्धान्तः २५० ।

वसः ६० ।

वराहपुराणं १३, ३५, ७५, १३२, १५८, २११, २६५, २६७, ३२६, ३७७,
 ३१०, ३५३, ६०० ।

वराहसिद्धान्तः ३०८ ।

नामानि

यमदधिः २०६, ४८६ ।

याचवक्ताः ६३, १००, १६८, २००, २०१, २०७, २०६, २०८, २१२,
 २१४, २१६, २२०, २२३, २२५, २४२, २६३, २६६, २६७, २६६,
 २६८, ३००, ३१३, ३१४, ३१५, ३१८, ३२०, ३२१, ३२३, ३५२,
 ३५८, ३६५, ३६७, ३६८, ३८५, ३८७, ४०३, ४१३, ४२६, ४३०,
 ४६२, ५११, ५१६, ५३३, ५३८, ५६२, ५६८, ५६९ ।

याज्ञिकाः २५१ ।

योगीश्वरः ८५, ४५६, ५३७ ।

रत्नमाला २२८ ।

राघवभट्टः २६७ ।

राजमार्गः २८, ८३, १०२, १६८, २०२, २५३, ३०६, ६०६ ।

रामायणं १३०, १६८, ३०४, ३०६, ३०५ ।

रत्नधरा २८८ ।

रत्नपामलार्णव १०६, १०७ ।

रत्नोदरः ३६८, ५८६ ।

रत्नपुष्पाक्षरः ११, २३४, २४४, ३१५, ३५३, ३६८, ४४५, ५३८ ।

रत्नपुष्पाक्षरं ६०, ७३, ८४, ८६, १५५, १६०, १७६, १७७, १८२, २६०,
 २६५, २६८, २९५ ।

रत्नः ४८२ ।

रत्नोपाधिः १६६, ३८६, ४२२, ४२८ ।

रत्नोपाधिरहितः २३० ।

रत्नः ६० ।

रत्नपुष्पाक्षरं १५, २३, ७५, १५२, १५८, २११, २६५, २६७, ३२६, ३३४,
 ३३०, ३३३, ६०० ।

रत्नपुष्पाक्षरः ३०८ ।

नामानि

पञ्चेक

१५१, २३३, २३६, ३०६, ३०८, ३११, ३३५, ३५६, ३६१, ३६३,
५०२, ५०७, ५८३, ५८६ ।

विष्णुपुराणं ११, ८५, ८१, १३८, २०८, २२२, २५६, २१६, २५२, ३५०,
३६५, ३६०, ३६८, ३३५, ३६३, ५०२, ५८२ ।

विष्णुहस्तं १५, २५, ३२, ३३, ३४, ८१, ८६, १२८, १३१, १३३, १३४
१३८, १३९, ५८५, ६०१ ।

विष्णुस्मृतिः १०, ३०३, ३०७, ३३०, ३५१ ।

वैशम्पायनः ३०८ ।

वैश्वानरसंहिता ० ।

व्याघ्रपादः २०८, २८५, ३०८, ३२०, ३५०, ३८३, ५८०, ५८१, ५८० ।

व्यासः १३, ३०, ३६, ५६, ६१, १३३, १३७, २११, २२३, २६०, ३१५,
३१६, ३७८, २८२, ३८३, ३०३, ३२१, ३२६, ३८६, ५८८, ५८०,
५८२, ५८५, ६११ ।

प्रतसारा १०१, ६०२ ।

प्रश्नरगीता ५०, ५६६ ।

प्रश्नः वा प्रश्नलिखितौ ३६, ३७, २१५, २१६, २१७ २१८, २१६, २६१,
२६३, २०६, २८०, २८८, २६०, २६१, २६५, २६८, ३०२, ३१६,
३१७, ३११, ३२३, ३६१, ३८२, ३८३, ३८७, ३८०, ५१३, ५३०,
५३१, ५३६, ५३८, ५३९, ५३६, ५३७, ५६०, ५६१ ।

प्रतागन्धः २२२, २३०, २३०, २३६, २५१, २५२ ।

प्रतानन्दसंग्रहः ३१, ७२, ७३, ८०, १२१, १५३, १६०, १७३, १७४,
१७६, १७६, १८०, २१५, २५३, ३०६, ५८३, ६०५ ।

प्रवरस्तामी १०१ ।

प्रानागन्धः २२५, २२६, २५१, २८३, ३१५, ३१८ ३३३, ३८०, ३८६,
३८८, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३१३, ३१५, ३१६, ३२०, ३२१,

नामनि

पदे

सूतिसंग्रहः २४०, २४६, ३१८ ।

सूतिसमुच्चयः ८०, ८५, ३५८, ३६३, ५८३ ।

सूतिसारः ५०३ ।

सूत्राचारः २८८ ।

सूत्र्यनन्दं ५२, ५३, ५६, ५८, ६३, ७७, १२८, १३५, १६१, १६८, १७१,
 २१३, २१८, २२८, २३५, २६०, २७०, २७७, २८१, २८५, २८७,
 ३०६, ३१६, ३२२, ३३०, ३७२, ३८६, ३८०, ४०२, ४५६, ४६३,
 ४७७, ४८०, ५०३, ५०८, ५०८, ५८०, ५८३ ।

व्यग्रवीर्यपञ्चराजं २६७ ।

हरिभक्तिविलासः ११८, १४०, १६५, १७६ ।

हरिवंशः १५०, १५१ ।

हरिहरसमुच्चयः ३७६ ।

हारकलाक्षय ३०३ ।

हारोक्तः ५३, ७८, १८७, १८८, १८८, २००, २१५, २३३, २३३, २८६,
 २८०, २८३, ३१३, ३२२, ३२५, ३५२, ३६३, ३७८, ३८०, ३८६,
 ३८८, ४१३, ४२१, ४२७, ४३१, ४४६, ४८५, ४८८, ४८८, ५०२,
 ५१०, ५१२, ५१३, ५१८, ५२३, ५३१, ५३२, ५३८, ५५२, ५५३,
 ५५६, ५६३, ५६७ ।

हेमाद्रिः ३१६, ३२१, ३२२ ।

सुदमादि

॥॥॥

समस्ततः ०, ४६, ८२, २१२, २४०, ४०५, ५१५ ।

सुखाध्यायः २३१ ।

सप्तविक्रमसंहिता १२६, १२७, १२८, १२९ ।

संख्या: १५४, २१४, २२७, २७६, २९२, ३५६ ।

साक्षात् ३४६, ३४८, ३५३ ।

खालिकायनः B६३ ।

सिद्धान्तशिरोमणि १०, ३२ ।

समन्ता ५६, ५७, ६२, २२७, २०६, २१२, २१३, २५६, २०२, ७१८,
७२७, ७६०, ५८७ ।

सीरपुराणं ५२ इन्द्र ।

सौरभभा: १९६।

[illegible]

सुतिमौमांसा ५५२ ।

सुतिरुज्जमाना ७६८ ।

सुतिमहार्यवः १७१ ।

आ ।

आकाश वै शीर्षमात्रः ...	१६६
आमयाद्रनिरूपणं ...	३५८
आरण्यकप्रश्नौ ...	५३
आयस्यककार्त्तुसंज्ञाप्रश्नौ ...	११७
आश्विनमासकृत्यं ...	२७
आषाढमासकृत्यं ...	२३

इ ।

इन्द्रपौर्णमासी ...	१०६
---------------------	-----

उ ।

उत्तरायणं ...	१५८
उत्तमाग्निराष्ट्रः ...	१७८
उत्थादनैकादशी ...	१८८
उषनयनकाशः ...	२२०
उषवातविशेषः ...	३०
उषाकर्मकाशः ...	१७०

ए ।

एतुनिर्ययः ...	८
एतुप्रभृतिकाशः ...	२०३
एतुप्रभृती ...	८०

ए ।

एकदिने बहुभ्याद्रविचारः ...	७६६
एकभक्तविचारः ...	१६

एकादशीद्वये निर्वयः ...	१३१
एकादशीविचारः ...	१२६
एकादशपञ्चरात्रविचारः- निर्वयः ...	१२६
एकादशाष्टविचारः ...	७०९
एकादशमध्ये पुनर्दृष्टिर्बोद्धव्य- विचारविचारः ...	२९७
एकौदित्याद्रकाशः ...	३७८

क ।

कन्याया श्रीरौद्रादिविचारः	३२२
कर्त्तव्यायां योगः ...	६१६
कारणनिर्ययः ...	५७६
कर्मकाशविशेषः ...	७५
कर्माङ्गकाशः ...	७८०
कामदेवपयोदशी ...	१५२
काम्ययाद्रकाशः ...	१६९
कार्तिकमासकृत्यं ...	२७ - २९
कुक्कुटीमतं ...	८५
कुम्भनिर्ययः ...	५९०
कुशाग्रदन्तमी ...	१२४
कुशाग्रदन्तमी ...	६०
कोलाकचोत्रे माघसप्तम्यां विशेषफलं ...	८७
कौमुदीपौर्णमासी ...	१०६
क्रियाकर्त्तव्यविचारः ...	१५९

कालसारस्य विषयानुक्रमणी ।

—:—

अ ।

अक्षपटतीया ... ६८, १८०	अमावास्यादिषावर्गव्याख्यं ... ४३९
अगम्यार्थविचारः ... ५८५	अयननिर्णयः ... ०
अघोराख्यायतुर्दशौ ... १५०	अयनयोः कर्मादिपेषेषु
अङ्गाधौषविचारः ... २१	उपयोगिता ... ०
अज्ञातमृताहर्दिनिर्णयः ... ६८०	अवाचितनिर्णयः ... ६३
अज्ञाननिर्ज्ञानपक्षीयाद्वत्तमा ४६०	अज्ञेयमावास्या ... ६०४
अधिमासपातेऽपि गुरुविचारः ४२०	अक्षभयोऽमाः ... ५८८
अनङ्गभयोदधौ ... १५३	अग्रतौ गुरुत्वव्याख्यं ... ५०१
अनसप्ततं ... १५६	अनुद्धिकादिषु कर्मकरणा-
अनध्ययनकालाः ... १८४	करवविचारः ... २९८
अनुपनीताक्वाहितयोर्द्वि-	अशौकाशुभौ ... ८८
विचारः ... ३३६	अशौचप्रकरणं ... २५४
अन्तर्जलादेरनन्तरं पुनर्जीवने	अशौचे अध्ययननिषेधः ... १२३
प्रापश्चित्तं ... २९६	अशौचे शुक्लशुक्रविचारः ... ६०३
अन्नप्राशनं ... २१८	अशौचात्तादिसद्व्यवहारः २७०
अपहृत्यसपिण्डेनान्तरं	अशौचे कर्तव्याकर्तव्यविचारः २५८
कर्मव्यविचारः ... ४२८	अशौचे स्नानादिकर्मविचारः २७५
अपराजितादशुभौ ... १२१	अष्टकान्वयव्याख्यं ... ४४०
अपुत्रस्यापि सपिण्डनं ... ४२९	आशुभौ ... ८८
अमावास्या ... १०८	अतस्तत्प्रेतद्वयं ... ३९०

आ ।

आत्मा वै पौर्णमास्यः ...	१६८
आमशाङ्गिहपक्षः ...	४८८
आरण्यावधौ ...	४३
आवृत्तकार्येषु सप्तशौचं ...	३१३
आश्विनमासकृतं ...	२४
आषाढमासकृतं ...	२३

इ ।

इन्द्रपौर्णमासौ ...	१०६
---------------------	-----

उ ।

उत्तरायणं ...	१८८
उत्तराभिषाहः ...	२४८
उत्थापनैकादशी ...	१८८
उपनयनकालः ...	२२०
उपवासनियमः ...	५०
उपशमकालः ...	१००

कृ ।

कृतुनिर्णयः ...	८
कृतुप्रभृति कालाः ...	२०३
कृषिपक्ष्मी ...	८०

ख ।

खरदिने वधुत्याङ्गविचारः ...	४८८
खभक्षविचारः ...	५६

खटादशोद्देशे निशंभः ...	१२१
खटादशोविचारः ...	१२६
खटादशुपवासाधिकारि- निशंभः ...	१२६
खटादशाशदिव्याङ्गं ...	४०३
खटादसम्ये पुत्रदुहिमोर्ग- विवाहविचारः ...	२२७
खोहिष्टमाङ्गकालः ...	३०८

क ।

कन्याया गौरीवादिविचारः	२२२
करतोषाणां योगः ...	६११
कार्यनिर्णयः ...	५७६
कर्मेकालव्याप्तिविचारः ...	३३
कर्माङ्गव्याङ्गं ...	४८०
कामदेवधयोदशी ...	१४२
काम्यव्याङ्गकालः ...	५६१
कार्तिकमासकृत्यं ...	२४-३१
कुङ्कुटोज्ज्वलं ...	८५
कुम्भनिर्णयः ...	५२०
कुम्भागृहशमी ...	१२५
कुम्भान्नाशमी ...	६०
कोनार्कप्रेते मासकृत्यं विशेषवर्तं ...	८७
कौमुदीपौर्णमासौ ...	१०६
क्रियाकर्तृविचारः ...	२५१

त ।

तिथिनिर्णयः	४२
तीर्थयात्रा	४७८
तीर्थयात्राविधि	४८६
तृतीया	६८
तथोद्देशो	११९
तथैवम्	६००

द ।

दक्षिणायनं	१८४
दक्षिणाविधिः	१९७
दन्तकालादिनिरूपणं	२८८
दन्तधावनविधिः	५०७
दमनकचतुर्दशो	१८०
दमनकचतुर्दशो	१४४
दशमी	११८
दशहरादशमी	१२०
दशहरायां गङ्गास्नानविधिः	१२०
दशहरानन्तरं पित्रादिस्मृत्यु-
त्तवये अष्टौभविचारः	३०४
दशहराभ्यन्तरकार्यविचारः	३५७
दाहप्रकरणं	३३१
दिवसस्य विभागविचारः	४७
दोषावली	१८२
दुर्गाश्रयणालम्बी	१०९

दुर्गाश्रयणकाले सर्वदेवता-

श्रयणनिर्णयः	१०२
दुर्गेतृस्वविचारः	१०२
दुर्वालम्बी	१०१
देवभूजायाः कर्मः	४८३
देविकायाः	४८०
दोषायाः	१७८
दोषायाः	१८८
दादशो	१४६
द्वितीया	६७

न ।

नक्षत्रभोजनविर्णयः	६९
नक्षत्राणां सप्तकर्तृव्यविशेषाणां
च निर्णयः	५७३
नक्षत्रैकभक्तविचारः	५७४
नक्षत्रे त्रतपूनादिविर्णयः	५७
नक्षत्रे आह्निकानिर्णयः	५७३
नक्षत्रां रजस्रजात्यविचारः	५८६
नक्षत्रचतुर्दशो	१५५
नवमी	१६६
नवान्नयाह्निकविचारः	४७३
नामचतुर्थीविचारः	८१
नामचतुर्थी	८०
नानाद्रव्यदानफलं	५३९
नामकरणकालः	२१६

नित्यविहितमिन्नपथः-
 निधिद्वकाः ... १०५
 निर्मिताः ... १०६
 निमित्तक्याः ... १०७
 निमित्तक्याः योगविधयः १०८

可

मन्त्रमिर्गदः	७२
मतितम्रेतहाथं	१२०
महमो	८७
मर्थनरदाहविधिः	६६६
मर्थदाहेऽथौषविचारः	२१०
परिवेषविचारः	५७५
प्राक्परित्यागकालाः	५०८
पारथाविचारः	५५
पार्श्वपरिवर्तनं	१८८
पारणेविधौषः	१३३
पार्श्वपञ्चकालाः	२८०
पार्श्वेकोद्विष्टयोः अमविचारः	७६६
पावायमनुर्देशी	१५७
पिण्डविधिः	५६१
पिण्डनन्धादिविचारः	९९७
पिण्डमृतौ ब्रह्मचारिपुत्र-				
कर्त्तव्यानि	३१३
पिण्डसदने पुत्रीप्रसवविधयः-				
नाशौचं	१११

पिपादाशौचपालनविचारः ...	२८३
पुत्रिकापुत्रकर्तृकसमिप्यो-	
करविचारः...	४२६
पुंसवनकाण्डः ...	८१६
पुरुषोत्तमज्योतिषादश-	
यामाकावा ...	१८३
पुष्करदाहः ...	४५९
पुष्करविचारः ...	४६८
पुच्छर्यभाजं ...	४८८
पुष्पवन्दापना ...	१७८
पुष्पाभिषेकः ...	१८८
पुष्पोरगसूत्रावकाश-	
निर्धनः ...	५८८
पौर्णमासी ...	१६८
पौषमाससूत्रं ...	४७
प्रथमाष्टमी ...	११५
प्रदीपामावास्याभाजं ...	४६८
प्रावरणवहो ...	८४
प्रावरणोत्सवः ...	१८८
प्रेतस्यर्पादौ ग्रामप्रवेश-	
समयः...	४२९
प्रेतस्यत्यागनन्तरं प्रत्यागमने-	
तु संस्कारविधि ...	१२४
फ ।	
१११	याग्यगुणमाससूत्रं ... ४१

व।

वालकमरणे दाहविचारः ... ३००

वालस्य पञ्चमाब्दमध्ये मातरि

गर्भिण्यां घृडाकरसाभावः २१८

माक्ष्णस्त्रीणां कर्मविशेषवैदिक-

मन्त्रपाठे अधिकारः ... २१४

भ।

भद्राष्टमीयोगः ... ६०५

भाद्रवमासकृत्यं ... २४

भौमदादशी ... १४१

भौषपक्षकं ... ३१-३२

भौष्ठाष्टमीश्राद्धं ... ३०५

भुवनेश्वरदेवस्य भतुर्दश-

पात्राकालाः ... १८०

भूतशुद्धेरावाहकता ... ४१६

भैम्येकादशी ... १४६

म।

मवात्रयोदशी ... ४६१

मण्डलार्थचूर्णविशेषाः ... ४२१

मन्वादिश्राद्धनिर्णयः ... ३८२

मलमासस्तनानां श्राद्ध-

विधिः ... ३८८

मलमासेत्याज्याव्याज्य-

विधयः ... २३३

मलमासनिर्णयः ... २३१

महाष्टमी ... १०८

महानवमीविचारः ... ११३

महालक्ष्म्याश्राद्धं ... ३५२

महालक्ष्म्येऽधिमासपाते-

विचारः ... ३५८

महोदधमावास्या ... ६०३

माघमासकृत्यं ... ३७-३९

माघसप्तमी ... ८५

मातामहादिविबन्धनाष्टौषं ३१८

मार्गशीर्षमासकृत्यं ... १६

मासविचारः ... १०

मासविशेषविरहितकाल-

ज्ञाननिर्णयः ... १४

मासानां चैत्रादित्वनिर्णयः ... १२

मासिकश्राद्धं ... ३०८

मृतशिशूत्पक्षकश्रीच-

विचारः ... २८३

य।

यमद्वितीया ... ६०

यमलक्ष्योरेकमृतवाविशौषं ... २८४

यात्राश्राद्धं ... ३८०

युगादिनिरूपणं ... ३५१

योगनिर्णयः ... ४०६

र।

रक्षापक्षमी ... ७०

संघातसरण आदिकमः ... ४६६	सुखरात्रिः ... १८९
सम्पत्सुरनिर्णयः ... ६	सुतिरत्रसुखयोर्दोष्टविशेषः २३२
संवत्सरभेदेषु कर्तव्यविचारः ६	सौरनक्षत्रवस्था ... ६१
सहगमनविधिः ... १२६	खन्दबन्दी ... ८१
सहशमनेश्वरीचर्चः ... १०८	खानयाचा ... १८४
साधिकदाहः ... १४४	खुदाचतुर्दशी ... १६८
साधिकनिरमिकमेदेना- श्रीपविचारः ... २३७	खीयामुपनयनभावाः ... २२०
साधिकदम्पत्योर्दाह- विचारः ... २५८	खीयामुपनयनपौराणिक- मन्त्रोपधिकारः ... २२१
सामान्यतो दानप्रत्ययोः कालादिविर्द्वयः ... ६३	स्मार्तानामिमादाहविधिः ... १४२
सामान्यप्रमाणानामाह- व्याप्तं ... ५१५	ह ।
सावित्रीप्रति ... १८०	हरिताकिता ... ७६
सिंहवृहस्पतीकर्तव्य- विचारः ... २३०	हरिप्रयत्नं ... १८७
सौमन्तोष्यनकाशः ... २१५	हरिप्रयत्नदक्षिणाधनयोःकर्तव्य- विधिनिबन्धविचारः ... २६७
	हरिप्रयत्नपार्श्वपरिवर्तनो- त्थापनकाशः ... १४५

श्रीश्रीजगन्नाथः शरणम् ।

गदाधरपद्धतौ—

कालसारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अभिधानम् ।

अग्रेष्वर्णयमधर्मवृद्धये

शरीरिमाचक्षु च श्रीप्रसूतये ।

निजालये श्रीपुरुषोत्तमाकृते

दधदपुर्दारुमयं महः यये ॥

रचितजंननिकायाभीष्टदानैकदक्षः

अपयतु विमलाद्या दीनपत्रः कटाक्षः ।

स्मृतिनिकरगभीराम्भोधिमध्यार्धरत्ना-

नयनकृतिविधाने नूतनवेऽन्तरायम् ॥

छायात् कौशिकवाजपेयि-तुलसीवंशाद् दृढत्यष्टिता-

नीतिग्रन्थकृतः स रायगुरुरित्यासीद् वदान्यायणीः ।

पुत्रः शारदवाजपेयमखलद् विद्वान् हरेश्छण्ड-

नाथश्रीमद्विषीगुरुर्लक्षधराभिख्योऽयजो यामलत् ॥

रक्षिकावन्धनं १७४	विनायकव्रतदिनकर्त्तव्यानि... ७५
रजशुद्धिकाशः ८६१	विधिविधेययोऽङ्गान-
रत्नयापतुर्दंष्ट्री १५०	विचारः ७५
रम्भाष्टमीया ७१	विपत्प्रावेष्टौचमये-
रविमंशान्तिकाक्षनिर्णयः ... १७८	कर्त्तव्यनिर्णयः ... २६८
रामनवमी ११६	विवाहकालः २१२
रोहिणीरक्षितभन्माष्टमी ... ६६	विवाहयोग्यकन्याविचारः ... २२५

घ ।

यजुर्नामाष्टाश्याङ्गं ४४६	विष्णुश्रद्धा १४८
यजुर्दासतुर्था ७५	शुद्धिश्चाङ्गं ३८४
यजुर्दासद्विती १५१	रुषोत्सर्गविधिः ४०६
यजुर्देवपूजा १६८	वैशाखमासश्चाङ्गं ... १५-२२
यजुर्देवपूजा ६०	वैशाखैकादशी १६८
यजुर्निर्मलमण्डकालः ... २१८	यतिघातयोगः ६१०
यजुर्त्सुर्गोष्मासी १७८	व्रतविशेषे कालनिर्णयः ... ६६
यामनवम १४०	व्रतिनां व्रतार्ति ५४
यजुर्द्वितीययोगः ६११	व्रतोपवासनियमाः ५३
यामनवमशौचविचारः ... २६५	

विद्वज्जगतानां वार्त्तामुपगमे-

शुद्धिविधि ३२४	शक्रधर्मोत्थापनं १५०
विद्वत्तिष्ठविचारः ४१	शक्रदाहादौदाहकारे-
विद्वत्परमात्मकत्वमुत्तिष्ठ-	शुद्धिविचारः २१८
निर्दिष्ट ४५	शक्रद्वितीयविचारः ४१५
विधिपरिभाषा ५५०	शक्रादिद्वितीय वस्तुदेवता-
विनायकव्रतं ७४	मेरु महाभयः ... ४६५

श ।

शिवचतुर्थी ७३	
शिवरात्रिव्रतं १५८	
शिवरात्रिपारणे विशेषत्वं ... १६४	
मुक्तास्तसमये कर्णानर्ज्य-	
विचारः २५०	
मुद्रमासविचारः १०	
मुद्रापरमात्मकसंपूर्णस्थिति-	
निर्णयः ४५	
मुद्रिआर्ज्यं ४८०	
मूलाख्यमध्यमयनभावः ... २२९	
मवयवादिश्री १४८	
आज्ञेऽर्वादिपात्राणि ... ५२६	
आज्ञेऽपराकृतिकादीनां	
प्राप्त्यर्थं ५१७	
आज्ञाकर्तुः परद्रष्टृभोजनादि-	
निषेधविचारः ... ५६७	
आज्ञाकालेऽतिथ्यविचारः ... ५१६	
आज्ञे देवज्यविचारः ... ५३६	
आज्ञे नक्षत्रफलं ३६२	
आज्ञे निरसनीयाः ५२१	
आज्ञप्रकार्यं ३६२	
आज्ञपूर्वापरदिनकथं ... ५०६	
आज्ञे योगफलं ३६३	
आज्ञवर्ज्यद्वयाणि ५४१	
आवयमासकथं २४	
आज्ञविशेषे पुनः आज्ञविधिः ... ३८६	

आज्ञवैश्वदेवयोःक्रमविचारः . ४८६	
आज्ञास्वरूपं ३६९	
आज्ञास्तुतिः ३६२	
आज्ञस्यानविचारः ५१६	
आज्ञोच्छिष्टदानविचारः ... ५५६	
आज्ञोत्तरकर्म ५६५	
ओषधिमौ ८२	

प ।

पठौ ८२	
पठौ देवीपूजा ८४	

स ।

सतीदाहः ३११	
सधवास्त्रीयां व्रतादिषु व्यस-	
वादिग्रन्थं ५४	
सन्नासिनी क्षियाविचारः ... ३५६	
सन्नासिमहालययाज्ञ-	
विचारः ४६१	
सन्नासिमृतौ पुत्रादीनां-	
कर्तव्यता ३१२	
सप्तमौ ८४	
सप्तपिष्टकामावास्या ... १८१	
सप्तपिष्टकामावास्याधातुं ... ४४५	
सप्तपिष्टौकरविचारः ... ४११	
सप्तपिष्टसमानोदकत्व-	
विचारः २५६	

वेदान्तादिमस्तग्राह्यनित्यो नौलाम्बराख्योऽनुज
 मस्त सार्त्तवरोऽतिदैवविदभूत्साहित्यविद्यार्षवः ।
 सद्वैद्याकरणश्च नीतिनिपुणः श्रीनौलशैलेश्वितु-
 मंश्चस्नानमुखोत्सवान् (१) वयवस्त्रोचं च योऽवर्षयत् ॥
 धीरेणान् स्वचित्तीर्णदायितमहास्तग्राहनेपूजमान्
 संस्थाप्याध्वरिणो विधाय धनदप्रस्थान् दिर्जास्तान् यथात् ।
 प्राप्त्यं प्राप चतुर्मुखादिकमहायज्ञेषु सन्तोषयन्
 विमोहीनमि राजसूयजनितं चौधिरिणं यो ययः ॥
 यो नौलाम्बरराजगुर्वभिधया ख्यातः चितौ श्रीहरे-
 क्षणाख्याचितिपेश्वरेभपतिना शिष्येण मन्थानितः ।
 शौषर्षोद्भुचतुष्टयाच्युतपदाम्भोजाद्वृक्षातप-
 चाणेन द्विपचामरप्रभृतिभिद्यात्मोयचिह्नेः परैः ॥
 यज्ञा यश्चरमो यमेयर इति आता दृष्टपञ्चित-
 स्तं नौलाम्बरनामकं च पितरं श्रीजामकीं मातरम् ।
 मत्वा राजगुरुर्गदाधरसुधीस्तं कालमारामिधं
 यत्नं प्रारभते विशोक्य यमिमं निःसंशयाः स्यु र्चनाः ॥
 कासो दिविधः, नित्यो ज्येष्ठेति । तत्र कालकालापरनामा
 ईश्वर ॥ नित्यकालः । स विश्वरूढविश्ववेदात्मा योऽभिज्ञः काल-
 कासो गुणी मर्त्यदिद्यः प्रधानचेचमिति निर्गुणः संसारमोहक्षिति-
 यन्त्रहेतुरिति श्रुतेः ।

(१) महाधरपुस्तोत्सवान्पवस्त्रोचं च योऽवर्षयत् ।

कौर्मोऽपि,—

अनादिरेष भगवान् कालोऽननोऽव्ययः परः ।

सर्वगतत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वोत्पत्त्यात्मदेश्वरः ॥

पुनस्तत्र,—

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ।

कालेनैव हि सृज्यन्ते च एव वसते पुनः ॥

ष्योतिःशास्त्रेऽपि,—

भूतानाममलकालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।

तस्मात् अन्यस्य कालस्य वासुदेवादीनामपि कलनात् कालकालः

परमेश्वरः तस्य सर्वकर्मात्मने स्मर्त्तव्यत्वात् तत्तिरूपमव्यपेक्षितम् ।

तथाच स्मरन्ति,—

सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वप्येवकार्येषु तपेश्वरेश्वरः ।

सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिर्ममास्तु भादृश्यविद्वद्भये हरिः ॥

यस्य सत्त्वा च नामोक्त्वा तपोयज्ञक्रियादिकम् ।

भूतं सम्पूर्णतां धाति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

वामनपुराणे,—

सर्वमङ्गलमङ्गलं वरेण्यं वरदं शुभं ।

नारायणं जमछात्य सर्वकर्माणि कारयेत् ॥ इति

परमेश्वरस्य निर्गुणत्वात् कथं तत्स्मरणमिति चेत्, उच्यते,—

नित्यो जन्यस्य कालो द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः ।

मोऽवाङ्मानसगम्योऽपि^(१) देही भक्तानुकम्पया ॥ इति

तस्य देहवत्त्वाच्च विरोधः ।

तथाच वाशिष्ठरामायणे,—

खड्गपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कवचान्वितः ।

षट्पद्ममयोदारवक्त्रपद्ममन्वितः ॥

मासदादशकोद्दामभुजदादशकोद्वटः ।

स्वाकारमया वक्त्रा वृतः किङ्करसेनया ॥ इति

काशस्तुतुष्यं यद्यपि तथापि भक्तानुजिह्वया स्वीकृतनाना-
मूर्तैस्तस्य ज्ञानामूर्तिस्वरूपम् ।

तथाच भगवद्गीतायाम्,—

यो यो यां यां तनुं भक्त्या श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचक्षां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

य तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमौहते ।

समते च ततः कामान् मयैव विहितान् दितान् ॥

तथा,—

यजन्ते सात्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजशाः ।

प्रेतान् भूतगणाद्यान् यजन्ते तामसा जनाः ॥

अतएव शोकेष्वविदिदा गोपाशं सर्वैरपि खेच्छया एकैकां देव-
तामुपासते । एवं च मायाया अपि ईश्वरात्मकत्वात् नानाविध-
प्रणितमयी सा जनयति काशतत्त्वमेवादौ ।

भाविभवद्भूतमयं कलयति जगदेव काशोऽत इति ।

भोजराजैवागमयद्ब्रह्मोक्तावपि अन्यकाशस्य मायाकार्यत्वं सङ्ग-
च्छते । भाविभवद्भूतमयमित्येकं पदं स्वार्थं मयद्प्रत्ययः । आरम्भ

कर्माणोऽन्तेऽपि ईश्वरस्मरणं कर्त्तव्यम्^(१) ।

यत्करोषि यदश्राप्सि यञ्जुहोषि ददामि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥

इति भगवदुक्तेः ।

पूर्ववदद्यापि यो ध्यां ध्यां देवतां समुपास्ते स तत्र समर्पयेत्
चेत् न कश्चित् विरोधः । देवीपूजादौ श्रिष्टा अपि तथा एव
आचरन्ति^(२) । ईश्वररूपात् नित्यकालात् अन्यकालोत्पत्ति-
स्तैत्तिरीयग्राह्यायां नारायणीये श्रूयते ।

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि ।

कलाः काष्ठा सुहृत्ताश्च अहोरात्राश्च^(३) सर्वशः ॥

अर्द्धमासा मासा षट्पदवः संवत्सराश्च कल्पान्ता इति ।

मतुरपि,—

कालं कालविभक्तौद्य नक्षत्राणि पक्षास्तथा ।

सृष्टिं समर्जं चैवेमां सृष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ इति ।

तत्र निमेषादिपराद्द्वान्तेषु अन्यकालेषु संवत्सरः प्रधानभूतः,
अन्ये गुणभूताः ।

सोऽकामयत, द्वितीयो मम आत्मा जायेत इति मनसा वाचं
मिथुनः समभवत् तदाश्रितः समभवदिति श्रुतेः ।

एवं नानासमुत्थानाः कालाः संवत्सराश्रिताः ।

अणुश्रय महच्छय सर्वे समवयन्ति तम् ॥ इति श्रुतेः ।

(१) कर्म्ये ।

(२) तथाचरन्ति ।

(३) अहोरात्राश्च सर्वशः ।

कालस्य अन्यत्रपवे चिरचिप्रप्रत्ययोपाधिद्वारेण कल्यत्याचिप-
तीत्यर्थः इति. व्युत्पत्तिः । तथाच अन्यकालेष्वादौ संवत्सरो नाम
मासायनाद्यवयवयुक्तो अवयवी कालविशेषः, सम्यग् वसन्त्यस्मिन्-
धनर्तुमासादय इति व्युत्पत्तेः । स च द्वादशमासात्मकः द्वादशमासाः
संवत्सर इति श्रुतेः । स पञ्चविधः, तथाच ज्योतिःशास्त्रे,—

सौरो वर्षः पञ्चपञ्चुत्तरचिग्रतवासरैः ।

वार्हस्पत्य एकपञ्चुत्तरचिग्रतवासरैः ॥

सावनोऽब्दः षष्ठ्यधिकचिग्रतैर्वासरैर्भवैत् ।

चतुःपञ्चाशदधिकचिग्रताहैस्तु चान्द्रकः ॥

नाचवोऽब्दयत्तुविंशत्यधिकैस्त्रिग्रतैर्दिनैः ।

पक्षेत्यम्दाः सौर-जेव-सावनेन्दव-तारकाः ॥

तारकाणामयं तारको नाचव इत्यर्थः । तत्र,

सौरसावनचान्द्राणां त्रैतस्मार्त्तेषु कर्मसु ।

उपयोगोऽथ नाचवस्यायुर्द्वाविंशधिवत्सरे ॥

वार्हस्पत्यस्योपयोग इति वर्षेषु पञ्चसु ॥

तथाच माधवाचार्याः,—

अब्दे पञ्चविधे चान्द्रो मतादौ तिलकादिके ।

सृजन्नादिमते सौरो भोषचादिषु सावनः ॥

चयोऽप्याचार्यसेवादौ विकल्पन्ते निजेच्छया ।

आयुर्द्वाविं हि नाचवो वार्हस्पत्योऽधिवत्सरे ॥

चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।

सम्यगौदाचिदित्येतत् शब्दपूर्वास्तु वत्सराः ॥

तिलं यवो वस्त्रधाम्ने रजतं दीयतेऽव तु ।

तत् स्फुटं विष्णुधर्मोत्तरे,—

संवत्सरे तु दातृणां तिलदानं महाफलम् ।

परिपूर्वं तथादानं यवानां द्विजसत्तम ॥

इदापूर्वं तु वस्त्राणां धान्यानां चतुर्पूर्वके ।

इत्पूर्वं रजतस्यापि दानं दत्तं महाफलम् ॥

इति संवत्सरनिर्णयः ॥

अथ अयनम् । अयनतावितिधातोर्निष्पन्नं, अयते यात्यनेन
चतुश्चयेण सूर्यो दक्षिणाग्रामुत्तराग्रौ चेति, चतुश्चयमयनम् । तच्च
द्विविधं, दक्षिणायनमुत्तरायणं चेति ।

यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति यान् षण्मासान् उदगा-
दित्य एतीति श्रुतेः ।

अयनप्रकरणे, सौरमानमधिकृत्य चतुश्चयं स्यादिति विष्णुधर्मो-
त्तरोक्तेः । एतेन अयनद्वयं सौरमानेनैवेति सिद्धम् ।

तच्च सत्यमतः,—

देवतारामवाय्वादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ ।

दक्षिणाग्रामुखे कुर्वन् न तत्-फलमवाप्नुयात् ॥

भविष्योत्तरे,—

पुण्यानि यानि कर्माणि वर्जयेद्दक्षिणायने ।

उपदेवतानां ॥ प्रतिष्ठा अत्रैव^(१) कार्या । तथाच वैश्वानरसं-
हितायाम्,—

मातृभैरववाराहमारमिहविचित्राः ।

महिषासुरचम्यो च व्याघ्रा वे दक्षिणायने ॥

एतामी देवतामी मृषप्रामादादिकमप्यच कार्यम् ।

यस्य देवस्य यः कामः प्रतिष्ठाध्यजरोपसे ।

मत्स्योपूरमिन्द्याचे च कामः परिकीर्तितः ॥ इति देवी-
पुराणोक्तेः ।

येषां येषां कर्मणां यथ यथ स्वयमेव लोकेः, तथ तथ तामि
कार्याणि । दक्षिणायने कार्याकार्यविचारो ॥ मृत्युः, य चातुर्मास्य
प्रकरणे वाच्यः । रत्नचमनिकयः ॥

अथ अतुः । न च अतुतावित्याग्राह्यतोर्भिव्ययः । इत्यर्त्ति गच्छति
अग्नौकपुष्पाद्यमाधारणमिदमिति वसन्तादिकालविशेषः अतुः ।
न यद्विधः, वसन्तशौभ्रवर्षाग्ररहेमन्तशिशिरभेदादिति,^(१) यद्वा
अतवः इति श्रुतेः । यत्तु, हादग्रमासाः पञ्चभङ्गो हेमन्तशिशिरयोः
भमासेनेति श्रुतायुक्तम् । तदनुमन्मणौयस्य यद्वत्प्र प्रयाजस्य अभा-
वात् प्रयाजानुमन्मणार्थम् । न तु अतुतां पञ्चमप्रतिपादनार्थ-
मिति ज्ञेयम् । ते च अतवः^(२) चैत्रवेशाभाभ्यां वसन्त इत्यादि
मासाभ्यां मासाभ्यां भवन्ति । तथाच कात्स्वग्रामायां, इष्टकोषाधा-
नमन्त्रेषु पचते, मधुस्य माधवस्य वासन्तिका अतु, शुक्रस्य शुक्रिय
पेमा अतु, नभस्य नभस्य वार्षिका अतु, इन्द्रस्य इन्द्रा अतु,
सहस्य सहस्य हेमन्तिका अतु, तपस्य तपस्य शैमिरा अतु इति,
तथ वसन्तः प्रथमः । सुखं वा एष अतुतां यद्वसन्त इति श्रुतेः ।

(१) शिशिरा इति ।

(२) ते च विशेषा अतवः ।

ते च प्रत्येकं द्विविधाः, चान्द्राः सौरायेति । चेचाद्यात्मकानां वसन्ता-
दीनां चन्द्रगतिकल्पितत्वात्, चन्द्रमाः सहोतापङ्क्यत्तून् कल्पयती-
ति युतेय । मनु षट्पूर्णा मासदयात्मकत्वमेवेत्युक्तं अधिमासपाते
चान्द्रर्तौ कथं निर्वाह इति चेत् उच्यते । ययोर्मासयोर्मध्ये मलमा-
सपातः^(१) तयो यो मास उत्तरः तस्मिंस्तस्यान्तर्भावः, तथापौ षष्टिदि-
नात्मको मलिनशुद्धभागदयात्मक इति न का यत्पुनरुपपत्तिः । तच्च
मलमासविचारे षष्टौ^(२) भविष्यति । सौरेषु षट्पु मीनादित्वं
मेघादित्वञ्च वैकल्पिकम् ।

तदाह वृद्धगार्ग्यः,—

मीनमेघौ रविर्षावम् वसन्तस्तददेव हि ।

वशिष्ठः,—

यावन्मेघवृषौ भावु वसन्तमावदियते । इति

उभयोर्विकल्पः, तदनुसारेण वीष्मादयोऽपि यथापयं विक-
ल्पन्ते । षट्पूर्णा विनियोगस्तु युत्याद्यवगतः, तथाच श्रुतिः, वसन्तो
ब्राह्मणः अग्नीनादधीतः^(१) वीष्मे राजन्य आदधीतः, अरदि वैश्व
आदधीतेत्यादि । सतिस्तु, वसन्तो ब्राह्मणमुपनयोत वीष्मे राजन्यं
अरदि वैश्वमित्यादि ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

पशून्निर्वृते षट्सु वसन्ताष्टुषु प्रचक् प्रचक् पूजाविशेषा
उक्ताः । तथा वसन्तो ध्यागानुलेपनादि दानं, एवमन्यथाष्टुदाहार्थम् ।

इत्युक्तं निरुपयः ॥

(१) मलमासो वृजते । (२) षष्टौ । (३) षष्टौ आदधीतः ।

अथ मासः । मासिति शान्तं चन्द्रवाचकं प्रातिपदिकं
तस्यायमिति सम्बन्धार्थं अण्(१) मासः, एवं सति चान्द्र एव मासो
सुखः, अन्यत्र गौणः, सर्वेषां साधारणाय अयान्तरमुच्यते, मसी
परिमाणे इति धातोर्निष्पन्नोऽयं मासशब्दः, मास्येते परिमीयेते
यावता कालेन चन्द्रवृद्धिचयौ, स चान्द्रमासः, चन्द्रवृद्धिचयाभ्यां
स्वयं मस्यत इति वा मासः । तथाच

(१) सिद्धान्तशिरोमणौ,—

मास्यन्ते परिमीयन्ते स्वकासवृद्धिहासितः ।

तस्मादेते स्यता मासा विंशत्तिचिसमन्विताः ॥

सूर्यस्य राशिरगतिर्यत्र परिमीयते स सौरो मासः । अहोरा-
त्राणां विंशत्सङ्ख्या यत्र परिमीयते स सावनो मासः ।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनल्लिङ्गता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः ॥

भास्करस्यायमिति भास्करः सौरः । नक्षत्राणां सप्तविंशतिसङ्ख्या
परिमीयतेनेनेति नाक्षत्रो मासः ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,—

मर्त्यर्त्तपरितर्त्तैस्तु नाक्षत्रो मास उच्यते ।

तथाच चान्द्रसौरसावननाक्षत्रायतुर्विधा मासाः । तत्र सौरमा-

सस्य आद्यन्तो मेधादिराशीनामाद्यन्ताभ्यां व्यवस्थितः । सावनेषु पुरु-
षेष्वादिनियामकः^(१) । चान्द्रो द्विविधः दर्शान्तः पूर्णिमान्तयेति ।

दर्शान्तत्वे सधुहारीतः—

इन्द्राग्नी यत्र ह्ययेते माघादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्निषोमौ स्यतौ मध्ये समाप्तौ पित्रसोमकौ । इति

दर्शपौर्णमासयाजिना श्रुतप्रतिपदि दर्शेष्टिदेवते इन्द्राग्नी ह्ययेते,
पौर्णमासे अग्निषोमौ इष्टिदेवते^(२) ह्ययेते । दर्शं पिण्डपित्रयज्ञे
पित्रसोमकौ देवौ इति दर्शान्तो माघः ।

पूर्णिमान्तत्वे तु महालयप्रकरणे स्मर्यते,—

अद्ययुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने । इति

दर्शान्तत्वे तु भाद्रकृष्णपक्ष इत्युक्तं स्यात् । तस्मात् दर्शान्त
पौर्णमास्यन्तवयोः समो विकल्पः । अनुष्ठानसु कुचक्षित् वचन-
विशेषात् श्रिष्टाचाराद्वा व्यवस्थितम् ।

यत्तु ब्रह्मसिद्धान्ते,—

अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्यात् ब्राह्मणस्य तु ।

सङ्क्रान्तिपौर्णमासीभ्यां तथैव नृपवेश्ययोः ॥

इत्युक्तं तत्कर्मविशेषे बोध्यं ।

यथा विष्णुपुराणे,—

माघाक्षिते पञ्चदशी कदाचित् उपैति योगं यदि वारुणेन ।

इति अतमिषायुक्तमाघदर्शे यत् श्राद्धं विहितं तद् ब्राह्मणस्याधिक-

फलदमिति । एवं चचविग्रोः खौरपौर्णमास्यन्तमासयोर्दार्ढ्यम् ।
 तेन सर्वकर्मसु सामान्यतः सर्वेषामपि पौर्णमास्यन्तमासो शास्त्रः ।
 तस्य मुख्यतादाशराच्च । चान्द्रमासानां चैत्रादिमंशा मयत्रप्रयुक्ता ।
 तथाच, चित्रायुक्ता पौर्णमासी चैत्रौ मासिन् मासे अस्ति इति
 चैत्रौ मासः । दर्शान्त-चाग्रेऽपि मध्ये तादृगपौर्णमासीमन्तात् चैत्रादि-
 मंशायविरुद्धा, एवं वैशाखादिपूषेयम् । तत्र चित्राविशाखादि-
 योगस्योपलक्षणत्वात् तत्प्रत्यामन्त्रस्यात्यनुराधादियोगोऽप्यविरुद्धः ।
 तदुक्तं,

ज्योतिःशास्त्रे,—

चित्रादिचित्तयं वैद्यश्रावणान्तेषु पञ्चसु ।

वाकणादिष्वयं भाद्रेऽषाढिने रेवतीचिकम् ॥

ऊर्जादिमाघान्तेषु स्यात् कृत्तिका रोहिणी तथा ।

फाल्गुने पूर्वफाल्गुन्यादिचयन्तु प्रयोजकम्^(१) ॥

तत्र सामान्यतः कर्त्तव्यानि । श्रुतेः, मासि मासि वोऽग्रानं वा
 पिहणाम् ।

तथा स्कान्दे,—

एकभक्त्रेण यो देवि मासं मार्गं क्षिपेन्नरः ।

इत्यादि व्रतानि, एवं माघमासादियु तिलदानादीनि विष्णु-
 धर्मात्तरायुक्तानि । कर्मविशिष्येषु मासविशिष्याणां प्राप्स्यं, यथा,—

आभ्युदये रवेर्मानं चन्द्रस्य पितृकर्मणि ।

यज्ञे सावनमित्याहुर्ब्रह्मचर्यव्रतेषु च ॥

आभ्युदये विवाहादौ ।

पादौ,—

देवमत-वृषोत्सर्ग-चूडाकरण-मेखलाः ।

सौरमानेन कर्त्तव्या अभिषेकस्तथाब्दिकः ॥

वासः,—

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दमास्तथा ।

मध्यमग्रहभुक्तिय मावनेन प्रकीर्त्तिता ॥ इत्यादि

इति शुद्धमासनिर्णयः । मलनिर्णयस्तु अशुद्धकालप्रकरणे लेख्यः ।

अथ मासकृत्यानि । यद्यपि महाभारतादिषु मार्गशीर्षादित्वेन
तत्कृत्यानि लिखितानि तथापि वैषम्यं दृष्ट्यादिप्रवृत्तत्वात् तमा-
रभ्य लिख्यते ।

तथाच ब्राह्मे,—

वैषे मासि जगद् ब्रह्मा समर्जं प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समपन्तु तथा सूर्यादये मति ॥

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ।

सहान् नागानृद्वन् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान् ॥ इति ।

वैषमासकृत्यां, महाभारते,—

वैषन्तु नियतो माममेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

सुवर्णमणिमुक्ताब्जो कुले महति जायते ॥

मासप्रतादिकमग्नदेगे पूर्णिमान्त^(१) एव कुर्वन्ति ।

ब्राह्मो कान्तिकपूर्णिमान्तमुक्ताः—

मार्गज्जीर्णस्य मामस्य प्रारम्भे प्रतिपद्यपि ।

नरवर्यसमारम्भो देवैः कृतयुगे कृतः ॥ इति ।

पूर्णिमान्तस्य मासस्य^(१) मुख्यत्वेन कल्पितत्वादिति दिक् । तत्र
वक्ष्यमाणे मन्वाङ्गद्वैकभक्तकाले मामादिप्रतिपत्तिष्वेवमद्यदिन-
गामित्वे उत्तरदिने व्रतारम्भः कार्यः^(२) ।

तथाच स्मृतिः—

मासि संवत्सरे चैव तिथिदैर्धं यदा भवेत् ।

तद्योत्तरीक्षमा याद्या पूर्वां तु ज्ञान् मल्लिखुषः ॥

मासादितिषेर्वादिदित्येष दैर्धे यत् कर्षारम्भं तत्कर्मयुक्तका-
लाद्य दिनद्वये सम्भवे इत्यर्थः । सर्वकर्षारम्भे सदस्य आवश्यकः ।

तथाच भविष्ये,—

सदस्येन विना विप्रं यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।

फलसात्त्वान्धिकं तस्य धर्मसार्द्धवयो भवेत् ॥

श्रुतिश्रद्धाग्रहसौख्यं कांस्यरूपादिभिस्तथा ।

सदस्यो मेव कर्तव्यो मृत्यये च कदाचन ॥

ग्रहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।

दर्भचयं सायमूलं फलपुष्पाद्युत्तमान्वितम् ॥

जलाग्रयारामकूपे सदस्ये पूर्वदिहमुखः ।

याधारणे योत्तराक्षे ऐशान्यां निचिपेत्यथः ॥

ताद्यप्येवमत्र श्रुत्यान्तासम्भवे जलमात्रं^(१) गृहीत्वा तत्करणम् ।

गृहीत्वौदुम्बर पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।

उपवासन्तु गृहीत्वा यदा वार्येव धारयेत् ॥ इति वारा-

श्लोकेः ।

पौर्णमास्युत्थेन शुक्लपक्षोक्ते वैद्यर्थ्येऽपि

मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वप्रः ।

उत्थेनमनुष्वाणो न तस्य फलभाग् भवेत् ॥ इति भवि-

श्लोकेः पक्षोत्थेः कार्य्य एव ।

एवं क्षणपक्षमावाप्त्योद्देशः ।

प्रतप्तादभ्यासमायने दोषः ।

परिगृह्य प्रतं सम्यगेकादश्यादिकं गरः ।

न समापयते तस्य गतिः वापीयसी भवेत् ॥ इति विष्णु-

रहस्योक्तेः^(१) । आपदि तु जलादीनां न प्रतप्तत्वं ।

अष्टौ तान्यप्रतप्तानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ इतिशास्त्रात् ।

सर्व्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुप्रासनम् ।

अमृतपानि चोपान्ते सकृदेतानि शास्ततः ॥ इति भवि-

श्लोकेऽपि ।

अथ वैशाखमासकृत्यम् ।

भारते,—

निक्षरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।

गरो वा यदि वा गारो प्रातीर्णा येवता प्रथेत् ॥
स्कान्दे धनदत्तमण्डपम् ।

पाप्मे च,—

यः परित्यज्य वैशाखं व्रतमन्दुपाचरेत् ।
स्त्रकरम्भं महारम्भं दिना कोटं हि याचते ॥
अवैशाखी भवेत्पापो विप्रः शीतपरोऽपि च ।

तथाच,—

वद्यप्यमाणमयोगपृथक्कन्यायेनेदं व्रतं नित्यं काम्यम् ।

पुनः पाप्मे,—

वैशाखं मङ्गलं मासं नित्यप्यापो जिनेन्द्रियः ।
जपन् हविष्यभुग् दान्तः मर्षपापैः प्रमुच्यते ॥
तीर्थं चानुदिते दानमिति च ।

तथा,—

माधवं सकलं मासं तृणछा योऽर्चयेद्यरः ।
विषम्यं मधुहन्तारं नास्ति तस्य पुनर्भवः ॥

मास्ये,—

वैशाखे पुष्यभक्ते वर्जयित्वाच गोप्रदः ।

भूना विष्णुपदे कल्पं मित्वा राजा भवेदिह ॥

गोदानं मासान्ते । पुष्यस्तवणवर्जनस्य निषेधरूपत्वात् "निषेधः
कालमाचरे" इत्युक्तेः वैशाखमासप्रवेशमारभ्यैव कार्यम् । इदं पुष्य-
वर्जनं देवार्चनकालौननिर्मात्रपुष्येतरपरं, तद्व्यवस्थस्य पूजाद्वैतम
विहितत्वात् ।

तत्त्वानमन्तः । पाद्ये,—

वैशाखं सकलं मासं मेघसङ्क्रमणे रवेः ।

प्रातः सुनियतः स्नात्वे ग्रीयतां मधुसूदनः ॥

मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानामनुग्रहात् ।

निर्विघ्नमस्तु मे पुष्पं वैशाखस्यागमन्महम् ॥

साधवे मेघगे भानौ सुरारे मधुसूदन ।

प्रातःस्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहा ॥

एतत् काम्यप्रातःस्नानं नित्यप्रातःस्नानोत्तरं मन्ध्यातः पूर्वमेव कार्यम् । प्रातःस्नायी अक्षयकिरणयुक्तां प्राचीमवलोक्य व्यायादिति विष्णुस्मृतौ सर्वमाधारण्येन काम्यनित्यस्यागोद्देशेनाहणोदयकालविधानात्^(१) । प्रातःस्नानस्य देशशब्दिद्वारा कर्माधिकारसम्पादकत्वात् काम्यस्य स्नानान्तरस्य प्रातःस्नानान्तरमेव काल इति कालभेदसंग्रहाच्च न नित्यकाम्ययोस्तन्त्रेणानुष्ठानम् ॥

ननु मन्ध्याया अकरणे सर्वकर्मानर्हत्वात् मन्ध्योत्तरं काम्यप्रातःस्नानमिति चेत् न । मन्ध्यायाः सूर्योदयावधिकत्वात् सूर्योदयोत्तरकालीनयगांणामेव मन्ध्योत्तरत्वाधिकारसम्पादकत्वात् ॥

ननु सूर्योदयात् पूर्वं मन्ध्यां समाप्य काम्यं स्नानं कर्तव्यमिति चेत् न । सूर्योदयावधिग्रन्थमन्ध्यावाधापत्तेः मन्ध्यावसाने काम्यप्रातःस्नानं कार्यमिति वाक्याभावाच्च ॥

ननु “न वाभोगिः महाजन्मम्” इति अजस्रस्नानस्य ननुमा

(१) काम्यनित्यप्रातःस्नानोद्देशेनाहणोदयकालविधानात् ।

निषिद्धतात् कथं वङ्गस्नानमिति चेत् न । तस्य यादृच्छिकस्नान-
त्वेन निर्णयादित्यस्यमतिविस्तरेण^(१) । एवं माघादिकाम्यप्रातःस्नाने-
त्यपि बोध्यम् ॥ यत्तु,—

तुलायां मकरे मेघे प्रातःस्नानं तिलैः सह ।

हविष्यं ब्रह्मचर्येण महापातकनाशनम् ॥

इति भारते उक्तम् । तत्तिलसहितस्नानपूर्वकं काम्यं प्रत्याप्तरम् ॥

यत्तु, पादौ नारदेनोक्तम्,—

मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः ।

पञ्चदश्याञ्च भो वीर मेपचक्रमण्डेऽपि च ॥

वैशाखस्नाननियमं ब्राह्मणानामनुश्रया ।

मधुसूदनमभ्यर्च्यं क्षुब्धात् मङ्गल्यपूर्वकम् ॥

इति । तत्र व्यवस्थितो विकल्पः । तथाच, वैष्णवानां कार्तिकव्रत-
वधैश्शुक्लेकादश्यामारभ्यपचः । खल्वैष्णवतादादौ तदुद्देशः इतः ।
व्रतस्यास्य वैष्णवानामवश्यकत्वमिति हरिभक्तिविलासादौ सिद्धितम् ।
चविद्यायां संक्रमणाद्वारणः । तेषां सौरमासेऽधिकफलप्राप्त्युक्तेः ।
ब्राह्मणानां वैशाखाच्च पञ्चमास एवाधिकारात् पौर्णमास्यादिपचः ।
शुद्धाणामप्ययं पचः । “शुद्धं वाञ्छतेचिनः” इति आपस्तम्बोक्ता
तेषां सर्वकर्म्मण्यु वाञ्छतेयिसमाचरणात् इति व्यवस्था ॥

ननु तच्छ्रमाण्यन्तर्गतास्तत्राद्यन्तर्गतं अत्रापि एकादश्यादिपक्षाणी
सर्वमाधारण्यमनु इति चेन्न । तत्र सर्वमासेव पक्षाणां “इकादश्यामेव

पारणम्" इति सर्वसाधारणस्य वाचकत्वात् तथाचारात् । अत्र तु तादृशवाक्याभावात् तथाचाराभावाच्च ॥

। अवाप्तत्पिष्टचरणाः, चैवपौर्णमास्युपादानमपि अस्य व्रतस्य पौर्णमास्यन्तमासाभिव्यञ्जकम्, प्रतन्तु वैशाखवृत्त्यप्रतिपदाद्येवेत्याहुः ॥

केचित्तु, पौर्णमास्युपादानं सङ्कल्पपरमिति, तदपि युक्तम् । प्रातः प्रतिपदि सन्ध्यातः पूर्वं कर्मस्थानधिकारान् सङ्कल्पकरणस्यानु-
वितत्वात् । सन्ध्योत्तरं सङ्कल्पकरणे तु "वैशाखं सकलं मासम्"
इत्युक्तस्य साकल्यस्य बाधापत्तिरिति । अतो मासादिति धे ईधे
उत्तरविद्वाद्या साक्षात्तेऽपि एतद्वचनवशात् पूर्वविद्धा याज्ञा । एवं
मासादिमासेऽपि^(१) बोध्यम् ॥ सङ्कल्पवाक्ये तु अथ चैवपौर्णमासा-
मित्याद्युक्ता श्वः प्रातरारभ्य वैशाखपौर्णमासोपर्यन्तं वैशाखव्रतमहं
करिष्ये इति विगेषः । केवलान्नामपचे तु वैशाखखानमहं करिष्ये
इति ॥

अत्र जपमिति सामान्येनोक्तत्वात् सङ्ख्याशुक्तौ शतं सहस्रमयुतं
चेति सिद्धान्तितत्वात् शतसंख्यकजपेनापि पापक्षयात् शतजपेऽपि
शतमिद्धिः । शक्तौ तु प्रत्यहं सहस्रजपोऽत्यन्ताशक्तौ मासेन सप्तजपः
कार्यः । जपोऽयं बहिर्जपविधिना कार्यः । स जपविधिरस्मात्कृते
आचारसारे द्रष्टव्यः ॥ स्तौशुद्रयोश्च ध्यानम्,—

ब्रह्मवचविशाक्षैव मन्त्रवत् ध्यानमिय्यते ।

तुष्णीमेव हि शूद्रस्य स्तोत्राद्य कुतनन्दन ॥

इति महाभारतोक्तेरमन्त्रकमवापीति न शङ्कनीयम् । अथ
मन्त्रशब्दस्य वैदिकमन्त्रपरत्वात् । प्रकृते तु मन्त्रशब्दस्य पौराणि-
कत्वेन स्मार्तत्वात् स्त्रीशूद्राणामप्यधिकारः । आचारोऽपि तथैव ।
एतद्विचारः श्राद्धप्रकरणे वक्ष्यते ॥

अथ हविष्यद्रव्याणि । भविष्योत्तरे,—

द्वैमन्तिकं सितास्त्रिंशं धान्यमुद्गाक्षित्वा यवाः ।

कलायकन्दुनीवारः वास्तुकं क्षौड्मोषिका ॥

कालेयं कालाशाकञ्च मूलकं केवुकेतरत् ।

कन्दं सैन्धवमामुद्रे लवणे दधिमर्षिषी ॥

पयोऽनुष्टतसारञ्च पनमासहरोतकी ।

पिप्पली जीरकश्चैव नागरं तिन्तिडीफलम् ॥

कदली लवली धात्री फलान्वगुडमैचवम् ।

अतैलपकं मुनयो हविष्याणि प्रचक्षते ॥

हृन्दोगपरिग्रिष्टे,—

हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु त्रीदशः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्वांस्तान्मेषि वर्जयेत् ॥

भास्वरे— कलायायणका मुद्गा मिथुनानां हवींषि च ।

एतेभ्योऽन्यानि नाश्रीद्यात् मिथुनानामनापदि ॥

अगस्त्यसंहितायाम्,—

नारिकेलफलश्चैव कदलीं लवलीं तथा ।

आसमामलकश्चैव पनमश्च हरीतकीम् ॥

प्रताभ्तरे प्रगल्भश्च हविष्यं मन्यते बुधः ॥

हैमन्तिकं हैमन्तपक्षं शास्त्रपरनामकं । मुद्राः स्थूलमुद्राव्यति-
रिक्ताः, स्थूलमुद्रानां सामान्यतोऽप्यभक्ष्यत्वात् । “निष्पावा आदृका
मुद्रा” इति वक्ष्यमाणस्कान्दोक्तौ मुद्रस्य हवियत्वाभावोऽपि स्थूल-
मुद्रपर एव । अन्यथा वज्रवाक्यप्रतिपादितं मुद्रहवियत्वं धातुतं
स्यात् । कालेयं तिरुशाकविशेष इति वृद्धाः । कन्दं शूरणादि ।
पयोदधिघृतानि गणान्येव ।

अमादित्यं तथा सर्पिर्दधिघौरमथापि वा ।

एतद्भूतं^(१) मतं विप्रैः मैथुनस्य विपर्ययः ॥

इति विश्वधर्मीनुरोक्तेः । पनसं दाक्षिणात्यप्रसिद्धभूभोतफलकं
पनसव्यतिरिक्तम् । हरीतकी यन्मैव । भूभोतफलकपनसस्य शान्त्य-
हरीतक्याश्च सामान्यतोऽप्यभक्ष्यत्वात् । गौरकमण्य^(२) शुक्तगौरकं,
छण्डगौरकस्य आर्द्धेऽपि निषेधात् । नागरं शुण्ठी तस्य आर्द्रक-
प्रकृतिकत्वात् आर्द्रकस्य हवियत्वमिति आचार्याः । ऐचवपदेन
इक्षुरस एव पाद्यः । खण्डादीनां गुडप्रकृतिकत्वात् गुडत्वम् इत्य-
स्मत्पितामह-छण्डवृहत्पण्डितादीनामायहः ॥ वस्तुतस्तु यथा इक्षु-
रसस्य पाके गुडत्वं तथा गुडस्य पुनःपाकेन खण्डादित्वमिति हवि-
यत्वमेव । शिष्टाचारोऽपि तथैव दृश्यते । औहिः शरत्पक्षधाम्यम् ।
गौराः श्वेतसर्पपाः । “मुख्यान्नाभे प्रतिनिधिरपि शास्त्रार्थः”
इति प्रतिनिध्यधिकरणन्यायेन प्राप्तान् माषकोद्वगौरादीन्
वर्जयेदित्यर्थः । मिथुनानां द्विदलानां मषे कल्लायषण्काः खुडि-

याचना इति प्रसिद्धा हविष्याः । हविष्यनिषेधं प्रकृत्य “वर्तुल्ला-
 यणकाद्यापि” इति स्कान्दोक्तेः, दृष्टस्यैकादीनां निषेध इति
 केचित् । बहवः स्थूलकलायचणकयोः^(१) पार्थक्यं । चणकदोषा
 इति देशान्तरीयः । कलायो वर्तुल्लकलायः इति भागाविध-
 संशयात् अस्मद्देशचणकवाच्यानां देशान्तरवाथ्यलोलानामप्युभयो
 र्नेव हविष्यत्वमिति वदन्ति । इति परिगणनपक्षो यदुपपन्नकाराणां
 सम्मतः ॥ हविर्योग्यं हविष्यमिति विज्ञातेन्दुरः^(२) । कल्पतरु-
 कारास्तु मधुमापमांसेतरयाद्भेदं हविष्यमित्याशः । तदुभया-
 पितस्तु हविष्यदेवेत्यपि^(३) विविच्यामणयन् । तथाच वेश्वार-
 द्दिगुमरीचादीनां व्यञ्जनसंस्कारकत्वेनोपात्तत्वात् न तेषां हवि-
 ष्यत्वम् ॥ भविष्योत्तरादिगणितद्रव्येभ्योऽधिकश्चविष्याणि, यथा,—

गोधूमशामाकांघ्रज्जवो धान्यानि । सुखागिकाण्यककंटोभेद-
 पटोकातिन्दुकर्जुरासातककर्षरणा इति प्रसिद्धफलसक्तुपट्टद्वदरी-
 वैककृतदाडिमदृष्टनीफलानि । मन्थालुकमानूककसेरुविदारौगता-
 मरीतालगुलीफलालूयतिरिक्तसर्वालुभेददीर्घमूलज्ञानोति मूलानि ।
 पालह्वयदिरतुलसीतपुसीयकमर्षपपिण्णकीकुभाण्डवार्ताकु^(४)काक-
 जङ्गाकुसुम्भमृगकफेलुवर्जितानि शाकानि । सर्वगव्यविकाराः ।
 विधादुरं कर्पूरं लाजायेति ॥ एतद्रूपाणां हविष्यत्वादिविवेकः आह-
 प्रकरणे लेख्यः ॥

(१) बहवः कलायज्यकयोः ।

(२) हविर्योग्यं हविष्यं स्यात् ।

(३) आहरेयेत्यपि ।

(४) वार्ताकी ।

ननु मधुमाषमांशानां आद्धदेयत्वेन हविष्यत्वमिति चेन्न ।
माषमसूरमधुमांशपराश्रमैशुनामि ग्रथेऽहनि वर्जयेदिति वाक्यात्,
माषस्य हविष्यप्रतिनिधित्वनिषेधाच्च ॥

यदा वैशाखपौर्णमासी परदिने जपादिकालव्यापिनी तदा
परदिने जपादिमामहृत्य^(१) कार्यम्, “कर्मणो यच्च यः कालः”
इति दृढघाजवत्सङ्कोकेः । हविष्यभोजनस्य तु हवियेतरभोजन-
निवृत्तिरूपत्वात् । “निषेधः कालमाचके । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा
कालमाचमपेक्षते” ॥ इति दृढमाशङ्कोकेः । एकभक्तकाले पौर्णमास्य-
भावात् हविष्याकरणेऽपि न घतस्थानिः ॥ एवं कार्तिकाश्वेक-
भक्तादिषु बोध्यम् ॥

अथ ज्येष्ठमामहृत्यम् ।

भारते,—ज्येष्ठामुक्तान् यो मामसेकभक्तेन महिषेत् ।

ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वाभिविन्दते ॥

श्रेष्ठमिति भ्रातृशामिति श्रेयः “भ्रातृणां भवति श्रेष्ठः” इति
स्कान्दोक्तेः ।

अथ आपादमामहृत्यम् ।

भारते,—आपादमैकभक्तेन म्रियता माममतन्द्रितः ।

यज्ञधान्यो यज्ञधनो यज्ञपुत्रश्च जायते ।

अथ श्रावणमासकृत्यम् ।

भारते,—श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः चिपेत् ।

यस्य तन्नामिषेकेषु पूज्यते शान्तिवर्द्धनः ॥

अथ भाद्रमासकृत्यम् ।

भारते,—प्रौष्ठपदं तु यो मासमेकाधारो भवेन्नरः ।

तत्राद्यां स्त्रीतमस्तुल्यमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥

एकादश इति एकभक्ताग्नौ ।

अथ आश्विनमासकृत्यम् ।

भारते,—अथैवाश्वपुजं मासमेकभक्तेन यः चिपेत् ।

मृजावान् वाचनाद्वयं वज्रपुत्रश्च जायते ॥

मृजा शक्तिः ॥

अथ कार्तिकमासकृत्यम् ।

भारते,—कार्तिकेन्तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम् ।

शरश्च वज्रभाग्यश्च कौर्त्तिमांश्चैव जायते ॥

स्कान्दे, अश्वमेधफलप्राप्तिर्वज्रलोकफलप्राप्तिर्योक्ता ।

नारदीयपुराणे,—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

ह्यते व्रते धराप्राप्तिर्जायते दीपमालिनी ॥

इति केवलैकभक्तादिके फलम् ॥

सुपुण्ये कार्तिके मासि देवर्षिपितृमेविते ।

क्रियमाणे व्रते नृणां सुखेऽपि च महाफलम् ॥

इति विष्णुरहस्ये यत्किञ्चित्प्रतमाद्येऽपि फलम् ।

अव्रतेन चिपेद्यस्तु मामं दामोदरप्रियम् ।

तिर्य्यग्द्योनिमवाप्नोति सर्वधर्मवद्विधृतः ॥

इति नारदीयोक्तेः यत्किञ्चित्प्रतमाकरणे दोषः ॥

नारदीये,— न कार्तिकमसो मामः न हस्तेन गमं युगम् ।

न वेदेन ममं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गाया समम् ॥

तथा,— मांमाशिनोऽपि भूपाला अत्यथे^(१) मृगयारताः ।

ते मांमं कार्तिके तद्वत्ता गता विष्णुसमं शुभम् ॥

तथा,— न मास्यं भक्षयेत् मांमं न कौशं मानदेव हि ।

चण्डालो जायते राजन् कार्तिके मांमभक्षणात् ॥

स्कान्दे,— दुष्प्राप्यं प्राप्य मानुष्यं कार्तिकीकक्षरेष्व हि ।

धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठं न माहपितृहा^(२) भवेत् ॥

न ब्रह्महा न गोघ्नश्च स्पर्शस्तेष्वी मदानृती ।

न करोति मुनिश्रेष्ठ यो नरः कार्तिके व्रतम् ॥

विधवा च विधवेण व्रतं यदि न कार्तिके^(३) ।

करोति मुनिशार्ङ्गं नरकं याति दारुणम् ॥

तथा,— यतिय विधवा सेव विधवेण वनाश्रमी ।

(१) अत्यथम् ।

(२) माहपितृहातकः ।

(३) व्रतं वा न तु कार्तिके ।

ननु, मन्त्रे प्रातःशब्दस्य का गतिरिति चेत् उच्यते । “अहं
मायं अहं प्रातः” इति प्राजापत्यकृच्छ्रादांविष प्रातःशब्दस्य दिवस-
परत्नमित्यभियुक्ताः ।

यदीच्छेदिपुस्तान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।

कार्तिके सकले मासि प्रातःस्नानौ भवेन्नरः ॥

इति वाक्यस्य केवलज्ञानपत्रे सावकाशमिति केचित् । तथा-
चारस्य दर्शनात् । मन्त्रे मयेति लक्ष्यया सह ॥

ननु,— तुलामकरमेधेषु प्रातःस्नानं प्रशस्यते ।

हविर्यं ब्रह्मचर्य्यं महापातकनाशनम् ॥

इति राजमार्तपङ्क्तौः का गतिरिति चेदुच्यते । तत्^(१) सौर-
मासव्याप्तकमन्यदेव प्रतमिति पूर्वाचार्याः ॥

ननु, एतदपि न साधु । मासत्रयस्य संवत्सविवक्षायां “आकाना
वेषु यस्तानम्” इत्यादावपि, पौर्णमासीचतुष्टयकालौनष्टयकस्नान-
विधानापत्तिः^(२) । न तत् केषाञ्चिदपीष्टं । सौरमासोपादानं
तुलादिपदोपादानादिति चेत् वाच्यम् । तर्हि “कन्या गते सवि-
तरि” इत्यादौ सौरमासोपादानादाश्विनमासि महालयश्राद्धं कथं
प्रादिति चेत् मत्तं । राजमार्तपङ्क्तौ यद्वातःज्ञानमुक्तं तत् केवल-
ज्ञानमभिप्रेत्यैव । अत एव प्रशस्यते इत्युक्तम् । “हविर्यं ब्रह्मचर्य्य-
मेति” पुनर्यदुक्तं तत् चत्किञ्चिद्भगिप्रायेण इति वाक्यद्वयं तत् ॥
अतएव,— तुलामकरमेधेषु प्रातःस्नानौ भवेन्नरः ।

हविष्यभुक् ब्रह्मचारी गर्वपापेः प्रमुच्यते ॥

इत्यार्यवाक्यान्तरेऽपि पृथक्क्रियादयमुक्तम् ॥

किञ्च कार्त्तिकव्रतासम्भवे यज्ञीभपक्षकमुक्तम्, तत्र प्रातःस्नान-
मुक्ता पुनः स्नानान्तरं तर्पणान्तरमुक्तमिति दिवसे घटा कदापि
काम्यं स्नानान्तरमिति सिद्धम् ॥ अस्य स्नानस्य काम्यत्वा^(१)कीर्त्य-
करणम् । तदसम्भवे स्वकारिते पिष्टकारिते वा जलाग्नये अत्यन्ता-
सम्भवे तु पञ्चपिण्डोद्धारणादिपूर्वकं परजलाग्नयेऽपि कार्यम् ॥
जलवर्द्धिपुत्रोद्भवता तु,—

प्रायः स्वभावतो मेधाः किं पुनर्वह्निमयुताः ।

तेन सन्तः प्रगंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥

इति घटपिश्रज्जतोक्तेरुष्णजलेनापि स्नातव्यं । अस्य नित्य-
काम्यत्वाद् यथाकथञ्चिन्निर्वाह्यत्वात् । एतत्सर्व्वमवात्यते आचारसारे
द्रष्टव्यम् ॥ स्नानोत्तरमष्टदानम् । तत्र मन्त्रः,—

प्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नानस्य विधिवन्मम ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दनुजेश्वरनिस्तृदन ॥

नित्यमेमिन्निके कृष्ण कार्त्तिके पापमाशने ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो भवान् ॥

इति मन्त्रं समुच्चार्य्य योऽप्ये मह्यं प्रयच्छति ।

स यूपपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्नुते ॥

अत्र गायत्रीजपसंख्याया अनुक्तावपि सर्व्वपापमुत्पथं लवजप-

कार्तिके नरकं यान्ति श्रद्धया वैष्णवं व्रतम् ॥

एवं गृहस्थस्याप्यन्ये वज्रदोषा श्रवणे उक्ताः ॥

तथा,— न गृहे कार्तिकं कुर्यात् विशेषेण तु कार्तिकीम् ।

चेत्ते तु^(१) कार्तिकीं कुर्यात् सर्व्वयज्ञेन भाविनि ॥

गन्दीपुराणे,— यो नरः कार्तिकं मांसं मांसं तु परिवर्जयेत् ।

सर्व्वशरीरं स भते पुण्यं मांसस्य वर्जनात् ॥

असामर्थ्यं शुक्लपक्षेऽपि मांसं वर्ज्यम् ।

कौमुदं तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ।

वर्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्मा ह्यत्र विधीयते ॥

इति वाक्यात् । कौमुदं कार्तिकम् ।

तत्राप्यसामर्थ्यं भीष्मपक्षके भक्त्यमांसादिकं वर्ज्यम् । तेनात्र
मांसवर्जनं निश्चयं काम्यम् ॥

नारदीये,— कार्तिके वर्जयेत्तेसं, कार्तिके वर्जयेन्माधु ।

कार्तिके वर्जयेत् कांश्च, कार्तिके शुक्ति सन्धितम् ॥

कार्तिके वर्जयेत् स्त्रियमिति कश्चित् चतुर्थपादे पाठः ।

सन्धितं आमवादि ।

काशीमण्डे,— ऊर्जं यवाद्यमन्त्रीयादेकाग्रमथवा पुनः ।

वृत्ताकं शरणं चेव शुक्लिमीश्व वर्जयेत् ॥

शरणं श्रोत्र इति ग्यातम् ।

नारदीये,— आमियं मैद्युनद्येव कार्तिके यस्तु वर्जयेत् ।

सर्वकालकृतं पापं दुष्कृतं वापि नश्यति ॥

विष्णुः,— कार्तिकोऽग्निदैवत्योऽग्निश्च देवाणां मुखं तस्मात् कार्तिके मासि वह्निःस्त्रायी गायत्रीजपनिरतः शक्रदेव हविस्थाशी संवत्सरकृतात् पापात् मुक्तो भवति ॥ पुनः च एव,—

कार्तिकं सकलं मासं वह्निःस्त्रायी जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यभुग्दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

अथ कल्पतरुकाराः आवश्यककृत्यान्तरवर्जिते काले कार्तिके वह्निःस्नानं प्रातःकालेतरकालेऽपि प्रकरणांतराधिकरणन्यायेन काम्यं स्नानान्तरम् । यत्तु, “प्रातःकालो सुहर्त्तास्त्रीन्” इति मात्स्यादायुक्तं, तच्छ्राद्धादिदिष्यमिति । अतएव, शिष्टास्तदनुसारेण दिवसे यदा कदापि कार्तिकप्रतकाम्यस्नानं कुर्वन्ति । वह्निःस्त्रायी प्रातःस्नानादहिरित्यर्थापयन्ति । एतदेव विधिवाक्यमित्यपि वदन्ति । वह्निर्नद्यादाविति केचित् ॥

कार्तिकं सकलं मासमित्युक्तेर्मासादितिभिः पूर्वविद्धापि प्राज्ञा । तस्मात् पूर्वदिवसमारभ्य व्रतस्थारम्भाच्च प्रातःकाले काम्य-स्नानप्राप्तिः ॥

अनु,— कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ।

प्रौत्यर्थं तत्र देवेश दामोदर मया सह ॥

इति मन्त्रसिद्धान्तं प्रातःस्नानस्य प्राप्तिरिति चेन्न । वेशाख-माघयोस्तु प्रातःस्नानावश्यकताभिप्रायेणैव चैत्रपौर्णमास्यां पुष्य-पौर्णमास्यां च सङ्कल्पस्योक्तिर्नात्र तथोक्तेः । वेशाखे चाक्यमुक्तम् । माघे वक्ष्यते ॥

श्लोकत्वात्तन्नामे लक्ष्यः कार्यः । “सर्वपापैः प्रमुच्यते” इति लक्ष-
णं प्रकृत्य विष्णुस्मृतेः । तच्चासामर्थ्यं प्रत्यक्षं महत्त्वजपः कार्यः ॥

सहस्रहस्तस्त्वभ्यस्य वहिरेतत्तत्तत् दिजः ।

महतोऽप्येवमो मामात्तचेवाहिर्विमुच्यते ॥

इति मन्त्रैः । चिकं प्रणव्यादिति गायत्र्यात्मकम् । अथ “गायत्री-
जपनिरत” इति निरतपदोपादागात् सहस्रजपाश्चूतजपो न कार्यः ॥
वहिर्प्राप्तादहिरिति वद्वः । असम्भवे तु,—

जलान्ते धान्यगारे च जले देवास्तयेऽपि वा ।

मदां गोष्ठे सुष्ठुतीर्थं भिक्षुनेचेऽथवा गृहे ॥

इत्युक्तेरनाहृते गृहेऽपि शिष्टा जपन्ति ॥

स्कान्दे,—गवामयुतदानेन यत्फलं लभते सग ।

तुल्यबौध्दकेन तत्फलं कार्त्तिके स्मृतम् ॥

विहाय सर्वपुण्याणि मुनिपुष्पेण केवम् ।

कार्त्तिके चोऽर्चयेद्भक्ता राजपेयफलं लभेत् ॥

सायंमध्याह्निकालारम्भे आकाशदीपदानम् । विष्णुधर्मोत्तरे,—

आश्वयुज्यामतीतायां यावद्राजिन्द्र कार्त्तिकौ ।

तावत् दीपप्रदस्योक्तं फलं राजेन्द्र शाश्वतम् ॥

तावत्कालं प्रयच्छन्ति ये तु दीपं सदा निशि ।

तुष्टे देवे वहिस्तेषां महत्पुण्यफलं भवेत् ॥

अथभकारे गृह्णे प्राकाशं तेन जायते ।

प्राकाशाद् यदुशाद्देव तेन यान्ति तथा सुखम् ॥

मध्याह्ने,—तुलायां निक्षतेलेव सायंमध्याह्नमागते ।

आकाशदीपं यो दद्यान्मासमेकं निरन्तरम् ।

मन्त्रीकाय श्रीपतये स श्रिया ॥ वियुज्यते ॥

दीपदानमन्त्रः, शतानन्दमङ्गले,—

दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।

प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।

आकाशमण्डले वापि स चाक्षयफलं लभेत् ॥

लोक्षया सत्तया । एवं तिलतैलगव्याज्ययोर्दीपदाने विकल्पः ॥

ब्राह्मे तु,—अत्युच्चैर्दीपमाकाशं यो दद्यात् कार्तिके निधि ।

सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वैषैर्व्यपोहति ॥

चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च ।

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगह्वरेषु च ॥

विष्णुवैष्णवि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।

अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥०॥

अथ भौक्षपञ्चकम् ।

भविष्योत्तरे,—कार्तिके शुक्लपक्षे दृष्टुं धर्मं पुरातनम् ।

एकादश्यां ममारभ्य विज्ञेयं भौक्षपञ्चकम् ॥

तथा,—शाकाहारेण मुन्यत्रैः कृष्णार्चनपरेर्नरैः ।

स्त्रीभिर्वा भर्तृवाक्येन कर्त्तव्यं सुखवर्द्धनम् ॥

विधवाभिश्च कर्त्तव्यं पुत्रपौत्रविवृद्धये ।

सर्वकामसमृद्धयै मोक्षार्थमपि पार्थिव ॥

इत्यादि विधिस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

विष्णुरहस्ये,—भीष्मेणैतत् यतः प्रातं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् ।

सकाशादासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम् ॥

तथा,— व्रतस्यास्य गुणान् वक्तुं कः शक्तः केगवाद्भुते ।

तथा,— कार्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतव्रतः ।

एकादश्यां तु गृह्यौघाद्भुतं पञ्चदिनात्मकम् ॥

प्रातः स्नात्वा विधानेन मध्याह्ने च तथा व्रतौ ।

नद्यां निर्झरगतीं वा समालभ्य च गोमयम् ॥

धवत्रौदितिलैः सम्यक् प्रक्षुर्यात्तर्पणं क्रमात् ॥ इत्यादि ।

ब्राह्मे,— एकादशीं समारभ्य राका यावत् प्रबोधने ।

वक्तोऽपि तत्र नाश्रीयान्मत्स्यं मांसञ्च किञ्चन ॥

तेन मत्स्यादिकं मर्षया न भक्ष्यम् ॥ अतएव वक्पञ्चकमिति प्रसिद्धिः ॥ इति कार्तिकव्रतं^(१) श्रुत्वा प्रत्यवायाद्युक्तेः फलश्रवणाच्च नित्यकाम्यम् । तच्चान्द्रमानेनैव ।

कार्तिकस्य तु यत् स्थानं माघे मासि विशेषतः ।

हस्त्रादिनियमानाश्च चान्द्रमानं प्रशस्यते ॥ इति पितामहोक्तेः ॥

चेतन्यदेवानुयायिगौडवैष्णवैस्तु आश्विनशुक्लैकादश्यामारभ्य कार्तिकशुक्लैकादशीं यावद् व्रतमाचरन्ति तत्र शुक्लदादश्यां पारणे सम्यक् प्रमाणं न दृश्यते । इति तात्पत्तेऽपि पूर्णिमावधि व्रताचरणं समीचीनम् । तथाचारस्य श्रीपुरुषोत्तमवेत्ते श्रीजगन्नाथप्रासादे दर्शनात् । इति कार्तिकव्रतविचारः ॥

अथ चातुर्मास्यव्रतम् ।

भारते,—आषाढस्य श्रिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।

चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद् यत्किञ्चिन्नियतो नरः ॥

वाराहे,—आषाढशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।

चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटव्रतमे ॥

अभावेऽपि तुलार्कैऽपि मन्त्रेण नियमं व्रतौ ।

कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥

चतुर्धापि हि तत् वीर्यं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।

तुलार्कं कार्त्तिके । वीर्यं गुह्यकैरिति शेषः । “चतुर्धा गुह्यकै-

वीर्यं”मिति भारतीकेः । नारदीये,—

एकमन्त्रेण नन्त्रेण तथैवाप्यचित्तेन च ।

एते व्रते धराप्राप्तिर्जायते दीपमालिनी ।

भविष्ये,—यस्तु सप्ते चवीनेने नक्तमाचरते व्रतौ ।

वस्तुयुग्मं नरो दत्त्वा विष्णुलोकं च गच्छति ॥

मात्स्ये,—आषाढादिचतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।

वाराहे,—चातुर्मास्यव्रतं कुर्यान्नरः किञ्चिन्नदीपते ।

मान्दव्या-आम्बिकं पापं विनिहन्त्यप्रयत्नतः ॥

पञ्चचतुष्टयाशक्तौ तु स्कान्दे,—

अशक्तः कार्त्तिके मासि व्रतं कुर्यात् पुरोदितम् ।

तत्रापि चेद्दशकः स्याद्द्वीपपञ्चकमुत्तमम् ॥

पुरोदितं चातुर्मास्यव्रतम् । एतेन चातुर्मास्यव्रतस्य नित्यत्वम् ॥

तस्मादभिमन्त्र्यो विष्णुरहस्ये,—

इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।
 निर्विघ्नं सिद्धिमाप्नातु प्रपद्ये त्वयि केनचन ॥
 गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूजं यियाम्यहम् ।
 तस्मै भवतु समूचे लग्नमादात् जगद्गण ॥

सद्यापनमन्त्रोऽपि तत्रैव,—

इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ।
 नूनं समूचेतां यातु लग्नमादात् जगद्गण ॥
 वातुर्मासनिधमाः स्तान्दे,—

मघस्रद्धादिप्रयत्नं वर्जयेद्भक्तिमाधरः ।
 अमृतौ न प्रजेद्वायं मांसं मधु परौदनम् ॥
 पटोत्तं मूलकश्चैव वासाकीर्णं नैव भक्षयेत् ।
 अभक्ष्यं वर्जयेत् दूराग्नधुरं पित्तवर्षणम् ॥
 राजमाषान् कुक्षुय्यांश्चाप्यणुधान्यञ्च वर्जयेत् ।
 प्राकं दधि पयो माषान् आवणादौ कमादिमान् ॥
 राज-गोप-यतींश्चक्रा नारोहेचर्षपादुके ।
 तैलाभ्यङ्गं दिवास्नानं मृषावादश्च वर्जयेत् ॥

एतेनाथ मृगगोपाक्षपतीनां वर्मपादुकारोक्ष्यं न निषिद्धम् ।
 हविश्चक्ष्मापि दोषंमूलकश्चाथ वर्जनम्, वासाश्चिषेधान् । केवाधि-
 ग्नते पटोत्तश्चापि तथा ॥ मास्येऽव काम्यनिधमाः,—

घटरो वार्यिकान् माषान् देवस्रोत्यापनावधि ।
 मधुसरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥
 तैलस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते । ॥

लभते मन्तति दीर्घां खालीपाकममचयन् ॥
 सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् ।
 निष्प्रांधि नौरुगोजस्त्री विष्णुमन्त्रस्य आवते ॥
 एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
 धारणाभ्रस्रलोष्ठां वै गङ्गास्नानं दिने दिने ॥
 नमो नारायणायेति जप्त्वाऽनग्रजं फलम् ।
 पादादिवन्द्यादिष्णोर्लभेद् गोदानं फलम् ॥
 एवमादिभूतैः पार्थ तुष्टिमायाति केशवः ॥

नाच काव्यशृङ्गपेक्षा । तथाच मार्गः,—

न शैशवं नैव मौढ्यं शुकगुर्वो न वा तिथेः ।
 खण्डत्वं चिन्तयेच्चातुर्मासप्रतविधौ नरः ॥

एवञ्च मतिः,—

अस्मिन् च हरौ शुके बाले दृष्टे मल्लिमुचे ।

उद्यापनमुपारम्भं प्रतानां नैव कारयेत् ॥

इति दृष्टगाम्यवाक्यं सामान्यत्वादितरप्रतविषयम् ॥

याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्मणि वर्जयेत् ।

इत्यपि विहिततरविषयम् ॥ तथाच कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषये

अस्मात्सतःशुद्धिभारकारिका स्तुत्यादयर्थव्याख्या च अशुद्धकालप्रकरणे
 लेख्याः ॥ तत्र श्रीसुवनेश्वरदेवे निवासफलं शिवपुराणे,—

चातुर्मासं नरस्तत्र कृत्वा शिवपरायणः ।

राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नोति नान्यथा ॥

तत्र एकादशेऽपि श्रीपुराणोत्तमदेवे । तत्र निवासफलं प्राप्नोति,—

वार्षिकांश्चतुरो मासान् यस्मिंश्चेत् पुरुषोत्तमे ।
 विद्वांसो सर्वपापानि विष्णुलोकं न गच्छन्ति ॥
 पृथिव्यां आनि तीर्थानि चेन्नाप्यायतनानि च ।
 तिष्ठन्ति चतुरो मासान् चेन्ने श्रीपुरुषोत्तमे ॥
 पुष्करिण्याश्च नद्याश्च वाण्यां कूपे यस्मिन् च ।
 तिष्ठन्ति सर्वतीर्थानि शयनोत्थापने चरेः ॥

स्कान्दे,—काव्यां षड्युगे वासादियमममसंस्थितेः ।

फलं यदुक्तं तद्विद्यात् चेन्ने श्रीपुरुषोत्तमे ॥

चातुर्मास्ये निवसतिः चेन्ने श्रीपुरुषोत्तमे ।

साक्षात् दृष्टिर्भगवत्पदद्वयं मोक्षसाधनम् ॥

दिने दिने महापुण्यं सर्वलेशनिवामजम् ॥

इत्यादि षडङ्गानि विस्तरभयात् सन्निहितानि ॥

यतीनां तु एकस्नानावस्थानादिपातुमास्रधर्माः श्रावणादि-
 मासद्वय एव । ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्नानश्रावः स्नादिति
 तद्वर्गेषु शङ्कोक्तेः ॥

एकरात्रं वसेद्भामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासाश्च चतुरो वसेत् ॥

इति चाकटक्षमत्यन्ताशक्तविषयम् ॥

अथ मार्गशीर्षमासकृत्यम् ।

भारते,—मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन सञ्चिपेत् ।

। भो—दिवान् भव्या म सुखेद्याधिकिस्त्रियैः ॥

सर्वकल्याणसम्पन्नः सर्वोपधिसमन्वितः ।
उपोष्य व्याधिरक्षितो वीर्यवानभिजायते ॥
हृषिभागी वज्रधनो वज्रधान्यश्च जायते ॥

अथ पौषमासकृत्यम् ।

भारते,— पौषमासस्तु कौन्तेय मत्तमैकेन यः चिपेत् ।
सुभगो दर्शनोपय यत्रोभागी च जायते ॥

अथ माघमासकृत्यम् ।

भारते,— पितृभक्तो मघास्त्रेवं चिपेद्यस्त्रेकभोजनः ।
श्रीमत्कुले जातिमांस^(१)ं सुमहाद्यैव जायते ॥
मघासु मघायुक्तपौर्णमासीके माघ इत्यर्थः । भविष्योत्तरे,—
दुर्लभो माघमासस्तु वैष्णवानामतिप्रियः ।
देवतानामृषीणाञ्च सुनीनां सुरनायक ॥
तथा,— माघमासे रटन्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।
ब्रह्मणं वा सुराणं वा कम्पतन्तं पुनौमहे ॥
किञ्चिदभ्युदित इति प्रातःकालावधिरूपम् ।
मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले तथामले ।
गोप्यदेऽपि जले स्नानं मोक्षदं पापिनामपि ॥
इति पाद्मोक्तेः ॥ भविष्योत्तरे,—

यो माघमास्युपमि सूर्यंकराभितामि

श्वानं समाचरति वाहनदौप्रवाहे ।

उद्धृति सप्त पुरुषान् पिष्टमाह्वयन्

स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरोऽसौ ॥

अत्र सूर्येकराभितास इति उक्तं न तु सूर्याभितास इति ।

तथा,— दारिद्र्यपापदौर्भाग्यपापप्रचलनाय वै ।

माघश्रावाय चान्योऽस्ति उपायो नरसत्तम ॥

अविमुक्ते प्रयागे च मङ्गलाग्रसरसङ्गमे ।

यत्फलं दत्तमिर्वर्षैः प्राप्यते नियतं नरैः ॥

तत्फलं लभते माघे मृदुश्रावाय संग्रहः ।

मङ्गला हेमवारी च श्रवाणो सुस्तत्पराः ॥

माघश्रावी विषाणः स्थात् तत्संशयोऽतु पञ्चमः ।

आधुर्विजितकलादिष्वपि प्रभवन्ति च ॥

तथा,— कामादिकञ्च यत्पापं शानाज्ञानकृतञ्च यत् ।

शानमात्रेण गच्छेत्तु मकरस्थे दिवाकरे ॥

पापे,— सम्राप्ते मकरादित्ये पुष्टे पुष्ट्यग्रे सदा ।

कर्त्तव्यो मियमः कश्चिद्भूतकूपी नरोत्तमैः ॥

फलानिप्रयच्छेतो वै किञ्चिद्भोध्यं त्यजेदुधः ।

हरेरर्घा तु वैशाखे तपः पूजा तु कार्त्तिके ॥

तपोऽभ्यर्घा तथा दानं च यं माघे विशिष्यते । इति ॥

माघव्रतं यद्यपि नित्यकाम्यम् तथापि बह्वर्षेषु घ्राणे बह्व-
फलोक्तेः केवलशानमावश्यकम् ॥

मङ्गलाष्टे,—माघे प्रतिदिनं पातःशानाशक्तौ तु पर्वणि ।

द्यातयं यद्वतो धीरैरवयं देवैर्ब्रजनम् ॥

आद्ये चान्ते च मध्ये च अहं च स्नानमाचरेत् ।

मलवान् पुरुषो नित्यं बालदृष्टातुरैर्विना ॥

नारदीये, माघप्रातःस्नाने जसोक्तिः,—

पुनौमः सर्वपापानि त्रिविधानि न संशयः ॥

तथा,— माघमासे वरारोहे ग्रहं वै निम्नगाजलम् ।

तदभावे तु स स्नायात् कूपे भाण्डाश्रिते तथा ॥

तथा,— सरितामयभावे तु नवकुम्भाक्षितं जलम् ।

वायुना ताडितं राजौ गङ्गास्नानममं विदुः ॥

तथा,— न वज्रं सेवयेत् स्नातो नास्नातो वा वरानने ।

शोभायं सेवयेद्वज्रं न शीतार्थं कदाचन ॥

श्रीवे,— माघमासे नरो यस्तु स्नायात् शीतेन वारिणा ।

स याति ब्रह्मणः सद्य ब्रह्महत्यायुतोऽपि सन् ॥

यत्रातिशीतलं तोयं पुच्छं तथाधिकं भवेत् ॥

अथनाग्रहौ तु पाद्ये,—

तप्तेन वारिणा स्नानं यद्गृहे क्रियते नरैः ।

षडब्दफलदं तद्वि मकरस्थे दिवाकरे ॥

अथ वज्रिप्रज्वलनादिकं वस्त्रादिदानं (१) च अस्नात्कृतदानसारे
द्रष्टव्यम् ॥

भविष्ये,—वाक्पास्त्ररुणका दृष्ट्वा नरो नारी नपुंसकाः ।

स्नात्वा माघं शमे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥

(१) वस्त्रादिदानं सर्वम् ।

विष्णुः,—दर्शं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।

चिंगदिनानि पुण्यानि मकरस्ये दिवाकरे ॥

तत्र चोत्थाप्य नियमं मृष्टीपाद्विधिपूर्वकम् ।

माघमाघमिमं पूणे चाष्टौऽहं देव माधव ॥ इत्यादि ।

अत्र प्रतारम्भः पुण्यपौर्णमास्यामिति न भ्रमः कार्यः । “दर्शं वा पौर्णमासीं वा” इति द्विविधचान्द्रमानस्यैवाद्दरो न मासान्तराणामित्यभिप्रायात् । पौर्णमास्यारम्भे तु “चिंगदहानीति” विरोधः स्यात्, तस्मान्माघहृण्यप्रतिपद्येवारम्भः ॥ स्रष्टुं श्कान्दे,—

पौर्ण्यां तु समतीतायां यावद्भवति पूर्णिमा ।

माघमाघस्य राजेन्द्र विष्णोः पूजा विधीयते ॥

इति पूर्णिमाकथनं मङ्गल्यपरमिति नारायणोपाध्यायाः ।

अत्र दर्शान्तपक्षोऽस्मद्देशे नावर्त्यते ॥ माघमुपक्रम्य श्कान्दे,—

मातृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।

दद्यान्नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥

ब्राह्मणो मूलकं भुङ्क्ता चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

अन्यथा यागि नरकं चपविद्भुङ्क्ते एव हि ॥

वर्जनीयं प्रवक्ष्येन मूलकं यदि वामममिति ।

स्नानमन्तो नारदीये,—

सवितुः प्रसन्नस्येह परं धाम जले गत ।

ततोऽजसा परिच्यष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥ —

दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं ममाच्युत ॥

इमं मन्त्रं सर्वे पठन्ति ॥ पादौ तु,—

मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव ।

स्नानेनानेन देवेश ययोक्तफलदो भव ॥

यथा नारायणः सूर्यो यथा नारायणो जलम् ।

यथा नारायणो माघ स्तथा पापं विनश्यतु ॥

इति मन्त्रान्तरं तदपि पठन्ति ॥ माघस्नानं प्रयागेऽधिकफलम् ।

महाभारते,—

क्षिताक्षिते च यैः स्नातं माघमाघे युधिष्ठिर ।

न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

मात्से,— षष्टितीर्थषड्विंशति षष्टितीर्थशतानि च ।

माघमाघे गमिष्यन्ति गङ्गायमुनवङ्गमे ॥

गवां शतषड्विंशत्यष्ट्यग्रेष्वक्षयत् फलम् ।

प्रयागे माघमाघस्य श्रद्धं स्नातस्य तत् फलम् ॥

माघस्नानमन्त्रे स्त्रीशूद्रयोरप्यधिकारः पौराणिकत्वादिति पूर्व-
सुक्तम् ॥

अथ फाल्गुनमासकृत्यम् ।

भारते,— भगदैवं तु यो माघमेकगतेन यज्जिपेत् ।

स्त्रीषु वसुभर्ता याति वम्शाद्यैव भवन्ति ताः ॥

भगदैवतं, पूर्वफलशुनीनचवं तदुपलक्षितं माघं फाल्गुनमित्यर्थः ॥

विष्णुः,— स इच्छेदिपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्ययोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्यौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥

यमोऽप्यधिकमाह,—

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

देवपित्रर्चनं तर्पणादिना ॥

इति मासकृत्यानि ॥

अथ पक्षनिर्णयः ।

पक्षशब्दः पक्ष परिग्रह इति धातोर्निष्पन्नः । चन्द्रस्य पक्षदशक-
स्नानां पूरणं च यो वा यत्र पक्ष्यते गृह्यते स पक्षः । यदा देव-
पितृकार्यार्थं पक्ष्यते यः कालविशेषः स पक्षः । तथा च स द्विविधः,
शुक्लः कृष्णश्चेति । तथा च हारीतः, उदगयनं शुक्लोऽहः पूर्वाह्नश्च
तद्देवानां, दक्षिणायनं तमिस्रो रात्रिरपराह्नश्च तत् पितृणामिति ।
शुक्लः शुक्लपक्षः । तमिस्रः कृष्णपक्षः । तथा च माधवीये,—

देवे मुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्र्ये विप्रिष्यते ।

अथ तिथिनिर्णयः ।

तिथिशब्दोऽपि तनु विस्तार इति धातोर्निष्पन्नः । वर्द्धमानया
क्षीयमाणया वा चन्द्रकक्षया तन्यते यः कालविशेषः सा तिथिः ।

मिद्धान्तशिरमणौ,—

तन्यन्ते कक्षया यस्मान् तस्मात्तास्तिथयः स्रग्माः ।

यदा तनोति वर्द्धमाना क्षीयमाणा वा चन्द्रकक्षामेनां यः का-
लविशेषः सा तिथिः । यद्भिन्नगते,—

चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णः चन्द्रचयात्मकः ।

पञ्चत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश सताः ॥

पचतिः प्रतिपत् । तथा च सोमोत्पत्तौ पचते,—

प्रथमां पिवते वज्रिर्द्वितीयां पिवते रविः ।

विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः ॥

पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिवति वायवः ।

षष्ठमीं वृषयो दिव्यामष्टमीं मज एकपात् ।

नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राप्नोति^(१) वै कलाम् ॥

दशमीं पिवते वायुः पिवत्येकादशीमुमा ।

द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राप्नन्ति भागवतः ॥

त्रयोदशीं धनाय्यवः कुबेरः पिवते कलाम् ।

चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः ॥

निष्कलस्य कलाशेषस्य न प्रकाशते ।

कला षोडशिका या तु अपः प्रविशते सदा ॥

अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते ।

तमोषधिगतं गावः पिवन्त्यमुगतं च यत् ॥

तत् क्षौरममृतं भृत्वा मन्त्रपूतं दिजातिभिः ।

ऊतमग्निषु यज्ञेषु पुनराध्यायते शशी ॥

दिने दिने कलानृद्धिः पौर्णमास्यां च पूर्णता ॥

एवं प्रतिपदादिपौर्णमास्याभ्यः पञ्चदशतिथिभ्योऽतिरिक्ता

अमावास्या तिथिरिति सामान्यविशेषरूपेण तिथयो द्विविधाः । तत्र

(१) प्राप्नोति ।

अमावास्यातिथिः सामान्यरूपा । अन्याः प्रतिपदाद्यास्तिययो विशेषरूपाः ॥

ननु ज्योतिःशास्त्रादौ कलानां सूर्य्यप्रवेशनिर्गमाभ्यां तिथुत्पत्तिरुक्ता, अथ पानमुक्तमिति तदिरोध इति चेन्न । अस्मदादिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् अथ च वज्र्यादिदेवानां तत्कालप्रयुक्तत्वेर्विवक्षितत्वात् ॥ वस्तुतस्तु सूर्य्यप्रवेशनिर्गमौ वा वज्र्यादिदेवतापानं वा सर्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादितिययः । तत्र तिथिविशेषेषु प्रथमा कला इति प्रतिपन्नास्त्री । प्रतिपच्छब्दः प्रत्युपसर्गात् पदगताविति धातोर्निष्पन्नः । चान्द्रः पक्षो माघो वा प्रतिपद्यते आरभ्यते यस्यां सा तिथिः प्रतिपत् । सा च शुक्लपक्षे चन्द्रं प्रविशेत् कृष्णपक्षे चन्द्राक्षिःमरेदित्युभयथापि प्रथमेव । तदुपलक्षितः कालविशेषः प्रतिपच्छब्देनोच्यते । एवं द्वितीयादिषु बोध्यम् ॥ तत्र ज्योतिःशास्त्रे,—

षष्टिदण्डात्मिकाः सर्वास्तिययस्तत्र तु चयः ।

पञ्चदण्डावधिका वृद्धिः पञ्चदण्डावधिर्मता ॥

तथा च ब्रह्मवृद्धिवशेन सन्देहात् तन्निर्णयः कार्यः ॥

ब्रह्मवृद्धौ ॥ गार्ग्यशोक्तम्,—

सर्वो दर्पं स्तथा हिंस्य म्रित्विधं तिथिसंज्ञम् ।

धर्माधर्मवशादेव तिथिस्त्वेधा विदन्ति ते^(१) ॥

नृणां धर्माधर्मवशादिति कालादर्शः । पौधायनः,—

खर्वा समतिचिर्ज्ञेया दर्पा वृद्धिमती सता ।

चीयमाणा तिचि हिंसा निर्णयः प्रागुदीरितः ॥

खर्वः साम्यमत्पक्षयो वा हिंस्रोऽधिकक्षय इति साधवाच्यार्थाः ।

एतच्चैविध्यं विपरिवर्तनविशेषात् तिचिर्द्विविधा सम्पूर्णा खण्डा चेति । तत्र स्थान्दे,—

प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्वेः ।

सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवामरवर्जिताः ॥

हरिवासर एकादशी । तत्र वैष्णवसते अक्षणीदयवेधात्सद-
र्जिता इत्युक्तम् । नारदीये तु,—

आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिमाहिकाः ।

या तिचिः सा तु शुद्धा स्यात् सार्धतिथौ क्षयं विधिः ॥

या तु भौकलक्षणा वा खण्डा । एतेन सम्पूर्णा शुद्धा खण्डा
विहेति बोध्यम् ॥ तत्र शुद्धायां विधিনিषेधयोर्न मन्देहः ॥

विद्धायां विधিনিषेधयोर्व्यवस्था गार्ग्यशेना,—

निमित्तं कालमात्राद्य वृत्तिर्विधিনিषेधयोः ।

विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके ॥

तिथौनां पुण्या नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता ।

निषेधस्तु निवृत्त्याया कालमात्रमपेक्षते ॥

वृत्तिः पालनम् । तथा च पूज्यकालमाश्रित्य विधेरनुष्ठानरूपपा-
जनमिति तिथिमाश्रित्य निषेधस्यानुष्ठानरूपपालनमिति । तयोः
पालने कालस्य निमित्तत्वमित्यर्थः । तथा, यस्मिन्वृत्ति एकादशौ
उदयमात्रायाविनी तत्र “एकादशौमुपवसेत्” इति विधिदका-

तद्मते हस्तमहो गृह्यते इति तिथेः पूज्यता । तैलाभ्यङ्गादि-
निषेधे तु कासमात्रापेक्षा । तथा च शिवरहस्ये,—

अशुद्धे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैवुने ।

जाते च निघने चैव तत्कासयापिनी तिथिः ॥ इत्यादि ।

तस्मादिद्वितीयौ पूज्यत्वं निर्णयम् ॥ तत्र पराग्रः,—

विमन्धयापिनी या तु चैव पूज्या सदा तिथिः ।

न तत्र युष्मादरण्यमन्त्रच हरिवासरात् ॥

नतीतिः,— खखण्डयापिमात्तण्डा स्यात्सूर्यादयगा तिथिः ।

सा खखण्डा व्रतानां स्यात् तत्चारण्यसमापनम् ॥

अन्यत्र,— उदितो यत्र मार्तण्डः खखण्डादतिवर्तते ।

अखण्डा सा तिथिराद्या खानदानवतादिषु ॥

वत्यव्रतः,— उदयस्या तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यगा ।

सा खण्डा न व्रतानां सादारण्य समापनम् ॥

विष्णुभक्तौतरे,—

व्रतोपवासस्थानादौ घटिकैवा चदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया ग्राह्यादौ तत्तुगामिनी ॥

भविष्ये तु व्रतोपवासनियम इति पाठः । इति कर्मकाल-
शक्तिः ॥ तत्र व्रते वेध उक्तः पैठीनसिना ।

पचदधेऽपि निवयस्तिषिं पूर्वां तथोत्तराम् ।

चिभिर्मुहूर्तैर्विधन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥

पूर्वेद्युर्दयानन्तरममावास्या त्रिमुहूर्तां चेत् सा प्रतिपदं विध्यति
परेद्युस्तमयात् प्राक् दितौया त्रिमुहूर्तां चेत् सापि पूर्वां प्रतिपदं

विध्यति । एवं सर्वत्र । तत्र चान्द्राणां तिथीनां अक्षरावविभागं
विना व्यवस्था कर्तुमशक्येति तदिभागो गर्गेशोक्तः ।

अक्षिपक्षपरिच्छेपो निमेषः परिकीर्तितः ।

द्वौ निमेषौ चुटि नाम द्वे चुटी ॥ सप्तौ मतः ॥

द्वौ सप्तौ चण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश चणाः ।

विंशत् काष्ठाः कला प्रोक्ता कलास्त्रिंशमुद्धर्तकाः ॥

ते च विंशदक्षरावमित्याह भगवान् हरः ।

एतादृशाक्षरावच्छ्रुति-स्मृति-पुराण-ज्योतिःशास्त्रेषु दिवसश्च
पञ्चदशमुद्धर्तानां पञ्चदशनामानि रात्रेरपि तथा नामाविधानि
पठितानि । प्रकृते तु रात्रिनाश्वामनुपयोगात् दिवसश्च मुद्धर्त-
नामान्युच्यन्ते । तथा च शब्दः,—

रौद्रस्यैष्य मैत्र्य तथा शासकटः सप्तः ।

सार्वभ्य जघन्तय गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥

रौहिण्य विरश्चिय विजयो मैत्रन्तक्षया ।

महेन्द्रो वरुणस्यैव भेदाः पञ्चदश स्मृताः ॥

उत्तरायणे दिवसद्वयौ मुद्धर्तानां वृद्धिः । दक्षिणायने दिव-
सश्च शनौ तेषां क्षान्तिः । तथा च ज्योतिःशास्त्रे,— अश्वः
पञ्चदशांगो मुद्धर्त इति । एवं अयनयोः रात्रावपि वैपरीत्येन
ज्ञासद्वयौ ज्ञानये । एवं पञ्चधा विभागादिष्वपि बोध्यं । एवं
पञ्चदशधा विभागः, पञ्चधा विभागोऽपि । तथा च व्यासः,—

मुद्धर्तचितयं मातः तावानेव तु शब्दः ।

मथाश्विमुद्धर्तः स्यादपरावच्छ्रुतादुग्रः ॥

सायाङ्गस्त्रिसुहृत्तंस्तु सर्वकर्मवहिष्कृतः ।

चतुर्धा विभागोऽपि । तथाच गोभिलः,—

पूर्वाङ्गः प्रहरस्त्राद्यः मध्याङ्गः प्रहरस्तथा ।

आद्यतीयादपराङ्गः सायङ्गश्च ततः परम् ॥

त्रिधा विभागोऽपि स्कान्दे,—

ऊर्ध्वं सूर्योदयात् प्रोक्तं सुहृत्तांतां तु पञ्चकम् ।

पूर्वाङ्गः पञ्चकं प्रोक्तो मध्याङ्गस्तु ततः परम् ॥

अपराङ्गस्ततः प्रोक्तो सुहृत्तांतां तु पञ्चकम् ।

द्वेधा विभागोऽपि । स्कान्दे,—

आवर्त्तनात्तु पूर्वाङ्गो क्षपराङ्गस्ततः परः ।

तत्र पञ्चधा विभागस्य वज्रप्रमाणसम्मतत्वात् प्रायेण तं समाम्प्रित्य
विधिमिषेधौ निर्णयेते । यत्र यत्र विशेषविधिस्तत्र तत्रान्ये पक्षा
हेत्याः ॥

तत्रोपवामैकमङ्गे गङ्गं चाद्याचितं व्रतं ।

दानं चाध्ययनं सप्तविधं दैवकर्मं ब्रूवे ॥

उपवासग्रन्थार्थो विष्णुधर्म,—

उपावृत्तस्तु पापेभ्यो यस्तु वामो गुणैः सहः ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वत्र भोगवर्जितः ॥

तत्रोपवासः सर्वतिथिषु विहितः । नारदीये,—

शुक्लान् वा यदि वा कृष्णान् प्रतिपत्प्रभृतौन् तिथीन् ।

उपोष्यैव वस्त्रं दत्त्वा विधिना क्षपरेऽहनि ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

इत्युपवासस्याहोरात्रमाध्यत्नात् सम्पूर्णव्यापिन्यां न सन्देहः । तद-
मश्वे चिमन्धव्यापिन्याम् । तदमश्वे खण्डतिथौ । तत्र वाक्यान्यु-
दाहृतानि । तत्र शुक्रपक्षे अमावास्याविद्धा प्रतिपदुपोया । तत्राथ-
पराश्रव्यापिनौ मुख्या । तदमश्वे सायाह्नव्यापिनौ साद्या । न तु
उदयचिमुहूर्तव्यापिनौ । तथा च व्यामः,—

प्रतिपत्सैव विज्ञेया या भवेदापराह्निकी ।

दैवं कर्म तथा ज्ञेयं पित्र्यं वा मनुरमवीत् ॥

पैठीनसिः,—पञ्चमी सप्तमी चैव द्वात्रिंशो च चतुर्दशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या मङ्गली तिथिः ॥

मङ्गलीशब्दं स्कान्दे,—

मङ्गली नाम सायाह्नव्यापिनौ दृश्यते यदा ।

प्रतिपत्सङ्गुषी कार्या या भवेदापराह्निकी ॥

निगमोक्तिरपि,—

पुष्पाग्निद्युग्भूतानां पण्मुनोर्वसुरभ्यथोः ।

रद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दशी च पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्यमावास्या तिथ्योर्ध्वं महाफलम् ।

एतद्दशं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥

धुमं द्वितीया । अग्निपूतीया । धुमं चतुर्थी । भूतं पञ्चमी ।

षट् षष्ठी । मुनिः सप्तमी । वसुः अष्टमी । रत्नं नवमी । रुद्रः

एकादशी । अथ द्वितीयादिमत्तयुग्मेषु पूर्वतिथिः उत्तरविद्धा

पाद्या । उत्तरा ॥ पूर्वविद्धेत्यर्थः । द्वितीयाष्टमीद्योर्ध्वं मेष्ठमं

महाफलम् । तत्तत्तिथिनिमित्तके कर्त्तव्येति ज्ञेयः । एतद्दशं

युग्मादिविपरीतम् । प्रतिपद्वितीययोरित्याद्योर्मेजनं महाधोरम् ।

एवं चतुर्थीपञ्चमादिषु बोध्यम् ॥

अथ उपवाचविचारः ।

इदं युग्मास्तमुपवाचविषयमेव ।

एकादश्याष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्थिका ।

चतुर्दश्यामावास्या उपोष्याः ऋतुः पराश्विनाः ॥

इति शङ्करगीतावचनादिषु उपवाचस्यैवोक्तत्वात् ॥

ननु व्याख्यौ द्वैवशब्देन प्रतादीनामपि विवचेति चेत्, न ।

तेषूदयतिषिप्राशस्त्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा युग्मोक्तिः शुक्लपञ्च-

विषया, प्रतिपद्यमावयेति ज्ञापत्वात् । अतएव,—

प्रतिपत् मदितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपद्युता ।

इत्यापस्तम्बोक्तिः भविष्योत्तरोक्तिय कल्पप्रतिपद्विषया ।

तथाच, कल्पप्रतिपत् परेचतुर्दश्यादूर्ध्वं त्रिमुहूर्तां ततोऽप्यधिका वा

स्यात्तदा सैवोपोष्या मावापराह्व्याग्निः । कल्पपक्षे द्वितीयाद्युतायाः

प्रतिपदो विशेषमुख्यत्वेन पञ्चमी सप्तमीत्यादिवचनाभ्यामवृत्तेः ॥

ननु,— यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

तिथिर्याभिमतता वा तु कार्या नोपक्रमोच्छ्रिता ॥

अथ बौधायनोक्ता पूर्वविज्ञायां शुक्लप्रतिपदि प्रतिपत्प्रवेश
एव महत्त्वः प्रतीयते ।

मातः महत्त्वयेत् विद्वानुपवाचव्रतादिकम् ।

प्रातरारुण्ये मतिमान् कुर्यान्नक्तव्रतादिकम् ॥

आपराह्णे न मध्याह्णे पित्र्यकालौ हि नौ स्मृतौ ।

इत्यादि सतिषु प्रातरेव सङ्ख्यस्य कार्यत्वात् । तदुभयं
कथं सङ्गच्छत इति चेदुच्यते । तिथिव्याप्तिः द्विविधा । व्योतिः—
शास्त्रप्रसिद्धस्वाभाविकी एका । सत्युक्तमाकन्यापादकवचनोत्पा-
दिता न्या चेति । तथा च देवतः,—

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया श्वानदामजपादिषु ॥

तथा,— यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं^(१) याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मासु ॥

कर्मास्त्विति वङ्गवचनात् निखिलदेवोपवाससङ्ग्रहः^(२) ।

सौरपुराणे,—

यां प्राप्याप्तमुपैत्यर्कः सा, चेत् श्वाप्तिमुद्गर्तगा ।

धर्मस्त्येषु सर्वेषु सम्पूर्णा तां विदुर्वुधाः ॥

एवं च विशेषवचनाभावे त्रिमुद्गर्तव्याप्तिरेव साकन्यापादिका ।

तथा सति,

आदित्योदयवेलायां श्वाप्तापि हि तिथिर्भवेत् ।

सा पूर्णेत्येव मन्त्रव्या प्रभृता नोदयं विना ॥

इति देवलोकौ ।

उदये सा तिथिर्पाञ्चा विपरौता तु पैष्टके ।

इति स्कान्दोक्तौ च त्रिमुद्गर्तव्याप्तिरेवेति बोध्यम् ॥

एवं च सति साकन्यापादकवचनादवत्यामपि शुक्रप्रतिपदि

(१) अक्षं याति दिवाकरः ।

(२) निखिलदेवोपसङ्ग्रहः ।

अमावास्यायाः प्रातरेव महन्त्य इति भवेत् यज्ञतम् । एवमन्यत्र
तिमिष्यपि ज्ञेयम् ॥

अभावेऽपि प्रतिपदः महन्त्यः प्रातरित्यते ।

इति माधवाचार्याः । मधवाक्षीणां तु,—

नास्ति क्षीणा इत्यक् धर्मा न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

इति मन्त्रोद्भवामादित्यु निषिद्धेष्वपि, भर्माद्यनुप्राया न दोषः ।

भार्या भर्तृमतेनैव व्रतादौनाचरेत् सदा ।

इति कात्यायनोक्तेः ।

भार्यो खल्वनुज्ञाता भार्या पित्रा पुत्रेण वा ।

निष्कलं तु भवेत्तस्याः यत् करोति व्रतादिकम् ॥

इति भार्कण्डेयोक्तेः । आदिगन्धेनोपवामाद्युपसङ्गः ॥

इत्युपवासनिर्णयः ।

असमाप्ते व्रतादौ दोषः । परिग्रहोत्यादिविष्णुरक्षस्यापुक्तौ दोष-
श्रवणेषुपि प्रतिनिधिद्वारा तत्समापनेऽप्यदोषः । तथा च पैठौनसिः,—

भार्यां पत्युर्मतं कुर्यात् भार्यायास्तु पति व्रतम् ।

असामर्थ्यं परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न विद्यते ॥

स्कान्दे,—पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।

एवमभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनयोपेतम् ॥

भ्रातरं भगिनीं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः ।

सत्यन्तरेऽपि,—

पितृमातृपतिभ्रातृस्त्रिगुणादिभ्युज्याम् ।

अदृष्टार्थमुपोषिता स्वयं च कथमाग्नं भवेत् ॥

पितृमातृस्त्रसृभ्राह्मणवर्षे च विशेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः पूष्टं क्रतुशतं लभेत् ॥

दक्षिणा नाच दातव्या शुश्रूषाविहिता च सा ।

ब्राह्मे,— ग्रियशतं प्रकुर्वन्ति शुश्रूषन्निबान्धवाः ।

पुनः स्कान्दे,—

आत्मा युचः पुरोधाय भ्राता पत्नी सखापि वा ।

घाचायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ॥

एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ।

आत्मा आत्मीय इति कतिष्ठस्यतिः ॥ अत्यन्तासम्भवे तु,—

उपवासासमर्पयेदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।

तावद्वृत्तानि वा दद्यात् चद् भुक्ताद्विगुणं भवेत् ॥

सहस्रसन्नितां देवीं जपेदा प्राणसंयमात् ।

सुय्यात् द्वादशसङ्ख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः ॥

देवीं गायत्रीम् ॥

अथ उपवासादिनियमाः ।

आदित्यपुराणे,—

अश्वत्थं रोचनं वापि गन्धः सुमनसस्तथा । .

व्रतस्थे चोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥

रोचनं, हरिद्रादिना गाभोज्यत्वस्तीकरणम् ॥

स्यत्यन्तरे,— व्रते चेशोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम् ।

गायत्र्याः शतशः पूता अपः प्राग् विप्रसृजति ॥

इति प्रायश्चित्तं चोक्तम् ॥

मुखशुद्धिस्तदादशगण्डूषैरासपत्रादिना वेति दन्तधावननिषे-
धकालप्रकरणे लेख्यम् ॥

सधवास्त्रीणां तु व्रतादिष्वपि हरिद्राग्रहणादिकं श्रावणकम् ।

वक्षालहारसुष्याणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपवाये न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥

इति मन्त्रकेः । तैलस्य प्रतिप्रववाभावात् तदग्रहणाभावः ।

आचारोऽप्येवमेव ॥

कौर्मै,— कांसं मांसं मधुरांश्च क्षणकान् कौरदूषकाम् ।

शाकं मधु पराशस्य वर्जयेदुपवासकात् ॥

दृढसतिः,— दिवानिद्रां पराशस्य मुनर्भोजनमैधुनम् ।

चौरं कांशानिषं तैलं द्वादशामष्ट वर्जयेत् ॥

एतत् पारणमाभोपलक्षणम् ॥

विष्णुधर्मै,— यस्तन्मायान् हि सस्माच्च तुल्यस्तथिकादलम् ।

श्यामलक्ष्याः कलं वापि पारणे प्राग्गृह्यति ॥

श्यामस्तु जलपानस्य दिवास्त्रापस्य मैथुनम् ।

तामूलसर्वपं मांसं वर्जयेद्भूतवायरे ॥

शारीतः,— पतितपावण्डभासिकसमावणं श्रमृताधीलादिकमुप-
वासदिने वर्जयेत् । कौर्मै,—

वर्षिष्याम्यजान् सूतं पतितञ्च रजस्रसाम् ।

न सृष्टेऽपि भाषेत नेचेत मतवायरे ॥

स्त्रीणान्तु प्रेक्षणात् यज्ञात् तामिः संकयमादपि ।

निःस्रन्दते नक्षत्रय्यं न दारेष्वृतुषड्भमात् ॥

गङ्गपुराणे,—

स्मरणं कौर्त्तनं केसिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । —

संकल्पोऽध्यवसायश्च कार्यनिष्पत्तिरेव च ॥

एतन् मीयुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

तच्च पारणमात्रमकम् ।

पारणान्तं मतं ज्ञेयं मतान्ते दिव्यभोजनम् ।

अथमाप्ते प्रति पूर्वं नैव कुर्याद्भृतान्तकम् ॥

इत्यादित्यपुराणोक्तेः ॥

ब्रह्मवैवर्ते,— सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुच्छहानिः छादृते पारणधारणात् ॥

तत्रापि पूर्वाह्णे एव,—

उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ।

अन्यथा तत्फललप्ताङ्गं धर्ममेवोपमर्षति ॥

इति देवलोकैः । धर्मं यमम् ॥ पूर्वाह्णे पारणासम्भवे,—

मन्त्रादिकं भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः ।

अद्विष्ट पारयित्वा तु नैत्यकान्ते भुजिक्रिया ॥

इत्युक्तेर्जस्तपारणं कृत्वा नित्यकर्माणि समाप्य पुनःपारणे न दोषः ॥ तच्च स्कान्दे स्पष्टम्,—

पारयित्वादनेनापि भुञ्जानो नैव दुष्यति ।

अग्नितामग्निता यस्मादापो विदद्विरीरिताः ॥

ननु,— तिथीनामेव सर्वाणामुपवासप्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात् विना शिवचतुर्हमीम् ॥

इति स्कान्दोक्तेतिथ्यन्तप्रतीक्षायां कथं पूर्वाह्ने पारणमिति चेत् सत्यम्,—

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते च पारणं यत्र चोद्यते ।

यामत्रयोर्द्वर्त्तिन्वां प्रातरेव हि पारणम् ॥

इति सत्यन्तरात् महर्षयपर्यन्तं तिथ्यन्तापेक्षा । अन्यथा पूर्वाह्ण एव ॥ अनादिष्वित्यत्र आदिग्रन्थेन एकभक्तगङ्गायाश्चितप्रमाणं शङ्कते, इति माधवाचार्याः ॥ इति च साधारणपारणाविधिः । विप्रेषस्तु कृष्णजयन्तादिषु लेख्यः ॥

यद्यपि पारणग्रन्थः पारं तौरममात्राविति धातोस्त्यसत्वेन समाप्तिमात्रवाचककृपायि श्लोकप्राप्त्ययोरुपवासममात्रावेव पदज्ञादिग्रन्थवत् योगरूढः ॥

अथैकभक्तं निर्णीयते माझे वैद्यानरप्रते,—

प्रतिपद्येकभक्ताद्यौ समाप्ते कपिलाप्रदः ।

इति । तत्र एकभक्तं त्रिविधम् । स्वतन्त्रगन्याङ्गमुपवासप्रतिनिधिरूपश्चेति । तत्र वैद्यानरप्रतादिषु स्वतन्त्रम्,—

पूजाप्रतेषु सर्वेषु मथ्याङ्गव्यापिनी तिथिः ।

तथा “मथ्याङ्गे पूजयेत् नृप” इत्यादिविहितगणेशप्रतादाव-
न्याङ्गम् ।

तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेषु च तिथिः ।

इति समनुवाक्यादिविहितमुपवासप्रतिनिधिरूपम् । तत्रान्याङ्गे प्रधानानुसारेण सुषस्य गेतावत्वाद्विनः पूजाविधेर्मथ्याङ्गे विहितत्वेन अङ्गैकभक्तपराश्चादौ प्राण्यमाणत्वाच्चैव मुख्यकासापेक्षा ॥

किञ्च यदा स्तन्यैकभक्तेऽपि केनचिन्निमित्तेन मुख्यकाला-
सम्भवे गौणकालोऽभ्यनुज्ञायते । तदा किं वाच्यमन्याङ्गे । उपवास-
प्रतिनिधिरूपस्य च उपवासतिथौ कार्य्यत्वं तस्य गौणोपवासत्वात् ।

“तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तिथिः”

इति सुमन्त्रोक्तम् । तच्च मार्कण्डेयपुराणे । “एकभक्तेन नष्टेन”
इति वक्ष्यमाणैकादशीमतादावुक्तम् ॥ एवञ्च, पारिग्रहेत्यात् स्तन्यै-
कभक्ते मुख्यकालापेक्षा ॥

तत्कर्मकालस्य स्वरूपश्च स्कान्दे,—

दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्मात् दिवैव हि ॥

देवलोक्तौ तु न्यूनप्राप्तयेण तु इति विशेषः । नियमेनेत्यनेन
विविधभोजनप्राप्तिः । तन्मुख्यकालस्य पञ्चधाविभक्ताहर्मध्याह्नापर-
भागरूपो दिनार्द्धस्योपरि सार्द्धमुद्धर्त्तपरिमितः कालः । दिनार्द्ध-
ऽतीते सति समनन्तरमावित्वादस्तमयात् प्राचीनोऽवशिष्टः कालो
गौणः । दिवेत्यभ्यनुज्ञानात् ॥

एवं व्यवस्थिते सति मध्याह्नव्यापिनौ तिथिर्याद्या,—

उदये तूपवासश्च नक्तस्यास्तमये तिथिः ।

मध्याह्नव्यापिनौ याद्या एकभक्तवते तिथिः ॥

इति बौधायनोक्तेः । तच्च निर्णयस्य विषयस्य षोडशभेदा
ऊक्षाः । पूर्वधुरेव मध्याह्नव्याप्तिः । परेधुरेव तद्व्याप्तिः । उभयत्र
तद्व्याप्तिः । नोभयत्र तद्व्याप्तिः । उभयत्र साम्येन तदैकदेशव्याप्तिः ।
उभयत्र वेदस्येण तदैकदेशव्याप्तियेति । तथाच द्वितीययोर्न सन्देहः ।

अन्यदिने मध्याह्नव्याप्तेरभावात् । तृतीये पूर्वविद्धा चाध्या । मुख्य-
 कालव्याप्तेः समत्वेऽपि गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात् । चतुर्थे पूर्वविद्धेव ।
 दिनद्वये मुख्यकालव्याप्तेरभावेऽपि गौणकालव्याप्तिस्माभात् । पञ्चमे-
 ऽपि पूर्वविद्धेव । मुख्यकालव्याप्तेरभयन मास्येऽपि अधिकगौणकाल-
 व्याप्तिप्रसङ्गे । षष्ठे तु यदा पूर्वदुर्मध्याह्नेकदेशेऽधिकव्याप्तिस्तदा-
 धिक्यात् गौणकालव्याप्तेः पूर्वविद्धेव । तस्मिन्नेव षष्ठे यदा परेदु-
 र्मध्याह्नेकदेशेऽधिकव्याप्तिस्तदा परविद्धेव परेदुर्गौणकालव्याप्त्यभावे-
 ऽपि मुख्यकालव्याप्त्याधिक्यात् । इत्येकमत्रनिर्णयः ॥

अथ नक्तनिर्णयः ।

भविष्ये,— एतुर्दग्धानवाष्टव्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।

योऽङ्गि मिथं न भुञ्जीत शिवार्चनरतो नरः ॥

तथा,— नक्तं कृष्णचतुर्दशी तथा कृष्णाष्टमौषु च ।

कृत्वा भोगानिहास्रोति परच च शिवे रतिम् ॥

एवमादौ नक्तं सिद्धम् । तच्च त्रिविधम्, अन्त्याहुं उपवास-
 प्रतिनिधिरूपं स्वतन्त्रमेति । तत्राग्राह्ये नक्तमते दुर्गापूजादौ पूजा-
 विधेरङ्गिनोऽनुमारेणाहुत्वा नक्तभोजनस्य रात्रौ ग्रहरोत्तरमपि प्राय-
 माणत्वाच्च मुख्यकालापेक्षा । उपवासप्रतिनिधिरूपेऽपि तस्मिन्नेव
 मुख्यकालापेक्षा । तस्य उपवासदिन एवानुष्ठानात् । तथाच स्कान्दे,—

प्रदोषव्यापिनी याद्या सदा नक्तमते तिथिः ।

उदयस्या सदा पूज्या हरिमत्तमते तिथिः ॥

एवमन्यत्रापि । तस्मात् स्वतन्त्रनक्तं सुखकालो निर्णयः ।

तच्च नक्तग्रन्थो भोजनपरः । अन्यथा,—

सदोपवासौ भवति यस्तु नक्तं समाचरेत् ।

देवैर्भुक्तन्तु पूर्वाह्ने मध्याह्ने पितृभिः सदा ॥

अपिभिक्षापराह्णे तु सायाह्ने गृह्यकादिभिः ।

सर्ववेलाभितिक्रम्य नक्तभुक्तमभोजनम् ॥

चिमुहूर्तः प्रदोषः स्यात् भागावसानं गते सति ।

नक्तं तच्च प्रकुर्वीत इति शास्त्रविनिश्चयः ॥

इति व्यासोक्तौ समाचरेत् प्रकुर्वीतेत्यादेरन्वयो न स्यात् ।

न हि कालः केनचिदिच्छया कर्तुं शक्यते । तच्चकस्य काल-
द्वयम्, भविष्ये,—

सुहृत्तानं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनोविषः ।

नक्षत्रदर्शनाश्रितमहमन्ये गणाधिप ॥

अस्य कालद्वयस्याधिकारिभेदेन व्यवस्था । तथाच देवलः,—

नक्षत्रदर्शनाश्रितं गृहस्थस्य युधैः स्मृतम् ।

यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते ॥

स्मृत्यन्तरे,— नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिमनुतः ।

यतिश्च विधवा चैव प्रकुर्व्यात् स दिवाकरम् ॥

सदिवाकरं ॥ यत्प्रोक्तमन्तिमे घटिकादधे ।

निशानक्तन्तु तत्प्रोक्तं यामार्द्धे प्रथमे सदा ॥

“चिमुहूर्तः प्रदोषः स्यात्” इति रात्रिभोजने कालो व्यासेनोक्तः ।

प्रदोषव्याप्त्यसम्भवे गृहस्थस्यापि दिवानक्तं याच्यम् । तथाच स्कान्दे,—

प्रदोषव्यापिनौ न स्यात् दिवानक्तं विधीयते ।

चात्तनो दिगुणां क्षायामतिक्रामति भाष्करे ॥

तत्र नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् मायाक्ते तु मुजिक्रियाम् ॥

कुर्व्याच्चक्रमर्तौ नक्तप्रसन्नं भवति निश्चितम् ।

वत्सः,—प्रदोषव्यापिनौ यावद्वा तिथिर्नक्तप्रते मदा ।

एकादशीं विना सर्वाः शुक्ले लण्ये तथा स्रताः ॥

तथाच प्रदोषव्याप्तिर्मुक्तकल्पः । मायंकाक्षव्याप्तिरनुकल्पः । तच्च
नक्तं प्रदोषव्यापिन्यां तिथौ कार्यम् । तदेवं नक्ततत्कांक्षौ व्यव-
स्थितौ । अत्रापि रात्रिमक्ते षोढाभेदाः । पूर्वचुरेव प्रदोषव्याप्तिः ।
परेचुरेव प्रदोषव्याप्तिः । उभयत्र प्रदोषव्याप्तिः । नोभयत्र प्रदोष-
व्याप्तिः । उभयत्र मास्तेन प्रदोषैकदेशव्याप्तिः । उभयत्र वैषम्येण
प्रदोषैकदेशव्याप्तिरिति । तच्च माद्यद्वितीययोः सम्बन्धः । तृतीये
परतिथिरेव,—

यदैव तिथोद्भवोः प्रदोषव्यापिनौ तिथिः ।

तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः ॥

इति जावालिवाक्यात् । उभयत्रापि दिवा रात्रावपि सा तिथि-
विद्यते यत इत्यर्थः । चतुर्थेऽपि परैव ।

“अतथात्वे परत्र स्यादुत्तरोऽर्वागस्ततो हि सा ।

इति जावालिवाक्यात्” । प्रदोषे तदभावेऽपि अस्तमयादवाक्
यतः सा विद्यते ततो यावत्तत्पर्यः । “अर्वागस्तमयात्” इत्यनेन अंश-
॥ दिवारात्रिभ्रतत्वेन प्रदोषव्याप्तिवत् मायंकाक्षव्याप्त्यापि निर्णय

इति ज्ञायते । पञ्चमयष्टयोरपि परैव । सायंकालस्य गौणस्य
तत्तिथिव्याप्तत्वात् । रात्रिनक्तभोजने नाद्वीपयमुत्तमः कालः,—

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाचघमियते ।

इति सूतेः । मुहूर्त्तचयं मध्यमः कालः,—

चिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्भानावसं गते सति ।

इति व्यासोक्तेः । निग्रीयपर्यन्तो जघन्यः कालः,—“नक्तं निग्रायां
कुर्वीत” इति सामान्देनाभिधानात् ॥

अतु,—सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ।

तथा,—चत्वारिंशति कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।

आहारं नैयुक्तं निद्रां स्वाध्यायश्च चतुर्यकम् ॥

इति सूतेः सन्ध्याकाले कथं भोजनमिति चेत्, न । क्व-
चन प्रतार्यनचदर्शनभोजनविधिना पुरुषार्थस्य सन्ध्याकालनिषेधस्य
बाधात् । यथा पुरुषार्थप्राप्तिर्हिंसाप्रतिषेधः क्वचांष्टिष्टोमीयहिंसा-
विधिना बाध्यते ॥

यत्तु सप्तमीभानुवासरदौ शौरनक्तं विहितम् । तच्च पूर्वोक्त-
विषयान्नेन सायंकालव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः । प्रदोषव्याप्तिरनुकल्पः ।
तच्च षोढाभेदे पूर्वस्मिन्नेव परस्मिन्नेव वा सायंकालव्याप्तौ ॥
सन्देहः । उभयत्र सायंकालव्याप्तौ पूर्वतिथिरेव । उभयत्रापि
तत्तिथेर्विद्यमानत्वात् । शोभयत्र तद्वाप्तौ पूर्वतिथिरेव । सायंकाले
तदभावेऽपि प्रदोषकालेऽपि तत्तिथेः सत्त्वात् । उभयत्र साम्येन
वैषम्येन वा तदेकदेशव्याप्तौ पूर्वैव । गौणस्य प्रदोषकालस्य तत्ति-
थिव्याप्तत्वात् । शौरनक्तभोजने दिवसमध्याह्निममुहूर्त्तं उत्तमः ।

“मुहूर्त्तानं दिनं नक्तम्” इत्युक्तेः । अन्तिमाधो मुहूर्त्तौ मध्यमः,—

सदिवाकरं यत्प्रोक्तमन्तिमे घटिकादये ।

इत्युक्तेः । ततः प्राचीनो जघन्यः,—

त्रिमुहूर्त्तं सृष्टेदाह्नि निशि चेतावती तिथिः ।

तस्यां सौरं भवेन्नक्तमन्येव तु भोजनम् ॥

इति सुमन्तूक्तेः । “आत्मनो द्विगुणां ह्यायां” इत्यादि अत्रैव पर्यवस्यति,—

ये त्वादित्यदिने ब्रह्मन्नं कुर्वन्ति मानवाः ।

ते दिनान्तेऽपि भुञ्जीरन् निषेधाद्वाचिभोजने ॥’

इति भविष्ये रविवासरे रात्रिभक्तस्य निषेधात् गृहस्थस्यापि दिवैव भोजनम् । एवं रविसंक्रान्त्यादिव्यपि ज्ञेयम् ॥

माधवाचार्यैस्तु एकस्मिन्नेव दिने एकभक्तनक्तयोः प्रसक्तौ गौण-
काकस्याप्यसम्भवपक्षे भाष्यांपुत्रादिना कर्मन्तरेण नक्तं करणीयमिति
लिखितमनुसन्धेयम् ॥

धवलसंप्रदे,— द्रविडभोजनं खानं सत्यमाहारसाधवम् ।

ब्रह्मचर्यमधः शय्यां नक्तभोजी यज्ञाचरेत् ॥

भविष्ये,—“अग्निकार्यमधःशय्याम्” इति पठित्वा अग्निकार्ये
यादृतिभिराज्यहोम इति सखीधरः ।

स्कान्दे,— एतानि वर्जयेत् नक्ते अन्नानि सरमुन्दरि ।

निष्पावा आदकौ सुद्धा माषास्यैव कुसुम्यकाः ॥

मसूरा राजमाषाश्च मोधूना स्निग्धास्तथा ।

वणका वर्जुलाद्यापि सुसुक्तास्यैवमादयः ॥

एतदुपलक्षणम् । नक्तं हविष्यद्रव्यमेव भोज्यमित्यर्थः । स
विचारो हविष्यप्रकरणे लेख्यः ॥ इति नक्तनिर्णयः ॥

अथ अयाचितं निर्णयते ।

प्राजापत्यहस्त्रादौ - अन्नमौप्रतादौ च तदिहितम् । तस्य
ह्यवर्था । न याचितमयाचितमित्येकः प्रतिषेधरूपः । तथाच
प्राजापत्यहस्त्रव्याख्याने गौतमः । अयापरं अहं कश्चन न याचे-
तेति । अतः उपवासवदहोरात्रमेव विषयीकरोति । अत एव
संकल्पोऽप्यस्मिन्नहोरात्रे याचितमन्नं न भोक्ष्य इति वाच्यम् ।
तथा पर्युदासोऽपि । तथा च बृहस्पतिः,—

अहं प्रातः अहं शयं अहमद्यादयाचितम् ।

अहं परश्च नास्मीयात् प्राजापत्यश्चरन् दिशः ॥

स्वत्यन्तरेऽपि,—

अयाचिताग्नौ मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ।

इति । दशयासभोगिलं मितभोजितम् । “अयाचिते हौ पाठौ”
इति चतुर्विंशतिमत्तोल्लेखः । तथाच, याचितादन्यदयाचितमित्यस्या-
प्रथमशब्दस्य परदत्तस्य भोजनं विवक्ष्यते । तदापि पराधीनत्वादेव
कालविशेषविधानस्याशक्तत्वाद्होरात्रमेव विषयीकरोति । स्वग्रह-
स्थितवस्तुनः इदानीमयाचितत्वेऽपि पूर्वयत्नसंश्लेषादयाचितमेव ।
तथाच पर्युदासः । यदा निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वाद्याच्ञाप्रसक्तस्य
परद्रव्यविषयत्वादयाचितशब्दोऽपि परद्रव्यमेव विषयीकरोति । तच्च
भोज्यद्रव्यं परकौयमयत्रोपनीतञ्च । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

अयाचितं दत्तं पाप्ममपि दुष्कृतकर्मणः ।

यतिधर्मपूजनाः,—

भित्ताग्रनममुद्योगात् प्राक्तेनापि निमन्त्रितम् ।

अयाचितं हि तद्वक्ष्यं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥

यदि प्रतिषेधो यदि वा पर्युदास उभयथापि एकंभक्तादि-
मक्ष कालो विशेषणीयः । प्रतिषेधेऽनुष्ठेयाभावात् पर्युदासे पराधी-
नत्वाच्च । अस्मति कालविशेषविधौ न कर्मकालस्यातिवचनमप्यप्रव-
र्तते । तथा सति कालविशेषविध्यभावात् शुक्लरूपप्रतिपदादौ
उपवासवत् पूर्वोत्तरविद्वेद्याद्ये । एवमयाचिते सर्वतिथियु उपवास-
वत् निर्णयः इति सुस्थितम् ॥ इत्ययाचितनिर्णयः ॥

अथ दानव्रतकालौ निर्णीयेते ।

भविष्योत्तरे,— प्रतिपक्ष दिजान् पूज्य पूजयित्वा प्रजापतिम् ।

सौवर्णमरविन्दश्च कारयित्वाष्टपत्रकम् ॥

हत्वा त्रौदुम्बरे पात्रे सुगन्धिघृतपूरिते ।

सुगन्धैः पूजयित्वा विप्राय प्रतिपादयेत् ॥

ब्राह्मो मण्डलव्रते,—

मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे च प्रतिपत्तिथौ ।

नेवेद्यन्तु पक्षेऽश्विनी चोदशतिगुणानि च ॥

फलानि पिष्टपक्वानि दद्यात् विप्राय चोदश ।

देवाय चोदशैतानि दातव्यानि प्रयत्नतः ॥

भुज्यन्ते चोदश तथा व्रतस्य नियमास्तथाः ।

एवमन्यान्यपि ज्ञेयानि । तत्र,—

पौर्वाहिकासु तिथयो दैवकार्ये फलप्रदाः ।

इति दृष्ट्याज्ञवल्लवाको दैवे पूर्वाह्न्याष्टमिधानात् पूर्वाह्नस्य
पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वात् ।

‘पञ्चदयेऽपि त्रियस्यस्थितिं पूर्वां तथोत्तराम् ।

चिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥

इति पैठीनसित्रचनास्रोदिते भागौ चिमुहूर्तौ तिथिर्पांक्षा ।
एकभक्तनक्षत्रां प्रतिपदोक्तकालविशेषशास्त्राभावात् सामान्यशास्त्रस्य
प्रवृत्तेः । अतएव माधवाचार्याः,—

षोडशचिमुहूर्ताणां कुर्याद्दानं प्रतानि च । इति ।

ननु,— यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥

इति श्वेतादिवाक्यस्य,

प्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्पांक्षा आह्लादौ चास्यगामिनी ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरादिवचनस्य, “आदित्योदयवेलायाम्”
इत्यादिबोधायनोक्तेः का गतिरिति चेत्, उच्यते । वैश्वानराधि-
करणन्यायेन अवयुत्यानुवादरूपतया तेषां चिमुहूर्तस्याग्निप्रशंसापर-
त्वम् । तत्र षोढा भेदः । उदयकाले पूर्वदुरेव चिमुहूर्तस्यापिनी ।
परेदुरेव उदयकाले चिमुहूर्तस्यापिनी । उभयत्रापि चिमुहूर्त-
स्यापिनी । नोभयत्र चिमुहूर्तस्यग्निनी । उभयत्रापि साम्येन वैष-
म्येण वा चिमुहूर्तैकदेशस्यग्निनी चेति । तत्राद्ये खण्डतिथिस्ता-

भावात् न सन्देहः । द्वितीये चयगामित्वे त्रिमुहूर्तामप्युत्तरविद्धां
परित्यज्य पूर्वधुरेवानुष्ठेयम् । दृष्टिगामित्वे मास्ये च परेदुरेव ।
तथाच उक्ताः,—

खर्भो दर्पलया हिंसा त्रिविधं त्रिचिह्नवर्णम् ।

खर्भदर्पौ परौ कार्यौ हिंसा स्थात् पूर्वप्रासिकौ ॥

द्वितीयादिषु चतुर्षु पक्षेषु अक्षमयथाग्नेः कर्मकालवाङ्मयस्य च
स्वाभात् पूर्वधुरेवानुष्ठेयम् ॥

अक्षमयथाग्नेर्निर्णायकत्वम्, पाप्मे,—

अग्ने स्त्राने तथा नक्तं पित्रकार्यं विज्ञेयतः ।

यस्यामखंगतो भानुः सा तिथिः पुष्टभाग्भवेत् ॥

तौर्धनानजपक्षोमादयस्तु अतश्चन्द्रेण संवत्सरीता इति माधवाचार्याः ।

इति दानव्रतकान्तौ ।

अथ व्रतविशेषेषु काला निरूप्यन्ते । तत्र वत्सरादिः प्रतिपत् ।

प्राप्ते,— या दृष्टा चैत्रमासस्य वत्सरादितिथिः स्वता ।

या शुक्ला प्रतिपच्चैत्रमासस्य वत्सराद्या मा ॥

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परमंयुता ।

मन्दां संवत्सरादौ तु दर्शविद्धां न कारयेत् ॥

परविद्धा प्रकर्त्तव्या द्विमुहूर्ता भवेत्तदि ।

मुहूर्त्तमेव कर्त्तव्या प्रतिपद् द्वितीयाश्विता ॥

मुहूर्त्तदित्यं चैव मुहूर्त्तं यदि चापरे ।

वर्त्तते वासरे यस्मिन् प्रातः साव्यदिति भवेत् ॥

कार्तिकशुक्लप्रतिपदि बलिराजोत्सवः । तत्र ब्राह्मे,—

तस्माद्यूनं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैरित्यादि ।

अ च पूर्वविद्धायां प्रतिपदि कार्यः ।

पाप्मे,— आवणी दुर्मनवमौ तथा दुर्वाष्टमौ च या ।

पूर्वविद्धेव कर्त्तव्या गिवराणि वंसेर्दिनम् ॥ इति ।

माधवाचार्यास्तु,— वक्ष्यन्मवद्य पूर्वपुष्पवामवदाचरेत् ।

इति । उपवामवत् शुक्लप्रतिपदुपवामवदित्यर्थः । एवं च माधवौघे

याख्यातम् । शुक्लप्रतिपदि परविद्धायामुपवामस्य सिद्धान्तितत्वात् ।

अथ द्वितीयाविचारः ।

अथ द्वितीया । आ च पूर्वविद्धा याद्या,

प्रतिपत् समद्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युता ।

इत्यापस्तम्बोक्तेः ।

ननु,— एकादश्याष्टमौ षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशौ ।

अथोद्गम्यमावास्या उपोष्याः स्तुः पराश्विताः ।

इति भृगुस्मृतिवचनस्य, युग्वचनस्य च का गतिरिति चेदु-
च्यते । पूर्वदिने चिमुहूर्त्तमन्त्रे एव परदिने चिमुहूर्त्तमन्त्रे एत-
दचनात् परविद्धा याद्या । अचानन्तमष्टौघे यद्वावस्थापितं तस्य
कस्यापि मन्त्रतम् । तथाच माधवाचार्याः,—

पूर्वपुष्पमती प्रातः परेषुप्तिमुहूर्त्तगा ।

आ द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽपरा ॥ इति ।

यमद्वितीया । लेङ्गे । अस्मिं दत्ता भगिन्या प्रार्थनीयम्,—

द्वितीया चन्दनस्येति तु तैरपि चन्दनदानं शक्यम् ॥

दानान्तु चन्दनस्येह कश्चजो नात्र मंग्रयः ।

इति वचनात् । कश्चजो ब्रह्मा ।

आग्नेयादिषु उपानिषजज्ञपाचदामान्द्रुक्ताणि,—

या शुक्ता कुश्यादूर्णं वैशाखे मामि वै तिथिः ।

द्वितीया मातृया शोके गौवांणैरभिवन्दिता ॥

योऽर्था ददाति करकान् वारिवाजममश्वितान् ।

य याति पुष्यो नीर लोकान् वै हेममालिनः ॥

करकान् कुम्भान् । वाजमश्वम् । हेममालिनः सूर्यस्य ।

विष्णुधर्मोत्तरे नक्षत्रविशेषे शुभविशेषः,—

अथवा सा तिथिर्जया कृतिकाभिर्युता यदि ।

भविष्यति महाभागे विशेषेण फलप्रदा ॥

वैशाखे मामि रालेन्द्र शुक्लपक्षे च या तिथिः ।

द्वितीया रोहिणीयुक्ता अथवा सा प्रकीर्तिता ॥

तथा,— वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां दिजोत्तम ।

यद्ददाति नरस्यैव तत्तदचममश्रुते ॥

विशेषेण तथा दानमन्त्रतानां महाफलम् ।

ब्राह्मे,— वैशाखे मामि शुक्लायां द्वितीयायां अनार्दन ।

यवान्तुपादयामास युगमारभवान् कृतम् ॥

ब्रह्मलोकात् विपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।

तथां कार्यो यवेर्होमो यवैर्विष्णुं यमर्क्षयेत् ॥

यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्दयवान् ।

पूजयेच्छुद्धं गङ्गां कैलासं तुहिनाफलम् ॥

भगीरथं च नृपतिं भागराणां सुखावहम् ।

स्वामं दानं तपः श्राद्धं जपहोमादि किञ्चन ॥

अङ्गुष्ठा क्लियते यत्तु तदानन्त्याय कल्पते ।

सिन्धोस्तोत्रे विशेषेण सर्वमक्षयमश्रुते ॥

श्राद्धन्तु श्राद्धप्रकरणे लेख्यम् । दानादौ पूर्ववत् परविद्धा याज्ञा ॥

अथ रक्षाहतीया ।

भविष्योत्तरे,—भद्रे कुहूष यत्नेन रक्षाव्यं व्रतमुत्तमम् ।

ज्यैष्ठ्यशुक्लतीयायां चाता नियमतत्परा ॥

तथापरं रक्षाव्रतं तथैव,—

रक्षाहतीयां वक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

मार्गशीर्षे तथा माघि हतीयायां नराधिप ॥

शुक्लायां प्रातस्त्याय दक्षधावनपूर्वकम् । इत्यादि ।

उपहारसंहारे,—मौभाग्यार्थं पुरा शीर्षे रक्षया राजपत्तम ।

तेन रक्षाहतीयेयं सर्वमौभाग्यदायिनी ॥

सा च पूर्वविद्धा याज्ञा ।

स्कान्दे,—वृहत्तपा तथा रक्षा भाविनी वटपैलकी ।

हृणाष्टमौ ॥ भुता च कर्त्तव्या मङ्गुली तिथिः ॥

मङ्गुलैर्वर्त्ते,—रक्षाव्यामित्यादि ।

भ्रातृत्ववानुजाताहं मुद्गं भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विधेयतः ॥

व्येष्टा चेदयजाताहमित्यूक्षम् ।

कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्राष्ट्रपूजनम् ।

या न क्षुर्यात् विनाशयन्ति भ्रातरः सप्तजनानि ॥

तस्या इति शेषः ।

भारते,—कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां बुधधिर ।

यमो यमुनया पूर्वं भोजितः खगट्पक्षे खयम् ॥

तस्यां विजगट्पक्षे राजन् न भोक्तव्यमतो बुधैः ।

पत्रेण भगिनीहस्ताद् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधेयतः ।

अथाष्टधा विभक्तदिवसस्य पञ्चमभागो मुख्यः कर्मकालः ।

“भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्” इति विधिममभिव्याहृतफलश्रुत्या भोजन-

नियमस्य प्राधान्यात् । पञ्चमभागस्य च भोजनकालत्वात् । तिथिद्वये

“द्वितीया प्रतिपद्युता” इत्युक्तेः पूर्वविद्धा याज्ञा, इति अनन्तभङ्गीये

यत्तिष्ठति तत्र । तस्या उक्तेः कृष्णपक्षविषयत्वेन निर्णयान् । तथाच

युगोक्ता परविद्धैव याज्ञा । ज्योतिःशास्त्रे,—

तथा यमद्वितीयायां याचायां मरणं भुवम् ।

इति द्वितीयाविचारः ।

अथ तृतीया ।

या चतुर्थीयुता याज्ञा । आयस्तम्,—

द्वितीयाग्नेयमंयुक्तां तृतीयां कारयेत्तु यः ।

स याति नरकं घोरं कालसूत्रं भयङ्करम् ॥
 द्वितीयाग्रेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता ।
 सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनोविषाः ॥

एवं स्कान्देऽपि बह्वनि वाक्यानि सन्ति । अथ त्रिमुहूर्तस्यास्यैव
 व्यवस्था । वैधवास्तु तथैव निर्णयात् ।

कला काष्ठापि वा चैव द्वितीया संप्रवृत्त्यते ।
 सा तृतीया न कर्त्तव्या कर्त्तव्या गणसंयुता ॥

इति यत् स्कान्दवचनं, तत् कैमुतिकन्यायेन त्रिमुहूर्तं द्रढय-
 तीति माधवाचार्याः । परदिने तृतीयाया अभावे एव पूर्वविद्धा
 पाद्या ।

वशिष्ठः,—एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव चोदशी ।
 पूर्वविद्धा च कर्त्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनि ॥
 शुभवाक्यं रक्षाप्रतविषयत्वेन निर्णयमिति न विरोधः ।
 रक्षायां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम ।
 अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥
 इति ब्रह्मवैवर्त्तान्तेः ॥

अथतृतीया ।

भविष्ये,—वैशाखे मामि राजेन्द्र तृतीया चन्दनस्य च ।
 कलधौतं तथा धान्यं घृतं वापि विशेषतः ॥
 तस्यां दत्तन्वद्ययं स्यात् तेनेयमचया सता ।

गौरीव्रतम् ।

शतानन्दसंपदे,—गुडपूषाः प्रदातव्या मासि भाद्रपदे सिते ।

तृतीयायां सर्वदानं वासुदेवस्य प्रीतये ॥

उमां शिवं गणेशञ्च विधिवत् पूजयन्ति याः ।

गौरीवरप्रसादेन परं सौभाग्यमाप्नुयुः ॥

तिथिदेधे परदिने व्रतम् । नात्र चिमुहूर्त्तबेधोऽपि अपेक्ष्यते ।

तथा ॥ माधवाचार्याः,—

मुहूर्त्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।

शुद्धाधिकाद्यामप्येवं गणयोगः प्रशस्यते ॥

अथ चतुर्थी ।

एव परविद्धा प्राज्ञा,—

एकादशी तथा पक्षी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषां संयुक्ताः ॥

इति वृहदग्निष्टोत्रे, युगवचनात् ।

द्वितीया पञ्चमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्तुः पूर्वोत्तरे तिथौ ॥

इति वृहदग्निष्टवचनान्तरं व्रतान्तरविषयमित्त्ववधेयम् ।

मङ्गलवारचतुर्थीयोगे फलाधिक्यम्,—

अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण अवयादपि चाक्षया ।

इति भविष्योक्तेः ॥

शिवचतुर्थी ।

शंतामन्दसंपदे,—मासि भाद्रपदे शुक्ला चतुर्थी शिवपूजिता ।

तस्यां स्नानं तथा दानं मुपवासो जपस्तथा ॥

तावत्सहस्रगुणितं प्रसादाद्यतिनो नृप ।

पतिनो योगिनः शिवस्येति यावत् ।

रौद्रत्वादपराहोऽप्य पूजाकाश इति नियन्मनकृतः । तिथिद्वये

परेऽङ्गि मतम् ॥

गौरीगणेशचतुर्थी ।

लिङ्गपुराणे,—चतुर्थ्यां तु गणेशस्य गौर्याश्चैव विधानतः ।

पूजां कृत्वा लभेत् सिद्धिं शौभाग्यञ्च नरः कृत्वा ॥

इति । सिद्धिशौभाग्यरूपफलविशिष्टकामो यस्यां कस्याचित्

चतुर्थ्यां गौरीगणेशौ पूजयेत् । पूजाकाशव्यवस्था वक्ष्यमाणगणेश-

मतवत् द्रष्टव्या ॥

विनायकव्रतम् ।

भविष्ये,—विनायकं समभ्यर्च्य चतुर्थ्यां यदुमन्दन ।

सर्वविघ्नविनिर्मुक्तः कार्यसिद्धिमवाप्नुयात् ॥

स्कान्दे,—विनायकव्रते कार्यो सर्वमासेषु यण्मुख ।

चतुर्थी च जयायुक्ता गणनायसुतोपिणी ॥

प्रातः शुक्लतिथैः स्नाना मध्याह्ने पूजयेन्नृप ।

इति कल्पवृक्षमात् ।

चतुर्थी गणनायस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ।

मध्याह्नव्यापिनी चेत् स्नात् परतश्च परेऽहनि ॥

इति दृष्टव्यतिवचनाच्च, परदिन एव मध्याह्नव्याप्तौ परदिने
व्रतमन्येषु पक्षेषु पूर्वदिन एव । नात्र सोदयचिसुहृत्तवेधः, मध्याह्नस्य
कर्मकात्तत्वात् । जयायुक्ता द्वितीयायुक्ता । मातृविद्धा द्वितीयाविद्धा ।
शुक्लतिथौः स्वाभं, शुक्लतिथ्यान् गिरसि निक्षिप्येति काष्ठादर्शकारः ।
स्कान्दे,—गजवक्त्रं तु शुक्लायां चतुर्थ्यां पूजयेत्पुनः ।

मासि भाद्रपदे प्राप्ते शुक्लपक्षे विमेषतः ॥

यदा चोत्पद्यते भक्तिर्मासि पूज्यो गणाधिपः ।

एकमासं द्विमासं वा घण्टासं वत्सरं तथा ॥

अथवा गणनायस्य व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।

एवं भूति यदा आत्यधिककार्यसिद्धिकामो भवेत्, तदैव
पश्चिन् कस्मिंश्चन मासे शुक्लचतुर्थ्यां गणेशव्रतं कुर्यात् । “यदा
चोत्पद्यते” इति वचनात् । भाद्रमासे यद्भवतारक्षं कुर्वन्ति तत्र
विमेषत इति कलाधिक्यात् प्रतीक्षासह-कार्येष्वेवेति ज्ञेयम् । अन्यथा
चैताव्येषणार्थं हनुमता आचरितस्य व्रतस्य शरत्काले कार्यत्वं
न स्नात् । एवं अमृताहरणादावपि ज्ञेयम् । एतदपि एकमास-
पक्षे प्रमाणम् । तथा कार्यगौरवमपेक्ष्य द्विमासं व्याप्य व्रतं द्विवार-
मित्यर्थः । तथा अधिकविप्राशङ्क्यां घण्टासं व्याप्य व्रतम् । घण्टा-
शेरेव व्रतस्य समाप्तिः । वत्सरपक्षेऽपि द्वादशभिर्मासैर्मलमासपाते
तु चोदयमासैरिति काष्ठाशुद्धिप्रकरणे लेख्यम् । आत्यधिक-
कार्यगौरवे द्वादशवर्षपक्षे प्रतिशुक्लचतुर्थिं द्वादशवर्षपर्यन्तं व्रतं
कार्यमिति शाधीयः । अस्मिन् द्वादशवर्षपक्षे यत् प्रतिवत्सरं

भाद्रशुक्लचतुर्थ्यामेकवारमनुष्ठान्ति, तदपि अज्ञानविषयितमिति ज्ञेयम् ।

अथ वर्षाणु भवं वार्षिकं व्रतं द्वादशेति केचिदर्थपयन्ति, तन्मन्त्रमेव । एकवचनान्नव्रतशब्दस्य द्वादशेत्यनेनान्वयाभावात् । एकमासमित्यस्य एकैकमासमित्यर्थः कुतो भवेत् । एवं दिमासादिषु ज्ञेयम् । “संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीक्षार्थत्वमित्यते” इति भाष्यकारोक्ता यथाकथञ्चित् समाधेयमिति चेत्, यत्परं तथेत्याहता न कश्चित् गतिरस्तीति सोऽर्थो ज्ञेय एव । किञ्च अनुमतगदडादीनामेकवारानुष्ठाने कलपान्निरपि विदुहा स्यादिति दिक् ॥

व्रतेऽस्मिन् विशेषो, वाराहे,—

शुक्ला चतुर्थी कन्यार्कभौमवारेण संयुता ।

महती तच्च विघ्नेशमर्चयेष्टं लभेत्तरः ॥

अर्कवारेण भौमवारेणेति वा काष्ठादर्शवचनात् बोध्यम् ॥

इति विनायकव्रतम् ।

अथ तद्दिनकर्त्तव्यानि ।

विनायकं समभ्यर्च्यत्यग्नारं भविष्ये, “तद्दिने निद्रां मतिं शिवाम्” इत्याद्युक्ता,

विद्याकामो विशेषेण पूजयेच्च वरसूतीम् ।

इति विहितस्य वरसूतीपूजनस्य तु यस्यां रात्रौ चतुर्थी भवति तस्यामेव करणं समाचारमूलम् । अस्यां भाद्रशुक्लचतुर्थ्यां रात्रौ चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् ।

तथाच पादौ,—शुक्रपत्रे चतुर्थी तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मित्राभिर्ब्रह्मणं कुर्यात् तस्मात् पश्येन्न तं सदा ।

सिंहे भाद्रे मासि ।

भाद्रे,—वासुदेवोऽभिगच्छन् मित्राकरमरौचिषु ।

स्थितस्तुर्ध्यामद्यापि मनुष्यायापतेष्वयः ॥

अतस्तुर्ध्यां चन्द्रन्तु प्रमादादौघ्यमागवः ।

पठेद्वाचेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ॥

धात्रीवाक्यं तत्रैव,—

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।

कुसुमारकमारोदीक्ष्य स्त्रियं स्वमन्त्रकः ॥

कृत्वाऽपि तद्वाचौ चन्द्रकिरणेषु स्थित इति ।

अभिगममाप, अद्यापि सोऽभिगमोऽस्वाद इति यावत् मनुष्याय
आपतेदित्यर्थः । अतएवेवं चतुर्थी चरिताक्षिकेति प्रसिद्धा ।
हरेः श्रीकृष्णस्य, ताडिका अपवाददायिका इति यावत् । उक्तयो-
रैक्यात् । तस्मात् चन्द्रेष्वं निषिद्धम् । प्रमादात् तदौघे सिंघप्रसे-
नमित्यादिमन्त्रं पठेदित्यर्थः । चतुर्थी चन्द्रदर्शनस्य निषेधात् ।
"निषेधः कालमात्रके" इत्युक्तेस्तद्वाचौ तृतीयया पञ्चम्या वा विद्वांसो-
तद्वाभिगततृतीयापञ्चम्योश्चन्द्रदर्शनसमाचारः ।

पश्चान्नगते भावौ पक्षयोर्द्वयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितचन्द्रो नेचित्यः कदाचन ॥

इत्यत्र शुद्धमासमलमासाभिप्रायेण पक्षयोरित्युक्तेर्मलमासेऽपि
चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् । अतएव पश्चान्नगते इति शौरमासोक्तिः ।

अतएव,— शीमन्तं प्रेतकृत्यं च नवग्रह्या नवः ग्रहौ ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं निमित्तविहितञ्च यत् ॥

इति स्मृत्यन्तराक्षलमासेऽपि नैमित्तिकचन्द्रदर्शननिषेधस्य परि-
पालनसमाधारः । उदितग्रहोऽत्रार्द्धादितत्वावृत्तिपरः, स्वरूपव्या-
ख्यामपरो वेति तिथितत्त्वकाराः । यत्ने तु पञ्चाननगते भागाविति
वाक्यमवलम्ब्य शङ्खकृष्णपक्षेऽपि चन्द्रदर्शनं निषिद्धमित्यस्तिषण्, तत्
शङ्खपक्ष इत्यादिपाशादिवाक्यविरोधात्प्राद्रियत एवास्मद्देशे । नाग-
चतुर्थीत्यवस्था नागपक्षस्यङ्गत्वात् तच्च लेख्या ॥

वरदाचतुर्थी ।

नारदीये,— माघशुक्लचतुर्थ्यां तु गौरीमाराधयेद्बुधः ।

चतुर्थीं वरदा नाम गौरी तच्च सुप्रजिता ।

अथ प्रतप्तमान्यात् सोदयनिमुहूर्त्तव्याप्तिर्पाशा । तिथिद्वये
तृतीयाविद्वेधः । नाच शुभोक्तेः प्रसरः ।

जया च यदि संपूर्णा चतुर्थीं द्रुमते यदि ।

जया खैव हि कर्त्तव्या नागविद्धा न कारयेत् ॥

इति विशेषसूतेः । तथा च माधवाचार्याः,—

गौर्याः शङ्खजयाप्यस्त नागविद्धा निषिध्यते ।

अथ पञ्चमी ।

सा सोपवासे चतुर्थीयुता चाद्या । प्रतेऽपि तथा ।

चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया नतु ।

इति शरीतोक्तेः ।

स्कान्देऽपि,—पञ्चमी तु सदा साक्षा चतुर्थीसहिता विभो ।

यत्तु ब्रह्मवैवर्ते,—

पञ्चमी तु प्रकृतेऽपि यथा युक्ता तु नारद । इति ।

तत् स्कन्दवर्षा स्कन्दोपासनाय विहितं पञ्चभ्युपवासं विषयीकरोति

“स्कन्दोपवासे स्त्रीकायां पञ्चमी परसंयुता” ।

इति भाव्यमेवात् । तथा च, स्कन्दोपवासपञ्चमीव्यतिरिक्त-
पञ्चमीषु पूर्वविद्भैव ॥

आवणशुक्लपक्षे जापद्वौरीपञ्चमी ।

पुराणे,—पद्मनाभे गते ग्र्यां सर्वे ईवै रनन्तरम् ।

पञ्चम्यामग्नितौ पक्षे समुत्तिष्ठन्ति पक्षगाः ॥

सुप्ते तु देवदेवो पञ्चमी व्यासपञ्चमी ।

सुर्यस्तु च यथाशक्त्वा जापद्वौरीमहोत्सवम् ॥

देवैरिति षडार्यं द्वितीया । अग्नितौ शुक्लपक्षे । श्रितिर्धनस्य-
चकाविति कोपान्, शुक्लपक्षे समाचाराच्च । हरिशयनानन्तरं
आवणमास इत्यर्थः । आपादे शयनविधानात् । तथा आवणशुक्लपक्षे
जापद्वौरी इत्याख्या । इयं पूजा राधावाद्रिपते^(१), जापश्च-
न्दश्रवणात् ॥

भाद्रपक्षपक्षे रक्षापञ्चमी ।

भविष्ये,—तत्र भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयाम्बितः ।

यस्तास्त्रिंश नरो भागान् क्षणवर्णादिवर्णकैः ॥

(१) कियते ।

पूजयेद्गन्धमुष्पैश्च सर्पिःपायसगुग्गुलैः ।

तस्य तुष्टिं समायान्ति पञ्चगास्तचकादयः ॥

आसन्नमात् कुलात्तस्य न भयं नामतो भवेत् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेद् मुधः ॥

इयं नागपूजा दिवैव । नामानां नामानि पञ्चम्यां लेख्यानि ।

रक्षाविधानं तु राक्षी क्रियते । राक्षिपदेन प्रदोष एवात्र शेषः ।

भविष्ये,—यः आवणे खवति ग्रीतजले सुरेन्द्र

रक्षाविधानमिदमाचरते मनुजः ।

आप्ते सुखेन परमेष्ठ स वर्षमेकं

पुत्रप्रियादिसहितः असुखञ्जनश्च ॥

आवण इति चैत्रशुक्लादिमासाभिप्रायेण ।

रक्षाकरणमन्त्रो यथा,—

घण्टाकर्णं महावीर सर्वव्याधिनिवारण ।

सर्वोपद्रवसंघातविद्रावण हरप्रिय ॥

कण्ठे यस्य महानौलं भूषणं यस्य पद्मगाः ।

तेजामि तस्य देवस्य रचन्तु मम मन्दिरम् ॥

रञ्जुधारणमन्त्रो यथा,—

येन बद्धो वल्लो राजा दानवेन्द्रो महासुरः ।

तेन त्वामपि वधामि रक्षामाचर मा चक्ष ॥

यदोभयदिने पञ्चमी राक्षिं स्पृशति । तदा पूर्वदिने रक्षावि-
धानमिति निबन्धनकृतः ॥

अविपक्षमी ।

अतिमसुखये,—भाद्रे चितेऽपराधे तु पक्षमी यत्र तिष्ठति ।

विद्यामित्र अविः सार्त्तः पूज्यः सन्तानवृद्धये ॥

अपराधः कर्मकाष्ठः । तत्र तिथिद्वये पूर्वविद्वैव याद्या ।

यद्यप्युक्ता पक्षमी या महर्षेस्तत्र पूजने ।

पतिपुत्रहता नारी वा नारी नरकं प्रवेत् ॥

इति प्रातानन्दसंघहोत्रेः ॥

घोटकपक्षमी ।

देवीपुराणे,—आश्विनस्यासिते पक्षे पक्षमी या तिथिर्भवेत् ।

तस्यां शान्तिं प्रकुर्वीत अश्वानां वृद्धये वदा ॥

इत्यादिना रेवन्तादिपूजाविधिमुक्ता^(१),

एवं नमस्तस्य मुक्तये शान्तिं कारयेत्पुनः ।

तस्याद्याः प्रविवर्द्धन्ते अश्वपूर्णं च मन्दिरम् ॥

इत्युक्तवान् नृपस्यावगच्छौ पूजा । “पक्षमी वक्षमी चैव” इति
वाक्यात् आयाज्यव्याख्या व्यवसेत्युक्तपितामहकृतनीतिरत्नाकरे
लिखितम् ॥

मागपक्षमी ।

भविष्ये,—आश्वि मासि पक्षम्यां शुक्लपक्षे मराधिप ।

दारशोभयतो सेष्या गोमयेन विषोक्षणाः ॥

अमन्तो वासुकिश्चैव राजीवो मणिभद्रकः ।

(१) इत्यादिपूजामुक्ता ।

ऐरावतो धतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥

पूजयेदिधिवक्षीर दधिदुर्वाङ्गुरैः कुम्भैः ।

गन्धपुष्पोपचारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणेः ॥

ये तस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःभराः ।

न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुचक्षिन् ॥

इति । श्रावणमासे विहितमपौर्णमेवं कार्त्तिकमासे कुर्वन्ति ॥

एवं चतुर्षु मासेषु पञ्चम्यां यः प्रपूजयेत् ।

श्रावणमासं कुलात्तस्य न भयं सर्पतो भवेत् ॥

इति याज्ञवल्क्ये चतुर्मास्यमध्ये अग्निं कस्मिन्नपि मासे
शुक्लपक्षे तद्गतोक्तेः ।

पुराणान्तरे,— तिथौ युगाङ्गयायां च मनुष्येय यथाविधि ।

ब्रह्मपालादिभागानां ज्ञेयस्य च महात्मनः ॥

पूजा कार्या गन्धपुष्पक्षीराद्यायनपूर्वकम् ।

इति । अन्यनागानां पूजोक्तेति तेषां नागानां विकल्पः । युगा-
ङ्गया युगमङ्गका चतुर्थात्यर्थः । तत्र तिथिदेधे विचारः । तच्चादौ
तदङ्गभूता नागचतुर्था विचार्यन्ते । तत्र मध्याह्नः कर्मकालः ।

युगं मध्यन्दिने यत्र तथोपोय्य कर्णीश्वरान् ।

क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पूजयेत् प्रयतो नरः ॥

विषाणि तेषां मश्नन्ति न च हिंसन्ति पञ्चगाः ।

इति देवलोक्तेः । “पञ्चम्यां पूजयेत्” इत्येतदचमात् पञ्चमी-
योगस्य प्राशस्त्यमवधीयत इति । तदङ्गभूता नागचतुर्था पूर्वधुरेव
मध्याह्नयात्री पूर्वधुः । अन्येषु पञ्चम्युभेदेषु उत्तरविह्वेव । नागपञ्चम्यां

सोदपचिसुद्धर्तव्याप्तिरेव याज्ञा । कैश्चित्तु “युगं मध्यान्दिने”
रत्युक्ते नांगपञ्चम्यां मध्याह्नः कर्मकास इति लिखितम् । तत्
प्रमादविक्षिप्तमेव । चतुर्थीविषयस्य पञ्चम्यामप्रवृत्तेः । नांगपञ्चम्यासु
नांगचतुर्थ्यधीनत्वेन मध्याह्नव्याप्तेरनियतत्वाच्च ॥

श्रीपञ्चमी ।

धवलसंग्रहे,—पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः कौन्दौ पूज्या सप्तद्वये ।

कौन्दौ धरस्वती । तथा,—

सौभाग्यमुत्तमं कुर्वात् पञ्चम्यां श्रीरपि शिषम् ।

श्रीरप धरस्वती । धरदाचतुर्थ्यनन्तरं एतद्वचनस्योक्त्यादियं
माघशुक्लपञ्चमीति ज्ञायते ।

यद्यपि गौडसंवत्सरप्रदीपे,—

माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या त्रियः प्रिया ।

तस्याः पूर्वांश एवेह कार्यः धरस्वतीखवः ॥

तथायज्ञहोत्रादिभिः रात्रावेव धरस्वतीपूजा कियते ॥

अथ षष्ठी ।

श ॥ मङ्गमौयता याज्ञा ।

एकादशष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः पराङ्मिताः ॥

इति विष्णुधर्मोक्त्युक्तवचनाच्च ।

न हि षष्ठी माघविद्धा कर्त्तव्या तु कदाचन ।

नागविद्धा ॥ या पठौ कृतपुण्यवया भवेत् ॥

सप्तम्या सह कर्त्तव्या महापुण्यफलप्रदा ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तक्रे मंत्रेऽपि सप्तमीयुतेव याद्या । नागः पञ्चमी ।
पुण्यस्य चयो यस्यां सा तयोक्ता । यदि कदाचित्तिविषयवशादुक्त-
रविद्धा न लभ्यते । तदाऽगत्या पूर्वविद्धा याद्या । तदाह वशिष्ठः,—
एकादशी द्वितीया च पठौ चैव चयोदशी ।
पूर्वविद्धा ॥ कर्त्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनि ॥

आरण्यकपठौ ।

सत्यः,— ऋष्टे मासि सिते पक्षे पठ्यामारण्यकमते ।

या विन्ध्यवाबिनीं देवीं पूजयेद्यु र्वनेगताः ॥

कन्दमूलफलाहारा लभन्ते वन्तति हि ताः ।

राजमातृष्टे,— ऋष्टे मासि सिते पक्षे पठौ चारण्यसंज्ञका ।

यजनेककरालास्यामटन्ति विपिने स्त्रियः ॥

तां विन्ध्यवाबिनीं स्कन्दपठौमाराधयन्ति च ।

कन्दमूलफलाहारा लभन्ते वन्तति हि ताः ॥

स्कन्दपठौमित्युपायान्नसंयोगे द्वितीया । तथाचास्याः चारण्य-
कपठौ स्कन्दपठौ चेति नामद्वयम् । चैत्रलक्ष्मणपक्षे वक्ष्यमाणा ॥
स्कन्दपठ्येव । त्रिचिद्वेदे पूर्वविद्धा याद्या ।

लक्ष्णाष्टमी स्कन्दपठौ शिवरात्रियतुर्दशी ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तित्यन्ते पारणं भवेत् ॥

इति वशिष्ठोक्तेः ॥

यष्टीदेवीयष्टी ।

यथा भाद्रपद शुक्लायां पष्ठ्यां यष्टी प्रपूजिता ।
जीवत्पुत्रा च सौभाग्यघनधान्यसमन्विता ॥
तस्माद् यद्येन भार्यस्तां पूजयन्ति सदैव सु ।
अथ यष्टीसाधारणेन व्यवस्था, विशेषाभावात् ।

प्रावरणयष्टी ।

कौर्मै,— या ॥ मार्गश्रिरे शुक्ला महायष्टी नराधिप ।
देवदिजसुहृद्वय ग्रीतप्रं तत्र द्वापयेत् ॥
ग्रीतप्रशब्देन वस्तुकमलपट्टीप्रभृतयः । अथ दानोक्ता सोदय-
चिसुहृत्तः कर्मकाशः ॥

वैष्णवस्कन्दयष्टी ।

वैष्णवधिलक्ष्य देवीपुराणे,—

पष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपकारिका ।
इदिव सुखसौभाग्यमन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
सैङ्गेऽपि,—प्रत्यक्षमपि पूजा ॥ पष्ठ्यां कार्या शुद्धय च ।
व्यवस्थादृष्टा ॥

अथ सप्तमी ।

या च पूर्वविद्धा याज्ञा । युगोक्तेः, समुत्थीतिचिन्ताय ।
पष्ठ्येकादशमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।
सप्तमी परविद्धा च नोपोयं तिथिपञ्चकम् ॥
इति स्कान्दे सप्तविद्धाया निषेधाच्च । अतोऽपि यष्टीविद्धैव ।

पष्टी तु सप्तमी च अन्त्योत्थं तु समाश्रिते ।

पूर्वविद्धा दिजश्रेष्ठ कर्त्तव्या सप्तमी तथा^(१) ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेः । यदा पूर्वचुरस्तमयपर्यन्ता पष्टी, परेद्युः
तिथिचयवशादस्तमयादर्वाक् अष्टमी त्रिसुहर्ता, तदा पूर्वविद्धाया
अलाभादुत्तरविद्धायाश्च प्रतिषिद्धत्वात् कुचानुष्ठानमिति चेत्ति-
षेधमुक्तञ्चापि उत्तरविद्धायामनुष्ठानम् । “शेषिलोपस्थान्याय्यत्वादु-
त्तरविद्धा गौषकालत्वेन स्त्रीकार्या” इति माधवाचार्याः । तथाच
सर्वेषु सप्तमीव्रतेषु “पञ्चमी सप्तमी चैव” इति पैठीनस्युक्तेः,

समुखी नाम सायाह्न्यापिनी दृश्यते यदा ।

इति स्कान्दोक्तेः सायाह्न्याप्तौ व्यवस्था ॥

कुक्कुटीव्रतम् ।

भविष्ये,—भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां कृत्तिताक्षये ।

स्नात्वा शिवं मण्डलके लेखयित्वा ॥ साम्बकम् ॥

भाष्या संपूज्य विधिवत् करे यद्धा सुजोरकं । इत्यादि ।

अथ सप्तमीसाधारणी व्यवस्था ॥

माघसप्तमी ।

स्मृतिसमुच्चये,—सूर्ययष्टतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अदणोदपवेस्तायां स्नानं तत्र महाफलम् ॥

तत्रैव,—सूर्याय फलगन्धार्कपचरत्नप्रसूनवत् ।

दद्यादुत्थाय तर्घपे सप्तधा यदि वा विधा ॥

मास्त्रे,— माघमासस्य सप्तम्यामुदयत्येव भास्करे ।

विधिवत् तिलक्षामं महापातकनाशनम् ॥

भविष्ये,— माघे मामि मिते पक्षे सप्तमी कौटिभास्करा ।

दद्यात्क्षानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

अक्षोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

गङ्गायां यदि क्षयेत सूर्यपक्षप्रतैः समा ॥

कौटिभास्करा सप्तम्याः भास्करदेवताकत्वेन कौटिमप्तमीतु-
ल्येत्यर्थः । खानमन्त्रो यथा,—

यद्यद् जगत्कृतं पार्थ मया सप्तसु जगत्सु ।

तन्मे रोगश्च शोकश्च माकरो हन्तु सप्तमी ॥

अर्घमन्त्रस्तु,— जगन्नी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तप्रसिद्धे ।

सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥

सप्तप्रसिद्धे प्रीत सप्तबीजप्रदीपक ।

नमस्कारमन्त्रस्तु,— सप्तम्याश्च नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधने ॥

अषाढारभोजनं कुर्वन्तीति ह्ययकौमुदीकाराः ।

तद्द्रव्याणि यथा,—

गन्धमस्त्रिधमस्य तिलमुद्दौ च मागधी ।

तथा,— आभ्रतण्डुलमुद्गाश्च सद्योदधिष्टतं^(१) यथः ।

अचाराः कचिता क्षेते अन्ये चाराः प्रकीर्त्तिताः ॥

दन्तकाष्ठं तथैवापस्त्रिकटु विषम्या तथा ॥

भोज्यपात्रं तथैवैतद्वारं परिचचते ।

सुण्ठीपिप्पलीमरीचानि चिकटु ।

शरीतकीविभीतक्यामलक्यस्त्रिफला तथा ।

उभयचारुणोदयकालव्याप्तौ पूर्वच स्नानम् ।

चतस्रो घटिकाः प्रातरुणोदय उच्यते ।

पत्नीनां स्नानकासोऽयं गङ्गाकःसदृशः सुतः ॥

विधामां रजनीं प्राङ्मुख्याद्यन्तपतुष्टयम् ।

माडीनां तदुभे मध्ये दिवसाद्यन्तमंजके ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवाक्येन पूर्वस्नानोदयकालस्य परदिनाङ्गत्वोक्तेः ।

एतच्च सप्तमौस्नानं नित्यप्रातःस्नानं कृत्वा मध्यातः पूर्वं पुन-
र्माघस्नानं कृत्वा मध्यातः पूर्वमेव पुनः कार्यम् । एतद्विचारो
वैशाखमासेऽसुसन्धेयः ।

अथ कौशाकंक्षेत्रे विशेषफलम् । ब्राह्मे,—

माघे मासि चिते पक्षे सप्तम्यां मंथतेन्द्रियः ।

कृतोपवासो यस्तत्र गत्वा तु मकराक्षये ॥

कृतशौचो विग्रहात्मा करेद्देवं दिवाकरम् ।

सागरे विधिवत् कृत्वा श्रवण्यन्ते समाहितः ॥

देवानुयीनमुष्यांश्च पितृन् मन्तर्यं च दिजान् ।

उत्तीर्य वामसौ धौते निर्मले परिधाय च ॥

आचम्य प्रयतो भूत्वा तीरे तस्य भक्षोदधेः ।

इत्यादि षड्ग्रन्थेषु सूर्यपूजार्धादिकमुक्त्वा,

सूर्यगङ्गाश्रापि कृत्वा कुशेराभिष्य मूर्द्धनि ।

मर्वपापविनिर्मुक्तो नरो याति विपिष्टपम् ॥

तथा,—योगं विश्रुतः प्राण्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।

अथ विधिवाक्यानि ग्राह्ये द्रष्टव्यानि ॥

अथ अष्टमी ।

तत्र ह्यष्टाष्टमी सप्तमीविद्धा याद्या । तथाच निगमे,—

ह्यष्टपचेऽष्टमी चेव ह्यष्टपचे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धेव कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ॥

उपवामादिकार्येषु ह्येव धर्मः सनातनः ।

शुक्लाष्टमी तु नवमीयुता याद्या ।

शुक्लपचेऽष्टमी चेव शुक्लपचे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा ॥ कर्त्तव्या कर्त्तव्या परमंयुता ॥

उपवामादिकार्येषु ह्येव धर्मः सनातनः ।

इति निगमोक्तेः । युग्मवाक्यमपि शुक्लपचपरम् । एवं,

नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी नाष्टमीयुता ।

नवम्या मह कार्या स्यादष्टमी नाच मंगयः ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवाक्यान्यपि शुक्लाष्टमीपराण्येव ।

तत्र काम्योऽष्टम्युपवासो देवीपुराणे,—

एकादशी कोटिसहस्रतुल्याऽमिताष्टमी पर्वतराजपुत्र्याः ।

ततोऽपि शुक्ला शणिता शतेन पराशरव्यासवशिष्ठमुख्यैः ॥

भविये,— शुक्लपचे तथाष्टम्यामुपवासपरायणः ।

मालतीकरवीरेण विश्वपदैश्च पूजयेत् ॥

दुर्गेति नाम ज्ञप्त्यं पुरतोऽष्टगतं नृप ।

सर्वमङ्गलानामेति जगत्त्रयं किल भारत ॥

तथा,—चतुर्दशां तथाष्टमां पञ्चयोः शुक्लकण्ठयोः ।

योऽद्भुतमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनपरो नरः ॥

यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं मततं मन्त्राजिनाम् ।

तत् फलं सकलं तस्य शिवलोकं न गच्छति ।

सततमन्त्रयजनाद्ययपुण्यमाप्तिः, शिवलोकमाप्तिश्च फलम् । काम-
रुगशुक्लाष्टमौचतुर्दशोरारभ्य षष्ठं यावत् प्रत्यष्टमौचतुर्दशुपवा-
सतम् ॥

श्रुश्लोकाष्टमौ ।

श्लोकाष्टयोः,—श्रुश्लोकाष्टकलिका ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।

चैत्रे मासि पिताष्टमां न ते श्लोकमवाप्नुयुः ॥

बुधवारयोगे विशेषः,—

चैत्रे मामि मिते षष्ठे दृषत्तमे पुनर्वसौ ।

श्रोतः खात्वा बुधाष्टमां वाजपेयफलं लभेत् ॥

श्रुश्लोकैरर्चयेदुष्टमश्लोककलिकाः पिबेत् ।

वर्षं शिवम् । इति मन्त्रवारयोगीये फलाधिक्यम् । तयोरभावे-
ऽपि तिथिमात्रे तत्पात्रम् ।

सौम्ये मर्धौ शुक्लपक्षे श्रुश्लोकाष्टमा तथाष्टमौ ।

पिबेदश्लोककलिकाः ध्यायाश्लोचितवारिणि ॥

इति स्कान्दोक्तेः । श्लोचितवारिणि ब्रह्मपुष्पाख्यमदङ्गले ।

काम्यं खागमाह विष्णुः,—तदभावे श्रोतोमात्रेऽपि,—

पुनर्वसुधोपेतां चैत्रे साधि गिताष्टमीम् ।

श्रोतःसु विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥

इति । जलमण्डूपेऽष्टाशोककलिकाः स्थापयित्वाभिमन्त्रणम् ।

मन्त्रस्तु,—त्वामशोक हरामीष्ट मधुमामयमुद्भव ।

पिबामि शोकवन्तश्चो मामशोकं सदा कुरु ॥

इमं मन्त्रं पौराणिकत्वात् स्त्रिय शूद्रा अपि पठेयुः । स्त्री-
भिरपि नोदः कर्त्तव्यः प्रकृतावपूर्वत्वादिति । जैमिनिन्यायेन प्रकृ-
तावूहाभावात् । एतत्पानस्य भोजनरूपत्वादष्टधाविभक्तस्याहः
पञ्चमभागः कर्मकालः । तत्र तिथिद्वये परविद्वैव पाश्चा ।
षामान्यशुक्लाष्टमीत्वात् । फलं तत्र मन्त्रलिङ्गात् श्रौकाभावः ।
ज्येष्ठाव्रतादीनामस्मद्देशे समाचाराभावात् न तद्विस्मयोक्ता ॥

हृष्यजयन्त्यष्टमीव्रतम् ।

तत्स्वरूपं स्कान्दे,—जयं पुण्यञ्च कुरुते जयन्तीमिति तौ विदुः ।

रोहिणीसहिता हृष्याष्टमी सा आवणाष्टमी ॥

विष्णुभर्मात्तरे,—रोहिणी च यदा हृष्यपक्षेऽष्टम्यां बुधिष्ठिर ।

जयन्ती नाम सा श्रौता सर्वेषांपहरा तिथिः ॥

तदकरणे स्कान्दे,—शूद्रानेन तु यत्पापं श्वहस्तस्यभोजने ।

तत्पापं लभते कुन्ति जयन्त्यां भोजने कृते ॥

ब्रह्महत्या सुरापस्य गोबधे स्त्रीबधेऽपि वा ।

न शोको यदुशार्हूँश्च जयन्तीविमुखस्य च ॥

तथा,—न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।

यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥

विष्णुरहस्यविष्णुपुराणयोस्तत्करणे फलम्,—

रोहिष्णामर्द्धरात्रे तु यदा हृष्याष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शीरेर्हन्ति पापं विजन्मजम् ॥

भविष्योत्तरे,—जयन्त्यामुपवासञ्च कृत्वा योऽभ्यर्चयेद्धरिम् ।

तस्य जन्मगतोद्भूतं पापं नाशयतेऽश्रुतः ॥

कौमारे यौवने नाष्ट्ये वार्द्धक्ये यदुपार्जितम् ।

तत्पापं नाशयेत् हृष्या स्तथा तस्यां सुपूजितः ॥

एवं यः कुरुते देव्या देवताः सुमहोत्सवम् ।

वर्षे वर्षे भागवतो मद्भक्तो धर्ममन्दन ॥

नरो वा यदि वा नारी यथोक्तं फलमश्नुते ।

पुत्रसन्तानमारोग्यं धनधान्यर्द्धिमद् गृहम् ॥

शास्त्रीचुयवसन्पूणे मण्डलं सुमनोहरम् ।

तस्मिन् रात्रे प्रभुर्भुङ्क्ते दीर्घायुर्मनचेष्टितान् ॥

परशकभयं नास्ति तस्मिन् रात्रेऽपि पाण्डव ।

पर्जन्यः कामवर्षी स्यादौतिभ्यो न भयं भवेत् ॥

यस्मिन् गृहे पाण्डुपुत्र लिख्यते देवकीयतम् ।

न तत्र मृतनिष्क्रान्ति र्म गर्भपतनं भवेत् ॥

न च व्याधिभयं तत्र भवेदिति मतिर्मम ।

न वैधव्यं न दौर्भाग्यं न तत्र कलहो गृहे ॥

सम्पर्कणापि यः कुर्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति सोऽपि पार्यं न संशयः ॥

इति प्रत्यवायवैषयोः श्रवणात् फलश्रवणाच्च एतद्मतं नित्य-
काम्यम् ।

नित्यं सदा चावदायुर्वैष्णयोगः फलश्रुतिः ।

प्रत्यवायोऽनुकल्पयेत्यष्टौ नित्यत्वबोधिकाः ॥

इति संयहोक्तादिषु एषां नित्यादिग्रन्थानामष्टानां मध्ये एक-
स्याप्युक्तौ नित्यत्वमिद्वेः । काम्यतया करणे नित्यत्वस्यापि सिद्धिः ।

काम्येन नित्यमिद्धिः स्यात् प्रयोगो मोक्षसात्मकः ।

इति सन्तेः । एकस्य दूभयत्वे, संयोगवृत्तकमिति जेनिनि
न्यायेन, "अग्निहोत्रं जुहुयात्" "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम"
इत्यादिवदेकप्रयोगादुभयसिद्धिः । किन्तु काम्ये सर्वाङ्गोपमंशारे,
नित्ये तु अङ्गवैगुण्येऽपि फलमिति । अथ शूद्रादेरप्यधिकारः, नरो
वेति मतुष्यमात्राधिकारोक्तेः । स्त्रीणां स्फुटोऽधिकारः ।

जयन्त्यामुपवाभश्च महापातकनाशनः ।

सर्वैः कार्षी महाभक्त्या पूजनीयश्च केनचनः ॥

इति भविष्योक्तेः, सर्वैः त्रैवादिभिः सर्ववर्णैश्च कार्य्यमिदं
मतम् । भविष्योत्तरे तु,—

आवणे वज्रले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ इत्यादि ।

तथा,— वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति महासूया व्याधौ भवति कानने ॥

स्कान्देऽपि,— ये ॥ कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

ते भवन्ति नराः प्राज्ञा व्यासा व्याघ्राश्च कानने ॥

अतोतानागतं तेन क्षुल्लमेकोत्तरं शतम् ।

पातनं^(१) नरके घोरे भुञ्जता रुष्णवाधरे ॥

अन्यथापि,— नभःरुष्णाष्टमीप्राप्तौ भुञ्जते ये दिजाधमाः ।

चैलोक्यसम्भवं पापं भुञ्जन्त्येव न संशयः ॥

इत्यादिषु यः केवलाष्टम्युपवामोऽभिहितः । स जयन्त्युपक्रमो-
पसंहारमध्यपठितत्वाद्वैद्यानरदादशकपालानागतताष्टादशकपालादिव-
द्वयुक्त्यानुवादेन जयन्तीव्रतपरोचनापर एव । तच्च स्पष्टं ब्राह्मी,—

तथा भाद्रपदे नामि रुष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतमे जातः रुष्णोऽसौ देवकौसुतः ॥

इत्याद्युक्ता,— अभिजिष्णाम नक्षत्रं जयन्तो नाम शर्वरो ।

सुहृन्नां विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥

शोषनामो वरेः पूजां कृत्वा तत्र न बीदति ।

इति तदन्त एवोपसंहृतम् । एवमाग्नेयपुराणेषु,—

रुष्णपक्षे भाद्रपदे अष्टम्यां रोचिणी शुभे ।

सप्तोवितीऽर्चयेत् रुष्णं भुक्तिमुक्तिमदायकम् ॥

इति जयन्तीमुपक्रम्य,—

जम्बाष्टमोव्रतकरः पुष्याम् विष्णुलोकभाक् ।

वर्षे वर्षे तु यः क्षुद्यात् पुष्यार्चं वेत्ति नो भयम् ।

इत्युपसंहृतम् । न भयं जागतातोत्पद्यः । एवं यद्यपि यस्मिन्नब्दे
रोचिणीयोगाभावकथापि व्रतमाचरणीयमेव । नित्यिनश्चयोग्य-

प्राग्ग्रह्यावगमान्तज्ञाभेऽष्टमीमाचमप्रग्रस्तं न पाद्याम् । नक्षत्रयोगाभावे
तु प्रतिनिधिवत्तिथिमाचमाश्रयणीयमेव ।

दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकृता ।

रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेण्दुसंयुताम् ॥

इति पुराणोक्तेः समाचाराच्च ।

कृष्णाष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ।

चैतोक्षयसम्भवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तम ॥

इति सप्तत्युक्तेस्तियिमात्रेऽप्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात् प्रतिवर्ष-
विधानाच्च । तथाच, जम्माष्टमीति व्यवहारोऽपि संगच्छते ॥
अथ व्रतस्वरूपं, उपवासजागरणकृष्णपूजाचन्द्रार्घादि । तथाच,
तत्प्रकरणे नारदीये,—

उपोष्य जम्माचिह्नानि कुर्याज्जागरणं निशि ।

अर्द्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽथमेधफलं लभेत् ॥

भविष्योत्तरे,— तस्मान्मां पूजयेद्भक्त्या शुद्धः सम्यगुपोषितः ।

नास्त्रिणान् भोजयेद्भक्त्या ततो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

हिरण्यं रजतं गावो वासांसि विविधानि च ।

यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे ग्रीयतामिति ॥

तत्रैव,— चन्द्रोदये शशाङ्काय अर्घ्यं दद्यात् हरिं स्मरन् । इति ।

इदं काम्यत्वे, काम्ये सर्वाङ्गौपसंहारेण फलविद्धेः । निष्काम-
स्यापि धामर्ष्यं । अधामर्ष्यं तु,—

केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने भग्न ।

शतजन्मकृतात् पापान्नाप्यते नात्र संशयः ॥

इत्येव जयन्तीं प्रकृत्य, भविष्ये,—

एकेनैवोपवासेन हस्तेन कुक्षनन्दन ।

सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥

तत्र कर्मकालः, भविष्ये,—

रोहिणीषड्विंशतः कथा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।

अर्द्धरात्रादधयोर्द्धं कलयापि यदा भवेत् ॥

महासुष्ठुतमः कालो जयन्त्याख्यः प्रकीर्तितः ।

योगीश्वरः,—अर्द्धरात्रादधयोर्द्धमेकाहर्द्धघटिकाश्विता ।

रोहिणी चाष्टमी साक्षा उपवासरतादिषु ॥ इति ।

एका च अर्द्धघटिका च एकाहर्द्धघटिके, ताभ्यां अग्निर्तेत्यर्थः ।

एतेन घटिका साक्षा, तदसंभवेऽर्द्धघटिकापि ।

ब्राह्मे,—सुहृन्तीं विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः । इति ।

एवं मुख्यकालस्य त्रैविध्येऽपि घटिकासमन्वयमीत्यधिकश्रुत-
मभागरूपायाः कलाया अतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लभत्वाच्च व्यवस्थापकत्वम् ।

नाण्यर्द्धघटिकायाः, तथापि सन्देहम्^(१) । तथाच पूर्वापरदृष्ट्याधो-
येतमर्द्धरात्रमत्र मुख्यः कर्मकालः । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापञ्चदशे तथा ।

नियतात्मा शशिः छातः पूजां तत्र प्रवर्त्तयेत् ॥

अथ ग्राह्यतिथिनिर्णयः ।

तथादौ जयन्तीपञ्चका रोहिणीयुताष्टमी शङ्का विद्वा शङ्का-
धिका विद्वाधिका चेति चतुर्विधा । तत्र घटिदण्डात्मिकायां

शुद्धायामष्टम्यां सम्पूर्णयोगार्द्धरात्रयोगाहोरात्रान्तर्गतकिञ्चिन्मुहूर्त-
योगेषु न संदेहः । एवं भ्रमणीविद्धायामष्टम्यां सम्पूर्णरोहिणी-
योगार्द्धरात्रतद्योगाहोरात्रान्तर्गतकिञ्चिन्मुहूर्ततद्योगेष्वपि पूर्वव
प्रसक्तम् । एतेषु षट्सु भेदेषु दिनान्तरे योगाभावात् । किन्तु
योगांतरात्प्राप्तत्वात् प्राग्वह्यतारतम्यम् । यत्किञ्चिन्मुहूर्तयोगः प्रशस्तः ।
अर्द्धरात्रयोगः प्रशस्ततरः । सम्पूर्णयोगः प्रशस्ततमः ।

मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि सभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणीं चयं तां पुण्यां समुपावसेत् ॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः, पूर्वेषुः सम्पूर्णष्टमी परेशुरपि वर्द्धते
चेत् शुद्धाधिका भवति । अपि पूर्वेशुरेव रोहिणीयुता । परेशुरेव
तदुपुता । उभयत्र तदुपुता चेति । तथाचद्वितीययोर्न संदेहः ।
तृतीये पूर्वेशुरेव, परदिनार्द्धरात्रेऽष्टम्यभावात् । निशीथे त्रिविध-
योगस्तु प्रशस्ततरात् ।

ननु,— उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

या भवेत् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यसंयुता ॥

अपि वर्षप्रतेनापि सभ्यते वा नवा विभी ।

इति स्कान्दोक्ता परेषुः किं न सादिति चेन्न । तस्याः पूर्वेषुः
नक्षत्रयोगाभावपरत्वेऽप्युपगतेः । पूर्वेषुः निशीथात्प्राक् महम्या युता
परेषुः निशीथोद्धे तत्पर्यन्तं वा विद्यमाना विद्धाधिका । अपि
त्रिविधा । पूर्वेशुरेव रोहिणीयुता । परेशुरेव तदुपुता । उभयत्र
तदुपुता चेति । आद्ये पूर्वेशुरेव,

विना चयं न कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ।

कार्या विद्वापि मग्न्या रोहिणीसंयुताष्टमी ॥ इति

आदित्यपुराणोक्तेः,

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्राजयाविते ।

सुखोपवासं तिष्ठन्ते तथा कुर्यात्तु पारणम् ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः । द्वितीये परेद्युः, “सुहृत्तमयश्वराच
इत्युक्तेः” । उभयत्र रोहिणीयुतायां विद्वाधिकायां चातुर्विध्यम् ।
पूर्वेद्युरेव निग्रीये उभयोर्व्यासः । परेद्युरेव निग्रीये तद्युता ।
उभयत्रापि निग्रीये तद्युता । उभयत्रापि निग्रीये योगाभाव-
येति । आद्ये पूर्वैव,

कार्या विद्वापि मग्न्या रोहिणीसहिताष्टमी ।

तत्रोपवासं कुर्यात् तिथिमानो च पारणम् ॥

इति पाद्योक्तेः । अन्येषु पक्षेषु परेद्युरेव । तथाच,—पूर्वेद्युरेव
निग्रीये नक्षत्रयोगाभावात्परा । द्वितीये पूर्वेद्युर्निग्रीये रोहिणी-
योगेऽपि परेद्युः सङ्ख्यकासावधिमर्षकाले तिथिनक्षत्रयोगसत्त्वात् ।

मा सर्वाऽपि न कर्त्तव्या मग्नमीसंयुताष्टमी ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः ।

चतुर्थपक्षस्तु त्रिविधः । पूर्वेद्युर्निग्रीयादूर्ध्वं तिथिनक्षत्रद्वयं
प्रवृत्तं, परेद्युर्निग्रीयात् प्राक् समान्नमित्याद्यः प्रकारः । पूर्वेद्युर्नक्षत्रं
महत् परेद्युः स्वल्पं अष्टमी निग्रीयादूर्ध्वं प्रवृत्तत्वात् पूर्वेद्युः स्वल्पा,
परेद्युर्महतीति दिनद्वयेऽपि निग्रीये योगो नास्तीति द्वितीयः
प्रकारः । पूर्वेद्युरष्टमी महती, परेद्युः स्वल्पा, रोहिणी तु निग्री-
यादूर्ध्वं प्रवृत्तत्वादप्यत्र परेद्युर्महती इति तृतीयः प्रकारः । तत्रार्थं

परैव निगीपयोगाभावेऽपि षड्वत्सकामगारभ्य योगस्य मत्वात् ।
द्वितीये परैव ।

गह्वरीमहिताष्टम्यां भुला षट्चं दिजोत्तम ।

प्राजापत्ये द्वितीयेऽङ्गि मुहूर्त्तादिं भवेद्यदि ॥

तदाष्टयामिकं पुष्पं प्रोक्तं व्यामादिभिः परा ।

इति स्कान्दोक्तेः । द्वितीयेऽपि परैव ।

पूर्वविद्धाष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।

मुहूर्त्तमपि संयुक्ता संपूर्णा चाष्टमी भवेत् ॥

इति पाद्मोक्तेः । एतेषु जयन्तीभेदेषु यदा कदाचित् बुध-
वारयोगी यदा शोमवारयोगी भवति, तदा चतुर्थी मङ्गलवारवत्,
अमावास्यायां शोमवारवत्, सूर्य्यग्रहणे रविवारवत् फलसाधिक्यम् ।
तथाच पाद्मे,—प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाश्रितं नरैः ।

येः क्षता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥

किं पुनर्बुधवारिण सोमेनापि विज्ञेयतः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

अष्टमी बुधवारिण रोहिणीमहिता यदा ।

भवेत्तु मुनिगार्हस्त्यं किं क्षतैर्ब्रतकोटिभिः ॥

तथाच,—“उदये चाष्टमी किञ्चित्” इति स्कान्दोक्तिरपि
एतत्प्रमाणार्थैव । तस्मात् वारयोगे फलश्रुतेर्गुणफलबोधकत्वमिति,
न वारविज्ञेयातुष्टारेण व्यवसेति, माधवाचार्यनिधितत्त्वज्ञानप्रभृतयो-
ऽधर्मेणैव निबन्धस्तस्य ॥

अतः अनयैव रीत्या रोहिणीगुणफलमस्तु इति चेत्, न ।

प्राजापत्यर्चसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

सुहर्षमपि लभेत सैवोपोष्या महाफला ॥ इति सप्तमी,

वासरे वा निशायां वा यत्र युक्ता तु रोहिणी ।

विशेषेण नभोमासि सैवोपोष्या सदा तिथिः ॥

इति वशिष्ठोक्तौ च, एवकारयुतेः रोहिण्या नियामकत्वेना-
भिधानात् ।

एकादशीशतद्राजश्रद्धिकं रोहिणीमतम् ।

इति अवकाशेत्कालमतिविस्तरेण ॥

अथ रोहिणीरहिताष्टमी विचार्यते, तत्र गृह्णाष्टम्या न
सन्देहः । विद्धा चतुर्विधा । पूर्वधुरेव निशीथयापिनी । परेधुरेव
निशीथयापिनी । दिनद्वयेऽपि निशीथयापिनी । दिनद्वयेऽपि
निशीथयाप्तिरहितः चेति । आद्ये पूर्वोपोष्या, परेधुर्निशीथया-
प्तिरभावात् । अन्येषु चिन्तु पक्षेषु परैव, चक्षुष्पकालमारभ्य सर्वकर्म-
काण्यष्टमीयोगात् ।

अथ जयन्तीपारणे विशेषः ।

तिथिमन्त्रनिधमे तिथिभाक्ते च पारणम् ।

इति स्कान्दोक्तेरुभयान्ते च पारणं कार्यम् ॥

नख्येवं सति यदा दिवा तिथिमन्त्रचयोद्धमधोरन्तो न लभेत
तदा कथमिति चेत्, उच्यते ।

तिथिमन्त्रसंयोगे क्षपवाप्तो यदा भवेत् ।

पारणं न तु कर्त्तव्यं यावच्चैकस्य मन्त्रयः ॥

इति नारदीयोक्त्या एकतरान्तेऽपि पारणम् ॥

ननु पारणं दिवा नचापि पूर्वाह्ण इति पूर्वमुक्तम् । यदा तु पूर्वद्वारद्वारापसारभ्य निचिनचचयोः प्रवृत्तिः परदिने रात्रिप्रहर-
पर्यन्तं व्याप्तिस्तदा कथमिति चेत्, उच्यते । तदा रात्रावपि
पारणम् ।

तिथ्युचयो घंदा ऋदो नचभानानुयापि वा ।

अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्यात् पारणं त्वपरेऽहनि ॥

इति प्रतिप्रसवपक्षेः । अपिगम्भादिवापूर्वाह्नयोः कैमुतिक-
न्यायेन प्राप्त्यभाव एव । अत्यन्ताग्रहस्य तु ग्राह्ये ।

जयन्त्या पूर्वविद्धाया सुपवासं समाचरेत् ।

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रतौ कुर्यात् पारणम् ॥ इति ।

तथाच परेषु प्रातः ओक्षणपूजापूर्वकं व्रतं समाप्य व्रतक्षयो-
त्सवान्ते पारणम् । एवं तिथ्युचयोद्भयोरन्ते पारणं मुख्यः कथ्यः ।
एकतरान्तोऽनुकथ्यः । उत्सवान्ते पारणममगस्तमिति बोध्यम् ॥

याः काश्चिन्निधयः प्रोक्ताः पुण्या नचचमंयुताः ।

अचान्ते पारणं कुर्यादिना यवणरोहिणीम् ॥

इति स्मृतेर्नाम रोहिण्यानापेक्षेति चेत्, न ।

अष्टम्यामथ रोहिण्या न कुर्यात् पारणं कश्चित् ।

अन्यत् पुराकृतं कर्म उपवासाजितं कलम् ॥

तिथिरष्टगुणं हन्ति नचचं च चतुर्थगुणम् ।

तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात् तिथिभान्ते च पारणम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तकैः । विना यवणरोहिणीमिति तु नचचोपवास-
विषयम् । उपद्रवादिवशात् पारण्याया अस्मभ्ये जलपारणं कार्यम् ।

मन्धादिकं भवेन्नित्यं पारणं तु निमित्ततः ।

अद्विष्ट पारयित्वाथ नैत्यकान्ते शुचिर्भवेत् ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

जयन्तीपूजाविधिस्तु, अस्मत्कृते व्रतसारे द्रष्टव्यः । जयन्त्यष्टम्याः
प्रातः श्रीदुर्गादेव्या जन्मोत्सवं सूर्यात् ।

तथा च भविष्योत्तरे, श्रीकृष्णवाक्यम् ।

कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्राधौ प्रभाते नवमीदिने ।

यथा भगवतः तथा कार्यं भगवत्या महोत्सवः ॥ इति ।

अथ नवमीति यदुक्तं तदष्टमीसमाप्त्यनन्तरं नवमीप्रवृत्त्यभि-
प्रायं, न तु नवमीनिषमपरम् । अन्यथा, तत्क्षणाद्राधौ प्रभाते
इत्याद्यसङ्गतं स्यात् । अष्टमीप्रकरणे पारणविषये, ब्राह्मणे,—

अरणोदयवेलायां नवम्यां च तथा प्लियः ।

इत्यादौ यदुक्तं नवमीपदं, अष्टम्यनन्तरभावित्वादेवोक्तम् । तथाच,
अष्टम्याः प्रभाते मत्स्येऽपि दुर्गाजन्मोत्सवं निःसन्धिग्धमेव समाच-
रन्ति । अतएव नीतिरत्नाकरेऽस्मत्पितामहकृष्ण सृष्टृपण्डितमहा-
पात्रैः जन्माष्टम्युत्तरदिगार्द्धरात्रे राजगृहे दुर्गाजन्मोत्सवो यत् क्रियते
तदभ्रान्तिमूलमिति सिद्धितम् ॥ इति श्रीकृष्णजयन्त्यष्टमीमतम् ॥

अथ दूर्वाष्टमी ।

एतद्व्रतं नित्यं काम्यम् ।

प्राप्ते भाद्रपदे मामि शक्राष्टम्यां च भारत ।

या न पूजयंतं दूर्वां मोहादिषु यथाविधि ॥

चौणि सन्नामि वैधव्यं सुभते नाथ संग्रहः ।

तस्मात्संपूजनीया सा प्रतिवर्षं बधूजनैः ॥

सुखमनानजननी भ्राष्ट्रभौख्यप्रदा मदा ।

इत्यादि वचनात् । अथ व्रतसामान्यव्यवस्थया सोदयविमुहूर्त-
वेधो गृह्यते । तत्र तिथिद्वये अस्याः शुक्लपक्षवर्तिन्येऽपि पूर्वविद्वेष
याद्या ।

आवर्णी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्वेष कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ॥ इति

गारदोक्तेः । माघि भाद्रपदे शुक्ला या भवेदष्टमी नृप ।

दूर्वाष्टमीति विज्ञेया पूर्वविद्धा प्रशस्यते ॥

तथा,—दूर्वाष्ट्या षाष्टमी ज्ञेया नोत्तरा सा विधीयते ।

इत्याद्युक्तेषु । अथ “काष्ठात् काष्ठात्” इति मन्त्रेण भविष्य-
वाक्यात् केवलदुर्गापूजां कुर्वन्ति । तस्मिन्नेव भविष्यपुराणे स्त्री-
सुखसाधारण्येन नानाकामार्थसिद्धये, दुर्गामहितमङ्गेषूपूजनं यत्
लिखितं तत् काम्यम् । एकवर्षममाद्यं व्रतान्तरं विधन्तरेण कार्यम् ।
स विधिसूत्रेवानुबन्धेयः ॥

भाद्रशुक्लाष्टम्यां दुर्गाग्रयनम् । तत्र देवानां सामान्येन ग्रयन-
पक्षो राजसात्तण्डे,—

वक्रिः स्कन्दसुरन्दरौ गणपतिः श्रीर्द्धर्मराड् भास्करो

देवः पर्वतपुचिका वसुमती तोयाधिपः केशवः ।

ब्रह्मा वायुशिवादयः प्रतिपदारम्भे तिथौ श्रेरते

सोत्तिष्ठन्धमुना क्रमेण वरदाः स्त्रे स्त्रे तिथौ पूजिताः ॥

विशेषस्तु तत्र भगवतीपुराणे,—

सर्वदेवोद्यिता तिष्ठेत् दुर्गां लोकहिताय वै ।

स्वपेद्वाद्रुसिताष्टम्यां त्रिपञ्चदिवसात् परम् ॥

उत्तिष्ठत्यर्चिता देवी षोडशोऽह्नि न रात्रितः ।

दिवा स्वापे भवेद्भोगो निम्नुत्थाने जमक्षयः ॥

दिनक्षयो यदि भवेत् स्वपेद् घृष्टांश्चतुर्दश ।

न वर्द्धयेत् स्वापदिनं तिथिष्टद्वौ कदाचन ॥

इति तिथिष्टद्वौ षोडशदिने स्वापननिषेधात्, पञ्चदशदिन-
पर्यन्तं स्वापदिनम् । तथाच, भाद्रपदशुक्लाष्टमीरात्रिमारभ्य षोडश-
दिवसे बोधनोक्तेः उत्थाने नैवाष्टमीनिषमः । एवं सति तिथिष्टद्वौ
सप्तमीदिने देवोद्युत्थाय परदिने दुर्गात्सवारम्भः कार्यः ॥ इति
दुर्गाग्रयनम् ।

अथ शरत्कालीनदुर्गात्सवारम्भः ।

न च आश्विनशुक्लाष्टमीमारभ्य तत्पुष्पाष्टमीपर्यन्तः । स च
संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यः काम्यश्च । तथाच देवीपुराणे,—

एवं च यजनं कुर्यात् वर्षे वर्षे युधिष्ठिर ।

यो न पूजयति सम्यक् चण्डिकां भक्तवत्सलाम् ॥

भस्मीकृत्याश्च पुष्पानि निर्दहत्यवमानिता ।

एवं वीर्याश्रवणात् अकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च वक्ष्यमाणानुकल्प-
विधानात् नित्यः । तथाच दुर्गाकल्पे,—

यदा देववग्नादस्मिन् मासे पूजा न जायते ।

तदा तु कार्तिकाष्टम्यां कर्म चैतत् प्रकीर्तितम् ॥
 छण्णाष्टमीं समारभ्य यावत् श्रृङ्गाष्टमी भवेत् ।
 दिवसे दिवसे पूर्वप्रोक्तं कर्म प्रशस्यते ॥
 आश्विने कार्तिके वापि छण्णाष्टम्यां समारभेत् ।
 सर्वकामार्थसिद्ध्यर्थं कर्मदं दुर्लभं सततम् ॥
 कर्मदं कुरुते यस्तु समृद्धिस्तस्य जायते ।
 वेदविच्च भवेत् वर्षीं चिवर्गं साधयेत् क्रमात् ॥
 हत्वाप्नोति यशोरान्यपुत्रायुर्द्धनमण्डपः । इति ॥

अमुकस्यविधानं फलश्रवणं च, भविष्योत्तरे,—

पूजनीया जगैर्देवी स्नाने स्नाने पुरे पुरे ।
 गृहे गृहे शक्तिपरै र्धामे धामे वने वने ॥
 स्नातः प्रमुदितैर्षष्टे ब्राह्मणैः चतुर्यैर्विश्वैः ।
 शूद्रेर्भक्तियुतेष्वेवैरन्यैश्च भुवि मानवैः ॥
 स्त्रीभिश्च सुहृद्गार्हूल तदिधानमिदं शृणु ।

शक्तिपरैर्देवीपरायणैः । श्रेष्ठैः किरातादिभिः । अन्यैरसुखी-
 नजातिभिः । देवीपुराणे ब्रह्मवाक्यम्,—

महाभिद्धिप्रदं धन्यं सर्वशत्रुनिवर्हणम् ।
 सर्वलोकोपकारार्थे विगेषादसिद्धिभिः ॥
 कर्त्तव्यं ब्राह्मणाद्यैस्तु चतुर्यैर्लोकपालकैः ।
 गोधनार्थं तथा वैश्वैः शूद्रेः पुत्रसुखार्थिभिः ॥
 सौभाग्यार्थं तथा स्त्रीभिरन्यैश्च धनकाङ्क्षिभिः ।
 महाप्रतं महापुष्टं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् ॥

एतेनास्य प्रतलमपि स्पष्टं । अथ यत्तिथितत्त्वकारैः ।

“चेद्वर्धविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम्” ।

इति श्रीभागवतवाक्यमस्य प्रतलप्रतिपादनाय उदाहृतं तत्र-
मादहतम् ।

हेमन्ते प्रथमे मासि नन्दप्रजकुमारिकाः ।

इति तत्पूर्वार्द्धेऽकेलस्य प्रतान्तरत्वात् । तथा, कृष्णाष्टमीमि-
त्यादिवाक्यादस्य षोडशदिनात्मकत्वम् । यत्तु देवीपुराणे,—

पक्षमेकं तु ये भूपाः पूजयिष्यन्ति चण्डिकाम् ।

न तेषां विप्र राक्षेपुःभयं किञ्चिद्भविष्यति ॥

इत्यादि महानि फलान्मुक्ता,—

चण्डिकापूजनाद् वीर पूजिताः सर्वदेवताः ।

इत्युक्तं पञ्चदशदिनात्मकत्वम्, तत्तिथिचयाधीनम् ।

तत्र मूलाष्टमीविषये, आदित्यपुराणे,—

प्रौष्ठपक्षामतीतायां या या कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामवश्यं कर्त्तव्या दुर्गापूजा यथाविधि ॥

विश्वरूपनिबन्धे,—

उदाष्टमीं तु सखाय्य अलं याति दिवाकरः ।

तत्र दुर्गास्त्वं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥

कुलं पुत्रं धनं राज्यं दीर्घायुस्तथैव च ।

प्रथमा चाष्टमी पूज्या ये कादन्ति यदा शुभम् ॥

आश्वयुज्याष्टमी यत्र पूज्यते नवमोयिता ।

दुर्भिक्षं तत्र जानीयाद्भवपाणि पशु च ॥

तथा,— सप्तम्यामुदिते सूर्ये परतयाष्टमौ यदि ।

तत्र दुर्गास्त्रयं कुपांश्च कुपांदपरेऽहनि ॥

प्रथमाष्टमौ, मूलाष्टमौ । तथाचात्र अक्षमयवेधस्य प्रातिस्नि-
कत्वात् तिथितत्त्वकारस्तिष्ठितस्थितिभामान्याप्रवृत्तमोदघबिमुहूर्त-
वेधो न पाक्षः । एवं भूति, “प्रातरावाहयेत् देवों प्रातरेव विम-
र्जयेत्” इत्यादिवाक्यं अक्षमयवेधस्य साकक्ष्यापवादकत्वेन प्रातराभ्य
पूजाकर्मारम्भणीयं, न तु अष्टमौ अपेक्षणीयेत्येवं परं बोध्यम् ।

योऽङ्गदिनाशमर्थे स्कान्दे, काशोऽखण्डे,—

नवरात्रं प्रथमेन प्रत्यहं मा समर्चिता ।

माश्वत्येव विप्रौघान् समर्चति चैव दारुति ॥

भविष्योत्तरे,— आग्निने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।

प्रतिपदादिकमेतत्र यावत् नवमी भवेत् ॥

शुक्ले, शुक्लपक्षे । नवरात्रकम्, नवरात्रमन्त्रिपूजादिकं कर्म ।
तत्र विहृतायां प्रतिपदि सायाह्नवेधं गृहीत्वा पूर्वाविह्वैव प्राच्या । सप्त-
खीतिषिषु सायाह्नवेधस्योक्तत्वात् । माधवाचार्यास्त, “आश्वयुजे
मासि शोऽयं नवरात्रोत्सवः क्रियते तस्य गङ्गात्रतलाव्रजकालेन
यवस्था” इति पञ्चम्यादिनवम्यन्तपञ्चदिनपक्षेऽपि सायाह्नवेध एव,
पञ्चम्याः सप्तखीतिषित्वात् । एतत्पक्षे प्रमाणमत्रैव लेख्यम् ॥

चिदिनपक्षे रुद्रयामसमविश्वयोः,—

चिदिनं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

तत्रापि सप्तम्याः सप्तखीतिषित्वात् सायाह्नवेध एव ॥

यत्तु,— व्रती प्रपूजयेद्देवों सप्तम्यादिदिनत्रये ।

दाभ्यां चतुरहोभिर्वा ह्यष्टद्विवशात्तिथेः ॥

इति तिथितत्त्वकारैर्भविष्यवाक्यमुदाहृतम्, तत् गौडदेशे
आद्रियते । तत्र सोदयचिमुहूर्तनेघस्यैव पूजायामुपवासे च आहृत-
त्वात्, वलिदानस्य दिवानुष्ठानाच्च ।

अस्रदेशे तु तिथियद्वावपि महाष्टमीपरदिन एव महानवम्या
नियतत्वात्, परदिने च पूर्वापरदण्डद्वयोपेतनिग्रीधे नवम्या
असम्भवाच्च पूर्वदिने महानवमीसमाप्तौ तत्परदिने पूजायाः कृतः
प्राप्तिरिति नाद्रियत एव । अतएव महाष्टमीपद्धतिकारादिभिः
प्राचीनैरपि तदाक्यमनादृतमेव । तस्मात् न चतुरहः पवः सम्भवति ।
“अष्टत्रयेऽपि भूलादौ” इति रुद्रयामलभविष्ययोर्नचचोपजीवनेन
यत् त्रिदिनपूजनमुक्तं तदपि अस्रदेशे नाद्रियते । नचस्र न
व्यवस्थापकत्वमित्यप्युच्यते । दिदिनपक्षे यथाप्राप्तमहाष्टमीमहा-
नवम्योः । तथाच भविष्यस्कान्दयोः,—

अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

पूजयित्वाग्निने भाषि विशोको जायते नरः ॥

एकदिनपक्षे तु, यथाप्राप्तमहानवम्यां । तथाच भविष्योत्तरे,—

नवम्यां पूजिता देवी ददात्यनवमं फलम् ।

इत्यादि महानवमीप्रकरणे लेख्यम् ॥

नवरात्रादिपञ्चपक्षेषु, भविष्ये,—

शुक्ले चाश्वयुजे राजन् सोपवासो भवेन्नरः ।

गौडजो निष्प्रतिदन्दो निर्दुःखः स भवेत् सदा ॥

यः करोत्पुपवासन्तु नवम्यां विधिवत्पूज ।

एतांस्तु एकभक्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

पञ्चमी ॥ तथा षष्ठी सप्तमी चाष्टमी नृप ।

उपवासपरो भूत्वा पूजयेच्चण्डिकां बुधः ॥

नवरात्रोपवासेन यथाश्रम्या तथा नृप ।

चिरात्तेषु दिरात्तेषु एकरात्रेषु वा पुनः ॥

एकभक्तस्तु पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं प्रवर्त्तयेत् ।

अथाचितस्तु सप्तम्यामष्टम्यां च उपोषितः ॥

एतच्च तथा योग्याधिकारिविषयम् । तथास्मिन् व्रते षट् पक्षाः

तथावागने संयुतः ।

तत्र द्विजैः षोडशभिर्नवभिरथो पञ्चभिर्दाभ्याम् ।

एतेन च यदिहितं क्रमशः प्रप्तौमि तदिधानसहम् ॥

अथ परे न्यूनाः । भक्त्युदये श्वेत्साष्टम्यामपि पूज्या ।

यस्त्वेकस्यामथाष्टम्यां नवम्यां वाच साधकः ।

पूजयेद्भरदां देवीं + + + + ॥

इति कालिकापुराणोक्तेः । एतत् सर्वाधिकारिकं व्रतमिति
वाक्येषु स्फुटमेव तथा समाचारोऽपि । “शरत्काले महापूजा”
इत्यादिभार्कण्डेयपुराणोक्तेरत्र षष्ठीपाठनियमः ।

अथ महाष्टमी ॥

तत्र व्रतोत्पत्तिः कालिकापुराणब्राह्मणयोः—

अत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।

प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ।

ततोऽर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ।

तथा ब्राह्मे तदनन्तरम्,—

उपोषितैर्वस्त्रधूपमालैः रत्नानुलेपनैः ।

दीपै रत्नैस्तथा भक्ष्यैः फलपुष्पैश्च धान्यकैः ॥

आमिषैर्विविधैः कापि होमै ब्राह्मणतर्पणैः ।

विक्लपचैः शौकलैश्च चन्दनेन हृतेन च ॥

पद्मभिः पाशकैश्चै रात्रिजागरणेन च ।

दुर्गाष्टके तु शास्त्राणि^(१) पूजितयानि पण्डितैः ॥

गद्यभाण्डानि चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ।

राशौ च शिल्पिभिस्तानि तानि पूज्यानि सर्व्वदा ॥

भगवतीपुराणे पूर्वोदाहृतोक्तिभिः स्थापविधिमुक्त्वा,—

मूलेन प्रतिबोधयेद्भगवतीं चण्डीं प्रचण्डाकृतिम् ।

अष्टन्यामुपवाससंयतधिया कृत्वा नवम्यां वस्त्रिम् ॥

मानापाश्रवमांसमजस्रधिरै र्भक्त्या समाराधयेत् ।

नक्षत्रे यवणे तिथिञ्च दशमीं सम्प्राप्य समेधयेत् ॥

निग्राधामष्टमीप्रोक्तं दुर्गात्सर्वं तु कारयेत् ।

अन्यच्च शोपत्रासादौ नवविज्ञाष्टमी भवेत् ॥

उक्तवपदेन पूजोपवासयोः शङ्कः । अन्यच्च दुर्गात्सर्वव्यतिरिक्ते
उपवासादौ । अन्योपवासावतेषु युष्माकाक्यस्यैव मोदयत्रिमुहूर्त्तमादायैव
प्रमरो न महाष्टमुपवासे इत्यर्थः ।

अष्टम्यां यत्र नवमी तत्र पूजां विमर्शयेत् ।

अष्टमीश्चेदनुप्राप्य अमृतं याति दिवाकरः ॥

तत्र दुर्गात्मवं कुर्यां च कुर्यादपरेऽहनि ।

दृष्ट्वा पशुघ्नतां याति नवमीवामराधिने ॥

अष्टमीनिशि सन्तुष्टा पूजां गृह्णाति पार्वती ।

तथा,— अष्टमी नवमीविद्धा तत्र दुर्गां न पूजयेत् ।

पूजयेत् क्लेशभागी स्यात् यथा वज्रघ्नतो गिरिः ॥

अष्टमी नवमीयुक्ता शान्तिं कुर्यात् द्विजो यदा ।

चिद्यते क्रियमाणे तु तत्र राजा विनश्यति ॥

गण्डपुराणे,— पूजनीया शिवा सर्वैरेकधाऽभिषेपवर्षेण ।

भिन्ने भूषादिभिः पूर्वं परं पाद्यं दिजातिभिः ॥

पूर्वपर्वणि सुत्थये सुत्थयेऽहनि ।

पशुमांसेर्बलिं कुर्यात् निशि चेशूपतेरतः ॥

पूर्वपर्वं दिजातीनां परं प्रवर्ततां यदा ।

यस्मिन्नहनि यत् कार्यं तस्मिन् तत्करणत् परम् ॥

फलं स्यात् पित्रदेवानामतः कासं न लब्धयेत् ।

सा विद्या सायविद्या चेत् सा भीमा सा शिवा ततः ॥

अतस्तस्या दिधा पूजा दिधा कर्म न धर्मतः ।

या पूर्वतिथिसंयुक्ता सा तिथिर्भूतकर्मसु ॥

नेष्टा चेद्देवकार्याणि कुतस्तस्यां दिजन्मनाम् ।

तिथौ पूर्वापरौ प्रेते देवकार्येषु चेत् क्रमात् ॥

नातो देवो दिजैः पूज्या विधिज्ञैः पूर्वपर्वणि ।

दिजानामुपवासादि राजन्यस्यार्चनं परम् ॥

देवी दिजातिभिर्नात्र कार्यं प्रेतगतेऽहनि ।

पशुमांसवलिदानं यत्नकं तद्राजन्यानां नियतं ब्राह्मणाना-
मनियतम्, सान्निध्यादिपूजया चारितार्थात् ।

तथाच स्कान्द-भविष्ययोः,—

पूजा तु त्रिविधा प्रोक्ता सान्निध्यादिप्रभेदतः ।

सान्निधौ अपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः ॥

राजघौ वलिदानेन नैवेद्यैः सान्निपैसाया ।

सुराभांसोपहारैश्च अपयज्ञैर्विना तु या ॥

विना मन्त्रेष्तामघौ स्यात् किरातप्रगमेविता । इति ।

देवीपुराणे,—प्राष्टर्काखे विशेषेण आशिनेयाष्टमीषु च ।

महाशब्दो नवम्याश्च लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥

अतएव महाष्टमी महामवमीति ख्यातिः ।

ननु महाष्टम्यां किं सोदयचिमुहूर्तवेधो ग्राह्य इत प्रातिपदिकः
काशोऽक्षि इति चेत्, उच्यते । पूर्वापरदण्डद्वयोपेतमर्द्धरात्रमथ
कर्मकालः, तत्र देयुत्पत्तेः । कृष्णश्रद्धाष्टम्यादौ सर्वत्र अग्न्यकाले
पूजाविधानवदेषापि वलिदानान्तायाः पूजायाः अर्द्धरात्रे विहितत्वेन
तज्जन्मकालनिर्णयात् ।

वलिदानं ततो विधादर्द्धरात्रे न संशयः ।

इति वायुश्लोकौ अर्द्धरात्रे वलिदानमुक्तमेव । कृष्णश्रद्धादिने
अर्द्धरात्रे दैव्युत्पत्तिः सिद्धैव । एवञ्च अर्द्धरात्रे दिनद्वयेऽष्टमीसमन्ते
पूर्वेषुः पूजादिकं परेषुरूपवाच इति सिद्धम् । एवमष्टाष्टात्मक
दुर्गाव्रतेऽपि अर्द्धरात्रे दिनद्वये अष्टमीयोगे परच प्रथम् ।

अश्विनस्याष्टमौ शुक्ला पूर्वविद्वार्चने स्यता ।

प्रतोपवासादौ शिष्टैः परविद्व्वा प्रगच्छते ॥

इति मङ्गलश्लोके ॥ यत्तु कैशिलिखितम्,—

मङ्गकाले तु सव्याप्ते मण्डलं कारयेद्भूती ।

इति देवीपुराणोक्तेः प्रदीपः कर्मकाल इति तदनीवायुक्तम् ।

मण्डलकरणादिसम्भारकालो यदि कर्मकालत्वेनात्र शास्त्रः, तर्हि कृष्णजन्माष्टम्याम्,—

तत्र खाला तु पूर्वाह्णे नद्यादौ विमले जले ।

देव्याः सुशोभनं लुप्यान् देवकाः सूतिकाष्टदम् ॥

इति भविष्योत्तरोक्तसूतिकाष्टदमण्डनादिकालः पूर्वाह्णः कर्म-
कालः किं न खान् ।

ननु दिनद्वयेऽप्यर्द्धरात्रेऽष्टमभावे कथमिति चेत्, परेद्युरिति
द्रुमः मुख्यकाल अष्टमभावेऽपि सङ्कल्पमारभ्य तिथेः प्रवृत्तत्वात् ।

ननु,—उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवाच्यं समाचरेत् ।

यथा तथैव पूतात्मा प्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

इति महाष्टम्यामुपवासनिषेधः श्रूयते इति चेत् न । एतदा-
व्यस्य पूजाङ्गमहाष्टमीनिमित्तकोपवासविषयत्वात् । तथाच,—

तच्चिमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

नानुपद्रुक्तो याज्ञो यतो नित्यमुपोषणम् ॥

इति जैमिनिः ।

देवीपुराणे,— अष्टमीं समुपोष्यैव नवम्यामपरेऽहनि ।

मत्स्यमांघोषहारेण दद्यात्तैवेद्यमुत्तमम् ॥

तेनैव विधिनाशन्तु स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ।

इति यत् मांसपारणमुक्तं तन्मांसमस्याग्निना काम्यव्रतपरं ।

अन्यथा यतिप्रवृत्तारिविधवानामपि तत् प्रसज्येत । तस्मात्
कृतमस्यवर्जनसङ्कल्पानामपि न मांसमस्यपारणम् । अर्थकर्मणो-
मांसादिवर्जनाङ्गांसादिपारणस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन दुर्वलताश्च ।
अधवस्त्रीणां तु मांसभक्षणनिन्दोपलब्धेः सर्वदा मांसभक्षणाभाव-
समाचारात् मस्यपारणमेव, नैव मांसपारणम् ॥

अथ महानवमीविचारः ।

अथाष्टमोपकरणमध्ये शौक्याय महानवमी विचार्यते ।

भविष्योक्तरै,—

अष्टम्यां तु नवम्यां तु देवदानवराक्षसैः ।

गन्धर्वै हरगैर्यक्षैः पूज्यते किञ्चरैर्नरैः ॥

अन्यैरपि युगादौ तु सृष्टैः पूर्वं प्रपूजिता ।

पूजितेयं पुरा देवैस्तेभ्यः पूर्वतरैरपि ॥

तस्मादिदं महापुण्या नवमी पापमाग्निनी ।

उपीष्य मन्त्रयज्ञेन व्रततं सर्वपापिण्यैः ॥

तथा,— कन्यां गते सवितरि शुक्रपक्षेऽष्टमौ च या ।

भूस्तनघ्नसंयुक्ता सा महानवमी स्यता ॥

तथा,— पुण्या महानवम्यग्निं त्रिवीणामुत्तमा तिथिः ।

अनुष्ठेया नरैः सर्वैः प्रजापालैर्विशेषतः ॥

भवानोत्पुष्टये पार्यं मन्त्रसरसुम्नाय वै ।

भृतप्रेतपिशाचानां प्रीत्यर्थं शौक्याय च ॥

तथा,— संतर्जयन्ती ऊद्धारैर्विघ्नौघान् पातकान् वरान् ।
 नवम्नां पूजिता देवी ददात्यनवमं फलम् ॥
 सा पुष्टा सा पवित्रा च सा सर्वसुखदायिनी ।
 तदा तस्यां पूजनीया चामुष्टा मुष्टमाप्तिनी ॥

तथा,— मन्थन्तरेषु सर्वेषु कल्पेषु कुहनन्दन ।
 तेषु सर्वेषु चैवामोन्नतमोघं सुरार्चिता ॥
 प्रसिद्धा नवमो धन्या वर्षे वर्षे युधिष्ठिर ।
 भूयो भूयोऽवतारैश्च भवामी पूज्यते सुरैः ॥
 अन्तीर्णा च सा देवी भुवि दैत्यनिवर्हणी ।
 स्वर्गपातालमार्गेषु करोति क्षितिपावनम् ॥
 अग्निहोत्रपरे विप्रे वेदवेदान्तपारगे ।
 सुवर्णस्य श्वेते दत्ते कुहचेने च यत् फलम् ॥
 तत् फलं सभते राजन् पूजयित्वा तु चण्डिकाम् ।
 न तद्दिशे च दुर्भिक्षं न च दुःखं प्रवर्तते ॥
 न कश्चिन् विवते राजा पूज्यते यत्र चण्डिका ।
 ये दुर्गां पूजयन्तीह पूजितं तैर्जगत्त्रयम् ॥
 तस्मादुर्गार्चनं श्रेष्ठमपिभिर्गीयते क्लृप्तौ ।

देवीपुराणे,— मासि चाश्वयुजे वीर शुकपत्ने त्रिमूर्तिनीम् ।
 नवम्नां पूजयेद्यस्तु तस्मा पुण्यफलं गृह्णु ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य वै ।
 तत् फलं सभते वीर देवीदेवगणैर्देवैः ॥

तथा,— महानवम्नां पूजेयं सर्वसिद्धिप्रदायिका ।

सर्वेषु वत्स वर्षेषु तद्गत्वा परिकीर्तिता ॥

हत्वाप्नोति यशोराज्यपुत्रायुर्धनसम्पदः ।

स्कान्दे,— अथयुक्शुक्लपक्षस्य नवम्यां वै वरानने ।

उपवासपरो भूत्वा यस्तां पश्यति भक्तितः ॥

तस्य पापं क्षयं याति तमः सूर्योदये यथा ।

तथा, तत्प्रकरणे, दुर्गां सुदुर्गगहनाश्रितरन्ति मत्स्याः ॥

मविद्ये,— नक्तार्याययुजे राजा अष्टम्यां शुक्लपक्षे ।

आश्विने नाशि शुक्लपक्षां नवम्यां निमि पण्डिकाम् ॥

पूजनात् शुभनाशः स्यात् रात्रं जयति सौख्यम् ।

तथा,— वर्षपद्मसहस्रेषु यत् फलं समुपार्जितम् ।

तस्यां दानं जपो होमः ध्यानं चाद्यमुच्यते ॥

अथापि, “नवम्यां विधिवत् वसतिः” इति वाक्यात् निग्रीयः कर्मकालः । तत्र तिथिद्वये, “श्रावणीदुर्गनवमी” इति वाक्यात् पूर्वविद्धा पाद्या ॥

अथ गोष्ठाष्टमी ।

पाद्रे,— शुक्लाष्टमी कार्तिके तु स्वता गोष्ठाष्टमी बुधेः ।

तद्दिने वासुदेवोऽभूद्रूपः सर्वभुवत्सवः ॥

तत्र कुर्यात् गवां पूजां गोघासं गोप्रदक्षिणम् ।

गवानुगमनं कार्यं सर्वकामानभीषता ॥

कौर्मे तु, सर्वपापविशुद्धये इति पाठः ॥

भार्गवीपक्षपक्षे प्रथमाष्टमी ।

तथाश्वमे प्रथमगर्भात्पक्षस्यायुर्विहृद्यर्थे गणपत्यादिवरपूजा-

पूर्विकां वन्दापनां कुर्वन्ति । समाचार एवात्र प्रमाणम् ।
 श्रीभुवनेश्वरसेवे चतुर्दशवाचामध्ये एकासपुराणे प्रथमाष्टमीवाचाया-
 लिखितत्वात् प्रमाणमप्यवासीति वदन्ति । तत्र शोदयचिमुहूर्त-
 व्याप्ता व्यवस्था । तिथिदैधे पूर्वघुर्वन्दापना कृष्णाष्टमीत्वात् ।

यत्तु.— मध्याह्नादधिकं किञ्चित् परत्र प्रथमाष्टमी ।

तत्र पूजादिकं कार्यं न्यूना चेत् पूर्ववामरे ॥ इति ।

तदमग्नूलमिति नियम्भक्ततः । भद्राष्टमी, अलभ्ययोगे लेख्या ।

भीष्माष्टमी आहुप्रकरणे लेख्या ॥

अथ गवमी ।

सा शोषवासे पूर्वविद्धा शास्त्रा, बुग्नोक्तेः । व्रतेऽपि तथा ।

अष्टम्या गवमी विद्धा कर्त्तव्या फलकाङ्क्षिभिः ।

न कुर्यान्नवमीं तात द्वात्रिंश्या न कदाचन ॥

इति ब्रह्मवैवर्तेऽंके, तथा ब्रह्मोक्तेषु । अत एव माधवीये,—

गवमी पूर्वविद्वेव पक्षयो ह्ययोरपि ।

इति गवम्याः साधारणनियमाः ॥

अथ रामनवमी ।

तद्व्रतं नित्यं काम्यं च नरमात्राधिकारिकम् । तथाचागस्त्य-
 संहितायाम्,—

प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्ये विमूढधीः ।

उपोषणं न कुरुते क्षुम्भौपाकेषु पच्यते ॥

अह्ना रामनवमीव्रतं सर्वव्रतोत्तमम् ।

व्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभाग् भवेत् ॥

तथा,— तस्मिन् दिने ॥ कर्त्तव्यमुपवासमतं सदा ।

तथा,— कुर्याद्रामनवम्यां तु उपोषणमतञ्चितः ।

मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम् ॥

तस्मात् सर्वात्मना सर्वे ह्येव नवमीमतम् ।

मुच्यन्ते पातकैः सर्वे यान्ति ब्रह्म जनात्मनम् ॥

इति केवलोपवासेनापि नित्यमिद्धिः । काम्यत्वे तु,

श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्ययक्षोपमा ।

तस्मिन् दिने महापुष्टे राममुद्दिश्य भक्तितः ॥

यत्किञ्चित् कुरुते कर्म तद् भवद्यकारकम् ।

उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ॥

तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः ।

इत्यगस्त्यसंहितोक्तेः सर्वाङ्गोपमंहारः कार्यः ।

तथा,— सूर्यपदे कुरुचेने महादानैः हनैर्मुञ्चः ।

यत् फलं तदवाप्नोति श्रीरामनवमीमतात् ॥

अथ मथाङ्गः कर्मकाण्डः । तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

शेषं पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाङ्गये ।

आविरामीत् न कलया कौशल्यायां परः पुमान् ॥

तथा,— चैत्रशुक्लनवम्यां तु रामस्य पूजनं भवेत् ।

ततो मथाङ्गवेलायां मञ्जरातो हि जगत्पतिः ॥

चैत्रे शुद्धा ॥ नवमी पुनर्वसुपुष्पा यदि ।

सैव मथाङ्गयोगेन महापुष्टतमा भवेत् ॥

नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम् ॥

शुद्धा, शुक्ता । चैवशुक्लनवम्यां तु इति वाक्यान्तरात् । एते-
नात्र तिथितत्त्वकारैः शुद्धायां षष्ठादरो न विद्वायामिति यत्
व्याख्यातं तन्निरस्तमेव । वस्तुतस्तु मन्त्रयोगस्य फलाधिकापादकत्वं
न व्यवस्थापकत्वं । तथा च तत्रैव फलसुक्तम् ।

पुनर्वस्वर्चसंयोगः सूर्योऽपि यदि लभ्यते ।

चैवशुक्लनवम्यां तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥

मध्याह्ने दिग्दशे नवमीयोगे परविद्भैव शास्त्रा ।

श्रीरामजन्मनवमी संपूर्णा फलदा सदा ।

विद्धा चेत् परविद्भैव कर्त्तव्या तु विशेषतः ॥

दशोर्मध्याह्नयुक्ता चैवोपोष्या पूर्वसंयुता ।

परविद्भैव कर्त्तव्या मध्याह्न्यापिनी यदा ॥

इत्यगस्त्यमंहितोक्तेः, दिग्दशे मध्याह्ने नवमीयोगेऽपि परवि-
द्भैव । सङ्कल्पकालमारभ्य नवमीमत्तात्, “नवमी चाष्टमी विद्धा
त्याज्या” इत्युक्तेः । “विद्धा चेत् परविद्भैव” इत्यनेन पूर्वपुर्मध्याह्ने
योगाभावे परविद्धाया एव प्राप्तेः । तिथितत्त्वकारैस्तु दशमी-
पारणमन्त्रे सर्वैरेवाष्टमीविद्धा गोपोष्येभ्युक्तं । वैष्णवानां तु चरि-
भक्तिविनामे बहुहकारिका । “नवमी चाष्टमी विद्धा” इत्यादि
लिखित्वा,

दशम्यां पारणायाय निघणायनमोचये ।

विद्धापि नवमी शास्त्रा वैष्णवैरप्यभंग्यम् ॥ इति ।

अथ शास्त्रागमग्रन्थायां पूजाकरणे फलाधिक्यम् ।

दशहरादशमी ।

ज्येष्ठशुक्लदशमीमधिरुह्य श्रीपुरुषोत्तमचेवविषये ब्राह्मे,—

यः तस्यां हस्तिनं कृष्णं पश्येत् भद्रां सुसंयतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं प्रवेक्षरः ॥

स्कान्दे,— ज्येष्ठशुक्लस्य दशमी संवत्सरमुखी स्रता ।

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानस्यैव विशेषतः ॥

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्भर्तिसोदकम् ।

मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥

ब्राह्मे,— ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दशपापानि तस्मात् दशहरा स्रता ॥

भविष्ये,— ज्येष्ठशुक्लदशम्यां तु भवेत् भौमदिनं यदि ।

ज्येष्ठा हस्तार्धसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथाच, केवलदशमी पुण्या, हस्तनक्षत्रयुता पुण्यतरा मङ्गल-
वारहस्तनक्षत्रयुता पुण्यतमेति विवेकः । गङ्गायां तु प्रक्षुः,—

ज्येष्ठे मासि चितिसप्तदिने शुक्लपक्षे दशम्यां ।

विश्वामित्रः,— हस्ते श्रेष्ठाधिरगमदियं जाह्नवी मार्गलोकम् ।

पापान्यस्यां हरति च तिथौ मा दशैत्याह्वरार्थाः ॥

पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतम् ॥

विश्वामित्रः,— पारुष्यममृतस्यैव घेयुन्यं वापि सर्वशः ।

अमं बहुमलापय वाह्म्यं प्यासतुर्विधम् ॥

परदृष्टेऽभिधायं सप्तशान्तिदृष्टिस्तनम् ।

वितयाभिनिवेशाय मानसं चिदिधं सतम् ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैव विधानतः ।-

परदारोपसेवा च कायिकं चिविधं सूतम् ॥

दशपाशं हरत्येवं खयसे तं सुरासुरैः ।

हर तानि सदा गङ्गे पापानि मञ्जतो मम ॥

विष्णुपादायसम्भूत इति प्रकृतमन्त्रोऽपि पठनीयः, तथा वाल्मी-
क्युक्तेरिति गौडः । तत्र तिथिद्वये शुक्लदशमीत्वात् परविद्धा याद्या ।

अपराजितादशमी ॥

प्रतामन्दसङ्गच्छे,—

अवणेन पुता चेत् स्नात् दशमी चापराजिता ।

तत्र गौराजमं कृत्वा यात्रा कार्या जिगीषुषा ॥

अन्यत्र,— आश्विने दशमी शुक्ला अवणेन समन्विता ।

विजया दशमी प्रोक्ता सा चैवात्यन्तदुर्लभा ॥

आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तारकोदये ।

स काशो विजयो ज्ञेयः सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥

क्षतसन्ध्यामतिक्रान्तः किञ्चिदुल्लिख्यतारकः ।

विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसाधकः ॥

तथाचात्र सायंसन्ध्यासमागम एव सुखाः कालः ।

मार्त्तण्डस्थोदये पुण्या वर्त्तते दशमी तिथिः ।

आश्विने शुक्लपक्षे तु सा भवेज्जयदा नृणाम् ॥

इत्यादिवाक्यादुदयावधि सायङ्कालव्यापिते तिथेः पुण्यत्वं
जपदत्तं चेत्यधिकं ज्ञेयम् । सयवशाद्दिनद्वयेऽपि सायङ्कालासम्भवे
तु विजयनामक एकादशमुहूर्त्तौ याज्याः ।

आग्निनस्य सिते यच्च दशम्यां सर्वराशिषु ।
सायङ्काले शुभा चात्र दिवा वा विजयवर्षे ॥

इत्युक्तेः । अथैकादशीयुक्ता दशमी गत्या ।

एकादशीयुतायां च दशम्यामुत्सवादिक्कम् ।
शुक्लायामपिने मासि कुरु त्वं भरतर्षभ ॥
इषस्य दशमीं शुक्लां पूर्वविद्धां परित्यजेत् ।

अवर्षेनापि संयुक्ता मित्युक्तेः । आदिना उपवासदि ।

परेषुः सायङ्काले दशम्यभावे तु नवमीयुतापि ग्राह्या ।

सायङ्काले यदा न स्यात् दशमी चापरेऽहनि ।
नवमीसंयुता कार्था सर्वदा जयकाङ्क्षिभिः ॥
नवमीशेषसंयुक्तदशम्यां विजयोत्सवम् ।
कुरु राम त्वमित्युक्तं वशिष्ठेन महात्मना ॥

इत्युक्तेः । एवं च,—

आग्निने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्तथा ।

एकादम्यां च सुर्वीति पूजनञ्चापराजितम् ॥

इति शिवरहस्योक्तिरेतत्परैव । कालस्य नियमात् अवर्षा-
योगे पलाधिक्यं न तदनुसारात् व्यवस्था ।

तिथिनक्षत्रयोर्योगे दयोरेवानुपासकम् ।

योगाभावे तिथिर्याह्या देव्याः पूजनकर्मणि ॥

इति देवलोक्येः ।

दशमीं चः समुपहृत्य ग्रन्थानं कुरुते नृपः ।

तस्य संवत्सरं राज्ये न कापि विजयो भवेत् ॥

इत्युक्तौ केवलदशम्या एव उक्तत्वाच्च । अतएवात्र राज्ञो याचा
श्रावश्चकी । याचायां तु वाच्यीकिः,—

दुर्गोत्पत्तिरानन्तरवैष्णवर्च
तिथौ दशम्यामपराजितायां ।
रामो जिगीषुर्दशदिषु वेधं
कृत्वा जगामारिपुरं प्रवीरः ॥

याचां समाप्य पुनर्वलिः । “विनिवृत्तस्तु वलिं दद्यात्” इति
वाक्यात् ।

प्रसमीक्ष्यार्चयेत् देशधातुनिर्विघ्नसिद्धये ।
वारयुक्तादि हित्वा तु दिव्य प्रक्षानमाचरेत् ॥

धातुकरणाग्रक्तौ तु ज्योतिःशास्त्रे,—

कार्यवशात् स्वयमगमे भूमतुः केचिदाचार्याः ।
कृत्वापुधाद्यमिष्टं वैजयिकं निर्गमे कुर्युः ॥

तथा खड्गमादिदर्शनफलं स्थिरस्यनिषेधादिकं च तथैव द्रष्टव्यम् ।
अथ विशेषविधिरक्षत्पितामहकृष्णदृष्टत्पश्चिममहापात्रकृते नीति-
रक्षाकरे द्रष्टव्यः । श्रीगुरुचोत्तमसेवे जगन्नाथप्रासादे उदयस्थापि-
दशम्याम्, “दैवे द्योदधिकौ” इति व्याख्यात् । याचेयं दुर्गादेव्या
श्रुति कार्या । विधिपूजासु अन्ते प्रेषणस्थोकेः ।

तथाच, आश्विनकृष्णष्टमीमारभ्य मन्त्रवरसंहितायाम्,—

अष्टम्यां बोधयेद्देवो नवम्यां च प्रभावतः ।
ततः प्रभातसमये मुखप्रक्षालनं जलम् ॥
जातीक्ष्वज्रतोयेन क्षालयेत् मुखमन्ततः ।

दन्तकाष्ठं दशम्यां तु प्रदद्यात् कार्यमिद्वये ॥
 एकादश्यामस्रक्तघ्नं द्वादश्यां नखशोधनम् ।
 त्रयोदश्यां ततो दद्यात् गात्रोदत्तनकं शुभम् ॥
 चतुर्दश्यां तु देव्यास्तु केशसंयमनं स्रुतम् ।
 अमावास्यायाङ्गुल्यं तु गात्रोदत्तनकं तथा ॥
 प्रतिपत्तु च सिन्दूरं अञ्जनं चापरेऽहनि ।
 तृतीयायां शुभे वस्त्रे चतुर्थ्यां भुषणं शुभम् ॥
 पञ्चम्यां घृष्टृतैः स्नानं षष्ठ्यां मद्योपहारकैः ।
 सप्तम्यां पञ्चिकापूजा नानोपकरणैः शुभैः ॥
 अष्टम्यां पूजयेद्देवीं नानोपकरणैः शुभैः ।
 पञ्चरक्तैः समासान्नै र्यथाविभवप्रक्षितः ॥
 नवम्यां वलिदानञ्च विजयार्घ्यं नृपो^(१) नरम् ।
 दशम्यां प्रेषणं कुर्यात् कीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

मर्घं मादकं जातीफलंदिदि । षोडशदिनात्मकव्रतपक्षे मल्लमास-
 पाते सिन्दूरस्यैवावृत्तिरित्याचार्याः । एतस्मिन् दिने श्रीपुरुषोत्तम-
 चेन्द्रादी विष्णुप्रतिमाया अपि यात्रा क्रियते ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

रथमारोप्य देवेशं सर्वाभरणप्रोभितम् ।
 साधित्वाणधनुर्वाणपाणिं नक्तञ्चरान्तकम् ॥
 खलोत्तया जगत्तात्तुमाविर्भूतं रघूदधम् ।

राजोपचारैः श्रीरामं शमीवृक्षतलं नयेत् ॥

सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।

अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेद्विजयाप्तये ॥

तत्र मन्त्रः,— शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्ठका ।

धरिव्यजुर्नवाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥

करिष्यमाणा या याचा यथाकालं सुखं मया ।

तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥

गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां मृदम् ।

गीतवादित्रनिर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥

कैश्चिद्दृष्टे क्षत्र भाष्यं कैश्चिद्वाक्यस्य वागरेः ।

कैश्चिद्वाग्प्रमुखैर्भाष्यं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ॥

निर्जिता राक्षसा दैत्या वैरिणो जगतीतले ।

रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥

अनीय स्यापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।

ततो नौराज्यं देवेशं प्रणमेद्दृष्टवद्वि ॥

महाप्रसादवस्त्रादि धारयेद्देष्णवैः सह ।

सीता दृष्टेति हनुमदाक्षं श्रुत्वाकरोत् प्रभुः ॥

विजयं दानवैः सार्द्धं वाससोऽस्मात् शमीतलात् ।

तथा च विष्णुप्रतिमानामपि विजयोत्सवः प्राप्स्यीतः ।

कुशाण्डदशमी ।

शाम्बपुराणे,— आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां नियतः शुचिः ।

प्रातःस्नानादिकं कर्म कृत्वा पश्चादनन्तरम् ॥

एवं न्यासविधिं कृत्वा ततः पूजां समाचरेत् ।

तथा,— शिवं दशरूपं तत्र खड्गीदेवीं च पूजयेत् ।

वह्निः कुशाण्डकुसुमैर्दशाक्षं दशभिः क्रमात् ॥

पूजयेत् विधिवत्तावत् पापलक्षणचतुर्थिका ।

तस्यामर्घं शशाङ्काय दत्त्वा न विधवा भवेत् ॥

अथैकादशीविचारः ।

एकादशपुत्रासौ नित्यः काम्यश्च, नित्यत्वापादकानामष्टानामपि विधमानत्वात् । तथा च पूर्वोक्तकारिकाक्रमेण नित्यशब्दादयः ।

उपोथ्यैकादशी नित्यं पचयोरुभयोरपि ।

इति गार्हते ।

एकादशी सदोपोथ्या पचयोः शुक्लछण्डयोः ।

इति सनत्कुमारसंहितायाम् ।

उपोथ्यैकादशी राजन् धावदायुःप्रवृत्तिभिः ।

इति आग्नेये ।

पचे पचे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ।

इति नारदीये ।

परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

सूतके श्वेतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्यां न भृञ्जीत पचयोरुभयोरपि ।

इति कात्यायनीये ।

न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणम् ।

एकादशां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ॥

नारदोऽपि,— स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा पुत्रपौत्रप्रदायिनी ।

अकरण इवासमायने दोष उक्तो विष्णुरहस्ये,—

समादाय विधानेन द्वादशीमतमुत्तमम् ।

अस्य भङ्गं नरः कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

उपवासाङ्गतिविनिर्णयस्य वेधाधीनत्वात् दशमीवेधो निरूप्यते ।

अरुणोदयवेधः, कलाकाष्ठादिवेधः, पञ्चदशदण्डवेधश्चेति त्रिविधः ।

तत्राद्यवेधो वैष्णवानामेवेति वक्ष्यते । द्वितीय इतरेषां । तृतीयस्य

नोपवासविषयः । तथा च निगमे,—

सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः ।

साङ्ख्यसमुद्भूतस्य वेधोऽयं बाधते प्रथमम् ॥ इति ।

नाचोपवासे पञ्चदशदण्डवेधः नापि त्रिसुद्धन्तवेधः ।

नारदीये,—लववेधेऽपि विमेश्च दशम्यैकादशीं त्यजेत् ।

सुराद्या विन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्ना इव निर्मलम् ॥

स्मथन्तरेऽपि,— कलाङ्गेनापि विद्धा सादृशम्यैकादशीं यदि^(१) ।

तत्राष्ट्यैकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

तथा,— अतिवेधा महावेधा ये वेधास्तिसृषु सूताः ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये मतः ॥ इति

तथा च औत्तस्नानार्त्तानां सूर्योदयवेधः, यत्रोदये कलाकाष्ठति

वक्ष्यमाणोक्तेश्च ।

अथाधिकारिणः ।

भविष्ये,— नित्यमेतद्भूतं नाम कर्त्तव्यं सार्ववर्षिकम् ।

सर्वाश्रमाणां सामान्यं सर्वधर्मेषु शोच्यतम् ॥

नारदीये,— अष्टाब्दादधिकोमर्त्त्यो ह्यपूर्णश्रीतिवत्सरः ।

यो भुङ्क्ते भानवः सोऽभुदेकादश्यां च पापहन् ॥

तत्र व्यवस्था, कौर्मै,—

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोद्भवयोरपि ।

वानप्रस्थोऽपि तत्रैव शुकानेव सदा गृही ॥

भविष्योत्तरे,— एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोद्भवयोरपि ।

ब्रह्मचारी च नारी च शुकानेव सदा गृही ॥

अथ नारी विधवा,

विधवा या भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशीदिने ।

तस्यास्तु सुकृतं नश्येत् मृणहत्या दिने दिने ॥

इति सौरधर्मोक्तिः,

नास्ति स्त्रीणां वृषधर्मा न व्रतं नाणुषोषणम् ।

इति मनुस्मृत्या पतिमत्यास्तस्मिन्निषेधात् ।

तदनुवृत्तौ,— आयुष्यं हरते पत्यु र्भरकश्चैव गच्छति ।

इति विष्णुस्मृत्यै । यत्तु एकादशीप्रस्तावे, तत् भर्त्तुजापरम् ।

“भर्त्तुमतौ तथा” इति स्कान्दे उक्तम् । यत्तु रविवारैकादश्यां

सधवस्त्रीभिः किञ्चिद्भक्षणपूर्वकं व्रतं क्रियते, तत्,—

भानुवारसमोपेता तथा सङ्कान्तिमंयुता ।

एकादशी सदोपोष्या पुत्रपौत्रविवर्द्धिने ॥

इति नारदोक्तैः, “सर्वसम्पत्करी तथा” इति सनत्कुमारीयो-
क्तेषु काम्यतया न दीषावहं, वारव्रतेषु स्त्रीणामधिकाराचारात्,
उपवासनिषेधे अनोदनादिभक्षणैर्निषेधपरिपालनाच्च ।
ब्रह्मचैवर्त्त,— ग्रथनीबोधनीमध्ये या क्षणैकादशी भवेत् ।

सैवोपोख्या गृहस्थेन मान्या क्षणा कदाचन ।

इत्यादौ, “एकादशीषु क्षणासु” इति वक्ष्यमाणवाक्येष्वपि
उपवासाङ्गनियमनिषेधो बोधवासनिषेधः । “यानि कानि च”
इत्यादि वङ्गवाक्येषु भोजनस्य^(१) निषेधात् इति बहवः । प्राची-
नास्तु गृहस्थेनरेषां पक्षद्वयेऽपि व्रतं गृहस्थानां शृङ्गास्त्रिव । ग्रथ-
नीबोधनीमध्येऽपि “एकादशीषु क्षणासु” इति निषेधात् पुन-
रुद्गृहिणां किञ्चित् भक्षणपूर्वकं व्रतमिति ।

तथा च वायवीये,— उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्वक्ष्यं प्रकल्पयेत् ।

न दूष्यत्तुपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥

भक्ष्यकक्ष्णायपि तत्रैव,—

नक्तं इतिव्याजमनोदनं वा,

फलं तिलाः क्षीरमधाम्बु वाग्न्यम् ।

यत्पक्ष गम्यं यदि वापि वायुः

प्रशस्तमचोत्तरमुत्तरं स्यात् ॥

वायुभक्षणस्याप्युपवासानुकल्पत्वम्^(२) ।

तथा च रामायणे,— जज्ञाग्री मादताहारो निराहारस्तथैव च ।

इति वृषगुह्ये ।

(१) भोजनस्य सर्वथा निषेधात् ।

(२) बोधवासत्वम् ।

भविष्ये,— दन्तखाद्यं भवेत् यद्धि तदोदनमिति स्मृतम् ।

भक्ष्यं चोष्यं^(१) तथा लेह्यं ओदनं चिः प्रकीर्तितम् ॥

पेयश्चनोदनं प्रोक्तं + + + + + । इत्यादि ।

स्कान्दे,— अग्न्यावुपवासस्य भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

विष्णुरक्षस्ये,— असामर्थ्यं ग्ररौरस्य प्रते च समुपस्थिते ।

कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ॥

भगिनीं भ्रातरं वापि प्रतमस्य न लब्धयेत् ।

भार्या भर्तृमृतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ॥

स्कान्दे,— नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता ।

सुखं क्रतुशतं प्राङ् मुनयः पारदर्शिनः ॥

उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंग्रयम् ।

राज्यसचचिचार्यं च एकादश्यामुपोषितः ॥

पुरोधाः सचिवैः सहैः फलं प्राप्नोति निश्चितम् ।

मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे ॥

क्षते क्रतुफलं विप्राः समयं समवाप्नुयुः ।

कर्त्ता दशगुणं सुखं प्राप्नोत्येव न संग्रयः ॥

अन्येषां केषाञ्चिदप्यधिकारः पूर्वं लिखितः ।

ननु,— एकादशीषु कृष्णसु रविसङ्क्रमणे तथा ।

चन्द्रसूर्योपरागे च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

इति काव्यायनोक्तौ,

सङ्क्रान्त्या कृष्णपक्षे च रविशुक्रदिने तथा^(१) ।

इति कौर्मैऽपि, शुक्लैकादश्यामपि सङ्कलन्यादिपाते उपवासो न कार्यं इति चेत्, न । “तन्निमित्तोपवासस्य” इति जैमिन्पुत्रेः सङ्कलन्यादिनिमित्तोपवासस्य गृहस्थं प्रति निषेधात् ।

तथा च तद्वृत्तम् विष्णुधर्मोत्तरे,—

भृगुभानुदिनेपेता सूर्यभङ्गान्तिमंयुता ।

एकादशी सदोपोय्या पुष्यपौत्रविवर्द्धिनी ॥

प्रत्युत, “सङ्कलनी रविवारोवा” इत्यादि सनत्कुमारीशोकौ च फलाधिक्यमपि कथितम् ।

कात्यायनः,— उपवासो यदा नित्यः आहुं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं प्रकुर्वीत आत्राय पितृभेदितम् ॥ इति ।

वाराहे,— सूतकेऽपि नरः छात्रा प्रणम्य गिरसा हरिम् ।

एकादशी न भुञ्जीत मतमेतच्चिरूप्यते^(१) ॥

मृतकेऽपि न भुञ्जीत एकादशीं सदा नरः ।

मुलक्ष्यः,— एकादशीं न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्रपि ।

अग्नौषे तु काम्यवृत्तेऽपि^(२) पूजादिवर्जं शरीरनियमकरणमिति पूर्वं लिखितम् । अत्र “पूजादिकमग्नौषां काम्यम्” इति माधवीये ।

सूतकान्ते नरः छात्रा पूजयित्वा जगार्हवम् ।

दानं दत्वा विधानेन मतस्य फलमश्नुवे ॥

इति मात्स्येकेः ।

(१) न जुष्यते इति ।

(२) काम्यवृत्तेऽपि ।

माधवाचार्याः,— शुक्लायामेव नित्योपवामो नैमित्तिककाव्यो-
पवामौ ॥ कृष्णायामपि कार्यौ । तत्र नैमित्तिकः शयनीयोधिनी
मध्ये ।

काव्यस्य नाव्ये,— एकादश्यान्तु कृष्णायामुपोष्य विधिवधरः ।

पुष्यानायुः समृद्धिश्च वायुज्यस्य समृद्धिरिति ॥ इत्यादि ।

काव्ये सर्वाङ्गोपसंहारः । नित्यत्वे तु केवलोपवासेनापि सिद्धिः ।

अथ नित्योपवासी चेत्सायं प्रातर्भुजित्तियाम् ।

वर्जयेन्नतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवामरे ॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः ।

शक्नोतु काव्यायनः,— शक्तिर्मासु ततः कुर्याद्विधमं सविशेषणम् ।

अथैकादश्यां दैधे निर्णयः ।

यद्योदये कक्षाकाष्ठामुहूर्तमपि दृश्यते ।

नैवेकादशुपोष्या स्यान्नतु पूर्वां कथयन् ॥

दिनद्वयेऽप्युदयसमन्धे द्वादशीवृद्धौ सर्वेषामुत्तरैव ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव वा ।

सर्वैरेवोत्तरा काव्यां परतो द्वादशी यदि ॥

इति उभयाधिक्ये नारदोक्तेः ।

यस्य ह्ययमौमुषाम् “उभयाधिक्ये विधवागामुपवामद्वयं”
स्मिन्नितं, तदाचारविरोधात् प्रत्यक्षग्राह्यविरोधात् सर्वशक्तिकारै-
रनादृतत्वाच्च सर्वेषां नाद्रियते ।

द्वादशीष्वेव तु,— संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव वा ।

द्वादशी च यद्योदश्यां नास्ति चेत्तत्कथं भवेत् ॥

उत्तरां तां यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेदग्रही ।

एतेन विधायाऽनुत्तरामुपवसेत् यतिसमानधर्मत्वात् निष्कामत्वाच्च । तथा च मार्कण्डेयः,—

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तुत्तरां वसेत् ॥

अतएव गृहस्थानां उत्तरोपवाससमाचारोऽपि निष्कामत्वपक्षा-
श्रयणादेव । सकामत्वे तु पूर्वोपवास एव युक्तः ।

तदेतद्वाक्यं विष्णुरहस्ये,—

निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।

सकामस्तु सदा पूर्वामिति बौधायनो मुनिः ॥

यदा द्वादशे किञ्चित् दशमी, तदुत्तरमेकादशी क्षीणा, पर-
दिने द्वादशी, तदा दशमीविद्धायेकादशी यास्या ।

एकादशी दशाविद्धा भक्ता द्वादशी परे ।

उपोष्या दशमीविद्धा ऋषिर्दासकोऽपवीतु ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।

अयोदशां न लभेत द्वादशी यदि किञ्चन ।

उपोष्यैकादशी तत्र दशमीभिस्त्रिंशः फला ॥

इति गोभिलोक्तम् ।

अत्र यः कालादर्शः,—एकादशी यदा ब्रह्मन् दिनचयतिथि भवेत् ।

तदा द्वैकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

इति गोभिलोक्तान्तरम् आलम्ब्य,

उपोषन्तु विद्वायां द्वादशीं वा चमे सति ।

इति स्वकारिकायां विकल्प उक्तः, न नास्मद्देशे आद्रियते ।
इति एकादशां चौणायामप्युपवासप्रतादिकमेव ।

ननु,— कस्माद्धूनापि विद्धा स्यात् दशम्यैकादशी यदि ।

तदाप्यैकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषदेत् ॥

इत्यस्य सत्यन्तरवाक्यस्य कागतिरिति चेत्, उच्यते । तस्य
काम्यद्वादशीव्रतनिमित्तत्वेन दशमौनिषेधपरत्वं नत्वेकादशीव्रतनि-
षेधपरत्वम् ।

द्वादश्यामुपवासन्तु ये वै कुर्वन्ति मानवाः ।

वत्स मामेव ते ध्यान्ति मम व्रतपरायणाः ॥

इति काम्यद्वादशीव्रतस्माप्युक्तेः ।

अन्यथा,— एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न विद्यते ।

गृहिभिर्पतिभिश्चैव वैवोपोष्या सदा तिथिः ॥

इत्यादि वायुपुराणादिषूक्तदशमौविद्धैकादशमुपवासविधायक-
वाक्यानाममत्रकाशः प्रमज्जेत । किञ्च, “कस्माद्धूनापि” इत्यादिवा-
प्यानां वैश्वविषयत्वमिति वक्ष्यते । यदा त्वदये एकादशी तदुत्तरं
द्वादशाः स्युः, परदिने चयोदशी, तदा गृहस्थस्य,—

एकादशी द्वादशी च रात्रिगेषे चयोदशी ।

व्यहृत्पृक् तदहोरात्रं नोपोष्यं तत्सुतार्चिभिः ॥

इति पाद्मोक्तेः,^(१) सत्यन्तरे उपवासनिषेधान् किञ्चित् भक्षण-
पूर्वकं व्रतम् । तथा कस्मादग्र्येता सति,—

एकादशी दशाविद्धा द्वादशी च उपव्रता ।

(१) इति पाद्मोक्ता उपवासनिषेधान् ।

दानं वाप्येकभक्तं वा तदाकुर्यादद्याचितम् ॥ इति ।

अतएव,— एकादशी कलामात्रा द्वादशी च धयङ्गता ।

शीला सा द्वादशी पुण्या नक्तं तत्र विधीयते ॥

इत्यादि वाक्येषु एक^(१) नक्तविधिरसमर्थस्योपवासासम्भवे
सत्युपगन्तव्यं इति विज्ञानेश्वराः ।

ननु एकादशीचयवदिहदशमीविज्ञा किं न पाद्या इति चेत्,
न । तद्विशेषवचनाभावात् । विशेषवचनाभावे दशमीविज्ञायाः
सर्वथा अनादेयत्वात् ।

तथाच नारदः,— नोपोया दशमीविज्ञा सदेवैकादशीतिथिः ।

तामुपोय नरो ज्ञात् पुण्यं वर्षशतोद्भवम् ॥

दशम्यां यस्तु विज्ञायामेकादशामुपोयितः ।

तस्यायुः क्षीयते सत्यं नारदोऽप्यब्रवीदथः ॥

दशम्यनुगता धन तिथिरेकादशी भवेत् ।

तस्मापत्यविनाशः स्यात् परेत्य मरकं ब्रवेत् ॥

दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्वा ममुपोयिता ।

तस्याः सुचयतं नष्टं तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥ इति^(२) ।

एवं ब्राह्मे,— सोतामात्रादभाष्ययोर्दशमीविज्ञोपोषणादेवदुःखमि-
त्युक्तम् ।

भविष्ये,— नोपोयितश्च नक्तञ्च नैकभक्तमयाचितम् ।

(१) यत्र नक्तविधिः ।

(२) विशुद्धमोक्षरे,— द्वादश्याः प्रथमा पादो हरिवासरसंज्ञकः ।

वसतिक्रम्य कुर्वीत परमं विष्णुवत्सरः ॥

पुस्तकान्तरे अथिकः पाठः ।

नन्दायां पूर्वविद्धायां कुर्यादैश्वर्यमोहितः ॥

एकादशीमतविधिरस्मत्कृते मतसारे द्रष्टव्यः ।

अथ पारणे विशेषः ।

स्कान्दे,— पारणेऽहनि संप्राप्ते द्वादशीं यो व्यतिक्रमेत् ।

चयोदश्यान्तु भुञ्जानः शतजन्मनि नारकी ॥

कलादयं चयं वापि द्वादशीं न व्यतिक्रमेत् ।

पारणे मरणे नृणां त्रिपिशात्कालिकी भवेत्^(१) ॥

तथा,— खानाश्वनक्रिया कार्या दानहोमादिमंयुता ।

एतस्मात् कारणात् विप्र प्रत्युषे खानमाचरेत् ॥

पिबतर्पणसंयुक्तं स्नानं दृष्ट्वा तु द्वादशीम् ।

महाहानिकरो ह्येष द्वादशी खडिता नृणाम् ॥

पुनः स्कान्दे,— कलार्द्धं द्वादशीं दृष्ट्वा निशीयादूर्ध्वमेव हि ।

आमथ्याक्ताः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुप्राप्तनात् ॥

अत्यन्तासामर्थ्यं देवस्तः,—

मरूटे समनुप्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम् ।

अद्विष्ट पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकत् ॥

यदा कलापि द्वादशी नास्ति तदा चयोदश्यामपि पारणम्,—

चयोदश्यां तु शङ्कायां पारणं वृषिवीरलम् ।

शतपञ्चाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यमंशयम् ॥

इति नारदीयोक्तेः । पारणं तु नैवेद्यं तुलसीभिर्यं कार्यम् ।

सन्ता सैवोपवापन्तु थोऽत्राति द्वादशीदिने ।

नेवेष्टं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविभाजनम् ॥

इति स्कान्दोक्तेः । तत्र दशम्यादिदिनक्ये नियमाः—

अङ्गिराः,— माघमाघन्तयोरङ्गोः साधम्रातय मध्यमे ।

उपवासफलप्रेषु र्जङ्गाङ्गुक्तिषतुष्टयम्^(१) ॥

देवताः,— दशम्यामेकभक्त्यु मांसमैद्युनवर्जितः ।

एकादशीमुपवसेत् पक्षयोत्तमयोरपि ॥

देवतास्तथ तुष्यन्ति काङ्क्षितं चैव विध्यति ।

शाकं मांसं मसूरांश्च पुनर्भाजनमैपुने ॥

शूतमत्यामुपानक्ष दशम्या वैष्णवस्त्वमेत् ।

ब्रह्माण्डे,— कांश्च मांसं चूरां शौद्रं शोभं वितथभाषणम् ।

थायामस्य प्रवासस्य दिवास्त्रयमवाधनम् ॥

तिलपिष्टं मसूरांश्च द्वादशेतानि वैष्णवः ।

द्वादशां वर्जयेद्विष्यत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुरक्षे,— सत्यालोकमगत्यादिस्त्रादनापरिकीर्तितम् ।

अन्नस्य वर्जयेत् सर्वं साधानाद्याभिकाङ्क्षणम् ॥

शाकाभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं तामूलद्यानुत्तेजनम् ।

प्रतप्तो वर्जयेत् सर्वं वक्षान्यथ निराकृतम् ॥

अन्यत्र अन्योपवासे इत्यर्थः । तथा च दशमीद्वादथ्योः प्राक्-
नियेधादिकं पूर्ववत् ।

नक्षत्राण्डे,— सङ्गान्यां पञ्चदश्याश्च द्वादशीं आहूवासरे ।

वन्द्यं पौन्यते नैव क्षारेणापि न योजयेत् ॥

हरिभक्तिविलासादिग्रन्थानालोच्य सम्पत्ति ।

वैष्णवैकादशीभेदा हिस्त्रान्तेऽनतिविक्रमम् ॥

तथादौ वैष्णवसत्त्वम्, विष्णुपुराणे,—

न चलति निजवर्षधर्मतो यः

मममतिरात्मसुहृदिपचर्षे ।

न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः

चित्तमनस आत्मवेदि विष्णुमन्त्रम् ॥

स्कान्दे,— परमापदमापन्नो ह्येवं वा समुपस्थिते ।

नैकादशीं त्यजेद्यस्तु तस्य दीक्षास्ति वैष्णवी ॥

समात्मा सर्वजैवेपु निजाचारादविभुतः ।

विष्णुर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ॥

सदीक्षाविधिसंज्ञासं मयन्तं द्वादशाक्षरम् ।

अष्टाक्षरमथान्यं वा ये मन्त्रं समुपासते ॥

जिघांसे वैष्णवा लोके विष्णुर्धर्मरताश्चपा ॥

माधवाचार्यास्त,— वैष्णवमाध्यात्मसौक्यदीक्षाप्राप्तो हि वैष्णवः ।

तत्र नित्यनादिविचारः^(१) पूर्ववत् । कलाकाष्ठादिवेधोऽपि
सूर्यादय इवारुणोदयोऽपीति विशेषः ।

विलाससंप्रहकारिका,—

एकादशी च मग्न्या विद्धेति द्विविधा भवेत् ।

विद्धा तु त्रिविधा तत्र त्याज्या विद्धा च पूर्वया ॥

वेधचयन्तु पूर्वमुक्तम् । अरुणोदयवेधो गारुडे,—

दशमीशेषमयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपोय्यं वैष्णवेन तत्र चैकादशीमतम् ॥

तत्प्रमाणं, स्कान्दे,— षडयात् प्राक् चतसस्तु नाङ्गिका अरुणोदयः ।

नाङ्गिकाः दण्डाः । सां च रात्रेऽस्ति शतमभाग इति हरिभक्ति-
विलासकाराः ।

अथ ये संश्रुतसन्दिग्धमयुक्तमङ्गीर्णनामका वेधमहावेधातिवेध-
योगाख्यासत्वारो वेधान्तोषामुद्घाताकास्तीनचतुर्दण्डात्मकारुणो-
दयवेधान्तर्गतत्वात् कैमुतिकन्यायेन वेधकत्वमिति चन्द्रगौरवभया-
भलिखिताः । एतदनन्तरम्, पाप्मे,—

अरुणोदयकाले तु वेधं दृष्ट्वा चतुर्विधम् ।

मद्दीनं ये प्रकुर्वन्ति यावदाभ्युत्थनारकाः ॥

संश्रुतादीनामन्ते गारुडे,—

पुष्यपौषप्रवृद्धये द्वादश्यानुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुष्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

विलाससंयुक्तकारिकायि,—

अत एव परित्याज्या समये चारुणोदये ।

दशम्येकादशीविद्धा वैष्णवेन विशेषतः ॥

पशु कौर्म, अर्द्धरात्रवेध उक्तः । नदपवादो ब्रह्मवैवर्त्त,—

अर्द्धरात्रे च केषाञ्चित् दशम्या वेध इत्यते ।

अदणोदयवेलायां नायकाग्रे विचारणे ॥
 कपालवेध इत्याङ्गराचार्या ये हरिप्रियाः ।
 न तन्मम मतं यस्याच्चियामा राचिरिष्यते ॥
 वियार्मा रजनीं प्राङ्मुख्याद्यन्तचतुष्टयम् ।
 काङ्क्षीनां तदुभे मध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवाक्यात् नियामात् । एकादशीचयादौ विशेषः ।

तथा च पितामहः,—

एकादशीदिने शौणे उपवासं करोति यः ।
 तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मप्यायां पिण्डतोषणा ॥
 दिनचये तु मन्त्राग्ने उपोष्या द्वादशी भवेत् ।
 दशमीशेषधंशका न सुर्वीत कदाचन ॥ इति ।

कौर्म,— पूर्णयैकादशी त्याज्या^(१) बर्हते द्विषयं यदि ।

द्वादशी पारणात्तामे पूर्वैव परिमृच्छताम् ॥

विष्णुधर्माकरे,— एकादशी यदा दृष्टा^(२) द्वादशी ॥ अयङ्गता ।

शौणा सा द्वादशी जेषा नक्तं तत्र विधीयते ॥

कौर्म,— तिपिष्टहौ तथा भूमे मन्त्राग्ने वा दिनचये ।

अन्दिग्नेषु च वाक्येषु^(३) द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

अथ उग्निसिन्ध्याद्यष्टविधैकादशः ।

ब्रह्मवैवर्त्त,— उग्निसिन्धौ वज्रसूत्रे च चित्पूजा पञ्चवर्द्धनी ।

अथा च विजयाद्यैव जयन्ती पापमाहिनी ॥

(१) पूर्णैकादशमी त्याज्या ।

(२) एकादशी यदा विष्टा दशमी च अयङ्गता । (३) तर्ज्यम् ।

दादशोऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा दिज ।
 तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥
 मत्तत्रयोगाच्च वलात् पापं प्रशमयन्ति ताः ।
 एकादशी तु सम्पूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ॥
 दादशी च न वर्द्धेत कथितोन्मिलिनीति सा ।
 दादशेव विवर्द्धेत न चैवैकादशी यदा ॥
 वञ्चुलीति शृगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी ।
 अक्षयोदय आद्या स्यात् दादशी सकलं दिनम् ॥
 अन्ते चयोदशी प्रातस्त्रिस्त्रिंशो च हरेः प्रिया ।
 कुङ्कराके यदा दृष्टिं प्रयाते पञ्चवर्द्धिनी ॥
 विहायैकादशीं तत्र दादशीं समुपोषयेत् ।
 पुण्यश्रवणपुण्याधरोहिणीसंयुतास्तु ताः ॥
 उपोषिताः समकला दादशोऽष्टौ पृथक् पृथक् ।

संप्रवृत्तकारिका,—

एतन्मेदाष्टके नन्दां त्यक्त्वा भद्रैव स्थसते ।

नन्दा, एकादशी । भद्रा, दादशी । एतेषु केषुचित् भेदेषु
 कालविशेषेषु कलाधिक्यम् ।

तत्रैव,— शुक्ला वैशाखमासे तु सम्प्राप्ता मधुसूदनी ।

दादशी चिस्त्रिंशो नाम पापकोटिचयावहा ॥

धन्याः सर्वे मनुष्यास्ते वैशाखे मधुसूदनी ।

सम्प्राप्ता चिस्त्रिंशो यैस्तु बुधवारेण संयुता ॥

माघे तु,— दादशीं तु मिते पक्षे चतुर्थे यदि पुनर्वसु ।

नाद्या सा तु जया ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥

तथा,— यदा तु शुक्लदादृश्यां प्राजापत्यं प्रजायते ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथा,— यदा तु शुक्लदादृश्यां जघनं अवणं भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या दादृशी विजया ख्याता ॥

प्राजापत्यं रोहिणी ।

तथा,— यदा तु शुक्लदादृश्यां पुण्यं भवति कर्हिचित् ।

तदा सा ॥ महापुण्या कथिता पापनाशिनी ॥

इत्याद्युक्ता खानदानादिषु बह्विधेषु कथान्युक्तानि । सुव्याघं, पुनर्व-
सुनवचम् । पक्षवर्द्धिन्याः सप्तशतम्, पक्षे,—

समा वा यदि वा पूर्णा सम्पूर्णा जायते यदा ।

भूत्वा च यष्टियष्टिका जायते प्रतिपदिने ॥ इति ।

अथ विज्ञासंयहकारिका,—

अथ अथप्रयुक्तानां मतकर्त्तव्यता यथा ।

जयादीनां चतसृणां तथा अक्षं निरूप्यते ॥

भावार्कोदयमारभ्य प्रवृत्तान्यधिकानि चेत् ।

समान्युक्तानि वा सन्तु ततोऽमीषां मतौचित्तौ ॥

किं वा सूर्योदयात् पूर्वं प्रवृत्तान्यधिकानि चेत् ।

समानि वा तदाख्येषां मताचरणयोग्यता ॥

अवश्यातिरिक्तेषु मस्येषु सन्तु चिपु ।

सूर्यास्तमनपर्यन्तं कार्यं दादृश्यापेक्षम् ॥

अवशे सप्तमस्तः दादृश्याश्च समाप्तताम् ।

गतायामपि तत्रैव प्रतस्योचितता भवेत् ॥

तत्रैव पारणकालनिर्णयः,—

दृष्टौ भतिष्योरधिका तिथिश्चेत् पारणं ततः ।

भास्ते स्याच्चेत्तिथिर्नूना तिथिमथे तु पारणम् ॥

द्वादश्यननुष्ठप्तौ तु दृष्टौ ब्रह्माश्रुतसर्वयोः ।

तन्मध्ये पारणं दृष्टौ शेषयोस्तदतिक्रमे ॥

श्रीद्वादशीचतुष्कस्य महतोऽप्यौ विनिर्णयः ।

नृसिंहपरिचर्यादिग्रन्थं दृष्ट्वा विनिर्मितः ॥

ब्रह्मा, रोहिणी । अश्रुतः अवर्णनम् । आङ्ग्रेऽपि भेदः ।

पात्रे,— एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रो मृत्योऽहनि ।

द्वादश्यां तत्प्रदातव्यं नोपवासदिने कश्चित् ॥

कात्यायनः,— द्वादशीपूर्वपादोयस्तत्र चेद्वरिवासरः ।

द्वादश्याधिक्यतः तिष्ठेत् पारणं तत्र नाचरेत् ॥

एकादश्याधिक्यद्वादश्याधिक्यभेदौ उग्निलिनी, यजुस्लिनी चेति

न पुनर्लिखितौ । उभयाधिक्ये तु श्रुतः,—

सम्पूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि ॥

सन्देहे निर्णायकरूपणम्,—

विष्णुरहस्ये,— अर्चयन्ति सदा विष्णुं मनोवाङ्मायकर्मभिः ।

तेषां हि वचनं कार्यं ते हि विष्णुप्रसा मताः ॥

इति वैष्णवैकादशी निर्णीता । गृहीतदीर्घैरपि ओङ्गवैष्णवैस्तु-

स्मार्त्तमार्गैव एकादशीं कुर्वन्ति ॥ इति साधारणैकादशी ॥

अथ हरिशयनपार्श्वपरिवर्त्तनोत्थापनकालविचारः ।

यथा, मात्स्ये,— ग्रेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रवे परिवर्त्तते ।

कार्तिके प्रतिबुध्यते शुक्लपक्षे चरेर्दिने ॥

चरेर्दिने, एकादश्याम् ।

भारविंशे,— पञ्च मासान् हरौ सुप्ते देशे तत्र भयं भवेत् ।

ब्रह्महा स भवेद्राजा संयामे भयमाप्नुयात् ॥

स्वपेक्षारायणो देवस्यतुर्यं मासि ब्रह्मया^(१) ।

न वृद्धयेत्स्नापदिनं तदा लोकः सुखी भवेत् ॥

अतः आषाढशुक्लैकादशीमारभ्य कार्तिकशुक्लैकादश्यान्मास-
चतुष्टये हरिशयनम् ।

सात्यन्तरे,— निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

भविष्योत्तरे,— मिथुनस्ये सहस्रांशौ स्नापयेन्मधुसूदनम् ।

तुलाराशिगते तस्मिन् मुनस्त्यापयेद्भुवम् ॥

अधिमामेऽपि पतिते क्षेप एव विधिक्रमः ।

कार्तिके शुक्लपक्षस्य एकादश्यां यथाविधि ॥

ततः समुत्थिते विष्णौ क्रियाः सर्वाः प्रवर्त्तयेत् ।

अथ विज्ञेयमाह वृद्धमिहिरः,—

माधवाक्षेपु षट्स्रोकमासि दर्शदशं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः ग्रेते कर्कटकेऽप्युतः ॥

इयं द्विराषाढसञ्ज्ञा उत्तरभाविर्वर्षे हरिस्नापत्रिवेकायोपयुज्यते,

तथा ॥ वृद्धमिहिरः,—

(१) संचयः ।

सेषादिमिथुनान्तेषु यदा दर्शदयं भवेत् ।
 अर्धान्तरे तथावशं मिथुनार्कं हरिः स्वप्ने ॥
 कर्कटादिचिके मासि यदा दर्शदयं भवेत् ।
 अर्धान्तरे तथावशं कर्कटार्कं हरिः स्वप्ने ॥

भौमेकादशी ।

गङ्गपुराणे,— माघमासे शुक्लपक्षे पुष्यर्षेण युता पुरा ।
 एकादशी तथा चैव भौमेन समुपोषिता ॥
 अर्धयज्ञद्वयं कुर्वात् पित्रणामनुषो भवेत् ।
 भौमद्वादशी विख्याता प्राणिनां पुण्यवर्द्धिनी ॥
 नक्षत्रेण विनायेका ब्रह्महत्यां व्यपोहति^(१) ।

तदनुष्ठप्तौ मास्ये,—

षष्ठ्यभौषतुर्दयो द्वादशीषु च भारत ।
 अन्येष्वपि दिनर्षेषु न ब्रह्मस्वमुपोषितम् ॥
 ततः पुण्यानिर्मा भौम तिथिं पापप्रणाशिनौम् ।
 उपोष्य विधिवानेन गच्छेद्विष्णोः परमदम् ॥

अथ द्वादशी ।

सा चैकादशीयुता याज्ञा, युष्मोक्तेः । उपवासातिरिक्तव्रते तु
 शष्पैकादशुपवासेऽपि,

स्कान्दे,— द्वादशी च प्रकृतेया एकादशा युता विभो ।
 यदा कार्या च विदद्विर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः ॥

नन्वेवं सति “असमाप्ते अते पूर्व” इत्याद्युक्तनिषेधेऽप्येकस्मिन् दिने अतदयानुष्ठानं प्राप्नोतीति चेत्, न, दैवतैक्यात् दिनद्वयेऽपि अताचरणे दोषाभावात् । तथा च विष्णुधर्माक्षरे,—

एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

न तत्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥ इति ।

एतदुक्तिवत्त्वादेव,

एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्वापवासजं पुष्टं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ इति ।

स्तथान्तरमालम्ब्य माधवाचार्यैरुपवासदश्यासामर्थ्यं यो द्वादश्या-
मेवोपवासो लिखितः, सोऽप्यसद्देशसार्त्तनाश्रित्यते ।

द्वादशां काम्योपवासो मार्कण्डेयेभोक्तः,—

द्वादश्यामुपवासेन सिद्धार्था भूय सर्वशः ।

चक्रवर्त्तिलमतुलं सम्याप्नोत्यतुलां त्रियम् ॥

चम्पकद्वादशी ।

भविये,— ज्येष्ठे मामि पिते पत्ने द्वादश्यां चम्पकैः शुभैः ।

शङ्करभक्त्या गोविन्दं नरः किमनुशोचति ॥

मिथिदैधे पूर्वविद्धा याज्ञा ।

वामनजन्म ।

ममस्ये एकपत्ने तु द्वादश्यां श्रवणोदुनि ।

यत्नेन बन्धनं कर्त्तुं मयाग्रे वामनस्तभूत् ॥

अयन्ती वामनाख्या सा मेवोपोया नरोत्तमैः ।

सर्वपापप्रशमनो सर्वकामप्रदायिनो ॥

एकादश्यां भवेद्योगो द्वादश्याः श्रवणस्य च ।
 पूर्वांश्चे वाच मध्याह्ने मा तिथिर्महतौ स्यता ॥
 श्रवणद्वादशी ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता ।
 महतो द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥
 सङ्गमे सरितां पुष्पे सुस्नातशामुपोषितः ।
 अथन्नादेव चाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥
 युधश्रवणसंयुक्ता सैव च द्वादशी भवेत् ।
 अत्यन्तमहतौ यस्यां सर्वे कृतमयाद्यम् ॥
 स्वर्गं समामाद्य चिरञ्च भोगान्
 भुक्त्वा भरेन्द्रोपमदेवतुल्यः ।
 मातुल्यमामाद्य भवत्यरोगो
 धनाश्वितो धर्मपरो मनस्वी ॥

श्रवणर्चनमायुक्ता द्वादशी यदि लाभ्यते ।

उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

“एकादशीम्” इत्यादि “देवताहरिः” इति पूर्वमुक्तम् ।

भविष्योत्तरेऽपि,—

मिषिद्वमपि कर्त्तव्यं त्रयोदशाद्य पारणम् ।

द्वादश्याद्य निराहारो वामनं पूजयाम्यहम् ॥ इत्यादि ।

शङ्खपुराणे,— यथोक्तं नियमं सुव्यादिकादश्यामुपोषितः ।

दन्तकाष्ठं प्रमृष्ट्वा दौ वाग्यतो निधत्तेऽश्रियः ॥

श्रवणदादशौयोगे समुपोय्य जनार्दनम् ।

अर्चयित्वा विधानेन अन्नं भवेत्परेऽहनि ॥

भात्ये,— राजौ च श्रवणेनेव यदा चैककलां स्पृशेत् ।

सा तिथिः सर्वपुण्या स्थासक्ततश्चाद्यं भवेत् ॥

तथा,— दामं दत्त्वा दिजातिभ्यो वियोगे पारणं ततः ।

वियोगे श्रवणदादशौचपगमे, इदं शक्तविषयम् ।

अथ हरिभक्तिविलासकारिका वैष्णवानाम्,—

द्वादशां तु भवेद्योगः श्रवणस्य दिवैव हि ।

अन्योपवासः कर्त्तव्यो वैष्णवैः सर्वदापि च ॥

उदयव्यापिनीं कुर्यात् श्रवणदादशौ सदा ।

आवाय्याः केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चापरे ॥

मुहूर्त्तचितयं वापि मङ्गलान्यमयापि वा । इति ।

विष्णुधर्मे,— नभस्यऽऽहदादशां नक्षत्रं श्रवणं यदि ।

तस्यां तीर्थेषु यत्त्वनं तदमन्तफलं लभेत् ॥

देवपूजादिसहस्रगुणितमित्युक्तम् । इयं श्रवणदादशौ पाल्शान-
चैवान्यतरक्षणपक्षेऽपि भवति । तथा च भारदीये,—

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशौ श्रवणाश्रिता ।

तयोरेवोपवासश्च त्रयोदशां तु पारणम् ॥

अथ विष्णुगृह्य-सा ।

भात्ये,— द्वादशौ श्रवणचंघ्रं स्पृशेदेकादशौ यदि ।

स एव वैष्णवो योगो विष्णुगृह्य-समंशितः ॥

तस्मिन्मुपोय्य विधिवधरः प्रक्षीणकम्पयः ।

हरिवंशे शक्रकेशवसंवादे,—

मरास्तासैव मासैव ध्वजाकारासु यष्टियु ।
महेन्द्रं वायुपेन्द्रञ्च पूजयन्तु महीतले ॥
ये त्वावयोः स्थिरे वृत्ते महेन्द्रोपेन्द्रसंज्ञिते ।
मानवाः प्रणमिष्यन्ति तेषां नास्त्यनयागमः ॥
भौमदादशौ ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

मृगश्रीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते ।
एकादश्यां स्मिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
द्वादश्यां षट्तिहाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ।
तिलोदनीं तिलच्छायौ तिलहोमौ तिलोदकी ॥
तिलदाता च भोक्ता च षट्तिक्षी नावसोदति ।
यस्तु षट्तिक्षी भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ .
चिंशद्वयसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

अस्यां तैलग्रहणे दोषः, पाद्ये,—

उपोष्येकादशीं माघे तैलाभ्यङ्गः कृतस्तथा ।
द्वादश्यां प्राग्भवे देव तेन व्याघ्रमुखो भवान् ॥
प्राग्भवे पूर्वजन्मनि ।

इयं वराहदादशौ ।

बृहस्पतिकेपरपुराणे,—

माघे ॥ शुक्रदादश्यां क्षये कर्कटमंशके ।
आविरासोद्गमनासाविवरात् कोङ्करूपश्च ॥ .

यज्ञमूर्तिः स विज्ञेयो देवो नारायणः स्वयम् ।
 पूजाविधिः कल्पतरौ द्रष्टव्यः । इति वराहदादगौ ॥
 अथ चयोदगौ ।

अत्रापराष्टवेधः,—

चयोदगौ प्रकर्त्तव्या या भवेदापराङ्मित्री ।

इति स्कान्दोक्तेः ।

यष्ट्यष्टम्यमावाभ्या छण्या चैव चयोदगौ ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

पराः सप्तम्यादयः इति निगमोक्तेः । छण्या परविद्धा याद्या,

अथ छण्योपादानात् शुक्रा पूर्वविद्धा याद्या ।

चयोदगौ प्रकर्त्तव्या दादगौमहिता विभो ।

इति मध्ववेवर्णे, शामान्योक्तेः ।

यदा तु छण्यपक्षे परविद्धा न सभ्यते, तदा पूर्वविद्धापि याद्या ।

एकादमी द्वितीया ॥ षष्ठी चैव चयोदगौ ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्थात्परेऽहनि ॥

इति वशिष्ठोक्तेः ।

इति चयोदग्नाः साधारणनिघमाः ॥

कामदेवचयोदगौ ।

भविष्ये,— चैत्रशुक्लचयोदग्नां मदनं दमनात्मकम् । इत्यादि ।

दमनो, दमनवृक्षः ।

एवं यः कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मानः ।

भवन्ति नापदस्तस्य तस्मिन्नन्दे कदाचन ॥

धवस्तसंपदे,— मदनस्य चयोदश्यां मदनं चन्दनात्मकम् ।
 कृता संपूज्य धमेन वीजयेद्भुजनेन तु ॥
 ततः संधूचितः कामः पुचपौषसमृद्धिदः ॥

संधूचितः प्राणितः ।

प्रतानन्दसंपदे,— कामदेवः चयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि ।
 रतिप्रीतिसमायुक्तोऽप्यग्रेकमपिभूषितः ॥
 ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वा कलशवारिणा ।
 परं धौभाग्यमाप्नोति कामाद्याप्नोति सुखलान् ॥
 तिथिदैधे इयं पूर्वविद्धैव, शुक्लचयोदश्यानात् ।
 कृष्णशुक्लो वृषभुक्षा सावित्रीवटपैटकी ॥
 अनङ्गचयोदशी रक्षा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥
 इति संवर्त्तकेश । वटशब्देन व्रतं, पैटकी तिथिः अमावास्या ।
 तथा च सावित्रीव्रतामावास्या इति कात्यादर्शम् ।
 अपरानङ्गचयोदशी, भविष्ये,— “मार्गशीर्षेऽमले पक्षे” इत्युपक्रम्य
 अनङ्गेन कृता स्तेषां तैनानङ्गचयोदशी ।
 अत्रापि पूर्ववद्भुवक्षा ।
 इति अनङ्गचयोदशी ।
 अथ चतुर्दशी ।

तत्र शुक्लोत्तरविद्धा याज्ञा,

शुक्ला चतुर्दशी याज्ञा परविद्धा मदावते ।

इति याज्ञिकेः ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परमंयुता ॥

इति निगमोक्तैश्च ।

कृष्णा तु पूर्वविद्धैव,

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कर्त्तव्यम् ॥

इति आपस्तम्बोक्तेः ।

यत्तु स्कान्दे,— चतुर्दशी च कर्त्तव्या चयोदश्या युता विभौ ।

मम भक्तै मंहावाहो भवेद्या चापराधिकौ ॥

इति शिवचतुर्दशीविषयम्, मम भक्तैरिति ईश्वरोक्तसिद्धान्तः ।

माधवाचार्यास्तु “चैत्रश्रावणचतुर्दश्यौ शुक्लेऽपि रात्रियोगिन्यौ”
वाच्ये ।

मधुश्रावणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी ।

या रात्रिचापिनी याद्या परा पूर्वाङ्गामिनी ॥

इति बौधायनोक्तेरित्याहुः ।

परा, मासान्तरवर्त्तिनी शुक्लचतुर्दशी ।

इति चतुर्दश्याः साधारणनियमाः ।

‘दमनकचतुर्दशी ।

स्कान्दे,— मधुमासोऽपि संप्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

शुक्ला दमनकश्चैति सिद्धिदा च महोत्सवा ॥

तथा,— पूजयिष्यन्ति ये मर्त्याः तदङ्गभवपत्नवैः ।

ते चान्तिं परमं स्थानं दमनस्य प्रभावतः ॥

इयं शुक्लापि पूर्वविद्धा याद्या,

सर्वा चतुर्दशी पूज्या युक्ता पूर्णेन्दुना सह ।

अपूज्या पूर्णिमायुक्ता मधौ शुक्ला चतुर्दशी ॥

इति वायवीयोक्तेः (१) ।

लैङ्गे,— अदत्त्वा दमनं चौर्यं ब्रह्महा पूजने भवेत् ।

तथा,— अदत्त्वा च सदोद्देशो जायते निश्चितं मुने ।

दत्त्वा लवाश्वमेधस्य सभते वाञ्छितं फलम् ॥

इति दमनकचतुर्दशी ।

नरसिंहचतुर्दशी ।

शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मामि माधवमंजके ।

मादुर्भूतो नृपश्चास्यः तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥

अनङ्गेन समायुक्ता न सोषोय्या चतुर्दशी ।

पूर्णायुक्तान्तु तां ह्युद्यांनरसिंहस्य तुष्टये ॥

यः करोति नरो मोहान् कामबिद्धां चतुर्दशीम् ।

धनापत्यैर्विद्युज्येत तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

चतुर्दशी न वर्त्तत सायह्नाले दिनदये ।

परैव वर्त्तते वापि कर्त्तव्या सा तदैव तु ॥

सृष्टेत्परदिने चेत्सा सायह्नाले चतुर्दशी ।

कर्त्तव्या लव्यया पूर्वां नरसिंहप्रिया तिथिः ॥

इत्यादिवाक्यान् परदिने सायह्नाले चतुर्दशीस्यर्गभाव एव
पूर्वविद्धा याच्ना अन्येषु पक्षेषु परविद्भव ।

इति नृसिंहचतुर्दशी ।

अनन्तमतचतुर्दशी ।

भविष्योत्तरे,— ततः शुक्लचतुर्दश्यामननं पूजयेद्भूरिम् ।

तथा,— सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ।

शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां भासि भाद्रपदे शुभे ॥

तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति ।

तिथिद्वये पूर्वविद्धा याद्या शुक्लचतुर्दशीत्वात् ।

अथ सर्वत्र त्रिमुहूर्तस्याप्त्यैव व्यवस्था^(१) ।

“पूर्वाह्णे वै देवानां” इति श्रुत्या दैवहृत्ये विहितस्य पूर्वाह्नस्य कर्मकाशत्वेऽपि “दैवे ह्यौदधिकौ याद्या” इति वाक्यात् सोदय-
त्रिमुहूर्तस्यापिरेवात्र प्राप्तत्वात् । “त्रिमुहूर्ताभावे समाचाराद्
दिमुहूर्तापि याद्या” इति माधवीये यत्निश्चितम्, तदस्मद्देवाचार-
विरोधाच्चाद्रिपते ।

मध्याह्ने भोज्यवेशायां समुत्तीर्य सरित्तटे ।

शिक्षा ददर्श सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् ॥

चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या देवं शृणुक् शृणुक् ।

इति सिद्धान्तप्रवृत्तिः कर्मकाश इति केचित्, तत्र । प्रमा-
णान्तरत्वे सिद्ध्यस्योपोदयकर्म, नात्र प्रमाणान्तरमस्तीति सिद्ध्य-
दौर्बल्यात् ।

तिथितत्त्वकारा अपि “दैवहृत्ये विहितस्य पूर्वाह्नस्य विध्यसम-

भिव्याहृतार्थवादेन बाधायोगात् । किन्तु तस्यैव गौणकास्तत्त्वबोधकं
तत्” इत्याहुः । तथा च सोदयचिमुहूर्त्तस्याग्निरेव याज्ञा ।

इति अगस्त्यतत्त्वचतुर्दशी ।

अघोरचतुर्दशी ।

भविष्योत्तरे,— भाद्रे मासि सिते पक्षे अघोराख्या चतुर्दशी ।

तामुपोष्य नरो याति शिवलोकमथज्जतः ॥

तिथिदैधे पूर्ववत् परविद्धा याज्ञा ।

इति अघोरचतुर्दशी ।

विवाहकणचतुर्दशी अक्षभययोगेषु लेखा ।

पाषाणचतुर्दशी ।

देवीपुराणे,— वृश्चिके शुक्लपक्षे तु वा पाषाणचतुर्दशी ।

तस्यामाराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः ॥

ऐश्वर्यसौख्यसौभाग्यरूपाणि प्राप्नुयाच्चरः ।

पाषाणाकारः पिष्टकः पाषाणशब्देनात्र वक्तः, कर्मकाण्डोऽत्र
नक्तम् । नक्तमिति विधिसमभिव्याहारात् । दिनद्वयेऽपि नक्ते
चतुर्दशीसत्त्वे परेद्युर्जतम् शुक्लचतुर्दशीत्वात् । वृश्चिकपक्षेन मार्ग-
शीर्षे भावः, अन्यथा शुक्लपक्षनियमो न स्यात् । इति ।

रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।

यमः,— माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।

तस्यामुदयवेलायां घातो नावेचते यमम् ॥

उदयवेला अदृष्टोदयकाक्षः ।

तथा च वाराहे,—

अरुणोदयवेलायामारटन्यपि नित्यशः ।

नियुक्ता विष्णुना सर्वाः कस्य पापं पुनीमहे ॥

यां कीचिद्वारितं प्राप्य क्षणपक्षे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विग्रेषेण नियतस्तरपयेत् पुमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय काशाय सर्वभूतत्रयाय च ॥

दध्नीदराय दण्डाय प्रेताधिपतये नमः ।

पाणिने चित्रगुप्ताय रौद्रायौदुम्बराय च ॥

एकेकस्य तिलैर्मिश्रान् दद्यात्त्रैस्त्रीन् जलाश्रुतीन् ।

मन्वत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेवनश्यति ॥

अरुणोदयकाले दिनद्वयेऽपि चतुर्दश्या व्याप्तौ पूर्वदिनारुणोदय
शब्द ध्यानम्, क्षणचतुर्दशीत्वात्, माघकृष्णसप्तम्युक्तन्यायाच्च ।

तच्च ध्यानमन्त्रः ।

माघमासे रटन्यापः क्षणपक्षे चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कं पतन्तं पुनीमहे ॥

इति रटनीचतुर्दशी ।

शिवराचिमतम् ।

तत् नित्यं काम्यं च, तथाचाकरण्ये प्रत्यवायः,

स्कान्दे,— परात्परतरं नास्ति शिवराचिः परात्परम् ।

न पूजयति भक्त्यैर् रुद्रं विशुवनेश्वरम् ॥

अनुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशयः ।

वैष्णवि स्तान्दे,—

वर्षे वर्षे महादेवी नरो नारी पतिव्रता ।

शिवरात्रौ महादेवं भक्त्या कामं प्रपूजयेत् ॥

नित्यनित्यलक्षणं तदावपि स्तान्दे,—

माघशुक्लपक्षतुर्दश्यां यः शिवं संश्रितव्रतः ।

सुमुचुः पूजयेन्नित्यं च लभेदौषितं फलम् ॥

अर्पणे यदि वा श्रयेत् शौचेत दिमवार्गपि ।

मेरुमन्दरसङ्काशे श्रीशैले विन्ध्य एव ॥

फलमश्नेते कदाचिद्वै नित्यं हि शिवव्रतम् ॥ इति ।

कालं च फलप्रदतात् । “ईक्षितं फलं” इति पूर्वं सामान्ये-
नोदाहृतम् ।

पुनः स्तान्दे बहूनि फलान्युक्ता,—

सर्वान् भुक्त्वा महाभोगानमृतत्वं प्रजायते । इति ।

अचोपवासः पूजाजागरणं चेति त्रयं प्रधानम् ।

तथा च स्तान्दे,— उपवासप्रभावेन तथाचैवात्र जागरात् ।

शिवरात्रौ तथा शस्यो लिङ्गभ्यापि प्रपूजयत् ॥

अवस्थान् लभते कामान् शिवमायुष्यमाप्नुयात् ।

तत् महाशयिणे शैवे च,—

स्वयं च लिङ्गमभ्यर्च्य सोपवासः च जागरः ।

अज्ञानक्षपि निष्पापो निषादो गणतां गतः ॥

याप्रभीत्या विल्ववृक्षादुदो निषादः तदधः क्षत्रिणिलिङ्गोपरि
विल्वपत्रपतनात् जागरादुपवासाच्च व्रतफलमवापेति तत्कार्यः ।

“एवं च मति यत् स्कान्दे केवसोपवामः, केवलज्ञागरणम्, केवल-
पूजमम्, चोक्तम्, तत् वैश्वानरविद्यान्यायेन अवयुत्यामुवादकरूपत्वेन
उपपद्यते” इति माधवाचार्याः । आचारादिकादभीवत् केवसोपवा-
चोऽपि दृश्यते,

एकेनैवोपवासेन मद्याहत्या अपोहति ।

इति सैन्नोक्तैः

उपवासाश्रमौ तु सतिः,—

अथवा शिवरात्रिं तु पूजाज्ञागरणैर्नयेत् ।

इत्ययं पक्षोऽनुकल्पत्वेन धाद्यः । नरमात्राधिकारिकमेव व्रतं
द्वादशाब्दात्मकं चतुर्दशाब्दात्मकं वा काम्यं स्यात् इति ईमान-
संवितायामुक्तम्,—

एवमेतत् व्रतं कुर्यात् प्रतिपञ्चसरं व्रतौ ।

द्वादशाब्दिकमेतस्यात् चतुर्विंशाब्दिकं तथा ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह्य मातवः ।

शिवरात्रिव्रतं माम सर्वपापप्रणाशनम् ॥

आचाण्डालप्रधृतानां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।

स्कान्दे,— ततो रात्रौ च कर्षयं शिवमीननतत्परैः ।

प्रहरे प्रहरे स्यान् पूजा चैव विशेषतः ॥

मैत्रे,— कुर्यात् पद्याहृतैः ध्याय धामे धामे ममार्चनम् ।

प्रहरे प्रहरे देवि दद्यादर्धमनुत्तमम् ॥

इत्यादिविधिस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । च विधिः काम्ये स्ववर्ग्यं
कार्यः ।

कालसारः ।

अथ कालः ।

ईशानसंहितायाम्,—

माघशुक्लचतुर्दश्यां महादेवो महानिग्रि ।

शिवलिङ्गतयोद्धूतः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥

तत्कालव्यापिनौ ग्राह्या शिवरात्रिप्रते तिथिः ।

अर्द्धरात्रादधोर्द्धं युक्ता यत्र चतुर्दशी ॥

तन्तिथ्यामेव कुर्वीत शिवरात्रिप्रतं प्रती ।

इति बह्वन्यपराणि वाक्यान्युक्त्वा “महानिग्रान्विता यत्र तत्र
सूर्यादिदं प्रतम्” इत्युपसंख्यतम् । एवं नारदीयसंहितादावपि
निग्रीय उक्तः ।

महानिग्रासचषमाह ।

देवस्तः,— महानिग्रा दे घटिके रात्रिर्मध्यमयामयोः । इति ।

घटिकाच दृष्टः । इति निग्रीयः कर्मकालः ।

प्रदोषोऽपि वाचवीये,—

त्रयोदशस्तगे सूर्यं चतसृषु च नास्ति ।

भुतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिप्रतं चरेत् ॥

स्तत्यन्तरेऽपि,—प्रदोषव्यापिनौ ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी ।

रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥

तथाच प्रदोषनिग्रीयथोरुभयोरपि प्राधान्यम् ।

एवं सति तिथिदैधे पूर्वद्युः प्रदोषनिग्रीयोभयव्याप्तौ पूर्वद्युरेव प्रतम् ।

तथाच स्कान्दे,— त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ।

जागरे शिवरात्रिः स्वाक्षिप्रि पूर्णा चतुर्दशी ॥

दिनभुक्तिः अस्तमयसमयः । परेद्युरेवोभयव्याप्तौ परेद्युरेव ।

तथाच कामिने,—

निगादये चतुर्दंशां पूर्वां त्याज्या परा शुभा ।

दिनदयेऽपि प्रदोषनिग्रीयोभयव्याप्तिरुभयोर्व्याप्तभावश्च न
सम्भवति, यामदयस्य दृष्टिचययोरभावात् । पूर्वद्युर्निग्रीयव्याप्तिः ।
परेद्युः प्रदोषव्याप्तिर्येत् पूर्वद्युः । “आवर्णी दुर्गमवर्मी” इत्याद्युक्तेः ।

अर्द्धरात्रात्पुरस्ताच्चेज्यायोगो यदा भवेत् ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवराशिः शिवप्रियैः ॥

इति पुराणान्तरोक्तेश्च ।

महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः सुराः ।

न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुञ्जयुक्तां शिवां तिथिम् ॥

इति स्कान्दशैवयोर्दंशयोगनिषेधाच्च ।

पूर्वद्युः प्रदोषव्याप्तिर्नास्ति, निग्रीयव्याप्तिरपि नास्ति, परेद्युः
प्रदोषमात्रव्याप्तिर्येत्, परेद्युरेव ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्

शिवस्य राशिं प्रियकृच्छिवस्य ।

इति वक्ष्यमाणपुराणान्तरोक्तेः (१) ।

यदा पूर्वद्युः प्रदोषव्याप्तिर्नास्ति, परेद्युः सद्यवभात् प्रदोषव्या-
प्तिरपि नास्ति, तदा पूर्वद्युः उभयव्याप्तभावोऽपि, निग्रीयव्याप्तिः
सद्भावात् जयायोगाच्च ।

जयन्ती शिवरात्रि च कार्यं भद्राजयान्ति । इत्युक्तेः ।

ननु,— चयोदशी यदा रात्रौ चाममेकं चतुर्दशी ।

उपोष्या सा महापुण्या शम्भुवचनमश्रवीम् ॥

इति शैवीकैः,

भक्त्या रात्रौ प्रकर्त्तव्यो गीतवाद्यैः प्रजागरः ।

अखिलाणां चयोदश्यामन्ते श्यामेचतुर्दशी ॥

इत्युक्तेः ।

पूर्वोक्तवेधकालादन्योऽपि वेधकालोऽस्ति इति चेत् । नैवम् ।

अथ चतुर्थयामे, अन्ते वा यदा चयोदशी चतुर्दशीयोगो पाद्यः,

तदा किं वक्तव्यम्, अहोरात्रे चयोदशीयोग इति, अन्ते वेधः^(१) उक्तो

न तु भेदाभिप्रायेण । ननु तदाक्यानन्तरं “महतामपि पापानां”

मित्रादिना दग्धयोगनिन्दोपलब्धेः तादृशस्यै एतद् पाद्यमिति

चेत् न ।

अहोरात्रयुतां यस्तु माषकथ्यचतुर्दशीम् ।

शिवरात्रिप्रतं कुर्यात्तोऽप्यमेधफलं जमेत् ॥

सूर्योऽन्ते मन्त्रादीषु भूतविद्धा चयोदशी ।

शिवरात्रिप्रतं तत्र कुर्यात्प्रागरणं तथा ॥

भवेद्यत्र चयोदशी भूतयासा महाभिषा ।

शिवरात्रिप्रतं कुर्यात् ॥

इत्यादिबहुवाक्येषु अहोरात्र्य प्रदोष्य वा कालनेन उक्त-
नाम् । अहोरात्रे प्रदोषे वा चयोदश्याभावेऽपि तदुपाद्ये “अथा-

प्रयुक्तां न ॥ जातु कुर्यात्” इत्यादिवज्जवाक्यानामनवकाशत्वेन
वक्षवत्वाच्चेत्यस्तमतिविस्तरेण ।

चिसृग्नां तु फलाधिक्यं, पुराणे,—

चयोदशी कलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी ।

अन्ते चैव शिनीवासी चिसृग्नां शिवमर्चयेत् ॥

वारादियोगे तु स्कान्देशानमंशितयोः,—

माघकृष्णचतुर्दशीं रविवारो यदा भवेत् ।

भीमो वाय भवेद्देवि कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥

शिवयोगस्य योगो हि तद्भवेदुत्तमोत्तमम् ।

पारणे तु विशेषः ।

यदा पूर्वेषु पवासः, तदा चतुर्दशमेव पारणं,

तथाच स्कान्दे,—

उपोषणं चतुर्दशीं चतुर्दशीं च पारणम् ।

हृतेः सुकृतलक्ष्यैश्च लभ्यते वायवा न वा ॥

ब्रह्मा स्तुतं चतुर्वक्त्रैः पञ्चवक्त्रैश्च पापहृत् ।

सिक्खे सिक्खे फलं तस्य ब्रह्मो वक्तुं न पार्वति ॥

ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।

संस्थितानि भवन्तीह भूतायां पारणे हृते ॥

तिथीनामेव सर्वाणामुपवासप्रताद्विषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्यादिना शिवचतुर्दशीम् ॥

एतत्प्रकरण एव शिवपुराणे,—

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद् यामत्रयसमापने ।

अन्यथा पारणं प्रातरन्यतिथ्युपवासवत् ॥

इत्युक्त्वा पुनः पश्चादुक्तं, “तिथौनामेवसर्वासां” इत्यादि पूर्वव-
दुक्तम् । तथाच यामपचयमतिक्रम्य चतुर्दशीसत्त्वे पारणफलं ॥ याम-
पचयमध्ये । तथाच एतयोर्विशेषवाक्ययोर्द्वयोरपि सायकाश्रयमेव ।

एतेन एतयोः सामान्यविशेषभावं कल्पयित्वा तिथितत्त्वकारैर्य-
त्लिखितं तत् श्रैववाक्यानामकलनकृतमेवेति पराक्षमेव । अग्नस्तस्य
तु उत्सवान्तविधिना पूर्वाह्णे पारणे न फलं, न दोषोऽपि ।
आह्नाधिकारिणा तु नित्यस्य दर्शश्चाहुश्चाकरणे प्रत्यवाद्यात्,
तत्कालाविरोधेन यामपचयोर्द्वे चतुर्दशीतिथिसामे तत्पारणं कार्यम् ।
अन्यथा दर्श एव, गुणफलकामनाया नित्याविरोधेन कार्यत्वात् ।
“इदं शिवरात्रिमतं वैष्णवेरपि अवश्यं कार्यम्” इति हरिभक्ति-
विलासकाराः ।

तथाच पात्रे व्रतखण्डे,—

शैरो वा वैष्णवो बान्हो देवतान्तरपूजकः ।

न पूजाफलमाप्नोति शिवरात्रिवर्चिर्मुखः ॥

श्रीभगवदुक्तिः,—

नराः परतरं यान्ति नारायणपरायणाः ।

न ते तच्च गमिष्यन्ति ये द्विपन्ति मद्देशरम् ॥

इत्यादि यज्ञशक्यानि लिखित्वा हरिभक्तिविलासकारैर्य-
वस्थाप्य फारिका कृता,—

शुद्धोपोष्या च सा सर्वे विद्वास्थाश्चेत्तुर्दशी ।

प्रदोषव्यापिनी साक्षा तच्चाप्याधिक्यमागता ॥

प्रदोषस्य चतुर्नाद्यात्मको^(१)ऽभिघ्नजनैर्मतः ।

प्रदोषव्यापिनी सान्धेऽप्युपोष्यं प्रथमं दिनम् ॥

नोपोष्या वैष्णवैर्विद्धा सापीति च सतां मतम् ।

यत् उक्तम्,— शिवराचिषतं भूतं कामविद्धं विवर्जयेत् ।

अतएवोक्तं पराशरेण,—

माघाश्रितं भूतदिनं हि राजन्

उपैति धोगं यदि पञ्चदश्या ।

जघामयुक्ता न तु जातु कुर्यात्

शिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य ॥

धोगद्योक्तोलोगाचिषा,—

द्विसुहर्ता भवेद्योगो वेधो मौहूर्त्तिकः सतः ।

शिवरात्रौ च कर्त्तव्यं नियमेन चयं युधैः ॥

उपवासो महादेव पुजा जागरणं निशि ।

स्कान्दे,— कश्चित् पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान् ।

जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत् ॥

पुनः शिवकृष्णभेदे वज्रदोषातुक्ता संघट्टकारिकापुक्ता^(२) ।

कार्यं गुणायतारत्नेनैक्याद्रुद्रस्य वैष्णवैः ।

वैष्णवायतया श्रेष्ठ्यात् सदाचाराच्च तद्व्रतम् ॥

यत्तु,— चतुर्थस्कन्धदृष्ट्या तु नैके वाञ्छन्ति तद्व्रतम् ।

इति कारिकां कृत्वा श्रीभागवतचतुर्थस्कन्धे मृगशापे उदा-
हृतम् ।

(१) चतुर्नाद्याधिकी ।

(२) संघट्टकारिका कृता ।

भवप्रतधरा ये च ये च तान् समनुदुताः ।

पापण्डिनस्ते भवन्तु सच्छास्त्रपरिपन्थिनः ॥

इति, स्वस्यास्त्रारस्यादेव “नैवेवाञ्छन्ति” इत्युक्तम् । वयं न वाञ्छाम इति मोक्षम् । तत्रास्त्रारस्यवीर्यं स्थित्यते । भवप्रतं शिवराव्यादिकं इति चेदर्थः स्यात्, तदा भवप्रतकरा इत्येवोक्तं स्यात्, न तु भवप्रतधरा इति । प्रकृतार्थस्तु भवस्य प्रतानि श्मशान-
वासालिमालासर्पधारणादिनियमान् ये दधते, तांश्च येऽनुगताः
ते पापण्डिनोभवन्तु इति ।

अतएव “सच्छास्त्रपरिपन्थिनः” इति विशेषणम् । शिव-
राचिकरणे सच्छास्त्रपरिपासनमेव, न सर्वथा परिपन्थितम् ।
अन्यथा शिवराचिप्रताकरणे दोषप्रतिपादकानां वैष्णवपन्थोक्तानां
बहुवाक्यानामनवकाश एव स्यात्, इति दिक् । केवलम्,

द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्त्रं न पिवेत् कश्चित् ।

निर्माणं नैव लभेत कूपे सर्वे विनिचिपेत् ॥

इति पाद्योक्तेः, तथा कार्यम् ।

इति शिवराचिनिष्पण्णम् ।

अथ चैवल्लणचतुर्दशीः ।

प्रतानन्दसंयत्ते,—

चैवल्लणचतुर्दशीं यः प्रापाच्छिवमधिधौ ।

गङ्गायां च विशेषेण न भ प्रेतोऽभिजायते ॥

मदमचतुर्दशी तु अश्वमेधीयप्राचीनाचार्यैरश्वीरकचनस्याति-
निषिद्धत्वात् तदुच्यते तस्यैव प्राधान्याच्चलितम् ।

मदनपर्वाकरणदोषवाक्यस्य मदनचयोदगीकरणेनैव चारि-
तार्थ्यमिति, तथाच तत्समाचारो गौड़ानामेव । इति ।

घुहीचतुर्दशी । .

राजमार्त्तण्डे,—

धवस्तिककलमन्यसुररूपताका खुही भवने ।

वैवाश्रितभूतदिने पापहजं दूरतोऽभिधत्ते^(१) ॥

वैचक्षण्यचतुर्दशां पिष्टादिभिः शुक्लीकृतघटे रक्तपताकायुक्तां
घुहीमांसी गृहोपरि स्थापयेत् ।

इति चतुर्दशीप्रकरणम् ।

अथ पञ्चदशी ।

सा च द्विविधा, पौर्णमासी अमावास्या चेति । तत्र “वैव-
शुक्लादिका मासा” इत्युक्तेस्तथादौ पौर्णमासी निर्णीयते, सा च
उपवासे पूर्णविद्धा याद्या, “चतुर्दशा च पूर्णिमा” इति दुग्मोक्तेः ।
मते तु परविद्धा याद्या ।

तथा च ब्रह्मवैवर्ते,—

भूतविद्धा ॥ कर्त्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा ।

वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ मावित्रीमतमुत्तमम् ॥

एवं च मतिः,—

एकादश्यामी पष्टी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इति हृदयभ्युक्तिं व्रतपरैवेति श्रेयम् ।

अस्मद्देशीयवज्रनिबन्धकारैर्लिखितोऽयं प्रकारः ।

यमः,— पशान्ते स्रोतसि स्नायात्तेन नायाति मत्पुरम् । इति ।

स्कान्दे, - पौर्णमासीषु चैत्रासु मासर्धमहितासु च ।

एतासां स्नानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्मृतम् ॥

वैशाखी प्रकृत्य यमः,—

गौरान् वा यदि वा कृष्णान् तिलान् क्षौद्रेण संयुतान् ।

प्रीयतां धर्मराजेति पिबद्देवांसु तर्पयेत् ॥

यावज्जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

अद्भ्युतं च मन्त्रिष्ठेत् स्वर्गलोके न संग्रयः ॥

देवस्नानं तु यावाप्रकरणे लेख्यम् । आषाढादिषु दानाकरणे

दोषः । तथा च रामायणे,—

आषाढौ कार्तिकौ माघौ तिथयः पुण्यशुभवाः ।

अप्रदानवतो घान्तु यस्याघोऽनुमते गतः ॥

तासु दानादौ फलं महाभारते,—

आकामावैषु यत् ग्राहं यच्च दानं यथाविधि ।

उपवासादिकं यच्च तदनन्तफलं स्मृतम् ॥

आषाढौ कार्तिकौ माघौ वैशाखौ च यत् कृतम् ।

तदनन्तफलं प्रोक्तं स्नानदानजपादिकम् ॥

आवण्यपौर्णमास्यां वसुदेवपूजा ।

सत्यन्तरे वक्ष्यमाणसुखरात्रिमातर्गवादिपूजामुक्ता आवण्यां

यो विकल्प उक्तः स पक्षोऽस्मद्देशे चाद्रियते ।

तथाच,—गावो महिष्यः कृगाद्याः पूज्याः शोभ्यास्तदा दिने ।

पूजनं केचिदिच्छन्ति श्रावण्यां तु गवादीनाम् ॥

तथा,—श्रावणी पूर्णिमा यत्र मध्याह्न्यापिनी यदि ।

उत्थाने बलदेवस्य नन्दाबिद्धां तु वर्जयेत् ॥

खवां दर्पा तथा हिंसा नन्दायां पौर्णमासीयुता ।

उत्थापनं गौरपाणेः कारयेत् पूर्ववामरे ॥

यामद्वयं चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां द्विधामकम् ।

पूर्वेऽहनि बलेः पूजा पशुवन्दापना तथा ॥

नन्दायुक्तपौर्णमास्यां कृत उत्थापने बलेः ।

तत्र रोगी भवेद्विप्रो गावो मग्नस्यनेकधा ॥

पौर्णमास्यां मनन्दायां यत्र चोत्थाप्यते बलः ।

गवां तत्र भवेद्रोगो दुर्भिषद्य तदा भवेत् ॥

पाक्षे,—“श्रावणी दुर्गनवमी” इत्यादि ।

अत्र मध्याह्न्य कर्मकालत्वं स्पष्टम् । तत्र दैधे सर्वेषु पक्षेषु पूर्वदिन एव । नन्दायोगस्य निषिद्धत्वात्, केवलं परदिन एव मध्याह्न्याप्तौ परदिने कार्यम् । पूर्वेषुः कर्मकाले तद्व्याप्त्यभावात् । तत्र पूजानुष्ठानं तु रौद्रत्वादपराध इति केचित् । तत्र । सर्व-
देवानां अम्यकाश्च एव पूजाविधानात् । किन्तु मध्याह्ने पूजाया
अमग्नवे रौद्रत्वादपराधे करणेषु न दोषः ॥

उपाकर्मकालः ।

पाञ्चसम्यकः,—अथायानामुपाकर्म श्रावणी श्रावणेन वा ।

श्रावणीपक्षभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य वा ॥

पौषमासस्य रौहिण्यमष्टकायामथापि वा ।

जहान्ते कन्दसां क्षुत्प्रादुर्भवे विधिवदधिः ॥

अध्यायानामिति वङ्गवचनं ग्राह्याभिप्रायम् । तथाच वेद-
वाक्यानामुपाकर्माणां संस्कारः । औषधीनां प्रादुर्भावे भाद्रपदे
मामि सिंहाके इत्यर्थः । तदैव सर्वौषधीनां प्रादुर्भावात् । इत्युद्योगे
वा श्रावणस्य शुक्लपञ्चम्या इत्युद्योगे वेत्यर्थः । सत्यन्तरे,—

उपाकर्म च कर्त्तव्यं कर्कटस्य दिवाकरे ।

इत्येव शुक्लपञ्चम्यां श्रावण्यां श्रवणा न चेत् ॥

यदा श्रावण्यां श्रवणायोगाभावनियुक्तः, तदा तत्पूर्वतो
इत्यशुक्लपञ्चम्यां एतदुभयाभावनियुक्ते केवलं श्रावणपूर्णिमायां
क्षुत्प्रादुर्भवेः ।

श्रवरस्वामी,— अध्यायानामुपाकुर्त्यादिति श्रवणेन वेति महार्थं
तृतीयाविभक्तेर्गुणभूतत्वात् श्रवणाया योगेऽयोगेऽपि श्रावणपूर्णिमा-
यामिति मुख्यः कल्प इति । देशोपद्रवाप्रद्वयायां इत्यपञ्चम्यामिति
वहवः ॥ सतिमहार्थवे तु,—

संक्रान्तिर्षण्णं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाणवनेष्वभिः ॥

इति पञ्चान्तरम् । उत्तरं तु पौषमासस्य रौहिणीयुक्तायां
यस्यां कस्याश्चित्पौ अष्टकायां वा क्षुत्प्रादुर्भवेः ।

शनुः,— श्रावण्यां मौषपक्षां वाणुपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तकन्दसंधीषीत मामान् तिषोऽह्णपञ्चमान् ॥

अथ यदस्थितो विकल्पः । कन्दोगव्यतिरिक्तानां श्रावण्यां,

छन्दोगाणां भाद्रपूर्णिमायां “अथ प्रोष्ठपद्यां हस्ते वोपाकरणं, पुष्ये चोत्तमं” इति गोभिलोक्तेः । छन्दोगाणां गोभिलोक्तेष्वधिकारात् ।

यत्पारस्करसूत्रे “अर्द्धषष्ठानर्द्धसप्तमान् वा”^(१) इति पक्षद्वय-
मुत्तमं उक्तम् । तत्रपमाध्ययनागन्तरं बोध्यं इति निबन्धकृतः ।

तत्र कर्मकाशः ।

दृष्टत्प्रचेताः,— भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव च ।

बह्वृचपरिशिष्टे,—

पर्वण्यौदयिके कुर्युः आवण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृचाः अरण्ये कुर्युर्पेहसंक्रान्तिवर्जिते ॥ इति ।

तैत्तिरीयकपदमुपलक्षणम् । शाखान्तराधिकरणन्यायेन छन्दो-
ग्यतिरिक्ताः सर्वे पूर्वाह्णे कुर्युः । छन्दोगास्तु अपराह्णे ।

अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराह्णे ।

पूर्वाह्णे विषर्गः स्यादिति छन्दोगगोचरम् ॥

इति गोभिलोक्तेः ।

तत्र तिथिद्वये काशादर्शकारिका,—

उपाकर्मणि चोत्तमं पौर्णमास्यां परा तिथिः ।

पण्मुहूर्त्तकविह्वला स्यादिति वेधो निरूपितः ॥

परा तिथिः प्रतिपन् ।

पण्मुहूर्त्तकविह्वला द्वादशदण्डविह्वला । उपाकर्मणि, उत्तमं, समाप्तौ

च शलाद्यादित्यर्थः । “आवष्णी दुर्गन्धमी”त्युक्तेरेतद्व्यतिरिक्तपरत्वं,
अथ विशेषविधानात् । केचित्तु दिनद्वये तथाले अवषायोगा-
विशेषः । अवषायोगाभावे च्छये पूर्वा, दृष्टौ तृत्तरा यास्या ।
दिनद्वये कर्मकालव्याप्त्यभावे परच करणमिति ॥

किञ्च मासदृष्टौ प्रजापतिः,—

उपाकर्म च ह्यस्य कथं दुर्गोत्सवं तथा ।

उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

वैशाखादिदृष्टौ तु,—

माधवादित्रिके मासि अधिमासो यदा भवेत् ।

ककटे तु हरेः स्नापः पौर्णमासानुपाकतिः ॥

आवष्णादिदृष्टौ तु,—

आवष्णादित्रिके मासि अधिमासो भवेद्यदि ।

मिहेऽर्के च हरेः स्नापः आवष्णां स्यादुपाकतिः ॥

एवञ्च कन्दोगव्यतिरिक्तानाम् । कन्दोगानां तु मक्षमास एव ।

तथाच प्रतानन्दसंघे,—

उपाकर्म तथोत्सर्गमसवाहोऽष्टकादयः ।

मसौद्युत्सेऽपि कर्मण्याः श्रेयमन्यदिवर्जयेत् ॥ इति ।

पर्वण्यौदविके कुर्युः आवष्णां तैत्तिरीयकाः ।

मङ्गुचाः अवर्ण्ये तु ह्यर्षे सामवेदिनः ॥ इति ।

अक्षरपद्धते,— अक्षरं तृत्तरं याज्ञमुपाकरणकर्मणि ।

इति माधवाचार्य्याकपिमुद्रसंवेधेन व्यवस्था ।

याचः,—अवणेन तु यत्कर्म उत्तराषाढमंयुतम् ।

संवत्सरहतं पापं तत्क्षणादेव गम्यति ॥

धनिष्ठामहिनं कुर्यात् अवणं कर्म यद्भवेत् ।

तत्कर्म सफलं कुर्यादुपाकरणमंयुतम् ॥ इति ।

“एतदुपाकर्म गुरोः साग्निकत्वं एव, होमस्य आवश्यकसाध्यत्वात्” इति केचित् । तत्र । एतदेव प्रतादेशेन विभर्गैश्चिन्ति प्रतादेशशब्दोक्तेर्वेदार्थो विभर्गशब्दोक्तेः समावर्त्तने उपाकर्महोम-
स्यातिदेशात् । तस्य लौकिकाग्निमाध्यमेन अधिकारमप्यादकत्वस्य
बिह्वत्वात् लौकिकाग्निमाध्यमात् ।

“यस्तु अनध्ययनभयात् पौषमासे उत्सर्गं न करोति, स
कासातिक्रममापद्यित्तं महाव्याहृतिभिर्ज्जला आवण्णामुत्सर्गपूर्वक-
मुपाकरोति” इति प्रतानन्दसंघे । मंथीयानयनेषु पक्षः सर्वैः
समाचर्यते ।

इत्युपाकर्मोत्सर्गयोः काशः ।

अस्यां पौर्णमास्यां रक्षिकावन्धनम् ।

भविष्ये,—घनाट्टतेऽम्बरे पार्थ शादले धरणीतले ।

संप्राप्ते आवण्णशान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये ॥

स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्रुतिविधानतः ।

ततो देवान् पिबुष्यैव तर्पयेत् परमात्मना ॥

उपाकर्मदिने चोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम् ।

कुर्वीत ब्राह्मणैः सार्द्धं देवानुद्दिश्य भक्तिः ॥

शुक्लाणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं प्रशस्यते ।

ततोऽपराधममये रक्षापट्टोन्निकां^(१) शुभाम् ॥
 कारयेद्वाचतैः शस्त्रैः सिद्धार्थैर्हमभूषिताम् ।
 वस्त्रैर्विचित्रैः कार्पासैः क्षौमेर्वा मलयजिताम् ॥
 विचित्रतन्तुपथितां स्थापयेद्वाजमोपरि ।
 कार्यां गृहस्थ रक्षा गोमयाराधितमुत्तमपुल्लैः ।
 दुर्वावर्णकसहितैर्भिन्नैः दुरितोपशमनाय ॥
 उपलिप्ते गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेत् शुभं पीठम् ।
 तत्रोपविशेद्वाजा सामात्यः सपुरोहितः ॥
 समुद्देश्याजनेन सहितो मङ्गलशब्दैः समुत्थितैश्चिदैः ।
 देवदिजातीयेषु वस्त्रै रक्षाभिरर्चयेत् प्रथमम् ।
 तदनु पुरोधा नृपतेः रक्षां बन्धेत् मन्त्रेण ॥
 येन बद्धो बलीराजा दानवेन्द्रो महासुरः ।
 तेन त्वामपि बध्नामि रक्षामाचर माचल ॥
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः ।
 कर्त्तव्या रक्षिका वाचो दिजान् संपूज्य शक्तिः ॥
 अनेन विधिना यस्तु रक्षिकामन्त्रमाचरेत् ।
 स सर्वदोषरहितः सुखी संवत्सरं वसेत् ॥
 यः आवष्टे स्रवति शीतजले नरेन्द्र
 रक्षानिधानमिदमाचरते मनुजैः ।
 आस्ते सुखेन परमेष्ठ स वर्षमेकं
 पुत्रप्रियादिमहितः समुत्पन्नस्य ॥

अथापराहः कर्मकाणः । तिचिद्विधे परदिने, सामान्यविधौ^(१)
तत्रकरणम् । एतद्विधिस्तु अज्ञात्पितामहकृते मोतिरदाकरे
द्रष्टव्यः इति ॥

रत्नपौर्णमासी ।

प्रतानन्दसंपदे,— पञ्चदश्यां महेन्द्रस्य पूजयेत् केशिकौतुकेः ।

गौतमादिप्रमातृभूतये भूपतिर्निजि ।

पञ्चदश्यां भाद्रपौर्णमास्यां, तत्रकरणम् इति ।

कौमुदीपौर्णमासी ।

मेढ्रे,— आश्विने पौर्णमास्यान्तु कुर्व्याद्यागरणं निजि ।

कौमुदी मा ममाख्याता काव्यां लोकविभूतये ॥

कौमुद्यां पूजयेत्पत्नीं रत्नमेरावते स्थितम् ।

सुगन्धैर्निजि सर्वैश्वर्यैर्जागरणश्चरेत् ॥

निजिचे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्तति भाषिणी ।

तस्मै वरं प्रदाम्यामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥

नारिकेलैश्चिपिटकैः पितृन् देवान् ममर्चयेत् ।

बभ्रूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदग्रतो भवेत् ॥

नारिकेलरसं पीत्वा अक्षैर्जागरणं निजि ।

तस्मै अर्द्धं प्रयच्छामि धो जागर्त्ति महीतले ॥

विष्णुः,— को जागर्त्ति वचोऽभिधाय पुरयं लक्ष्मीम्यजेत् सुप्तकम् ।

गृहां पञ्चदशीं निजि स्वयमिव लोकस्ततो जागृत्यात् ॥

इधे आश्विने मामि ।

भविष्योत्तरे पूजाविधियुक्ता,—

एवं कृत्वा विधानेन घृतक्रीडां समाचरेत् ।

अथैव चतुरङ्गैश्च मुष्टिस्तौल्यादिभिरुपा ॥

क्रीदयेच्च यथान्यायं युधिष्ठिर परस्परम् ।

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चैवान्ववर्णकैः ॥

तथा,— ताम्बूलैर्गारिकैश्च वस्त्रैश्चैव कपर्दिकैः ।

परस्परं ह्यदातव्यं पूज्यदेवं समर्चयेत् ॥

एवं यः कुर्वते भक्त्या तस्य देवी प्रिया भवेत् ।

ददात्यभिमतान् कामान् ऐश्विकासुभिकान् सदा ॥

अथ “निशि” इति “निशीष” इति चाभिधानात् रात्रौ पूजादिकं कार्यम् । तत्र निशिद्वये यदिने प्रदोषनिशीषोभयव्याप्तिः तद्दिने कार्यम्, निशानिशीषोभयव्याप्तिः ।

यदा पूर्वधुर्निशीषव्याप्तिः, परेधुरस्तमयादुपरि व्याप्तिः चेत् तदा परेधुः, प्रातरारम्भ रात्रिस्तमयात् प्रधानपूजाकाशानुरोधाच्च ।

यदा पूर्वधुर्निशीषव्याप्तिः, परेधुर्न निशायोगः तदा सुतरां पूर्वधुः ।

अथःसु तिथयः शुक्लाः कर्मास्तुष्टान्तो दिवा ।

गङ्गादिमतयोगेषु रात्रिद्यौषो विशिष्यते ॥

इति जावाच्युक्तेः ।

अथाः कुमारपौर्णमासीति अज्ञान्तरं, तत्र कुमारोत्पत्तेः ।

तथाच शिवपुराणे,— अथपुनःपौर्णमास्यान्तु विभेद दिवि सत्वरः ।

इत्याद्युक्ता,

अथापि दृश्यते लोके कुमारोत्सवपूर्णमा ।

इति कुमारपौर्णमी ।

पुण्यवन्दापना ।

ब्राह्मे,— इदं जगत् पुरा सत्पुण्या त्वक्कमासीत्ततो हरिः ।

पुरन्दरश्च सोमश्च तथा शुक्रो वृहस्पतिः ॥

पश्चैते पुण्ययोगेन पौर्णमास्यां तपोवलात् ।

असङ्गतं पुनश्चक्रुः सौभाग्योत्साहसलक्ष्मीभिः ॥

तस्माच्चरैः पुण्ययोगे तत्र सौभाग्यवद्भूये ।

तथा,— धनैर्विप्रांश्च मन्त्रार्थं नवैवंस्तैश्च शोभितान् ।

ततः पुष्टिकरं ह्यद्य भोक्तव्यं हृतपायसम् ॥

पुण्ययोगे च कर्त्तव्यं राज्ञा स्नानञ्च सर्वदा ।

“पुण्ययोगेन” इतिशब्दात् तिथिमनादुक्त्य नक्षत्रे पूजावन्दा-
पनादिकं बहवः कुर्वन्ति । राजानः सर्वे एव । केचित्, स्वर्गहेऽपि
तथा कुर्वन्ति, तत्र कुलाचारः प्रमाणम् । तत्र तिथिपक्षवत्
नक्षत्रपक्षेऽपि । नक्षत्रदेधे,—

उदये विमुहूर्तनक्षत्रं नक्षत्रं प्रतदानयोः ।

दिनदये तथानि तु पूर्वे व्यादक्षयत्तरम् ॥

इति माधवौषकारिकया व्यवस्था ॥

वज्रात्मवपौर्णमासी ।

बौद्धे,— वज्रात्मवः मिते पक्षे माघे माघार्द्रमे तिथिः ।

दादृश्यां पञ्चदश्यां वा भवेदङ्गिमहोत्सवः ॥ इति ।

दोलयाचा ।

ब्राह्मे,— नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं चिदग्रार्चितम् ।
 फाल्गुन्यां संघतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥
 शतानन्दसंपदे,—

फाल्गुने पौर्णमास्यान्तु कार्थ्यः फल्गुमहोत्सवः ।
 गोविन्दो दोलयाक्रीडन्तकार्थ्यन्नि गते त्रिधौ ॥

अर्घ्यन्नि उत्तराफाल्गुनौनक्षत्रे ।

तत्र कालः स्रुटो ब्रह्माण्डे, औपुष्योत्तमवर्णने,—
 अप्रभाते निशाभाये अप्रकाशे दिनेश्वरे ।
 ततः प्रभोः प्रकर्ष्या दोलौ परमसम्पता ॥
 इति दोलौत्सवः ।

अथ अमावास्या विचार्यते ।

तदर्था, ब्राह्मे,—

अमा वसेतामृषे तु यदा अश्रदिवाकरौ ।
 एकां पञ्चदशीं रात्रिममावास्या ततः स्रता ।

अथ अमाशब्दः सहाय्ये । देवीपुराणे तु,—
 अमा नाम रवेरग्निः सूर्यलोके प्रतिष्ठिता ।
 यस्मात् सोमो वसत्यस्याममावास्या ततः स्रता ॥ इति,
 सा च प्रतिपद्युता याद्या,
 प्रतिपद्यममावास्या तिथ्योद्युग्मं महाकलम् ।

इति युगोक्तेः ।

षष्ठ्यष्टम्यममावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अद्यात्मानां गतिं यास्ये यदहं नागमे पुनः ॥

इति वाराहोक्तेरच ध्यानभावश्चकम् ।

अतएव,— दर्शं ध्यानं न कुर्वीत मातापिचोस्तु जीवतोः ।

कुर्वीतच निराचष्टे पिष्टहस्त्रिति जीवितः ॥

इति कल्पतरौ लिखितो जीवत्पिष्टकस्य ध्याननिषेधो राग-
प्राप्तविषयः । वैधे तु तस्याप्यनिषेधात् ।

भोगाय क्रियते यत्तु ध्यानं यादृच्छिकं नरैः ।

तच्चिपिष्टं दशम्यादौ गित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

इत्युक्तेः ।

दर्शं ध्यानं न कुर्वीत मातापिचोस्तु जीवतोः ।

नवम्याश्च न चेत्तच्च निमित्तान्तरसम्भवः ॥

इति स्फुटमुक्तत्वाच्च । प्रत्युत षष्ठमाह पैठीनभिः,—

सुखे च जन्मनश्चने व्यतीपाति च वैधृतौ ।

अमाद्यान्तु नदीध्यानं पुनात्याद्यन्नमं कुक्षम् ॥

इति साधारणनियमः ॥

सावित्रीव्रतम् ।

प्रतामन्दमण्डे,—

छेष्टकृष्णचण्डोदग्धां चिराचं व्रतमाचरेत् ।

सावित्रीं पूजयेद्देवीं सप्तद्वयस्य तप्रभुम् ॥

चिराचोपोषणं तत्र स्त्रीणां नान्यत्र शक्यते ।

कार्यं पाथुरनुज्ञाते वैधव्यं न भवेत् कश्चिन् ॥

तिपिद्वेधे सावित्रीव्रतं पूर्वेषुः कार्यम् ।

भूतविद्धा शिनीवासी न तु तत्र व्रतं चरेत् ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतन्तु शिखिवाहन ॥

इति स्कान्दोक्तेः । “भूतविद्धा न कर्त्तव्या” इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः ।

यदा तु पूर्वेषु चतुर्दशी अष्टादशदण्डात्मिका भवति । तदा पूर्वविद्धामपि परित्यज्य परविद्धैव आश्रयणीया ।

भूतोऽष्टादशनाड्योभिर्दूषयन्त्युत्तरां तिथिम् ।

इति स्कान्दोक्तेः । इति सावित्रीव्रतम् ॥

अथ सप्तपितृकामावास्या ।

भाद्रामावास्या सप्तपितृकामावास्या इत्युच्यते । तदाक्षं आहुं च आहुप्रकरणे लेख्यम् । तां प्रकृत्य पुराणान्तरे विशेषः ।

दर्शं सवर्णवटकैः पतिमाराधयन्ति याः ।

ताः सर्वाः सुभगा नार्यः पुत्रवत्यो वराङ्गनाः ॥

न वैधव्यं भवेत्तासां पुनर्जन्मसु सप्तसु ।

इति सप्तपितृकामावास्या ।

कार्त्तिके प्रदीपामावास्या आहुप्रकरणे लेख्या ॥

सुखराशिः ।

धवलसंयते,—

कार्त्तिके मासि शुक्लादौ तिथौ च कुङ्कुमांशुकैः^(१)

सुखाय सुखराशिः स्नात् कायरात्रिसुखाय वै ॥

कायसुखेत्युक्तेः कायसुन्दरप्रतिपदित्यस्य नामान्तरं । शुक्ला-
दावित्यमावास्यायाः प्रातरित्यर्थः ।

अमावास्यां तुलादित्ये सखीर्निद्रां विमुञ्चति ।

सुखराचेह्यः काले प्रदीपोज्ज्वलितास्ये ॥

इति स्मृतेः । तुलादित्ये कार्त्तिके । पुनर्द्वैवलसंघटे,—

सुशुभैः कुसुमैर्गन्धैर्दधिगोरोचनाफलैः ।

बन्धून् बान्धवबन्धून् च पृच्छेत् कुशलया गिरा ॥

पूजयेच्च तथा सखीमलक्ष्मीमलनाग्निनीम् ।

सखीं पञ्चपताकाभिर्हजमेकं गृहे न्यसेत् ॥

एतस्याद्यान्द्रमास एव समाचारात् । इति सुखरात्रिः ।

मार्गशीर्षे दीपावन्त्यमावास्या ।

तुलास्ये दीपदानेन पूजा कार्या महाफला ।

दीपवृक्षाद्य कर्त्तव्या दीपचक्रमथापरम् ॥

दीपयात्रा प्रकर्त्तव्या चतुर्दश्यां कुङ्कुमेषु च ।

अग्निनीवालीषु अथवा वत्स कार्यं महाफलम् ॥

एतेन चतुर्दश्यमावास्याप्रतिपदादित्रिषु दीपदानं प्रतिपादि-
तम् । कृष्णपक्ष इत्यनुवृत्तौ भविष्योत्तरे,—

नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताम् ।

ततः प्रदीपसमये दीपान् दद्यान्मनोरमान् ॥

ब्रह्माविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ।

कृपागारेषु चैत्येषु सभासु च नदीषु च ॥

प्राकारोद्यानवापीषु प्रतोलीनिष्कुटेषु च ।

पूर्वार्द्धमांशामुष्णभैरवायतनेषु च ॥

मन्दुरासु विविक्तासु हस्तिग्रास्तासु चैव हि ।

नरकाय नरकगमनपरिहाराय इत्यर्थः ।

अथ देवोत्थापनानन्तराभावाद्यायाः यत् कार्तिकेयस्यात्ममुक्तं
तच्चैवशुक्लादिमासाभिप्रायेण इति ॥

वकुलामावाद्या आहुप्रकरणे लेख्या ॥

अथ श्रीपुरुषोत्तमचर्चे द्वादश्याचाकालाः ।

तत्र संप्रवृत्तकारिका,—

मधुच्छानं रथवरगतिः शायनं शयने द्वे ।

पार्श्ववृत्तिः शयपरिवृत्तिः प्रावृत्तिः पुण्यपूजा ॥

दोलाभेतिर्दमनकमहोऽचम्यपुण्यद्वितीया ।

याचाः स्कान्दे हरिप्रतिमया द्वादशेति प्रणीताः ॥

स्कान्दे ध्यानं श्रीगुण्डिका चोक्ता प्रतिभावचमम्,—

मम स्नापं ममोत्थानं भक्तपार्श्वपरिवर्तनम् ।

मार्गं प्रावरणं चैव पुण्ये चानमहोत्सवम् ॥

फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्यात् दोलायां मम भूमिप ।

अयने मां धमभ्यर्च्य दृष्ट्वा मां प्रणिपत्य च ॥

प्रत्येकमष्टपादसमयमेधकसं लभेत् ।

चैत्रे भावि चतुर्दश्यां दमनैर्मम पूजनम् ।

शुक्लपक्षे ॥ यः पश्येत् सर्वपापक्षयं लभेत् ॥

वैशाखस्य चित्ते पक्षे द्वितीयाचम्यमंशिका ।

तत्र मां छेपयेद्बन्धचन्दगैरतिप्रभवेः ॥

प्रीतये मम ये कुर्युर्हस्तवान् मम शान्तान् ।

चतुर्वर्गप्रदा ह्येते प्रत्येकं तु प्रकीर्त्तिताः ॥

पुनस्तत्रैव,—

स्रष्टा वा महती याचा सर्वा मुक्तिप्रदायिका ।

तस्मिन् तस्मिन् दिने दृष्टो भगवान् मुक्तिदोष्रुवम् ॥

विश्वासहेतोर्मूर्खाणां याचा ह्येताः कृपावता ।

विष्णुना कीर्त्तिता विप्राः पापिनां कल्मषापहाः ॥

आद्यासजितं पुण्यं मन्यन्ते ते मराधमाः ।

तथादौ शानयाचा ।

ब्राह्मे,— माचे ज्येष्ठे तु संगामे नचचे चन्द्रदेवते ।

पौर्णमास्यां तदा शानं सर्वकालं हरेर्दिनाः ॥

तथा,— तथा समस्ततीर्थानि पूर्वाङ्गानि दिजोत्तमाः ।

सोदकेः पुष्पमिश्रेण स्थापयन्ति पृथक् पृथक् ॥

तथा,— सूर्यस्य उदये शानं प्रशंसन्ति महर्षयः ।

उदये इति उदयाव्यवहितपूर्वकाले ।

तथा,— तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पुराणं पुरुषोत्तमम् ।

बलभद्रं सुभद्राश्च ते यान्ति पदममयम् ॥

एवं मङ्गलानि फलान्युक्त्वा,

ब्रह्महत्यादिकं पापं प्रणुद्याच्च न शङ्कथः ।

पुरुषोत्तमपुराणे,—

जयस्तु राम ह्येति सुभद्रेति सप्तशरः ।

यदस्ति मार्जने काले यान्ति ब्रह्मपदं मम ॥

माद्यो,— दक्षिणामूर्तिर्दग्धनफलम्,—

द्यातं पश्यन्ति ये हृष्यं मज्जन्ति दक्षिणामुपम् ।

मह्यत्वादिभिः पापैर्मुच्यन्ते ते न संग्रहः ॥

ग्रामादमध्यवेशानन्तरं वायवीये,—

ततः पञ्चदशाहानि मम ध्यानादनन्तरम् ।

सुहृत्वा वा विहृत्वा वा न पश्येन्नतिमां मम ॥

इत्यादि ।

प्लेहानक्षत्रं विनापीयं पात्रा फलदा । अन्यथा “सर्वकालम्”
इत्युक्तं आदौ बहूनि फलानि विपतरभयाश्च लिखितानि ।
“देवे द्यौदधिकी” इति नारदीयोक्ते देवतोत्सवेषु उदयस्याग्निरेव
व्यवस्थापकत्वात् । अथ तिथिद्वये परदिने ध्यानम् । शेषं
दिनद्वयेऽप्युदयमन्त्रे पूर्वदिन एव ।

षष्टिदशमिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे ।

अकर्मणं तिथिममं विद्यादेकादशीं विना ॥

इति ब्रह्मापशोकेः ।

परदिनस्य कर्मानर्थात् । पञ्चमश्रीषु अपराजिताकुमारो-
क्त्यादिषु केषुचिदपि विग्रह्य कार्त्तविधेयकत्वात् । तद्वतिरिक्त-
सर्वापादाकार्येषु श्रीपुरुषोत्तमश्रीभुवनेश्वरेश्वरामादयोऽदयवेष
एव मन्त्रते । ब्रह्ममाणयनादिमन्त्राणि सुप्रसिद्धाश्चामणे
रविधर्मणं, तद्विना एव पात्रा कार्या । देवपात्रायाः परदिने
ध्यानादन्तर्भावाच्च परदिने प्राप्तिरपि कार्या इति बोध्यम् ।

इति ध्यानपात्रा ।

अथ गुण्डिचा ।

ब्राह्मे,— गुण्डिचामण्डपं यान्तं ये पश्यन्ति रथे स्थितम् ।

वलं कृष्णं सुभद्राञ्च ते यान्ति भवने हरेः ॥

ये पश्यन्ति तदा कृष्णं सप्ताहं मण्डपे स्थितम् ।

हरिं रामं सुभद्राञ्च विष्णुलोकं व्रजन्ति ते ॥

तथा गुण्डिचामुपकम्य,—

धन्याः सद्बोर्त्तनादेव नरः पापात् प्रमुच्यते ।

तत्र नानाविधवृक्षफलान्युक्तानि द्रष्टव्यानि । तत्र नानोप-
हारदानञ्च लिखितं सर्वकामप्राप्त्यर्थम् ।

स्कान्दे श्रीजगन्नाथप्रतिमाया इन्द्रधुव्यं प्रति वचनम्,—

आपादस्य धिते पचे द्वितीया पुण्यसंयुता ।

इत्याद्युक्ता,

अष्टाभावे तिथौ कार्या सदा वा प्रीतये मम ॥ इति ।

वा गुण्डिचा । सदाशब्दाच्चावेयं श्रीपुरोधोत्तमसेने अर्वाग्यं
कार्या । नक्षत्रं विनापि कार्य्येति गम्यते । अक्षरं बहवो दोषा
अप्युक्ता विस्तरभयाच्च लिखिताः ।

तस्मान्नक्षत्रयोगः श्रेयान् । न तदनुसारेण व्यवस्येति सिद्धम् ।

स्कान्दे,— दिनानि नव यास्यामि तथा तस्मादिहागतम् ।

तत्रान्ति ते महाराज सर्वतीर्थमयं नरः ॥

तत्तीरे भक्त दिवमान् श्लाघ्यमनुजिष्टञ्च वा ।

तत्र म्रियन्ते मां पश्यन्तो यान्ति मर्त्या ममाक्षयम् ॥

तिष्ठः कोट्योर्द्ध्वकोटी च तीर्थांश्चैव भुवनत्रये ।

तानि सर्वाणि सरसि मत्सान्निध्याद्भजन्ति च ॥

तत्र स्नात्वा च विधिवद्दद्या मां भक्तिभाविताः ।

जननीजठरे स्नेहं पुमनानुभवन्ति हि ॥

नवमेऽङ्गि समाद्यान्तं दक्षिणाग्रासुखं तदा ।

ये पश्यन्ति प्रतिपदमयमेधकृतोः फलम् ॥

प्राप्य भोगानिद्रसमान् मुक्तान्ते मां विप्रन्ति ते ।

तथा,— सप्ताहं यो नरो नारी न वा प्राकृतमानुषौ ॥

सप्ताहमध्ये तथैव फलम्,—

दिवा तद्दर्शनं पुष्टं रात्रौ दृश्यगुणं भवेत् ।

इति श्रीगण्डिका ।

अथ हरिशयनम् ।

स्कान्दे,— आषाढशुक्लद्वादश्यां कुर्यात्स्नापनहोत्वयम् ।

तथा,— ये पश्यन्ति महात्मानः शयनोत्सवमुत्तमम् ।

मातुर्गर्भे न पश्यन्ति कारयन्ति च ये महम् ॥

इति हरिशयनम् ।

दक्षिणायनम् ।

स्कान्दे,— अतः परं प्रवक्ष्यामि दक्षिणायनमुत्तमम् ।

शंक्रान्तेः पूर्वकाले या कक्षा वै विंशतिर्मताः ॥

अयनं पुण्यकालोऽयं पुण्यकर्मसु कर्मिणाम् ॥

तथा,— अयने दक्षिणे तस्मिन्निर्गमानं श्रियः पतिम् ।

विहाय सर्वपापानि विष्णुलोकं गच्छन्ति ते ॥

यत् संक्रान्तेः पूर्वं पुण्यकालत्वमुक्तं तत्सम्भवेऽधिकफलमुक्तं नात्र
तेनैव व्यवस्था, सामान्यतः पुण्यलोकेः ।

इति दक्षिणायनम् ।

अथ पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

स्कान्दे,—अतःपरं प्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्त्तनम् ।

अथितस्य जंगद्धनुः परिवर्त्तयितुयुंगम् ॥

मभस्ये विमले पक्षे सम्प्राप्ते हरिवासरे ।

सम्यक्काले तदा विप्राः कर्म कुर्याद्यथाविधि ॥

तस्मिन् काले च यः पश्येत् स्वयादा परमेश्वरम् ।

परिरुक्तिं च नाप्नोति जननीमर्भसङ्घटे ॥

पुनरपि नानाफलान्युक्तानि ।

इति पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

अथ उत्थापनैकादशी ।

स्कान्दे,—कुमारपौर्णमासीमुक्त्वा,

ततः प्रभाते सङ्कल्प्य कार्तिके व्रतमुत्तमम् ।

व्रतेन तेनैव नयेत् थावदेकादशी धिता ॥

तस्यामुत्थापयेद्देवं प्रसुप्तं परमेश्वरम् ।

तथा,—अयनादुत्थितं देवं ये यजन्ति गदाधरम् ।

निद्रा मोहमयीं भित्वा व्योतिःशान्तिं व्रजन्ति ते ॥

शर्वकामनायादीन्यपि उक्तानि ।

इति उत्थापनम् ।

अथ प्रावरणोक्तवः ।

स्कान्दे,— मार्गशीर्षे पिते पक्षे षष्ठ्या प्रावरणोत्सवम् ।

शुक्ला दृष्ट्वा नरो भक्त्या वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥

इत्यादि । तत्पूर्वं पञ्चमीदिनकृत्यमुक्तम् ।

ततोऽष्टमोदये काले प्रातः सन्ध्यासमीपतः ।

पुनः प्रपूजयेद्देवं पूर्ववत्सुसमाहितः ॥

इति प्रावरणोक्तवः ।

अथ पुण्याभिषेकः ।

स्कान्दे,— पुष्यर्क्षेण च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।

पौषे भासि तदा क्षुर्यात् पुष्यस्नानोत्सवं हरिः ॥

तथा,— पुष्यस्नानोत्सवं पुष्यं ये पश्यन्ति सुदान्विताः ।

सम्पन्नसर्वकामास्तो म्रजेयुर्वैष्णवं पदम् ॥ इत्यादि ।

अथ अश्विन्द्विहितमाश्वत्थभावे पूर्णिमायामेव करणम् ।

नक्षत्रवद्भावे तु फलाधिक्यं न तु तेन व्यवस्था ।

इति पुण्याभिषेकः ।

उत्तरायणम् ।

ब्राह्मे,— उत्तरे दक्षिणे विप्रास्त्वयने सुखोत्तमम् ।

दृष्ट्वा रामञ्च हृष्यञ्च भद्रां मद्रमदाविनीम् ॥

त्यक्त्वा सर्वाणि पापानि विष्णुलोकं च गच्छति ।

इति उत्तरायणम् ।

दोलयात्रा ।

ब्राह्मे,— नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं सुखोत्तमम् ।

फाल्गुने मामि भो विप्रा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥

दोलायमानं गोविन्दं यः पश्येत् सुप्रसादितः ।

ब्रह्महत्यादिपापानां करोति क्षयमात्मनः ॥

इत्युक्त्वा प्रथमे ब्रह्महत्यां, द्वितीये स्त्रीवधं, तृतीये मद्यपानं
माघपतीत्युक्त्वा दोलावयदर्शने पञ्चमहापातकक्षय उक्तः ।

ब्रह्माण्डे तु कालः स्फुटः,—

अप्रभाते निगानाथे ह्यप्रकाशे दिनेश्वरे ।

ततः प्रभोः प्रकर्त्तव्या दोलौ परममम्यता ॥ इति ।

फाल्गुदानन्तु पूर्वमुक्तम् ।

इति दोलायाचा ।

दमनकचतुर्दशी ।

स्कान्दे,— “वैश्वे मामि चतुर्दश्याम्” इत्यादि लिखितम् ।

तथा,— ततश्चाभ्युदिते सूर्ये देवं दणपुरःशरम् ।

भवेत् श्रीजगदीशस्य समीपं दिग्गजसत्तमाः ॥ इत्यादि ।

इति दमनकचतुर्दशी ।

अवधव्रतीया ।

ब्राह्मे,— यस्तु पश्येत्तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।

वैशाखस्य मिते पक्षे स यात्यथ्युत्तमन्दिरम् ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमवैश्वे जादमयाचाः ।

अथ श्रीभुवनेश्वरस्य चतुर्दश्याचाकाक्षाः ।

तथाप्यं संग्रहः,—

याचाया प्रथमाष्टमी निगदिता प्रावारपटौ तथा ।

पुण्यस्नानमथाप्यकमलविधिमांघे सिता अन्नमौ ॥

तदत् स्नात् शिवरात्रिका रथगतिः स्नाहामनं भञ्जनम् ।

पुण्याचप्यहतीयिका परशुरामौषाष्टमौषायनम् ॥

उक्ते तच्च पवित्ररोपण्यमहतीयिके चोत्थितिः ।

क्षेत्रे श्रीभुवनेश्वरे हि विहिता पात्रा यतस्तो दश ॥

शैवे सप्ततयोदिता दशविधास्तत्रादिना संघा-
देकास्नात् प्रथमाष्टमीप्रसृतयो पात्रा यतस्तो धृताः ॥

एकादशपुराणे,—मार्गंशौषं शुभे साधे आदौ च प्रथमाष्टमी ।

पौर्णमास्यन्तमात्रे इयं क्षणाष्टमी तथैव समाचारात् ॥

शिवपुराणे,— यः पञ्चेक्षिङ्गराजस्य मार्गे प्रावरणोत्सवम् ।

स्वोत्सवैः च संयुक्तो याति मङ्गरमन्दिरम् ॥

एकादशपुराणे,— मार्गंशुक्तस्य पञ्चम्यां वस्त्रशुद्धिं समाचरेत् ।

इत्याद्यधिवासमुक्त्वा तत् परेषुः ।

पञ्चेक्षु भुवनेशं यः पञ्चां प्रावरणोत्सवे ।

मङ्गलहत्यादिपापानि तस्य क्षयन्ति नाम्यथा ॥

इति तिथिपक्षौ स्फुटौ ।

शैवे,— यः पुण्यपौर्णमास्यान्तु शिङ्गं नौराजितं मुने ।

पश्येत् स याति भुवनमिन्द्रस्य त्रिदशार्चितम् ॥

इद्धा मकरसंक्रान्त्यां शिङ्गं त्रिभुवनेश्वरम् ।

एतकम्यसंयुक्तमग्निलोकमवाप्नुयात् ॥

यः पश्येन्माघशुक्लमां भास्करेश्वरसन्निधौ ।

प्रतिमां शिङ्गराजस्य महापापैः प्रमुच्यते ॥

भविष्ये तु,— अरुणोदयकाले तु शक्ता माघस्य सप्तमी ।

इति पचकर्मकालौ स्फुटौ ।

श्रौते,— माघकृष्णचतुर्दश्यां शिवं रात्रौ विलोक्य तत्^(१) ।

शिवसायुज्यमाप्नोति यदि वेदः प्रमाणभाक् ॥

माघकृष्णचतुर्दशी तत्र चैवशक्तादिमासगणनया पूर्णिमान्त-
मासे फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी सिद्धैव ।

श्रौते,— एकासे चैवमासे यः पश्येद्रथगतं हरम् ।

ब्रह्महत्यादिपापानि क्षयित्वा मोक्षमाप्नुयात् ॥

एकासे तन्नामकसेचे श्रीभुवनेश्वरे ।

एकासपुराणे,— पुरा तुष्टेन च मया राघवाय महामते ।

धरो दत्तस्तदर्पञ्च यासोऽहं रथसंस्थितः ॥

अशोकाख्यामिमां यात्रां कुरु त्वं नृपपुङ्गव ।

रथसं तत्र मां दृष्ट्वा मम लोकं व्रजेधरः ॥

लिङ्गपुराणे तु पचतिथौ स्फुटे ।

चैवे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः । इति ।

श्रौते,— तीर्थेश्वरसमीपे यः पश्येद्दमनभञ्जिकाम् ।

महोत्सवान्वितां तण्डे न पुण्यात्मा शिवं व्रजेत् ॥

एकासपुराणे तु,— चैवशक्ताचतुर्दश्यां यात्रां दमनभञ्जिकाम् ।

इति मासपचतिथयः स्फुटाः ।

एकासपुराणे,—

वैशाखस्य तृतीयायां लिङ्गं चन्दनभूषितम् । इत्यादि ।

(१) शिवरात्रौ विलोक्यते ।

भविष्ये ॥ पठः स्फुटः,—

या शक्ता कुर्वन् शार्ङ्गं वैशाखे मासि वै तिथिः ।

इतीया साधया शोभे गीर्वाणैरभिवन्दिता ॥ इति ।

एकाग्रपुराणे,—आषाढशुक्लाष्टम्यान्तु पेशरामस्य वसिधौ ।

नय मां तत्र यत्नेन शिविकाशं चितोषणम् ॥

शैवे,—अयने च चतुर्दश्यां यः पश्येत् कृत्तिवासयम् ।

स ब्रह्मलोकमाप्नोति नियतं मुनिव्रतम् ॥

एकाग्रपुराणे तु,—अथ वक्ष्यामि देवेशि यथा मे श्रमनोत्तमाम् ।

आषाढस्य च शुक्लायां चतुर्दश्यां समाचरेत् ॥

इति मासपक्षौ स्फुटौ ।

एकाग्रपुराणे,—आवस्यां चैवशुक्लायां चतुर्दश्यामुत्तमपतिम् ।

पविष्वैरर्चयेद्वास्यां कुर्वन् दिव्यं महोत्सवम् ॥

शैवे,—यमद्वितीयाद्यायां यः पश्येत्तत्र समाहितः ।

स यमेनार्चितो भूत्वा स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥

महाभारते तु,—कार्तिके शुक्लपक्षे ॥ द्वितीयायां बुधिविहिर ।

यमो यमुनया पूर्वं पूजितः स्वयमेव स्वयम् ॥

इत्यादिना मासपक्षौ स्फुटौ ॥

शैवे,—प्रबोधिनीचतुर्दश्यां दृष्ट्वा त्रिभुवनेश्वरम् ।

प्रबुद्धः सर्वदेवैस्तु शिवलोकमवाप्नुयात् ॥

इत्यादिषु च पुण्येषु दिवसेषु च यो नरः ।

पश्येत् त्रिभुवनेश्वरं स जप्तेत् परमां गतिम् ॥

एकाग्रपुराणे तु,—कार्तिकस्य श्रिते पक्षे चतुर्दश्यां महेश्वरि ।

शम्भोरुत्थापनं कुर्यात्तथा सह मगेन्द्रजे ॥

इत्यादिना उत्थापने मासपक्षौ स्फुटौ ॥

आसु याचासु तिथिद्वये व्यवस्था श्रीपुरुषोत्तमसेवयाचाप्रकरणे
लिखिता ॥

इति श्रीभुवनेश्वरीयचतुर्दशयाचातिथयः ।

अथानध्ययनकालाः ।

महः,— एतान् नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।

अध्यापनञ्च कुर्याणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥

कर्णग्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने ।

एतौ वर्षाब्धनध्यायावधायश्चाः प्रपद्यते ॥

विद्युत्सन्नितवर्षासु मघोस्कामाच्च संश्रवे ।

आकाशिकमनध्यायसेतेषु मनुरववीत् ॥

एतांस्त्वभ्युदिताम् विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥

नियति भूमिचक्षने ज्योतिषाश्चोपसर्जने ।

एतांकाशिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि ॥

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्सन्नितनिःस्वने ।

सज्योतिः स्यादनध्यायः श्रेष्ठे रात्रौ यथा दिवा ॥

नित्यानध्याय एव स्यात् ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥

अन्तःश्वगते ग्रामे वृषस्तस्य च सन्निधौ ।

अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥

उदने मथरावे च विष्णुवस्य विमर्जने ।
 उच्छिष्टः आद्भुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 प्रतिगृह्य दिजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
 अहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञोऽस्य सूतवे ॥
 यावदेकानुविष्टस्य गन्धो स्नेपस्य तिष्ठति ।
 विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥
 शयानः प्रौढपादस्य कृत्वा चैवावशकियकान् ।
 नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकाद्याद्यमेव च ॥
 नीहारे वाणशब्दे च सन्ध्यपोदमयोरपि ।
 अमावास्याचतुर्दशीः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥
 अमावास्या गुरुं हन्ति त्रिभ्यं हन्ति चतुर्दशी ।
 ब्रह्माष्टमीपौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥
 पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुहदिते तथा ।
 श्वखरौद्रे च रुदति प्लूतौ च न पठेद्भिजः ॥
 नाधीयीत शशानाम्ने यामान्ने गोत्रजे तथा ।
 वसिता मैथुनं वासः आद्भुक् प्रतिगृह्य च ॥
 प्राणि वा यदि वाप्राणि यत्किञ्चित् आद्भुक् भवेत् ।
 तदाक्षभ्यापनधायः प्राच्यास्तौ^(१) हि दिजः स्यतः ॥
 शौरैरुपश्रुते यामे संभ्रमे वाग्निकारिते ।
 आकाशिकमनध्यायं विद्यात् सर्वाहुतेषु च ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे चिराचं क्षेपणं स्यतम् ।

अष्टकासु तद्दोरासु मृत्वन्तासु च राशिषु ॥
 नाधीयीताश्चमारूढो न सृपं न च हस्तिनम् ।
 न नावं न खरं मोहं नेरिणस्यो न यानगः ॥
 ॥ विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।
 न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वसित्वा न सूक्तसे ॥
 अतिविज्ञाननुज्ञाप्य भावते चाभिवाति वै ।
 हृदिरे च सुते गात्राश्चस्तेषु च परिचते ॥
 सामध्वनावृग्यजुषो नाधीयीत कदाचन ।
 वेदस्याधीत्य चैवान्तमारथ्यकमधीत्य च ॥

तथा,— पशुमण्डुकमार्जारश्वर्षपनकुक्षारुभिः ।

अन्तरे गमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥

दावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायी प्रथमतः ।

स्वाध्यायभूमिश्चाशुद्धामात्मानश्चाशुचिं दिनः ॥

एतद्वाक्यानामर्थापनेन सत्यन्तरोक्तविशेषोऽप्युच्यते

राशौ कर्णश्रवे (कर्णश्रवणयोग्ये वायौ वाति) दिवा च
 धूलिपटलोत्सारणशक्ते वायौ वहति इति, वर्षासु (प्राष्टट्काक्षे)
 द्वावनध्यायावित्यर्थः । आकाशिकं निमित्तकालादारभ्य परेद्युर्थावत्
 च एव काशः, तावत्पर्यन्तमनध्यायं विद्यात्, विद्युत्स्तनितवर्षेषु
 युगपत् जातेषु एकदा महोत्क्षानां सन्निपाते आकाशिकमि-
 त्यादि पूर्ववत् । एतान् विद्युदादीन् यदा होमार्थं प्रकटी-
 कृतान्निकाक्षेषु (अन्ध्याक्षणेषु) अभ्युदितान् (उत्पन्नान्) जानीयात्
 तदाऽनध्यायं कुर्यात् ।

सन्ध्यासु विद्युदादिसमस्तान्वये, तदा सन्ध्यायामेवानध्याय इत्यर्थः ।
 कल्पतरुकारास्तु, विद्युदादिप्रत्येकदर्शने तदैवानध्याय इति । अनृतौ
 (प्रातृद्भिषत्तौ) प्रकटौकताग्निशेषेषु सन्ध्ययोरित्यर्थः । संमा-
 चारात् बह्वसेपदर्शनमात्रे सत्यनध्यायो, न प्रातृद्भृतौ । ज्योतिषां
 (चन्द्रसूर्यादीनां) । अतौ (प्रातृद्भृतौ) । अपि ग्रन्थादन्यत्रापि ।
 प्रादुष्कृतेषु (प्रकटौकताग्निषु) होमार्थमित्यर्थः । तथाच प्रातः-
 सन्ध्यायां विद्युत्स्तनितनिःस्त्रने, न तु केवलवर्षणे, यदि प्रातः-
 सन्ध्यायां विद्युत्स्तनितनिःस्त्रनः, तदा सज्योतिषावत् सूर्यादय-
 दर्शनं, तावदनध्यायः; दिनमात्रव्यापीत्यर्थः । यदि सन्ध्यायां,
 तदा रात्रिमात्रव्यापीत्यर्थः । एवं विद्युत्स्तनितयोर्व्यवस्था । वर्षणे
 तु व्यवस्था सच्यते । शेषे (विद्युत्स्तनितवर्षाणां पूर्वोक्तानां शेष-
 वर्षणरूपे) द्वितीये जाने । यथा दिवानध्यायः, तथा रात्रौ
 अहोरात्रमित्यर्थः । हारीतस्तौ तु “वार्धं सन्ध्यायां स्तनिते
 रात्रौ अनध्यायः, प्रातःसन्ध्यायाम्बहोरात्रमिति” यदुक्तं तथा-
 होरात्रपक्षो जायते । सन्ध्यागर्जनदोषमाह दुर्वासाः ।

सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः ।

चत्वारि तस्य नग्नान्ति आयुः प्रज्ञा यमो वसम् ॥

यानि चान्यानि स्रतिवाक्यानि आचारविहङ्गानि भन्ति
 तानि सर्वाणि विस्तरभयादनुपयोगाच्च न लिखितानि ।
 नेपुण्यमतिप्रथमः । अथ धर्मातिशयकामाणां यो नित्यमनध्याय
 उक्तः । स न सर्वेषां, काम्यत्वान् । अतएव वशिष्ठः,—“नगरे तु
 काम्यमिति” । मध्यमरात्रे (मुहूर्तचतुष्टयरूपे महानिद्रायां)

“चतुर्मुङ्गर्त्तमिति” गोभिलसूत्रेः । आहुभुक् निमन्त्रणादारभ्य आहु-
भोजमाहोरात्रं यावत्, न पठेत् । केतनं (निमन्त्रणं) । शरीतः,—
“आहुमनुय्ययज्ञभोजनेऽहोरात्रं” । मनुय्ययज्ञो (अतिधिपूजा) ।
याज्ञवल्करः,—“अष्टे च गृहमागते” । शंखसिखितौ “नगरचतु-
ष्पयसंक्रमेध्वनाध्यायः” राजामात्यमहापुरुषस्यपणिऽनुकूले मित्रे-
ऽतीते नावश्ययज्ञवाटे । महापुरुषोऽच उत्कृष्टगुणग्राही । राज्ञः
सूतके पुत्रजन्मादौ, राज्ञोः सूतके (चन्द्रसूर्यापरागे)
याज्ञवल्करः,—अहं प्रेतेध्वनाध्यायः शिष्यवह्नुवन्धुषु^(१) ।

सपाकर्मणि चोत्सर्गं स्वग्राखाओचयोस्तथा ॥

अमेध्यग्रन्द्शृङ्गान्ययज्ञानपतितान्तिके ।

बोधायनः,—

“स्वविग्देशपतिओचियेषु अहोरात्रम्” । देशपतिरथ देशाधि-
कारी ।

ओचियस्य भिक्षग्राहीषः । राजस्वग्राहिणः चिराचोक्तेः ।
प्रौढपादः (आसनाद्याहूढपादः) अवग्रक्षयिका जानौ पर्यङ्कवन्ध-
रूपा । वाणग्रन्दे ग्ररग्रन्दे इति केचित् । वाणग्रन्द्स्तनुमहित-
वीणावाचीति साम्प्रदायिकाः । एकमुद्दिश्य अनुविष्टस्य स्पृष्टस्य
कुङ्कुमादेरिति शेषः । गन्धलेपपद्मावे अद्यादूर्द्ध्वं अपीत्यर्थः ।
पौर्णमास्यष्टकासु चेत्यत्र अष्टमीष्वित्यर्थः । ब्रह्माष्टमीति तद्वाक्या-
वाक्यात् अष्टकायाहुर्दिननिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

यत्तु यमेन,—प्रजापतिं हि तिष्ठन्ति सर्वा विशास्य पर्वसु ।

(१) शिष्यवह्नुवन्धुषु ।

तस्मात् धर्मार्थकामार्था नैताः पर्वसु कौर्त्तयेत् ॥

इति काम्यं पर्ववर्जनमुक्तं, तदेदान्तातिरिक्तविद्यापरमिति
साध्यदायिकाः ।

चतुर्दशष्टमौ पञ्चदशस्य,

पञ्चदशे चतुर्दशोरष्टमौद्वितीये तथा ।

इति श्लोकगौतमोक्तेः ।

पङ्क्तौ (शादिपङ्क्तौ) स्थितायाञ्च शब्दात् ।

अग्रानपरिमाणमापस्तम्बीये,— अग्राने सर्वत आग्रस्याप्राप्ते ।
ग्रन्था रचयिता, सा प्रदेष्टमात्रा, ग्रन्थास्यादुक्तलक्षणा । तस्याः प्राप्तेः
प्रचेपो धावद्दूरे भवति, तावद्दूरं अग्रानात् सर्वतो मुक्ता
अध्येयमित्यर्थः ।

यमः,— श्लेषातकस्य क्वायायां शास्त्रक्षेमंधुकस्य च ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपितृयोः ॥

वधिला (परिधाय) । प्राणि, गवाद्यादि । अप्राणि, वस्त्र-
हिरण्यादि । यस्मात् प्राज्ञः प्राणी एवास्त्वं मुखं यस्य तथोक्तः ।
यद्यपि “उत्पातेषु शान्तिस्वस्थयमे कृत्वा” इति हारीतोक्तेः
शान्तिपर्यन्तमनध्यायः प्राप्नोति, तथाप्यसकौ शान्तिकरणाभाव-
निश्चये उत्पातकालीन एवानध्यायः इति मनोरमिप्रायः,
“धौरेरुपप्लुते यामे” इत्यादि पूर्वोक्तानध्यायनिमित्तसमानत्वात् ॥

अनध्यायः विराचन्तु भूमिकल्पे तथैव च ।

इति यमोक्तिः सर्वभूमिकल्पपरा ।

स्वल्पभूक्तये तु याज्ञवल्करः,—

सन्ध्यागर्जितनिघांतभूक्तम्पोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं ह्युनिग्रमारण्यकमधीत्य च ॥

ह्युनिग्रमहोरात्रम् गौतमः । आचार्य्ययोः (गुरुगुरुकयोः)
परिवेशे (मण्डले) ज्योतिषोः (सूर्याचन्द्रमसोः) अथ ये केचि-
दुत्पातभेदाः उक्ताः, ते तु सर्वपदेन मनुजा संगृहीताः । अष्टकासु
(पौषमाघफाल्गुनमासौष्यकृष्णामौषु) पूर्वमष्टमौषु योऽनध्याय उक्तः ।
सः,—

प्रतिपक्षेग्रमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी । इति वाक्यात् ।

परदिने कलामात्रसन्नेऽपि परदिने भवति “निषेधः काल-
मात्रके” इति वाक्यान्तिचिमारभ्य पूर्वदिनेऽपि । अष्टकासु तु
यद्यप्राप्तश्राद्धदिने इति न पौनरुक्त्यम् । अष्टकासु “चिरात्रं,
चिरात्रमन्यामेके” इति गौतमोक्तिद्वयं सप्तम्यादिदिनत्रये प्रवृत्त-
मपि मनूक्तिविरोधाच्चाद्रियते । अतन्म्यासु वसन्ताद्युत्तमभवांसु ।
हरिणस्यो (मरुद्देशस्यः) यामं (शकटादि) भुक्तमात्रे (यावदाह्न-
पाणिरिति सत्यन्तरोक्तिरूपे) । हारीतः,—ऊर्द्धं भोजनादुत्सवे,
देवताद्युत्सवे । भोजनोर्द्ध्वानध्यायः । सूक्तके (अश्वोद्गारे) ।

आभिवाति आभिमुख्येन वायौ वाति इत्यर्थः । ग्रस्तहननंश्च
पृथगुक्तेः । आरण्यं (तन्नामकदैवतं देशम्) ।

सामध्वनौ कर्मविशेषापवादमाह अद्विराः । सामध्वनौ सत्यपि
यज्ञेऽधीयौत भूतत्वात् । आपस्तम्बः । “काण्डोपाकरणे सामादिकस्य ।
काण्डसमापने आपिदृष्टस्य, काण्डोपक्रमे समापने शानध्यायः ।

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यदनुवाकमुपाकुर्वीत । तावन्नदहरधीयीत ।
तथा उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य तां विद्वां ("पारायणं
धर्मार्थमादित" इति आरभ्य समाप्तिपर्यन्तपठनं) तत् चानध्यायेन
वर्ज्यमित्यर्थः । यस्या (वेदत्रयस्य) निष्कर्षं प्रणव्यादृतिषाविद्या-
त्मकसारमित्यर्थः । प्रत्यहमभ्यस्य यस्यात् वेदाध्ययनं कुर्युः । पशवो
(गोमहिषादयः) ।

विद्यामिवः,— विहङ्गमविदराह्याभ्यामन्यभववायसैः ।

कृतेऽन्तराये पद्याद्यैरनध्यायः श्वर्ह मतः ॥

यामान्यभवाः (मनुजाः रजककर्मकारनटकैवर्त्तादयः) श्लोक-
गीतमः,—

धायाद्यदन्तरे व्याप्नो नैवाधीयेत हायनम् ।

हायनं (वत्सरम्) ।

गुर्वन्ते याचिनां वेदमध्येतृणाञ्च मध्यतः ।

शशशपाकगमने नाधीयीतापि वत्सरम् ॥

मानवीये आदौ इमाश्चित्यमगधाद्यानिति यदुक्तं अनध्ययनस्य
नित्यत्वं, तत्प्रत्यक्षधारणादिसमर्थस्यैव । "अन्ते तु द्वावेवेति
अशुद्धभूत्यात्मगौचधोर्यदनध्ययननित्यत्वमुक्तं तदसमर्थस्य ज्ञेय" इति
निबन्धितः ।

याज्ञवल्क्यः,— भूतसन्धिषु शुक्ला च आद्रुकं प्रतियक्ष्य च ।

भूतसन्धिः (प्रतिपत्) । महाभारतेऽपि,—

इयं यौधिष्ठिरौ सेना गाङ्गेयशरपीडिता ।

प्रतिपत्पाठग्रीकस्य विधेयं तनुतां गता ॥

आपक्षमौयेऽष्टमादिषु विशेषः,—

उदयेऽस्तमये वापि मुहूर्तचयगामि यत् ।

तद्दिनं तदक्षोराचमनध्यायविदो विदुः ॥

केचिदाहुः कचिद्देवे यावन्तु दिननादिकाः ।

तावदेव क्षानध्यायो न हि तस्मिन् दिनान्तरे ॥

तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे (तिथ्यन्तरे)

निर्णयान्ते, स्मृतिः,—

प्रतिपक्षेग्रमाचेष कक्षाभाचेष चाष्टमी ।

दिनं दूषयते सर्वं सुरा गणघटं यथा ॥

श्लोकभौक्तः,— चातुर्मास्यद्वितीयास्तु मन्वादिषु युगादिषु ।

विषुवायनयोर्दन्दे श्रयणे बोधने तथा ॥

पक्षादिषु चयोदक्षां तस्यामेवोत्तरा तिथिः ।

दर्शक चेद्दिवैवस्यादग्न्यायः श्रुतावपि ॥

राजमार्तण्डे,— कोप्रेचैशद्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।

या तु कोजागरे याते वैशाख्यां परेऽपि या ॥

चातुर्मास्ये यमास्ते च या द्वितीया भवेत्तिथिः ।

परास्तेतास्त्रग्न्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥

वैशाख्यौ (वैषपौर्णमासौ) । दृष्टमाग्यः,—

उषावूर्जे तपस्ये वा या द्वितीया विधुचये ।

चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनोयिष्यः ॥

उषौ (आषाढे) ऊर्ज्ये (कार्तिके) तपस्ये (फासुने)

विधुचये (वृष्णपक्षे) आषाढ्यादिषु पौर्णमास्येषु गतास्तिथयः ।

मन्वादिधुगादितिथयः आह्वप्रकरणे वाच्याः । विप्रवायनेषु
विशेषमाह गार्ग्यः,—

दिवायने कमेद्भानुर्यदि रात्रौ परापरः ।

माधीयीताहनि रात्रावेवं विप्रवयोरपि ॥

दिवा संक्रमे पूर्वापरयो रात्रोरनध्यायः, रात्रिसंक्रमे पूर्वांतर-
दिनयोः चयोदयान्तरतिथौ चतुर्दश्यामित्यर्थः । दृष्टं च दिवसे
किञ्चिद्दृष्टमेऽपि चयोदश्यामनध्यायः । अतौ (अवशद्वादश्यां)
सत्यतपास,—

आभाकाशितपत्रेषु मैत्रयवशरेवतीः ।

दादश्याः संसृष्टेषु येत् तपानध्ययनं विदुः ॥

दृष्टमनु,— अननाह्वराशं च अग्ने च समुपस्थिते ।

माधीयीत दिवो नित्यं तावदाकाशितेषु च ॥

महाह्वरौ दादश्यां वेदानध्ययनं कर्तव्यम् ।

दिवीपुराणे,— न बह्वीर्षं जने कुर्यान्न च तस्करमधिधौ ।

न अशुकरकाकारिककवाकुसमागमे ॥

अशुकरो (नामितः) काकारिः (पिचकः) कृत्वाकुः (कुकुटः)

“बलारौमानि कर्माणि” इति नक्षत्रप्रकरणेऽप्युक्तं सन्ध्यायां
निषेध उक्तः ।

शिवपुराणे,— प्रदोषो हि दिवा प्रोक्तो रुद्रिर्लक्ष्मिको मुने ।

अर्द्धांशे च रवेद्युक्ते प्रदोषो मुनिभाषितः ॥

सन्ध्याकाले च पूर्वांशे गमने तारकामये ।

तथा,— रविशर्काह्मावस्तु प्रदोषो रुद्रिः प्रजितः ।

याममेकं चतुर्दश्यां यामयामाहुं सप्तमी ॥

यामचयं चयोदश्यां प्रदोषो साक्षणिर्मतः ।

इत्याद्युक्ता,— नृत्यभङ्गान्महादेवः क्रुद्धो भवति तत्त्वणात् ।

शापं ददाति तस्मै स साक्षो भव इति प्रभुः ॥

तथा,— प्रदोषे न हरिं पश्येत् पश्येच्च वृषभध्वजम् ।

वृद्धगार्ग्यः,— राशौ यामदयादवाक् सप्तमी स्यान्नयोदशी ।

प्रदोषः ॥ तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥

राशौ नवसु भाङ्गेषु चतुर्थी यदि दृश्यते ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः ॥

श्रिष्टाः,— राशौ यामदयादवाक् यदि पश्येन्नयोदशीम् ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥

सर्वत्रापवादमाह मनुः,—

नैत्यकेनाख्यनध्यायो ब्रह्मसूत्रं हि तत्स्मृतम् ।

तथा,— वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नामुरोधोऽस्मनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

कौर्म,— अथध्यायं तु भाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रेऽन्येषु पर्वस्त्रेतानि वर्जयेत् ॥

वेदोपकरणं (वेदातिरिक्तविद्यास्थानं) तेन सर्वविद्या न पठेत्
इति एव भाषादत्तं तच्च वेदोपकरणेऽप्यनध्यायो न सर्वचेति
भिद्भुम् ।

इति तिथिषु दैवनिर्दिष्टम् ।

अथ पितृकर्मणि तिथिनिर्दिष्टे प्राप्ते आहूय मरणोत्तरमा-

वित्वान्मरणस्य ॥ जन्मोत्तरमावितात् जन्मनश्च चतुर्कालाधीनत्वात्
चतुर्प्रभृतिकास्ता निरूप्यन्ते ।

याज्ञवल्क्यः,— ब्रह्मवर्चियविट्शुद्धा वर्णास्त्राद्यास्तयो द्विजाः ।

निषेकादिश्रमामान्ताः तेषां वै मन्वतः क्रियाः ॥

गर्भाधानसूतौ पुंसः सवनात् खन्दनात् पुरा ।

पठेऽष्टमे वा वीर्यतो मास्ते जातकर्म च ॥

अह्नयेकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

पठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥

एवमेतः श्रमं याति वीर्यगर्भसमुद्भवम् ।

दृष्ट्वीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्वयकः ॥

वीर्यगर्भसमुद्भवं (शक्रशोणितसम्बन्धं, गोचर्याधिसङ्गान्तिनि-
मित्तं) न तु पतितोत्पन्नत्वादित्यर्थः । चूडान्तानां नित्यत्वेऽपि
एतत् पापशमनं आनुपङ्गिकं फलमित्यर्थः । स्त्रीणां तु विशेषः ।
एताः चूडान्ताः दृष्ट्वीमित्यादि ।

षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु सुयासु सन्निशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वणाद्यास्तसस्तु वर्जयेत् ॥

एवं गच्छेत् स्त्रियं चामां मर्धा मूलां च वर्जयेत् ।

स्वस्य इन्दौ सक्तं पुत्रं लब्धं जनयेत् पुमान् ॥

षोडशराचिमध्ये आद्यं राविचतुष्टयं वर्ज्यम् । अर्वाशिष्टासु
द्वादशसु पञ्चमसप्तमनवमैकादशत्रयोदशपञ्चदशरूपाः षड्युग्नराचयः
त्याज्याः । इति दशराचयः त्याज्याः । अर्वाशिष्टासु षट्सु
राचिषु यद्यत् पर्वं पतति, तदिहाद्य सङ्गमे, विशिष्टः पुत्रो भवति ।

एकस्यां रात्रौ सहदेव गमनं, न द्विस्त्रिरिति ब्रह्मचर्यफलं
भवति । मानवीये तु,—घोडशराचिषु रात्रिद्वयगमनमेव ब्रह्मचर्य-
फलमदमित्युक्तम् । आमां रजस्रसामतैरदृश्यवधाहारादिभिद्यास्य-
वलाभित्यर्थः । मघा इत्यादि गण्डनचवोपलक्षणम् । एवमादिप्रथम-
सङ्गम एवाद्रिष्यते । अन्यस्तावपि एतत् शुभकालगमने पुत्रोत्पत्ति-
रिति याज्ञवल्क्याभिप्रायः । गण्डनचवाणि' तु ज्योतिः शास्त्रे,—

अश्विनौमघमूलाणां तिस्रो गण्डाद्यनाङ्गिकाः ।

अन्ये पौष्णोरनेन्द्राणां पञ्चैव चवर्मा जगुः ॥

सप्त इन्दौ (वसवति चन्द्रे) एतत् चान्यशुभघ्नोपलक्षणम् ।

तथा च ज्योतिःशास्त्रे,—

पापाशंयुतमध्यगेषु दिनस्तप्तप्रसपास्त्राभिषु ।

तद्दृष्टुमेव शुभो ज्ञप्तिषु विकुले किञ्चे विपापे सुखे ।

सद्दृष्टुकेषु चिकोष्ककष्टकविधुव्यायधियष्टान्विते ।

पापे युग्मनिशास्त्रगण्डयमघे पुंशुद्धितः सङ्गमः ॥

एवमादिप्रथमसङ्गम एवाद्रिष्यते, अन्यस्तावपि एतत् शुभकाल-
सादिगमनेन पुत्रोत्पत्तिरिति याज्ञवल्क्याभिप्रायः । अयुग्मरा-
त्रित्यागो आधर्मकारणं, किन्तु पुत्रोत्पादनार्थमेव । पर्ववर्जनं तु
अधर्महेतुतया एव इति बोध्यम् । गण्डनचवादिवर्जनं प्रथम-
स्तावेव बुधवारादिवर्जनमपि प्रथमस्तावेव । “अभिजवनारीगमनं
न बुधा बुधवाधरे कुर्युः” इत्यादिशासनात् । पर्ववर्जनं तु सर्वत्र-
ापि, चतुर्दश्यष्टमीवाक्येषु तिथीनामेवोक्तेः ।

प्रथमस्तावारादिदोषे ज्योतिःशास्त्रे,—

पुष्यं दृष्टं निन्दिते मे यदि स्यात्

भान्तिं कुर्वादिप्रनानां च पूर्वम् ।

तत्संयोगं वक्षभा वर्जयेयु

चाविह्वयो दृश्यते शक्तमे तत् ॥

नक्षत्रतिथिवारेषु यत्र पुष्यं च दृश्यति ।

होमं कुर्यात् च गायत्र्या वारदोषे तिथावपि ॥

कुत्रै राज्यैश्चाष्टशतं दुर्वाभिद्य तथैव च ।

तिलैराज्येन दुर्वाभिहोमं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥

नक्षत्रदोषशान्त्यर्थं प्रत्येकं तु सहस्रकम् ।

अथ व्यवस्था,—

वारदोषशान्तिरूपेणैव आचम्यश्रितानां दुर्वाणां अष्टोत्तरशतं होमः, तिथिदोषे आचम्यश्रितानामष्टोत्तरशतं होमः, नक्षत्रदोषे आचम्यश्रितानां कुशानामष्टोत्तरशतं होमः, लग्नदोषे आचम्यश्रितश्रितानामष्टोत्तरशतं होमः, अतिशक्तस्तु प्रत्येकं सहस्रहोमः, यद्वा,—

दुर्वातिलाज्यै ऋद्ध्यात्सहस्रं

गायत्रीमन्त्रेण तदुक्तदोषे ॥

दुर्वातिसयोर्होमे हस्तस्य साधनत्वं

आचम्यहोमे सुवस्य साधनत्वं ॥ इति ।

समुच्चयहोमस्यासम्भवात् षट्त्रिंशदधिकशतत्रयहोमे प्रत्येकद्रव्य-
समन्वेन सहस्राष्टोत्तरहोमः सिध्यति । सहस्रशतहोमादिषु
असम्भवात् अष्टोत्तरशतस्य नियमात् ।

ननु द्रव्यसमासात् समुच्चयपक्षः प्राप्नोति इति चेन्न । भिक्षा-

वस्तुद्रव्यं प्रति साहित्यस्योपपत्तत्वात् । ब्रह्माण्डोक्तहोमस्य काम्य-
त्वाच्च सर्वैः कियते । निषेककर्मेणि वृद्धिआह्वाभावः “विवांश्चादिः
कर्मण” इति वक्ष्यमाणच्छन्दोगपरि श्रुत्योक्तेः । एवं च वृद्धि-
आह्वाभावात् तत्पूर्वविहितानां मातृपूजा वसोर्ह्वारायुधमन्त्रजपा-
नामयभावः एतद् वृद्धिआह्वप्रकरणे लेख्यम् । केचित्तु वृद्धिआह्वा
भावेऽपि,—

निषेककाले होमे च सौमन्तोष्यने तथा ।

होमं पुंश्वने चैव आहुं पश्चात्तमेव च ॥

इति विष्णुपुराणोक्तकर्माङ्गं आहुं कार्यम् । “कर्माङ्गं वृद्धि-
मत् स्मृत” मिति स्मृतेर्मातृपूजादिकवृद्धिआह्वकर्त्तव्यतापि, इति
वदन्ति ॥

वस्तुतस्तु नान्दीमुखआह्वस्य गर्भाधाने विहितप्रतिषिद्धत्वात्
विकल्प एव, इति श्रुतिब्राह्मणानां गर्भाधाने नान्दीमुखआह्वा-
भावसमाचारो, नृपादीनां तु तत्करणे समाचारस्य उभयं प्रमाण
मिति, अक्षत्पितामहकृष्ण-वृहत्पण्डितमहापात्रादयः ।

एवं च बृहत्सूत्रभाष्ये,— “मातृपूजापूर्वकं स्त्रियमाभ्युदयिकं
हत्वा” इति पद्धतौ व्यतिथितं तदपि भङ्ग्यम् । शूद्राणो गाय-
त्र्यामधिकारामावाद् ब्राह्मणद्वारा होमः कार्य इति केचित्, तत्र ।
तथा सति यागादावपि शूद्रस्याधिकारो न निवार्येत । किन्तु,
वारादिदोषयपोहनार्थम् ॥

योगस्य (१) होमकरणस्य च धान्यमिन्द्रोः

ग्रंथस्य तपुस्तमसौ स्तिथिवारयोय ।

नाराकसायसवशान्यथगाश्वराश्वे

दंशात् द्विजाय कनकं शुचिनाङ्गिकायाम् ॥

इति सामान्यशान्तिः कार्वा ।

यदा सर्वत्र हेमदानमाश्रमम्,—

सर्वदोषोपशान्त्यर्थं हेमदानन्तु केवलम् ।

इति शास्त्रात् ।

विशेषस्त्वस्मत्कृते आचारसारे द्रष्टव्यः । मनुः,—

चतुष्काशाभिगमौ ध्यात् सदारनिरतः सदा ।

“अथ व्रते” इति सूत्रेण व्रतार्थे णिनिप्रत्ययः । अथचतुष्काश-
गमनविधिरपूर्वविधिः । पुत्रोत्पादनम् प्रत्यप्राप्तस्य चतुर्गमनस्य
शास्त्रेण विधानात् । नापि नियमविधिग्रहणं, पुत्रोत्पादने चतु-
र्गमनस्य पाक्षिकप्राप्तेरभावात् । नापि परिसंख्याविधिः, चतु-
र्गमनस्य पुत्रोत्पादने प्रति प्राप्तेरभावात् ।

तथाच,— विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति कौत्स्येति ॥

यत्तु नियम इति विज्ञानेश्वरैककम्, तत् पुत्रोत्पादनस्य
नित्यत्वात् चतुर्गमनमपि नित्यं इत्यभिप्रायेण । तस्मात् सन्ध्या-
वन्दनादिवद्वतुर्गमनमपि नित्यम् ।

यथा कामौ भवेदापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेरनूतावपि गमने न दोषः । अत एव,—

चतौ नोपैति यो भार्यामनूतौ यद्य गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यश्च सिध्यति ॥

इति बोधायनोक्तौ अनृतौ यो दोष उक्तः, स ष्टतावगता
अनृतुगमने बोध्यः । यद्यपि,—

यः स्वदारानृतुघातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

भूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्य विनश्यति ॥

इति देवलोक्तौ, यथा यमादिवाक्यादिषु ब्रह्महत्यादोषादय
उक्ताः । तथापि,—

षट्पुकासाभिगमौ स्याद्यदि पुत्रो न जायते ।

इति कौर्मौक्तेरुत्पन्नविद्यमानपुत्रस्य स्त्रीकामनाविरहेऽपि
ष्टतावगमनेऽप्यदोषः । षट्पुकासादिषु नक्षत्रेषु च वर्ज्यं तत्तत्काल
एव, “निषेधः कालमाचक्षे” इत्युक्तेः । सङ्गान्तिसमयस्य तत्तत्सूक्ष्म-
त्वेन दुर्लभ्यत्वात् तदवच्छिन्नाहोरात्रमेव विषयः । “अतीते नागते
पुण्ये” इत्यादिवक्ष्यमाणोक्तौ दानविषयत्वम्, न तु स्त्रीतैलमांश-
वर्जनविषयत्वम् । पुण्यं नाम विहितविधिवद्भूतकर्म,^(१) इति निषेधस्य
पुण्यत्वाभावात् । ननु षट्पुकादोषहोमप्रायश्चित्ते “गायत्रीहोमः
शूद्रस्य निषिद्ध इत्युक्तेः” तत्कथं स्त्रीशूद्रयोर्वैदिकमन्त्रानधिकारः
कथं वा पौराणिकमन्त्राधिकार इति चेत् ।

मात्से,— न हि वेदेष्वधिकारः कथित् शूद्रस्य विद्यते ।

पुराणेष्वधिकारो मे दर्शितो ब्रह्मणैव हि ॥

इत्युक्तेरधिकारः

एतद्वचनं बह्वर्जातिविशेषस्य शूद्रस्येति नाचोपयुक्तमिति

शङ्कनीयम् । यत्र प्रतिलोमस्याथधिकारः, तत्र सुतरां शूद्रस्येति
कैमुतिकन्यायेन शूद्रविषयत्वसम्भवात् । व्यासोऽपि,—

मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ।

अथ मन्त्रवर्जमिति वैदिकमन्त्रवर्जं इति कल्पतत्काराः ।
तेषामयमभिप्रायः । “तच्चोदनेषु मन्त्राख्ये” इति जैमिनीयन्यायेन
“वेदभेदे गुप्तवादे” इति लौकिककोषप्रामाण्येन च मन्त्रशब्दस्य
वैदिकमन्त्रपरत्वमेवेति । अतएव पराशरः,—

कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणौगमनेन च ।

वेदाक्षरविचारेण शूद्रो गच्छत्यधोगतिम् ॥

ननु पुराणमधिकृत्य भविष्ये,—

अधेतयं न खान्येन ब्राह्मणं चचियं विना ।

ओतयमेव शूद्रेण नाधेतयं कथञ्चन ॥ इति ।

तथा,— औतं स्मार्त्तञ्च वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन्नूपोत्तमं ।

तस्मात् शूद्रैर्विना विप्रं न ओतयं कथञ्चन ॥

इत्युक्तेः पुराणमन्त्रेभ्यश्चि कथमधिकार इति चेत् न । निपा-
दक्षपत्यधिकारन्यायेन पुराणनिषेधस्य कर्मोपयोगिपौराणिक-
मन्त्रविशेषाध्ययनविषयत्वे मानाभावात् ।

तस्माद्रूपकारादेराधानोपयोगिवैदिकमन्त्रपाठवत् शूद्रस्य कर्मो-
पयोगिपौराणिकमन्त्रपाठेऽधिकारस्याविरोधात् । एकोद्दिष्टग्राह्या-
न्तरं वाराहे,—

अथमेव विधिः प्रोक्तो शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

— — — अथमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥ इति ।

इति यदुक्तं, तच्चापि उक्तमन्त्रलक्षणानुसारेण वैदिकमन्त्राणा-
मेवाभावः । नतु पौराणिकमन्त्राणामपि गौणत्वेन तेषां मन्त्रप-
दप्रयोगविषयत्वात् । अन्यथा गौर्नास्ति इत्यादौ बाहकादेरभावः
प्रसज्येत । तस्मादमन्त्रलक्षणप्रसिद्धिवैदिकमन्त्राभावस्तैव ।

नतु पौराणिकमन्त्रेऽपि शूद्रस्य नाधिकारः, अध्ययनं विना
प्रयोगस्यानुचितत्वात् । अध्ययनञ्च,—

न शूद्राय मतिं दद्यात् गोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

इति ब्राह्मणस्य शूद्रे ज्ञानोपदेशनिषेधाच्च सम्भवतीति चेदु-
च्यते । अत्र मतिशब्दो अध्यात्मविषयकमतिपर एव । शूद्रस्य
ब्रह्मविद्यायामधिकाराभावस्य दृष्टान्तत्वात् । विदुरादेस्तुल्यसम्भाव-
तोविद्यत्वेन,^(१) इति समाधानम् । तस्मात् शूद्रस्य पौराणिकमन्त्र-
पाठेऽधिकारः । यच्च नित्यनैमित्तिकेभ्येव कर्मसु, न तु काम्यकर्मसु ।
काम्ये^(२) श्रुतीनां लक्ष्यविद्याहिताग्निचैवर्णिकाधिकारिकत्वेनैव अधि-
कार्यन्तराकाङ्क्षया अभावात् । अतएव रथकारस्याविद्यत्वादुत्तरक-
तुषु नाधिकार इति दृष्टार्थं तस्माधानमिति मीमांसकसिद्धान्तः ।
नतु वैदिकमन्त्रसाध्येषु कर्मसु कथमिति चेत् ? उच्यते । “अनु-
मतोऽस्य नमस्कारो भक्त” इति गौतमोक्तेर्वैदिकमन्त्रस्याने नमः
पदरूपमन्त्रोद्देशनाधिकारः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

नमस्कारेण मन्त्रेण पश्यज्ज्ञाञ्च ज्ञापयेत् ।

अथ एवकारादिप्रयोगवत् कारशब्दः प्रयुक्तः । तेन नम
इत्येव मन्त्रः । विज्ञानेयैरेत “नमस्कारमन्त्रो देवताभ्यः पितृ-

भय इत्यादिमन्त्रो नम इति वा” यस्मिंस्त्रितम्, तत्र प्रथम-
पचस्य अष्टादेशे नादरः । देवतास्य इति मन्त्रस्य वैदिकत्वात् नम
इत्यस्यैवादरः । ननु मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनद्वारा कर्माङ्ग-
त्वात् नमःशब्देन प्रयोगसमवेतस्य कस्यचिदर्घस्य प्रकाशनात् कथं
वा नमन्त्रत्वं, केन रूपेण वा कर्माङ्गत्वम्, इति चेदुच्यते । जपा-
दिमन्त्राणां कर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्वाभावेऽपि अदृष्टद्वारा कर्माङ्गत्व-
वदुपपत्तिः । कर्मसमवेतार्थप्रकाशनं तु नावश्यकं, स्मार्तकर्मसु
वाजसनेयिनां पवित्रकरणादेः केनाप्यप्रकाशनात् ।

श्राद्धविवेकछद्मिस्तु, अमन्त्रस्येति परिभाषेत्यादि यदत्र विचा-
रितं तदङ्गभिर्दूषितमतुसन्धेयम्, शूद्राणामामात्रेणैव वैश्वदेवक-
रणात् ।

लौकिके वैदिके वापि ऊतोच्छिष्टे जले चितौ ।

इति मन्त्रर्तौऽङ्गैर्जल एव होमः कार्यः । उपनयनाभावेन वेदा-
भावात् ब्रह्मयज्ञस्य न करणम् । यदा पौराणिकमन्त्रेण ब्रह्मयज्ञा-
नुष्ठानं, अथग्नवे वज्रभिर्नमःपदैर्वा तदनुष्ठानम् । अन्यत् सर्वं “शूद्रा
वाजसनेयिनः” इत्यापस्तम्बोक्तेर्वाजसनेयिमाह्वयवदाचरणार्थं इति
संक्षेपः । विशेषस्तु तत्र तत्र लेख्यः । अत्र केचित्,—

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं छद्मिश्चाद्वं च सर्वदा ।

ममस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामात्रवद्बुधः ॥

इति सत्यन्तरोक्तेः ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां दादशाहे सपिण्डनम् ।

इति विष्णोक्तेः ।

नमस्कारेण मन्त्रेणेति ध्याश्यवक्तव्योक्तेः ।

ब्रह्मचरविग्रामेव मन्त्रवत् स्नानमित्यते ।

तृष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम् ॥

इति योगियाज्ञवल्क्योक्तेः । दशानुवृत्तौ शूद्रोऽप्यमन्त्रवदिति
मास्योक्त्याविशेषाभिधानात् आह्वयपञ्चम्यमन्त्रित्युक्त्यानेषु पौराणिक-
मन्त्रोऽपि पठनीयः । एषु मन्त्रमात्राणांकाद्विज्ञेयत्वात् तत्-
पुरोहितब्राह्मणेनापि न पठनीयः । इति वैवर्णिकस्त्रीणामपि ।

यज्ञेषु मन्त्रवत् कर्म पत्नी सुर्यादयथाविधि ।

तदौर्द्धदेहिने सा हि मन्त्राहं धर्मसंस्कृता ॥

इति स्कान्दोक्तेरेतदितरकर्मसु न वैदिकमन्त्रपाठः । तथा च
नृसिंहतापनीये,— “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नैच्छन्ति
सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः प्रणवं यदि स्त्रीशूद्रयोजनीयात्, स मृतो-
ऽथो गच्छति नैच्छन्तीति” । “नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रै”रिति
वचनमपि पूर्ववद्वैदिकमन्त्रपरम् । पौराणिकमन्त्रास्तु तत्तत्
कर्मसु स्त्रीभिः पठनीया एव ।

अथ पुंसवनम् ।

पुंसः सवनं छन्दनादिति पुमान् सूयतेऽनेनेति पुंसवनाख्यं
कर्म गर्भचालनात् पूर्वमित्यर्थः । तथा च पारस्करः,— मासे
द्वितीये तृतीये वा यदहः पुंसा नवत्रेण सन्द्रमा युज्यते, इति
पुंसा पुंनामकपुण्यादिनक्षत्रेण युज्यते यदेत्यर्थः । मासे इति गर्भ-
धारणकालादिति शेषः । एवं सीमन्तोन्नयनेऽपि बोध्यम् ।

अथ सौमन्तोक्षयनम् ।

षष्ठेऽष्टमे वा सौमन्तो मासीति ।

प्रतानन्दसंयष्टे,—

षष्ठेऽष्टमे तथा मासि सौमन्तोक्षयने विधिः ।

क्षुर्यात्प्रथमगर्भे तु नवमे तु वषः षट्पु ॥

इति नवममासोऽप्यत्र विहितः । ग्रंथलिखितौ विशेषमाहृतः ।

“गर्भस्थान्दने सौमन्तोक्षयनं यावदा न प्रसव” इति । सौमन्ताकरणे तु सत्यमतः,—

स्त्री यदा कृतसौमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।

गृहीतपुत्रा विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति ॥

हारीतः,— सप्तत्सप्तत्सुसंस्काराः सौमन्तेन द्वित्रस्तियः ।

यं यं गर्भे प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत् ॥

पारस्करोऽपि,— “प्रथमगर्भे षष्ठेऽष्टमे वा, तथाच पुंसवनसौमन्तोक्षयने चैवसंस्कारत्वात् सप्तदेव कार्यं, न प्रतिगर्भम्” ।

सप्तत् च संस्कृता हारी सर्वगर्भेषु संस्कृता ।

इति देवसोक्तेः ।

कर्काचार्यास्तु गर्भान्तरेष्वनियमं रत्न्याहुः ।

इति सौमन्तोक्षयनम् ।

अथ जातकर्म ।

“एते जातकर्म च,” आहुःपद्मगादिष् धातोः “कः” (आ+हण्+क) एते (आगते गर्भकोषात् कुमारे जाते निर्गते वा) जातकर्मोभिधम् कथं । अथ यदानादिकं, तत्सर्वमग्नौचप्रकरणे

लेख्यं । तत्र जन्मप्रकारो याज्ञवल्क्येऽनुबन्धेयम् । गर्भिणीपतिः
चौरादिनिषेधः ।

तथा च स्मृतिः,—

वहनं दहनं चैव वपनं सिन्धुमज्जनम् ।

पर्वतारोहणं चैव न कुर्यात् गर्भिणीपतिः ॥

तथा,— मोदन्वतोऽभसि स्त्रायास च शय्यादि कर्त्तव्येत् ।

अन्तर्व्याः पतिः कुर्वन्प्रजो भवति ध्रुवम् ॥

एतद्विहितेतरविषयमित्याचार्याः । यत एतत् प्रकरणे,

आधानपर्वदीक्षासु प्रायश्चित्ते गुरोर्मृतौ ।

सध्यासे यज्ञकाले च यज्ञमिर्वपनं स्मृतम् ॥

तथा च अलभयोगादौ समुद्रस्नानम् ।

इति जातकर्म ।

अथ नामकरणाख्यं कर्म ।

“अन्येकादशे नाम” इतीदमग्नौचान्तोपसंख्यम् ।

अग्नौचै तु यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।

इति शङ्खवचनात् ।

तस्मात् छत्रविट्शूद्राः स्वाग्नौचान्तदिनेषु नाम कुर्युरित्यर्थः ।
पारस्करः । “दशम्यामुत्थाय ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम
करोति, शूचरं चतुरचरं वा घोषवदाद्यन्तरखं दीर्घाभिष्ठानम् ।
यतं कुर्यात् तद्धितमयुक्ताचरमाकारान्तं स्त्रिये तद्धितम् । अर्धं
ब्राह्मणस्य, वर्मं चत्विषस्य, गुप्तेति वैश्वस्य दासेति शूद्रस्य” । इति ।

अस्यार्थः, मातुर्दश्यां दशमदिने उत्थापनम् । अग्नौचान्तो

नामकरणं, ब्राह्मणव्यमोजनं नियतम् । घोषवद्वरं आदौ यस्य
नामः तदुघोषवदादि । गघडाः, जघनाः, छढौ णो, दधौ नो, वभौ
मोः, यरौ लो, वहौ, घोषवन्तः । अन्तर्मध्ये अन्तं अवरं यस्य तदन्त-
रखम् । यरखवा अन्तस्थाः । दीर्घमह्रस्वमभिष्टानं अवष्टानं यस्य
तत् तथा । छतं (क्षत्प्रत्ययान्तम्) । यद्वा छतं पूर्वपुरुषेषु विहितं
नाम । तथा च गङ्गाः,— “कुलदेवतासम्बद्धं पिता नाम कुर्यात्”
इति । कुलसम्बद्धं देवतासम्बद्धं वेत्यर्थः । स्त्रीनाम्नि विशेषोऽयुक्तावर-
मित्यादि । ब्राह्मणस्य शर्म (मङ्गलप्रतिपादकं नाम) । क्षत्रियस्य वर्म
(शौर्ध्वप्रतिपादकं नाम) । वैश्यस्य गुप्तं (धनवत्तादिप्रतिपादकम्) ।
शूद्रस्य दासेति (प्रेष्यत्वप्रतिपादकम्) । नाच नाम्नि शर्मादिप्रयोगः,
ब्राह्मणव्यामन्तरं शर्मादिप्रयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

प्राक् पूडाकरणादालः प्रागक्षप्रागनाच्छुचिः ।

कुमारस्य च विशेषो यावन्मौञ्जीनिवन्धनम् ॥

इति वृद्धशातातपोक्तेश्च ब्राह्मणयालकादीनां जन्मावधि न
शर्मादि प्रयोगः ।

मनुरपि,— माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलाश्रितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ इत्यादि ।

तथा,— स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विरुष्टार्थं मनोरमम् ।

माङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाग्रीर्वादाभिधानवत् ॥

“दिगिनिशिवशनाहे तत् कुलाचारतो वा” इति ज्योति-
र्वचनात् ।

नामधेयं दम्पत्यां तु दादग्यां चापि कारयेत् ।

अथोपनयनकालाः ।

विद्यामित्रयाज्ञवल्क्यौ,—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणोपनायनम् ।

राजासेकादशे दैके विद्यासेके यथास्तुलम् ॥

अत्र गर्भपदस्य समासे गुणीभूतमेऽपि राजामित्यादिव्ययनयः,
अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानामितिवत् ।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भान्तु द्वादशे विद्याः ।

इति मनूक्तेः ।

नयनमेव नायनं पद्यादुपोपसर्गः । प्रलकामनायान्तु मनुः,—

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पशुमे ।

राज्ञो वलार्थिनः यष्टे वैश्वस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥

उपनयनस्य परमावधिमाह याज्ञवल्क्यः,—

आयोऽङ्गशास्त्रा विंशत्य चतुर्विंशत्य बम्बरात्,

ब्रह्मवर्चविद्यां कालं त्रौपनायनिकः परः ।

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवद्भिष्कुताः,

धाविचौपतिता मात्या मात्यास्तोमादृते कृतोः ॥

उक्तकालयतिक्रमेऽपि मात्यास्तोमनामककृतुकरणरूपमायक्षित्ता-
मन्तरमेव संस्कार्य एव इत्यर्थः । स्त्रीणाम्पु विवाह एव उपनयनम्,—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ।

इति मनूक्तेः ।

याज्ञवल्क्यः,— प्रतिवेदं ब्रह्मवर्चं द्वादशाब्दानि पश्य वा ।

यद्वैवाहिकमित्येके केशान्त्येव षोडशे ॥

तथा,— गुरवे च वरं दत्त्वा छायाच तदनुश्रया ।

वेदं प्रतानि वा पारं नीमायुभयमेव वा ॥

अविभुतमद्वाचयो लक्षणां स्त्रियमुदहेत् ॥

गुरवे वरं (अभिलषितं) अभिलषितदानाशक्तौ तदनुश्रया इत्यर्थः ।

पारस्करः,— “अथः स्नातका भवन्ति, विद्यास्नातकः प्रत-
स्नातको विद्याप्रतस्नातकः” । समाप्य वेदमसमाप्य प्रतं यः समावर्त्तते
स विद्यास्नातकः यो प्रतं समाप्य वेदमसमाप्य समावर्त्तते, स प्रत-
स्नातकः । य उभयं समाप्य समावर्त्तते स विद्याप्रतस्नातकः ॥

अथ— अनाथमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि दिजः ।

इति निषेधेऽपि अस्मद्देशे समावर्त्तनानन्तरं कथं विज्ञप्त्य विवाह
इति चेत्, सत्यम् ।

“अभावे कन्यकायाः स्नातकं प्रतं चरेत्, अपि वा चत्त्रिघायां
पुत्रानुत्पादयित वैश्यायां वा” इति पैठीनसिवचनात् कलियुग-
निषिद्धेषु “वङ्गकालं ब्रह्मचर्यं” इति निषेधोक्तेश्च अस्मद्देशप्रमाणादः
सङ्गच्छत एव । चत्त्रिघ वैश्यायोः कलावभावात् न तद्विवाहव्यवहारः ।
शूद्राणां तु धर्मः,—

शूद्रोऽप्येवम्विधः कार्यो विना भर्त्सेण संस्तुतः ।

न केनचित्समसृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः ॥

छन्दसा (वेदेन) न समसृजत् (न समयोजयत्) ।

प्राप्ते,— विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि समर्त्ता सदा ।

मात्रशब्देन विवाहेतरसंस्कारनिवृत्तिः, तथाच यमप्राप्तोक्तिर्भा

पुष्टे तिथौ मुहूर्त्ते वा मचवे वा गुणान्विते ॥

इति मनुक्तेष्व अन्यदापि नामकरणसमाचारः । तत्र दशम-
दिनपक्षो नाद्रियते, अग्रौचानन्तरमन्यपक्षाणां सम्भवात् इत्यभिज्ञाः ।
कल्पतरुकारास्तु “दशम्यां” इत्यत्र, येषां दशाक्षात् प्राक् शुद्धिः
तेषामित्याहुः ।

इति नामकरणम् ।

अथ वह्निर्निष्क्रमणकर्म ।

“चतुर्थे मासि निष्क्रमः” ।

मतुः,— चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

यत्तु भविष्ये,—

द्वादशे हनिऽरात्रेऽत्र शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

इति “तत् प्राच्याभेदात्” इति(१) कल्पतरुकाराः । इदं च
वास्तवस्य चन्द्रतारागुक्तेः शुभदिने कार्यम् । अथ दिनस्य अनि-
यतत्वात् चतुर्थमासे यथासम्भवं कार्यत्वात् ।

एवमक्षप्राग्नेऽपि बोध्यम् । पूजादिने तु वर्षमध्ये शुभदिने
इति बोध्यम् ।

इति वह्निर्निष्क्रमः ।

अथाक्षप्राशनम् ।

पष्ठेऽक्षप्राशनं मासि । “यत्तु चम्पत्यरेऽक्षप्राशनम्” इति शंख-
लिखितवचनम्, तत् गुणफलविषयं इति कल्पतरुकाराः ।

इत्यक्षप्राशनम् ।

(१) विकल्प इति कल्पतरुकाराः ।

अथ पूडाकर्म ।

पूडा काव्यां यथाकुलम् । मनुः,—

प्रथमेऽध्वे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिषोदनात् ।

शङ्खलिखितौ “प्रथमेवर्षे पूडाकरणं पञ्चमे वा” ।

पारस्करः,—“यथा मङ्गलं वा सर्वेषां यदा यथाकुलाचारम्” ।

ययामङ्गलमिति, धर्मशास्त्रान्तरविहितकालान्तरस्योपपन्नम् ।

अतएव कैचित् पञ्चमेऽध्वे क्रियते, वज्रभिस्तु उपनयनात् पूर्वे यदा-
कदापि क्रियते ।

अथ विशेषः स्मृत्यन्तरे,—

सूतोर्मातरि गर्भिण्या पूडाकर्म न कारयेत्,

प्राक् पञ्चवत्सरादूर्ध्वं गर्भिण्यामपि कारयेत् ।

पूडाकृतौ शिशोर्माता गर्भिणी वेद्यदा भवेत्,

क्षति गर्भनिपत्तिः स्याद्भक्त्योर्वा सुतश्च वा ॥

इदं पूडादिकं कर्म भक्तरादिमासपदे,—

पूडा माघादिपदे सप्तचरसूदमे मैत्रहीने शशके,

मार्गशे सत्तु केन्द्रेष्वश्वभगनगैर्हस्तिगैर्विष्णुशोधे ।

गौरिकाद्यष्टपञ्चतिथिषु ॥ यमाराहयुग्मान्दमासे,

मौ जन्मर्दुमासे विधटकुत्राश्विनृतलप्राक्गङ्गुक्षौ ॥

इति ज्योतिःशास्त्रात् ।

अत्र माघादिपदं शौरमासपरम् । “शौरो मासो विशाखादौ”

रात्युक्तेः ॥

इति पूडाकर्मकालाः ।

शूद्राणां गर्भाधानपुंसवनसौमन्तोन्नयनजातकर्मणामधेयवह्निर्निष्क-
मणान्नप्राशनचूडाकरणविवाहाः ॥ इति ॥

अथ विवाहकालाः ।

विष्णुपुराणे,— वधैरेकगुणां भायांमुदहेत्त्रिगुणः स्वयं ।

मनुः,— चिंगदयो वहेत्कन्यां दद्याद् द्वादशवर्षिकीं ।

व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षो वा धर्मे सौदति सत्वरः ॥

सत्वरः गृहस्थाग्रमे त्वरायुक्तः सञ्चित्यर्थः ।

कश्यपः,— अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

द्वादशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

ग्रतानन्दः,— गर्भादष्टमवर्षे तु दशमे द्वादशेऽपि वा ।

कन्यापरिणयः शस्त इति वाक्यादिसम्मतं ॥

सम्भन्तेः,— विवाहस्तष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधेः ।

गर्भादिति सर्वत्रान्वयः ॥

अन्यथा,— कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।

मृणष्टया पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयं ॥

इत्यादिपमादीनां तु^(१) द्वादशवर्षे विवाहे निन्दावचनमनर्थकं

स्यात् । अतएव जन्मावधिसप्तमवर्षे गौरीत्वमाह कश्यपः,—

सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते ॥

भविष्येऽपि,— सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु नयिका ।

द्वादशे तु भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

सप्तमवर्षस्य गर्भाष्टमन्त्रादिति कल्पतरुकाराः । तथाच मासद-
याधिकपञ्चवर्षानन्तरं स्त्रीणां विवाहकाल इत्यर्थः । तस्मिन्नेव वर्षे
जन्याया गौरीत्वमिति च सिद्धं । एवं च^(१) स्त्रीणां जन्मावधिकादश-
वर्षमभिष्याण विवाहकालस्य परमावधिरित्युक्तं भवति ।

विशेषं मतुराह,—

असपिण्डाश्च या मातुरसमोषा च या पितुः ।

सा प्रज्ञप्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

दारकर्मणि (दारसज्जनने विवाहे) मैथुने (मिथुनवाच्यस्त्री-
पुंसवाच्य आधानकर्मणि) न केवलं स्त्रीवाच्यपाकादिकर्मणि । अपि
तु उभयवाच्येऽपि सा प्रज्ञप्तेत्यर्थः । “मिथुनवाच्यधर्ममुच्यते”
इति कल्पतरुकाराः ॥

यामो विशेषान्तरमाह,—

समोषा मातुरप्येके नेहन्पुदाहकर्मणि ।

जन्मनाम्नोरविज्ञानादुदहेदविग्रहितः ॥

तदसम्भवे याज्ञवल्क्यः,—

पशुमाश्वमादूर्द्धं मातृतः पितृतस्तथा ।

मातृतो मातृसन्ताने मातामहादिपिण्डेन सपिण्डासपि पशु-
मादूर्द्धं उदहेत्, पितृसन्ताने पितामहादिपिण्डेन सपिण्डासपि
सप्तमादूर्द्धं उदहेदित्यर्थः ।

तथाचसम्भवे, वशिष्ठः,—

पशुमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा । इति ।

“एतद्वान्निषेधार्थं, न पुनस्तथाप्यर्थम्” इति विज्ञानेश्वराः ।
 कस्पतरौ तु “असमानजातीयकन्याविषयमेतदिति” । “सर्वण-
 मातामहकुलविषयमेतदिति” मदनपाक्षः । विमादसपिण्डेऽपि
 निषेधमाह सुमन्तुः,— पित्रपत्न्यः सर्वा मातरः तद्भातरौ मातृष्ठाः ।
 तदुहितरश्च भगिन्यः, तदपत्याः भागिनेयाः स्युः, ताः सङ्करकारि-
 णस्तत्कुल्या नोदहेदिति । सर्वमिदं सम्भवपरं । अत्यन्तासम्भवे तु
 सुमन्तुः,— “चीनतीत्य मादृतः, पञ्चातीत्यपिदृतः” ॥ पैठीनसि-
 रपि “चीन् मादृतः, पञ्च पिदृत इति वा” अथ “असमानजातीये
 पञ्च, असमानजातीये चीनिति व्यवस्थितो विकल्पः” इति कस्पतरौ
 दृष्टयुक्तं तथापि अस्मद्देशे दृष्टैरत्यन्तासम्भावपरमित्येव लिखितं ।
 दृष्टानां तु, पित्रवन्भुमादृतवन्भुलक्षणं यथा, आदिपुरुषस्य सगोत्रत्वे-
 ऽपि पित्रसन्तानो भवति । अन्यगोत्रत्वे मादृतसन्तानो भवति” इति ।
 “यत्तुपित्रस्त्वसुः स्वसुः पुत्राः” इत्यादिकात्यायनोक्तिमुदाहृत्य
 तिपितृत्वकारैः पित्रवन्भादिस्त्वसुः उक्तं । “तत् अग्नौचे क्रिया-
 कर्तुरधिकारे च” अस्मद्देशनिबन्धकारैर्लिखितत्वात् ॥ तत्रचणमा-
 द्वियते^(१), तत्र आत्मवन्धोरपि उपान्तत्वात् । काचिदस्मद्देशविरु-
 द्धापि दाक्षिणात्यसंग्रहकारिका,—

चतुर्थैशुदहेत्वन्वां चतुर्थः पञ्चमीमपि ।

पाराशर्यमते षष्ठीं पञ्चमो न तु पञ्चमी ॥

पञ्चमः पञ्चमी कन्या नोदहेदिति यद्वचः ।

पित्रपत्ने निषेधोऽयं मादृतपत्ने न दूषणं ॥

(१) आद्रियते । तत्र आत्मवन्धोरपि दाक्षिणात्यसंग्रहकारिका,— ।

कूटस्थगणनायान्तु यस्यां पङ्क्तौ वरस्य तु ।

जनको विद्यमानश्चेत् स पक्षः पितृपक्षकः ॥

जननी विद्यमाना चेत् स पक्षो मातृपक्षकः । इति,

विवाहयेदित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः, “असमानार्धगोचजान्” इति
अपेक्षितं चापि प्रवरदत्तार्थः । मोक्षं वंशपरम्पराप्रसिद्धं ।

आपस्तम्बः,— समानगोचप्रवरां कन्यासुहृदोपगम्य च ।

तस्यासुत्याद्य पिण्डादं ब्राह्मणादेव होयते ॥

एवं प्रवरैक्येऽपि,—

परिणीय समोर्वा च समानप्रवरां तथा ।

त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यासुतस्यान्नाययं चरेत् ॥

इति पार्ष्ण्ये परिगणनात् त्यागस्योपभोगस्य, न तस्याः ।

समानप्रवरां कन्यां गोचजामथवापि वा ।

विवाहयति यो मुदुस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं ॥

उक्तस्य तौ ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत् ।

इति शातानपोक्तेः ।

समानप्रवरस्वरूपमाह बौधायनः,—

एक एव अपिणीवत् प्रवरैश्च निवर्त्तते ।

तावत्समानगोचलभ्यते भ्रम्यङ्गिरोगणात् ॥

समानगोचत्वं समानप्रवरत्वमित्यर्थः । भ्रम्यङ्गिरोगणेषु विशेषमाह

संयहकारः,—

पश्चानां चिपु क्षमान्यादविवाह स्त्रिषु द्वयोः ।

भ्रम्यङ्गिरोगणेष्वेवं वशिष्ठेकोऽपि वारयेत् ॥

तथाच पञ्चार्घ्याणां अविचयानुवृत्तौ मिथो न विवाहः ।
 द्वार्घ्याणां अपिदयानुवृत्तौ न विवाहः । अनेकेकानुवृत्तौ विवाह
 इत्यर्थः,—

अमदग्निभरदाजो विद्यामित्रोऽचिगौतमौ ।

वशिष्ठः गौतमोऽगस्तिरेषां येऽप्येतुयादिनः ॥

येषां तुल्यार्थिभूयस्त्वं नोदहन्ति मिपसुते ।

एवामष्टानामेकस्यापि येषु प्रवरेष्वनुवर्त्तनं, तेषां मिथो न
 विवाहः । सर्वेषां तुल्यत्वे च विवाहः स्फुट एव ।

कण्वः,—अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूदायां तु यत्र वै ।

वरागमश्च सर्वेषां सभेतादिवरस्तु तां ॥

पश्चादरेण यदत्तं तस्याः प्रतिलभेत सः ।

तथा गच्छेयुर्ददायां दत्तं पूर्ववरो वरेत् ॥

अनेकेभ्यो धनपणपूर्वकं दातुं प्रतिज्ञाय च वङ्गनां वराणां
 आगमनं, तथादिवरः तां कन्यां सभेत, अन्ये तु पूर्वदत्तानुष्ठानं
 सभेरभित्यर्थः ।

नारदः,—प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो दिशान्तरं व्रजेत् ।

चौनूतुन् समतिक्रम्य सा चान्यं वरचेदरं ॥

प्रतिगृह्य वाग्दत्तां स्त्रीकृत्येत्यर्थः । कात्यायनः,—

प्रदाय शुक्लं गच्छेद्यः कन्यायाः साधनं तथा ।

धार्षा सा वर्षमेकन्तु दद्यान्त्यसौ विधानतः ॥ -

यमः,—वाचा दत्ता तु या कन्या यदि तस्या वरो मृतः ।

न च भन्तोपपन्ना सा कन्यका पितुरेव सा ॥

मन्त्रोऽथ पाणिपादणिकः ।

मनुः,— कन्यायां दत्तशुल्कायां सिध्येत यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥

अथ पुत्रदुहितोरन्दमध्ये प्रतविवाहविचारः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

नपुंविवाहोऽङ्गुष्ठतुल्येण विवाहकाये दुहितुश्च यज्ज्ञात् ।

न मण्डनादुपरि मुण्डनं स्यात् तन्मुण्डनामण्डनमन्वयेव ॥

तथाच पुत्रोपनयनादूर्ध्वं दुहितृविवाहः ।

प्रत्युदाहो नैव कार्योऽप्येकस्मिन् दुहितृद्वयं ।

न चैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्ये च कन्यजे ॥

मूनं कदाचिदुदाहो नैकधा मुण्डनद्वयं ।

पुत्रीपरिण्यादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयं ॥

पुत्र्यन्तरस्य कुर्वीत नोदाहमिति सूरयः ।

एतत् विमादकन्याविषयं । अन्यथा स्मृतौ,—

एकोदरप्रसूतानां विवाहो नैकवत्सरे ।

विवाहो नैव कर्त्तव्यो गार्गस्य वचनं यथा ॥

इति एकोदरवैयर्थ्यं स्यात् । असम्भवे तु,—

विवाहश्चैकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि ।

असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तथैका विधवा भवेत् ॥

इत्यादीनामपि वैयर्थ्यं स्यात् । तथा,—

एकोदये करतलपट्टणं यदि स्या-

देकोदरस्त्ववरयोः कुलमेति नाशं ।

एकाब्दे तु विधवा भवतीति कन्या,

न ह्यनारव्यवहितं शुभदं वदन्ति ॥

अधिकोऽथ एकस्यविवाहे दोषः ॥ इति ।

अथ ज्येष्ठपुत्रदुहित्रौ ज्येष्ठमासे प्रतविवाहादिविचारः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—ज्येष्ठे मासि तथा माघे^(१) चौरं परिणयं प्रतं ।

ज्येष्ठपुत्रदुहित्रौ च यत्रैव परिचर्ययेत् ॥

रत्नमाज्ञायां,—

आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न हि पाणिपौडमं ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

जन्ममासि न च जन्ममे तथा नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।

आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न हि जातु मङ्गलं ॥

अथ जन्ममासि इत्यादिचिकित्सामिषेधोऽपि ज्येष्ठपर एव ।

अन्यथा,—जन्ममासे च पुत्राद्या धनाद्या जन्मभौदये ।

जन्ममे च भवेदूढा कन्या हि भ्रूयसन्ततिः ॥

जन्मोदये जन्मसु तारकासु

माघेऽथवा जन्मनि जन्ममे वा,

व्रते न विप्रोऽध्ययनं विनापि

प्रज्ञाविशेषैः प्रथितः इत्यन्यां ॥

इत्याद्युक्तिविरोधः स्थात् ।

पितृज्येष्ठं विना चान्यो ज्येष्ठपुत्रो न दूष्यति ।

मातृतो ज्येष्ठपुत्रस्यैव दोषो वै प्रजायते ॥

असम्भवे तु ज्योतिःशास्त्रे,—

क्षत्तिकाख्यं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् ।

उत्सवेषु च सर्वेषु दिनद्वादशकं त्यजेत् ॥

दृष्यमासे प्रथमं क्षत्तिकामन्त्रे द्वादशाहं रवेर्भोगः “शौरो मासो विवाहादौ” इत्युक्तत्वात् ॥ ज्येष्ठो (दृषः),—

प्रथमं ज्येष्ठमासस्य मासव्यो वर्जयेद्दिनं ।

शुभकर्मण्यप्रजाणामष्टौ च शुनिभाशुरिः ॥

द्वादशाहं चैव गार्ग्यस्य द्वादशाहं दृश्यतिः ।

अजभोगाग्निभं भोगं यावन्मुनिपराशरः ॥

अजोऽत्र मेघमासः तथाच मेघमासान्त्यदिनपञ्चकेऽपि वर्जनं ।
तावत्प्रभृतिक्षत्तिकाप्रवृत्तेरिति पराशराभिप्रायः ॥

अथाशुद्धिकालेषु कर्मकरणाकरणविचारः ।

तथादावस्त्यतश्शुद्धिधारकारिकाः लिखित्वा पथात्साचि-
वचनानि लेख्यानि । तथाच,—

कालस्याशुविताऽधिमास्यस्य हरिस्त्रापेऽस्य चाम्पायने,

शुर्वादित्य उदौरितोभयविधे राशौक्तारौक्षतः ।

तर्क्षा विंशदृश्यती सुरगुरौ वाले च दृष्टे कवौ,

मन्थ्यासंगतवास्तवार्द्धकवशासष्टे च शुद्धिं भुवे ॥

लुप्ताब्देऽधिकवस्तरे मकरगे जीवेऽपि कास्तोऽशुषिः ।

तत्रोद्गादिषु सर्वकर्मकरणं देशेषु शिष्टैर्मतं ॥

कास्ताशुद्धिषु काम्यकर्मकरणं नैवाथ नैमित्तिकं ।

नित्यं कार्यमिह प्रतिप्रसवाद्भूतं विशेषं भुवे ॥

मिष्टवाक्यं,— गुवांदिष्ये गुरौ मिष्टे नष्टे शूक्रे मलौघ्रुषे ।

याम्नायने हरौ सुप्ते भवकर्माणि वर्जयेत् ॥

तथा,— वाक्यं दृष्टिं गते धौवे सर्वकर्माणि वर्जयेत् ।

दृष्टिं (दृष्ट्वा) गुवांदिष्यो दिविधः । एकराशिगतत्वेन एकमवध-
गतत्वेन चेति । एकमवधगतत्वं च भिन्नराशिस्थत्वे भतीति धौघं ।

तथाच कण्ठपः,—

अथैकमन्दिरगतौ यदि जीवमानू

शूकोऽक्षगः सुरवरैकमुदयमिष्टे ।

भारभते मतविवाहमृष्टप्रतिष्ठा-

सौरादिकर्मगमनागमनं च धौरेः ॥

भारभत इत्यनेन भारभ्यगतं कार्यं । अथैकैष्यम मन्दिरं राशिः
तथाच दृष्टमिति सूच्यं एकराशिगतौ यदीत्यर्थः । एतेन दृष्टमतेरक्तं
गमनमप्युक्तं । रविभौगमनवगतत्वमस्तत्वमिति सूच्यतात् । गुवांदिष्य
इत्युक्तौ सर्वधर्मनिषेधः काम्यपरः ॥ यच्च साक्षिवाक्यानि मलमाम-
प्रस्तावे लेख्यानि शुक्रमष्टवचातुर्विध्यप्रतिषादकोक्तयो लेख्याः ।
उत्तरसीरे,—

हरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनस्याश्वोऽधिवस्तरः ।

बर्क्यानि तच्च यज्ञार्घ्यप्रतिष्ठादौ नि नाकिनां ॥

सुटसंक्रान्तिहीनचेत् केऽप्याह्वरधिमाश्रयत् ।

प्रतानन्दः,— अतिचारगतीजीवो नैति चेत्पूर्वमन्दिरं ।

सुप्रममद्वारो ज्ञेयः भवकर्मसु गर्हितः ॥

विंशत्यं मकरस्थं च गृहं यत्नेन वर्जयेत् ।

इति देवीपुराणोक्तेः, प्रतिष्ठादौ मकरवृहस्पतिरपि वर्ज्यं शुक्रः
तत्र शुभममृतरे कर्मनिषेधेऽपवादमाह सत्याचार्यः,—

राशिचरं सञ्चरतेऽद्भ्युदये
मायाति पूर्वं यदि शुभवर्षे ।
जीवो न कर्माणि तदा च
कुर्व्याद्विहाय गौड़ोद्भविहारदेशान् ।

व्योतिःशास्त्रे मकरवृहस्पतावप्यपवादः,—

मर्मदापूर्वभागेऽपि शोकस्तोत्तरदक्षिणे ।
गण्डुक्काः पश्चिमे पारे मकरस्थौ न दोषभाक् ॥

एतदधिसम्बन्धस्याप्युपलक्षणं, असद्विशिष्टाचारात् । तथाच
शुभवर्षाधिकवर्षमकरवृहस्पतिषु सर्वकर्मकरणं निःसन्दिग्धमेव ।
सर्वास्तपि काष्ठाशुद्धिषु काम्यकर्मणो वर्जनं, न नित्यनैमित्तिकयो-
रिति सामान्यतः । विशेषस्तु तत्र तत्र लेख्यः ।

अथ मलमासकारिका ।

काम्यारम्भसमापने न मलिने मासे तु कृष्णादिकं,
प्रारब्धं हि समापयेत्तदपि यत् मासात्कृतं भावमात् ।
प्रारम्भस्य समापनस्य च यदा मध्येऽधिमासस्तदा-
रब्धं कर्म समाचरेद्य नवे तीर्षामरेष्ये त्यजेत् ॥
रोगावर्षणशान्तिसुख्यकरणाकाशप्रतीक्षासह-
स्यारम्भं च समापनं च मलिने काम्यस्य कुर्यादुधः ।
नो भुञ्जेत्कलं तदायगतिकं नित्याग्निहोत्रादिकं
नित्यं सोमसवादि नो गतियुतं नाधानमप्याचरेत् ॥

जातेष्टिं गतिसंयुतां न हि तदा क्षुर्यादधोऽर्ज-
 यानादिं पक्षणोदितं सगतिकं जग्राद्यधौ च परेत् ।
 पुंस्तुतिप्रमुखाद्यद्यादगविधिप्राप्तानि कर्माणि यद्,
 प्रेतं सर्वमलभ्ययोगविहितं श्राद्धादिकं कर्म च ॥
 शूद्धे मामि मलीषुषे च तनुयाचम्राहं तु दग्धोदितं,
 दानश्राद्धविधौ पुनादिषु तथा श्राद्धादि मन्त्रादिषु ।
 प्रेताद्दोदककुम्भादानमप्य नो हि प्रेतपचाष्टका-
 नष्टक्यमप्यितानि जातु मलिने श्राद्धानि क्षुर्यास्तुधीः ॥
 शूद्धे मामि मलेऽधिमापविहितं श्राद्धं चिपक्षोदितं,
 पक्षमे मति तस्य पूर्णदिवसाधोऽयूनवापमाधिकं ।
 शूद्धे मामि मृतस्य मामि मलिनेऽप्याद्यादिकं त्वाचरे,
 दध्यह्नार्चिकमाचरेद्दि मलिने नष्टस्य मासे मले ॥
 नक्षत्रीगमनं तथा परिषद्यामन्तर्यभाङ्गूतने-
 न्दोर्वन्दापमचनूतनगयाश्राद्धं विदध्यास्तुधीः ।
 विघ्नेशप्रतमष्टपक्षविहितं तथाप्य मंमर्पणे,
 क्षीणे मामि विवाचमुखरचिताः स्मृत्याः श्रुतेषु क्रियाः ॥
 मामद्याधिक आश्विने यदि भवेत् तत्पूर्वतो वामरा-
 नष्टौ चाधिकमायमेव सकलं शूद्धां च श्रुताष्टमीं ।
 यावद्वाप्य त्रिवार्यं विरचयेत्तेन्मुख्यपक्षमो-
 ऽष्टकः शूद्ध इहाचरेन्नवदिनादिष्वेकपक्षं सुधीः ॥
 मलमात्रस्वरूपं ब्रह्ममिद्वान्ते,—
 चान्द्रो मासो ह्यमकान्तो मलमात्रः प्रकीर्तितः ।

मृत्तपरिशिष्टे,—

मत्तं वदन्ति कालस्य मामकालविदोऽधिकं ।

कालाधिक्यं विष्णुधर्मोत्तरे उक्तं,—

मौरेणाब्दस्तु मानेन घटा भवति भार्गव ।

मासमे तु तदा माने दिगघट्टं न पूर्यते ॥

दिनरात्र्यश्च ते राम प्रोक्ताः समत्सरेण घट् ।

मौरसमत्सरेभ्यान्ते मानेन शशिवेन तु ॥

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ।

वर्षद्वये साष्टमासे तन्मात्राशोऽतिरिच्यते ॥

स चाधिमामकः प्रोक्तः सर्वकर्मसु गर्हितः ।

मौरवर्षस्य पञ्चषष्ठ्यधिकचिन्नतदिनात्मकत्वं । चन्द्राब्दस्तु चतुः-

पञ्चाशदधिकचिन्नतदिनात्मकत्वमिति एकादशदिनाधिकत्वं ॥ मन्वेवं

सति दिनाह्वन्यूनोऽधिको माम इति चेत्सत्यं । अतएव भिद्धान्ते,—

द्वाविंशद्विर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।

घटिकाणां चतुष्केण पतत्येकोऽधिमासकः ॥ इति ।

ननु आधिक्ये सति मामस्य मत्तत्वं कुत इति चेत्,

तस्य मपुंसकतादित्येवेत्य । तथाच, ज्योतिःशास्त्रे,—

असङ्ख्यन्तो हि धो मामः कदाचित्तिचिष्टद्वितः ।

कलाम्तरात्सगायाति न मपुंसक इत्येते ॥

नपुंसकत्वं कुत इति चेत्, पुरुषस्य सूर्यस्य तन्मासेभावादित्येवेत्य । तथाच, तत्रैव,—

मासेषु द्वादशादिष्वामपन्ते हि यथाक्रमम् ।

नपुंसकेऽधिके मासे मण्डलं तपते रवेः ॥

ज्ञातातपस्वाह,—

मल्लीध्रुवेः समाक्रान्तं सूर्य्यमङ्गान्तिवर्जितं ।

मल्लीध्रुवं विजानीयात् सर्वकर्मसु गर्हितं ॥

यत्तु काठकगृध्रे,—

यस्मिन्मासे न मङ्गान्तिः मङ्गान्तिद्वयमेव वा ।

मलमासः स विज्ञेयो मासे चिंशत्तमे भवेत् ॥

इति स्फुटमानाश्रितं । द्वाचिंशद्विरिति मध्यममानाश्रितमिति

न कश्चिद्विरोधः ।

लघुहारीतः,—

इन्द्राग्नौ यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्निमोमौ स्यतौ मध्ये समाप्तौ पितृधोमकौ ॥

तमतिशयं तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।

आद्यौ मल्लीध्रुवो ज्ञेयो द्वितीयः प्राक्तनः स्यतः ॥

तथाच, शुक्लप्रतिपदादिदशान्तोमासः, संक्रान्तिरहितोऽधिमास इत्यापद्यते । दशान्तमासः संक्रान्तिद्वययुक्तः चयमासः । उभयोरपि मलत्वमित्यर्थः । ननु अधिमासे जातस्य उत्तरवर्षेषु कस्मिन् मासे स्नानचक्रपूजादि, मृतस्य तु कुच आह्लादि अनुष्ठेयमिति चेत्, उच्यते । तस्य उत्तरमासेऽन्तर्भावात् उत्तरमासे तदनुष्ठेयं ।

तथाच, ध्योतिःपितामहः,—

पथ्या तु दिवसे मांसः कथितो वादरायणेः ।

पूर्वाह्ने तु परित्यज्य उत्तराह्ने प्रशस्यते ॥

इति ज्योतिःशास्त्रे । तथाच एतदाख्यमुपजीव्य माधवाचार्याः,—
चान्द्रोऽधिमासः संक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे ।

इति । अत्र कश्चिद्विशेषः सुधीभिरवधेयः ॥

तत्र कंचिन्मासं धत्वा विचारणीयं । तथाच, भाद्रेमासि
अधिमासपक्षे आदौ मलपौर्णमासीपक्षः, तदुत्तरं मलदर्शपक्षः,
तदुत्तरं शुद्धपौर्णमासीपक्षः । तत्र कस्यचित् जन्म मलदर्शपक्षे,
कस्यचिज्जन्म शुद्धपौर्णमासीपक्षे, तथाधिमासस्य शुद्धदर्शान्तमासे-
ऽन्तर्भावे सिद्धे सति मलपौर्णमासीपक्षस्य शुद्धपौर्णमासीपक्षेऽन्त-
र्भावः । मलदर्शपक्षस्य भाद्रशुद्धदर्शपक्षे पौर्णम्यन्तपक्षमाश्रित्य
आश्विनदर्शपक्षतया व्यवहितमासेऽन्तर्भावः । तथाच मलमासवर्षे
शुद्धपौर्णमासीपक्षे यस्य जन्म, पश्चात्जातस्यापि तदुत्तरशुद्धवर्षे
तादौ स्नानचक्रपूजा । यस्य मलदर्शपक्षे जन्म, तस्याधिजातस्यापि
आश्विनपक्षपक्षतया व्यवहितमासे कृष्णपक्षे पश्चात् स्नानचक्रपूजा ।
एवं आह्लादौ बोद्धव्यं । अथमधिमासः चैत्रादिमत्तसु मासेषु
भवति । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चैत्रादर्वाक् माधिमासः परतस्तधिको भवेत् ।

ज्योतिःसिद्धान्ते,—

धटकन्यागते सूर्ये दृष्टिके वाथ धन्वनि ।

मकरे वाथ कुम्भे वा माधिमासो विधीयते ॥ इति ।

ननु दिशंक्रान्तमास एष्वेव मासेषु पततीति चेत्, न ।

ज्योतिःसिद्धान्ते,—

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात् ।

दिस्कान्तिमाम् चयास्यः कदाचित् ॥

चयः कार्तिकादिचये मान्यदा स्यात् ।

तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं स्यात् ॥

इति, कार्तिकादिमासचये चयमासः । चयमासयुक्ते वर्षे चयमासात् पूर्वे दिवेषु मासेषु मध्ये एकोऽधिमासः । चयमासा-
दूर्द्ध्वमपि मासचयमध्ये ऽपरोऽधिमासः ।

स च ज्योतिःशास्त्रे,—

दर्शद्वयं मेघमुख्यैकराशिस्थिते तु चैवप्रमुखोऽधिमासः ।

दर्शान्त ऊर्ज्वादिकमामि सूर्ये राशिद्वयस्ये चयमास उक्तः ॥

मनु यथा एकाधिकमासोपेताब्दस्य चयोद्गमासात्मकत्वं । तथा
अधिमासद्वयोपेताब्दस्य चतुर्द्दशमासात्मकत्वं प्राप्तं । न च तद्युक्तं,

चयोद्गं तु श्रुतिराहमासं चतुर्द्दशः कापि न चैव दृष्टः ।

इति वचनात् इति चेत्, नैव दोषः । असंक्रान्तेन अधिक-
प्रसिद्धियुतयोर्द्वयोर्मध्येपूर्वस्याधिकत्वनिषेधात् ।

तथाच जावास्त्रिः,—

एकस्मिन्नेव वर्षे तु द्वौ मासावधिमासकौ ।

प्राक्ततस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु भवौश्वरः ॥ इति,

प्राक्ततः शुद्धिकर्माहं इत्ययः । अतएव चयमासपूर्वस्यासंक्रान्ति-
मासस्य सम्यक्संप्रति कर्मणे इति संमर्पनामकत्वं । चयमासस्य
कर्मानर्हत्वात् अहसः पापस्य पतिरहस्यतिनामकत्वं ।

तथाच, विवाहादानिति प्रकृत्य ज्योतिर्यन्त्रे,—

यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

संस्पर्पाहस्यती माभावधिमासश्च निन्दितः ॥

एतद्वचनमुपजीव्य माधवोये,—

चयस्याज्या विवाहादौ संस्पर्पाहस्यती सभौ ।

शुद्धौ श्रौते तथा स्मार्त्तौ भवमासो विविध्यते ॥

इति चयोत्तरासंक्रान्तमासश्च भक्त्यमेव, “उत्तरस्तु मलीक्षुच” इति वचनात् । नन्वेवं चतुर्दशमासात्मकभावे एकादशात्मकत्व-प्रसक्तिः । तच्च द्वादश मासाः सम्मत्सर इति नित्यवत् श्रुतिविरुद्धं । नतु तर्हि केवलाधिमासर्षे चयोदशात्मकमपि तद्विरुद्धमिति चेत् न । क्वचित् चयोदशमासाः सम्मत्सर इति श्रुतेः । तथा सति चयमासोपेते चयोदशमासात्मकेऽपि अन्धे दयोरसंक्रान्तयोः परित्यागे सत्यवशिष्टाः संसंक्रान्ता एकादशैव मासा इत्यतो नित्यवच्छ्रुति-विरोध इति चेन्न । दिसंक्रान्तियुक्तस्य चयमासस्य मासद्वयत्वेन गणनात् ।

तथाच हरतिः,—

तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वा द्वितीयेऽर्द्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधे स्थित्यौ चयमासस्य मध्यगौ ॥ इति ।

चालमसंस्काराभावे इदं बोध्यं । “न चलति यदि वै तस्मात्तदुक्तं विचिन्त्यं” इति वटेश्वरसिद्धान्तिकेः ।

.. इत्थं भवमासे निष्पत्तिने वर्ज्यावर्ज्यान्गुच्यन्ते ।

तच्च पैठीनभिः,—

श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा दादशे मासि कौर्त्तिताः ।

चयोदशे तु सर्वास्ता निष्पृष्टा इति कौर्त्तिताः ॥

निष्कृता इत्युक्तेः काम्यकर्मनिषेधः ।

इत्यादिसर्वकाम्यं तु मलमासे विवर्जयेत् ।

इति सत्यन्तरोक्तेः ।

नित्ये नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सम्मसीधुचे ।

इति दृढस्यत्युक्तेर्नित्यनैमित्तिककरणं ।

अधिमासे निपतितेऽप्येष एव विधिक्रमः ।

इति स्मृतेरारम्भसमाप्तिमध्ये मलमामपातेऽपि पूर्वारम्भकाम्यं कार्यमेव । आरम्भसमापने तु शुद्धकाल एव,—

असूर्या नाम ये मासा न तेषु मम ममताः ।

प्रतामां चैव यज्ञानामारम्भाय समाप्तयः ॥ इत्युक्तेः ।

यत्तु काठकमृद्धे,—

प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् काम्यं कर्म समापितं ।

आगते मलमासेऽपि तत्समाप्यं न संशयः । इति ।

तत् भावमानप्रवृत्तकृष्णान्द्रायणं हि न सचादिविषयं ।

गार्ग्यः,—अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचिः स्नात्तुभार्गवे ।

मलमासेऽथनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥

तथाचापूर्वदेवदर्शनापूर्वतीर्थयात्रे निषिद्धे । मलमासे प्रक्रान्ते

द्विषेधहःसु गच्छन्तु यदि कसिदालो वालगृहब्रह्मराचवादिना

मृद्धेत यदि वा रोगवृद्धिर्महितो स्यात्, यदि वा दृष्टिप्रतिबन्धः

स्यात्, यदि वा राजद्रोह आपतेत्, यदि वा अभिचारः केनचित्

प्रारभ्येत, तत्र मलमामस्य समाप्तिप्रतीक्षायां वाक्तादिवाधादिकं

स्यात्, तस्मात्तत्प्रतीकारस्य कर्तुमुचिततादात्ययिककार्येषु शुद्ध-

नपेक्षस्य शौचमिच्छताम् । “यद्येव यजेतामिष्यमाणः” इत्यादि
वर्तमानार्थप्राग्वर्त्ययान्तप्रत्यादिभिः समानकाहनाविधेयस्य मल-
मासेऽपि तादृशकर्मण्यमारम्भः समापनं च कार्यमेव । नित्यनैमि-
निकपौरपि घटनव्यगतिकं, तदेव मलमासे कार्यम् । वगतिरु-
तु न कार्यम् । तथाच, काठकम्प्ये,—

मलमासेऽनन्यगतिं कुर्यान्नैमित्तिकौ क्रिया ।

मृष्टपरिधिष्ठेऽनन्यगतिकानि यथा,—

अवष्टकार-होमाद्यपर्व चाध्यायसं तथा ।

मलमासेऽपि कर्तव्यं कान्धा इष्टौर्विवर्षयेत् ॥

अवष्टकारहोमाग्निहोत्रोपाधनवैश्वदेवादयः ।

काठकम्प्ये,—

शोमयागादिकर्माणि कान्धाम्यपि मत्तौषुषे ।

षष्ठीयाद्यप्यणधावशातुर्मास्यादिकान्धपि ॥

महाशयाष्टकात्राद्वोषाकमांघ्रि कर्म दत् ।

सप्तमासविशेषस्य विहितं वर्षदेशे ॥

तथाच वर्षमे विहितस्य शोमयागस्य मलमासे च वर्षनेऽपि
शुद्धमासेऽनुष्ठानसम्भवात् वगतिरुतम् ।

एवमादि वगतिरुतव्याप्ता वर्जनं । षष्ठीहिः काठकमासादौ
मिद्धा ।

मास्ये,— आधानं यज्ञकर्माणि प्रायश्चित्तकृतानि च ।

न कुर्यान्मलमासेऽपि शुक्लपौर्णमासे ॥

संक्रान्तिरहिते मासे कुर्यादाद्यप्यसं न वा ।

इति पैठीनसिना विकल्पितत्वादाश्रयणस्य सगतिकागतिकयो-
रुदाहरणं न विरुद्धं । जातेष्टेऽग्नौचेऽवसिते यथानुष्ठानं, तथा
मल्लमामेऽप्यवसितेऽनुष्ठातुं शक्यत्वात्सगतिकनैमित्तिकत्वाज्जातेष्टिनै-
कायां । एवमादिषगतिकनैमित्तिकानां वर्जनं ।

चन्द्रसूर्यपदे स्नानं श्राद्धदानजपादिकं ।

कार्याणि मल्लमामे तु नित्यनैमित्तिकं तथा ॥

इति यमवचनादगतिकनैमित्तिकानि ग्रहणस्नानादीनि कार्या-
ण्येव । जन्ममरणार्त्तवाग्नौचादीनां भावनमानप्रवृत्तत्वात्तदाहरणं ।
“सूतकादिपरिच्छेद” इत्यादि तद्वचनमुक्तं ।

स्रुतिमंग्रहे,— नामकर्म च पुंस्रुतिः शीमन्तोक्षयमं व्रतं ।

मल्लौक्षुचेऽपि कुर्वीत निमित्तं यदि जायते ॥

जातकर्मान्धकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च ।

श्राद्धजातकनामानि धेनु संस्कारस्रुताः ॥

मल्लौक्षुचेऽपि कर्त्तव्या दृष्टीः काम्याश्च वर्जयेत् ॥

गौतमः,— दानकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च ।

ग्रहणे पुंस्रुतादौ च तत्पूर्वस्य परस्य च ॥

नवश्राद्धं तु,—चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमे दशमे तथा ।

यद्वच दृश्यते जन्तोक्षुक्षत्रश्राद्धमिच्छते ॥

पुंस्रुतादिपदेन पुंस्रुतशीमन्तोक्षयनजातकर्मनामकरणवर्हिर्नि-
ष्क्रामणाप्रशान्तानां संग्रहः ।

तथाच शतानन्दः,—

पूडावाक्कुमङ्गलं कर्म मल्लमामेऽपि कारयेत् ।

तेषां भावनमानेन अयिभिः परिकीर्तनात् ॥

एवं च,—नामाश्रमाश्रमं चौरं विवाहं मौञ्जीवन्धनं ।

निष्कामं जातकर्मापि काम्यं वृषविभर्जनं ॥

अक्षमे च गुरौ यजे वाखे दृष्टे मल्लीक्षुचे ।

उद्यापनमुपारम्भं प्रतानां चैव कारयेत् ॥

इति दृष्टुर्गार्थवचने जातकर्मादीनां यो निषेधः स प्रातिस्निक-
कालेषु कदापिदनुष्ठितानां तेषां कालान्तरेऽनुष्ठानपक्षे बोद्धव्य-
मिति सर्वं समञ्जसमिति वदामः ।

दृष्टव्यतिः,—

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रथतः चन्मल्लीक्षुचे ।

तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥

गजच्छायास्रवणं लिखितं । अस्या नैमित्तिकत्वेऽपि मुनर्वचनमेव-
जातीयानां महावैशाखीप्रभृतीनां मल्लीक्षुचे नित्यनिवृत्त्यर्थमिति
केचित्, तत्र ।

रोगे आस्रभयोगे च योगे पुंस्ये तथा ।

यद्ददाति समुद्दिष्टं पूर्वनापि न दुष्यति ॥

इति मरीचिवचनात् । तथाच दृष्टव्यतिवचने गजच्छायापदं
आस्रभयोगोपलक्षणमित्यवगन्तव्यं । अतएव कालादर्मास्रसंघ-
कारिकायां,—

रोगशान्तिरक्षये च योगे आद्रुमतानि च ।

इति मत्तमाद्ये कर्त्तव्यत्वेनोक्तं । सर्वनित्यकर्मणां सामदयेऽपि
कार्यत्वेन सकृत्वात् मत्तमाद्येऽपि दर्माद्रुं युगादिआद्रुदाने च स्युः ।

काम्यस्यापि मन्वादिश्राद्धस्य,—

मन्वादौ च युगादौ च मांसघोरभयोरपि ।

इति मरीचिवचनादुभयवाप्यनुष्ठानं । अत्र युगाद्युपादानं दृष्टा-
न्तत्वेन । तथाच मन्वादिश्राद्धं युगादिश्राद्धवदुभयवापि कार्य-
मित्यर्थः ॥

अतएव संघट्टकारः,—

युगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपाक्षिकं ।

मन्वादिकं तैर्यिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥ इति ।

आपरपाक्षिकं (अमावास्याविहितं) । तैर्यिकमिति पूर्वदृष्ट-
तीर्थविषयं ।

भाष्येऽपि,— दशै चान्वरहः श्राद्धं दानं च प्रतिवासरं ।

गोभूतिशदिरण्यानां मासेऽपि श्यान्मसीशुचि ॥

एवं घृति,— घृत्तसरातिरेकेण यदि श्यान् मसीशुचः ।

तत्र चयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिधुषंघये ॥

इति श्रय्यश्रुतः काम्यामावास्याश्राद्धविषया इति मन्तव्यं ।

वाङ्मन्वादादौ तिथिवारविहितं काम्यं श्राद्धं द्रष्टव्यं ।

अतएव लावालिः,—

नित्यं नैमित्तिकं चैव श्राद्धं कुर्यान्मसीशुचि ।

तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं नैव कदाचन ॥ इति ।

कौपुमिः,— अष्टममुषटं दद्यादसं चापि सुवर्धितं ।

घृत्तसरे विरुद्धेऽपि प्रतिमासं च मासिकं ॥

अष्टकाश्राद्धस्य नित्यतात् प्रेतपञ्चश्राद्धस्य नित्यकाम्यताश्च

कर्तव्यताप्रकाशां वचनवत्तानयोः शङ्कमात्र एवावृष्टान्, न मते ॥

तथाच “मन्त्राणां प्राप्ते वाङ्मे” इत्यादि काठकप्रवचनं पूर्वमुदाहृतं ।

चारीतोऽपि,—

उपाकृते तपोत्तरे काम्यसुखमष्टकाः ।

सोमप्रवृद्धौ परा कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकं ॥

भृगुरपि,— इन्द्रियाहं तथा सोमसन्दाधेयं महालयं ।

रात्र्याभिवेकं काम्यं च न कुर्यान्नातुल्यधिते ॥

नागरखण्डेऽपि,—

नभो वाय नमसो वा मलमासो यदा भवेत् ।

पञ्चमः पितृपक्षः एतद्वत्तत्रैव तु पञ्चमः ॥

अथापादौ मधिलयः सप्तमपञ्चमौ द्रष्टव्यौ । “अथाष्टाः अथमः पञ्चः” इति वचनात् ।

अब्जोदकुम्भमन्वादिमहालययुगादिषु ।

इति कात्यादमींषधपञ्चमोक्तौ तु महालयग्रन्थेन तीर्थ-
विशेषस्य माघपक्षोदया^(१) वा विवक्षितमिति माधवाचार्याः ।

तस्मादधिमासेऽपि सर्वेषां न महालयग्राहं, नायष्टकाग्राहं, तदनु-
षङ्गिवास्मान्वाष्टकाग्राहमपि कार्यं । मासिकग्राहं सप्तमासे कार्यं ।

प्रत्यक्षं प्रेताब्जोदकुम्भदानमपि कार्यं,—

यत्र वा तत्र वा षष्ठे मासि धाण्याधिकं भवेत् ।

चैपधिकं विपक्षे च पूर्णं एतादृशमार्गं ॥

इति कात्यायनोक्तौ यत्र वा तत्र वा शङ्के मलीषुचेऽपि वा तदनन्तरं षट्चत्वारिंशेऽङ्गीत्यर्थः । इति षट्चत्वारिंशद्विषय एव चैपचिकयाद्ब्रह्मानुष्ठानात् मलमासेऽपि चैपचिकयाद्ब्रह्म ॥ पाण्ड्याधिक-
मच ऊनपाण्ड्याधिकमित्यर्थः । पाण्ड्याधिकान्तःक्रियमाणतया तस्य पाण्ड्याधिकसंज्ञा ।

एकत्वेन तु पाण्ड्यासं यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः समत्सरस्यैव स्यातां पाण्ड्यामिके तदा ॥

इति कात्यायनोक्तिश्च ।

तथाच प्रथमपाण्ड्यासाध्यन्तरे मलमासप्राप्तेऽपि षष्ठमासपूर्व-
तिथिरेव प्रथमपाण्ड्याधिकस्य काल इति सिद्धान्तितत्वात् न मल-
मासेऽपि ऊनपाण्ड्याधिकयाद्ब्रह्म “यत्र वा तत्र वा” इत्युक्तेः । शङ्क-
मामृतस्यापि द्वादशमासस्याधिमासत्वे तत्रैव मणिष्ठीकरणं कार्यम् ।
हारीतः,— असङ्गान्ते हि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं दिनेः ।

सप्तहारीतोऽपि,—

प्रत्यर्धं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया सुतैः ।

कचिन्नयोद्देशेऽपि स्यादाद्यं त्यक्त्वा तु वक्षरं ॥

द्वितीयवर्षादाब्दिकं शृद्धमास एव, न मले ।

तथाच, मत्तमतः,—

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापिचोर्ध्वतेऽहनि ।

मलमासे न कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वषट्कं यथा ॥

किन्तु मलमासमृतस्य कदाचित्तस्यैव मासस्य वर्षान्तरे मसत्वे
तन्मलमास एव आब्दिकमप्यनुष्ठेयम् । तथाच,—

वर्षे वर्षे तु यत् आहुं मृताद्ये तन्महीमुचे ।

कुर्यात्तत्र प्रमीतानामन्येषामुत्तरं तु ॥

मैथीनधिरपि,—मलमासमृताभां तु आहुं यत्प्रतिवत्सरं ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषां तु कदाचन ॥

नूतनमस्तीगमनं, विवाहोत्तरं चन्द्रवन्दापनाख्यं कर्म च मलमासे-
ऽपि कार्यं ।

तथाच स्यात्प्रकारे,—

धौमनां प्रेतकृत्यं च भवग्रम्या नवः प्रग्री ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं निमित्तविहितं च यत् ॥

नूतनमपि गयाआहुं तत्र कर्त्तव्यं,

अभिमासे जम्बदिने चास्ते च शुद्धशक्योः ।

न त्यक्तव्यं गयाआहुं सिंहसे च वृहस्पतौ ॥

इति वायुपुराणीकैः ।

गणेशप्रते विचार्यते । स्कान्दे गणेशप्रतं प्रकृत्य,—

एकमासं द्विमासं वा षण्मासं वत्सरं तथा ।

अथवा गणनाथस्य प्रतं द्वादशवार्षिकं ॥

इति एकमाससमाख्यदिमाससमाख्यषण्माससमाख्यवर्षसमाख्यद्वा-
दशवर्षसमाख्येषु पञ्चसु पक्षेषु वर्षसमाख्यप्रत्यक्षस्य प्रतिमासं प्रति-
शुक्लचतुर्थीकर्त्तव्यत्वेन विहितत्वात्तदर्थमप्ये मलमामपाते चयोद्गमसु
मासेषु कार्यमेव । “चयोद्गमापाः समत्सरः” इति श्रुतेः । चयो-
द्गममात्मकत्वादपि वर्षस्य । ननु “षष्ठा तु दिवसैः” इति वचनेन
तद्गतं उत्तरमास एव कर्त्तव्यं न पूर्वभिन्नपीति चेत्, न ।

तादृशवाक्यानां मलमासस्य उत्तरमासशेषत्वप्रतिपादकत्वमिति माधवाचार्यैरुक्तत्वात् । “काम्यप्रतादिकर्मणां आरम्भसमाप्तिविषयत्वाच्च” इत्यग्रे । तत्र “असूर्या नाम ये मायाः” इति तत्रैव सिद्धितं । तथा मलमासे आरम्भसमाप्ती एव निषिद्धे । आरम्भसमाप्त्योर्मध्यपातित्यधिमासेऽप्यारम्भकर्मणोऽनुष्ठानस्य सिद्धान्तितत्वात् ।

यदि भाद्रमासेऽधिमासः, तदा शुद्धमासे प्रारम्भः, आरम्भे तु समापनस्य विहितत्वात् । भाद्रमासेऽधिमासपानेऽपि न कश्चित् विरोध इति, तद्वन्तं समस्तुरपचमाश्रित्य प्रवृत्तं चेत्समासेऽप्यनुष्ठेयमेवेति सिद्धं । नपेवं सति आश्विनमासेऽधिमासपातस्येत् दुर्गाग्रदुत्सवः कथं भवेदिति चेत् उच्यते । आरम्भस्य समाप्त्येत् इत्यादिवचनात् षोडशदिनात्मकः अरदुत्सवः कार्यः ।

षाड्मासात्मकत्वं कथमिति चेत् ? उच्यते । “वैजश्रुतादिकाः भाषाः” इति न्यायेन दर्शान्तमासपक्षे यो भाद्रपदस्य कृष्णपक्षः स एव पौर्णमास्यन्तमासपक्षे आश्विनकृष्णपक्षः, तत्र आश्विनमासात् पूर्वं कृष्णाष्टम्यादि दर्शान्तं दिनाष्टकं सम्यो मलमासः । शुद्धाश्विनमासशुक्लपक्षात्माष्टम्यन्तं दिनाष्टकं एवं मिलित्वा षाड्मासात्मकत्वं नवदिनादिषु पक्षसु पक्षेषु अग्रकृत्या कार्येषु आश्विनशुक्लप्रतिपदि एव समारम्भः कार्यः ।

नवाहपक्षाव्यवहृद्वैकाहकृपाः पक्षपचाः । तेषु पूर्वपूर्वाग्रकः परं परमेकं पक्षमेव कुर्यात् । एतत्पक्षे प्रजापतिः,—

उपाकर्म च इयं च कथं दुर्गात्सवं-तथा ।

उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वं तसिष्कलं भवेत् ॥

यथा षोडशाक्षपत्रे 'अक्षारम्भ महाष्टमीपर्यन्तं' इत्युक्तेषात्
कदाचित्तिथिविहङ्गो दिनाधिक्येऽपि न दोषः । तावन्मासाधिक्येऽपि
न काचित्त्वतिरिति सर्वं सुखं ।

अथ हरिश्चापदक्षिणायनयोः कारिके ।

यद्विष्णौ ग्रहिते प्रतादिगदितं याम्यायने चान्न तत्
कार्यं प्रारद्वाजपेय इतरत्कर्म प्रतीक्षासहं ।

नारीनूतनसंभ्रमो नवमयाग्राहं च गोदावरी,—

छानं नूतनचन्द्रवन्दनविधिः सर्वं परं पूर्ववत् ॥

प्राक्पश्चाच्छ्रयनाहुरेर्वितनुयाद्याम्यायनेकर्कट-

स्येऽर्कं तौलिगतेऽस्तिनेऽपि सद्भारक्षप्रवेशौ बुधः ।

उद्वाहं तनुयादसौ च निखिले याम्यायने चागती-

न्युयाणां नरसिंहमाहगिरिजादीनां प्रतिष्ठाविधिं ॥

विनायकप्रतादीनां च हरिश्चापदक्षिणायनयोरौक्तात्तयो-
रपि तेषां करणं । एवं प्रारद्वाजपेयस्यापि । एवमनन्यगतिकं
प्रतीक्षासहं कर्माणि तत्र कार्ये ।

प्रथमपर्वान्तरं कालविलम्बे बह्वतरदोषस्य बह्व्यमाश्रयादनधोरपि
नारीनूतनसंभ्रमः कार्यः । गथाग्राहं प्रेतपक्षकलाधिक्योक्तेरग्राह-
कालेऽपि प्रतिप्रसववचनस्योक्तेस्तु कार्यमेव ।

गोदावरीछानस्य सिंहदृश्यतावेव विहितत्वात्तत्कार्यं । दम्पत्यो-
र्नवचन्द्रवन्दनस्य विवाहानन्तरमेव विहितत्वात्समाचाराद्यं तदपि
कार्यं । अन्यत्सर्वं मसमाख्यदोषं । भाविवचनान्यथुक्तानि । नित्य-
नैमित्तिकसर्वनिषेधस्य हरिश्चापदक्षिणायनयोरौक्ताग्निकेऽपि

आवणे मृत्युलाभश्च हानिर्भाद्रपदे तथा ।

पत्नीनाशस्तथाश्विने कार्तिके सुदुर्जनानि च ।

मार्गशीर्षे भवेद्भक्तं पौषे तत्पुष्करतो भयं ॥

इत्यादिमास्यवचनादयाम्नायनानाहरवद्धरिशयनस्याप्यनादरेण
आवणकार्तिकयोर्गृहारम्भप्रवेशप्रसक्तौ “आदित्ये यूपकर्त्तिकिय^(१)-
मिथुनघटालिखिते” इति ज्योतिर्वचनेन सौरमानेनैव गृहारम्भ-
प्रवेशयोः सिद्धान्तितत्वात् हरिशयनात् पूर्वं कर्कटमासे पतिते
तथा हरिशयनोत्तरं तुलामासे स्थिते गृहारम्भप्रवेशौ कार्यौ ।
न जातु हरिशयनमध्ये । एवं च मास्यादिवचनस्य सावकाशत्वे
किमिति निषेधोत्पन्नं कार्यमिति सम्यदायविदः । दक्षिणमासस्य
दक्षिणायनान्तर्गतत्वेऽपि मास्योक्तवचनेनैव गृहारम्भप्रवेशकरणं ।
विवाहविषये ज्योतिःशास्त्रे,—

वात्स्यो वर्षमनोजमिच्छति तथारैभ्योऽयनं चोत्तरम्,

स्त्रीनामानमृतं विहाय मुनयो मास्यश्रिया जगुः ।

चैवं प्रोक्ष्य पराशरस्त्वकथयत् पौषं च दौर्भाग्यदम्,

आषाढादिचतुष्टयं न शुभं कैश्चित्प्रदिष्टं द्विजैः ॥

आषाढे धनधान्यभोगरहिता, नष्टप्रजा आवणे,

वेश्मा भाद्रपदेऽश्विने च मरणं, भोगार्थिता कार्तिके ।

पौषे प्रेमवती वियोगवञ्जला चैवे मदोन्मादिनी,

शेषेष्वेव विवाहिता सुतवती नारी समृद्धा भवेत् ॥

स्त्रीनामानं स्त्रीलिङ्गमित्यर्थः । तथाच वर्षाः शरदिति चतु-
दशं, इति कर्कटादिघौरमासचतुष्टयं वक्ष्ये इत्यर्थः ।

आषाढादिवज्रमीहावापादः कैयदित्यते ।

माषदथादिवधो दृष्टा मार्गशं मन्वपापरे ॥

अस्यार्थः । आषाढादिचतुष्टयमित्यत्र आषाढः आदिर्येषां ते
आषाढादयस्तेषां चतुष्टयमित्येतदुत्पत्तिविज्ञानो वज्रमीहिः । तथाच
आषाढादिषु न विवाहः कार्यः, आषाढे तु कार्यं एवेत्यर्थः । एवं
दक्षिणायनमनादृत्य दृष्टिके विवाहममाचारः बन्धुतः । “घौरमासो
विवाहादौ” इत्युक्तेराषाढादिग्रन्थानां मिथुनादिपरत्वमेव । अगति-
कार्णां सूतकाद्यमौच्यहणखानादिनवस्त्रीष्वग्नेनुवन्दापनादीनां
दक्षिणायनमासपक्षेऽपि करणं । मासभैरवादीनां च प्रतिष्ठादि-
ष्वन्यं अयमप्रकरणे लिखितं ।

अथ गुवांदित्ये कारिका ।

जीवेऽप्यस्तमितेऽध्वरादिकरणं ग्रस्तं प्रतिष्ठाप्रत-
घौरौदाहस्यप्रवेशसदनारम्भा विवर्ज्या हि यद् ।
गुवांदित्य उग्रान्ति सप्तकरणादीन्त्यत्र तारुण्यवान्,
जीवस्येदुदितोऽपवायतरुणः त्याग्ये विवाहप्रते ॥

प्रतामन्दः—

गुरावस्तं गते वज्र्याः प्रतिष्ठोदाहसेखलाः ।
महारम्भप्रवेशौ च चूडेतीव्रं षडेव ॥
अन्नाधेयादिकं सर्वं गुरावस्तं गतेऽपि च ।
सुर्वीततन्निषेधोक्तेरभावादिति निश्चितं ॥

रविस्तराग्निं संत्यज्य उदितः स्वाद्युवा गृहः ।
 रविराग्निममेतोऽपि कदाचिदुदितो युवा ॥
 गुरावयुवति त्याज्यं विवाहं प्राह चाग्निराः ।
 अन्ये तु व्रतमुदाहं त्याज्यमाहुर्मनीषिणः ॥
 गुरुणा संयुते सूर्ये शुके चासुसुपागते ।
 अश्वौन्यदिवसे प्राप्ते व्रतोदाहौ विवर्जयेत् ॥
 वाले नवदिनं प्रोक्तं दृष्ट्वे चेव चतुर्दश ।
 वाल्यं दृष्ट्विं गते जीवे शुभकर्म विवर्जयेत् ॥

“गुर्वादित्ये गुरुदयेऽपि कार्यं गृहादि इति गम्यते” इति
 निबन्धकृतः ॥

अथ सिंहदृश्यतौ ।

कुर्षात्सिंहदृश्यतावपि गयाश्राद्धं च गोदावरी-
 स्नानं पुंसवनादिकाञ्चकवसान्तानि स्वकालेषु चेत् ।
 षट्पञ्चात्यधिकागतिपक्षकाद्यालभयोगांस्तथा
 नव्यस्त्रीगमनं च सोमयजनाङ्गाधानसोमाध्वरात् ।

अथ शुक्रास्तमये ।

सन्ध्यास्तुतवास्तवाहुँकवशासष्टः कविः प्रोच्यते-
 ऽन्याधानाद्यखिलं हि वर्ज्यमुदितं तत्राधिमासे यथा ।
 एकसेदुदितो युवा दितिपुताचार्यामराचार्ययो-
 रुदाहं प्रविधाय सर्वमितरत्कर्त्तव्यमेके जगुः ॥

“न त्याज्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे ॥ दृश्यतौ” इति गयाश्राद्ध
 कार्यं । तत्काल एव गोदावरीस्नानस्य कर्त्तव्यत्वात् सुतरां तत्-

करणं । पुंसवगघीमन्तोऽयमजातकर्मनामकरणनिष्कामणाप्रप्राप्तानां
संस्कारपट्टमर्षां कालस्थ निवतन्वात्तेषां करणं । निषेधवाक्येषु
चूडादीनामेवोक्ताश्च, नेवर्त्तं विहितकालेऽप्यनुष्ठेयः, उल्लस्य काला-
न्तरे तत्करणप्रसक्तौ विंशत्युत्पत्तौ तानि सर्वयानुष्ठेयानि । तच्च
तिथिनक्षत्रशुद्धिवत् कालशुद्धेरपि अपेक्षणीयत्वात् ॥

तथाच कालप्रतीक्षासहकर्मणा अगतिकानां प्रेतहत्याघोरैषादीनां
ग्रहणाद्यलभयोगविहितकर्मणां च करणं । दीपातिशयश्रवणाद्य-
स्त्रीगमनमपि कार्यं "न चतुं न कालं वृच्छेत्" इति श्रुतेः ।
घोमघागे अशुद्धकालस्यानिविद्धत्वात् आचाराच्च घोमः कार्यः ।
तथाच तद्गङ्गाधानस्य सुतरां करणं । "यागकरणनिषेधोक्तिस्तु
भूतिपुत्राभिचारादिकाम्यथागपरा" इति याज्ञिकाः । तच्च निषेध-
वचनानि, शौमकः,—

द्यानं तीर्थगतिप्रतपुत्रमहादानप्रतिष्ठादिकं ।

विंशत्ये विप्रुधार्षिते न शुभदं कर्तुंस्तथा सूर्यगे ॥

सूर्यगे तुर्न्वादित्य इत्यर्थः । प्राप्तातपः,—

माघ एव यदा माघी विंशे चैव यदा शुद्धः ।

मत्तं चौरं तथोदाहं ग्रहकर्म विवर्जयेत् ॥

प्रतामन्दः,—

माघे ॥ माघी यदि पौर्णमासी,

तस्यां विधीं विंशगते च जीवे ।

नोदाहकर्माच्च च कामरूपे,

समाचरेद्याम्यदित्रि प्रशस्तम् ॥

माघे न यदि माघी स्यान्महामाघः स उच्यते ।

यज्ञोदाहौ न कुर्वीत यावत् सिंहगतो गुरुः ॥

महामाघी विनैवाह माण्डव्यः सिंहमे गुरौ ।

विवाहवर्जं कर्माणि कुर्यादिति वचः श्रुणु ॥

श्रुतिषेधव्रतचूडानवसहयज्ञप्रतिष्ठायाः ।

रविभवनस्थे जीवे कार्या वर्ज्या विवाहस्तु ॥

तत्सर्वं दाक्षिणात्यविषयं । अतएव राजभार्तृण्डे,—

यावां चूडां विवाहं श्रुतिविवरविधिं यागसश्रुप्रवेशौ,

प्रासादोद्यानहर्म्यामरनरभवनारम्भविद्याप्रदानं ।

मौञ्जीवन्धं प्रतिष्ठां मणिरदकनकाधारणं कुर्वते ये,

मृत्युस्तेषां हरिष्ये गुरुदिनकरयोरेकराग्निस्थधोश्च ॥

गुरौ हरिष्ये न विवाहमाहुर्हारीतगर्गप्रमुखा मुनीन्द्राः ।

यदा न माघी मघसंगता स्यात्तदा तु कन्योदहनं वदन्ति ॥

मघामृचं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् ।

विवाहस्तत्र कर्त्तव्यो मुनिभिः परिकीर्तितः ॥

कल्पतरौ देवीपुराणे,—

सिंहसंस्थं गुरुं शुक्लं सवारम्भेण वर्जयेत् ।

प्रारम्भं न च सिध्येत महामयकरं भवेत् ॥

पुत्रभ्रातृकलत्राणि हन्यात्प्रीतिं न संग्रहः ।

कारको म्रजति नाशं सन्तानं चौर्यतेऽचिरात् ॥

देवारामतडागेषु प्रपोद्यान्यष्टेषु च ।

सिंहसं मकरसं च गुरुं यज्ञेन वर्जयेत् ॥

इत्यादि नामाविरुद्धाक्षौः सिंहरुदस्यतौ विवाहोपनयनादि-
कर्मकरणमन्त्रेहे शुवादित्य इत्यादिपूर्वोदात्तलोक्तियत्वात् देशाचार-
सावदादौ विचिन्त्य इति सिद्धान्तितत्वात् अपिवा कारणा-
सङ्घे प्रयुक्तानि प्रतीयन्निति जैमिनीयव्यायाच्च विवाहोपनयन-
नवतीर्थयात्रादिकं सर्वथा न कार्यं इति सिद्धान्तः । अस्मद्देशा-
चारस्तु तथैव दृश्यते ॥ राजमार्तण्डे,—

भवेत् सन्ध्यागतः पद्यादक्षमेति दिनप्रथमं ।

दिनानि पञ्च पूर्वेण सर्वकर्म^(१) विवर्जयेत् ॥

वास्तो दिनचतुष्कं स्याद्दृष्टः पञ्चाहमिष्यते ।

अहं सन्ध्यागतः शुक्रस्त्रिधाषेवं विवर्जयेत् ॥

तथाच सन्ध्यास्तमितमवाप्तलङ्घनेषु चतुर्षु शुक्रस्य नष्टत्वं । तच्च
सर्वकर्मवर्जनं । दृष्टव्यमिति,—

वाखे वा यदि वा दृष्टे शुके चास्तमुपागते ।

मलमास इवेतामि वर्जयेद्देवदर्शनं ॥

मलमासदृष्टान्तोपादानामलमासे यावच्चिपिदुः, तावत् सर्व-
मिह निषिध्यते । सकलकाम्यान्पि वर्ज्याणि । तथा,—

अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः क्षुर्नष्टभार्गवे ।

मलमासेऽप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥

तत्र विचारान्तरमाह शतानन्दः,—

शुभभार्गवयोरेको यदि स्यादुदितो युवा ।

विवाहवर्जमन्यानि क्षुर्यादित्याह चाङ्गिराः ॥

प्रध्वविद्वान्ते,—

रविणासन्तिरन्येषां यद्वाणामस्त उच्यते ।

अर्वागूर्द्धमधस्तात्स्यात् मौञ्जवार्द्धकशैशवाः ॥

ज्योतिःसागरे,—

तथा मत्स्योक्षुचे मासि सुराचार्यैऽतिचारगे ।

वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागौरितास्यजेत् ॥

शतानन्दसंग्रहे,—

कुजशुक्रबुधाकांक्षां फलं वक्रातिचारगं ।

बृहस्पतेस्तु तन्नास्ति पूर्वराशिगतं फलं ॥

तथा,— सत्यं विवाहयज्ञादिविषयं वचनं न तत् ।

किन्तु नष्टहतावाप्तौ मनोरथवचः शुणु ॥

यथाचारं गताः सर्वे यथाः स्युः सफलप्रदाः ।

नष्टप्राप्तौ तु फलदः पूर्वराशिगतो गुरुः ॥ इति ।

अथ जन्ममरणाद्यग्नौचविचारः ।

तथादावस्तत्कृतशुद्धिचारकारिका लिखित्वा साच्चिवचनामि
लेख्यानि ।

वाह्यं चाभ्यन्तरं च द्विविधमिति मतं कर्त्तव्यं तद् वाह्यम् ।

देहे स्यात्तद्दिनेऽपीत्युभयविधमिदं ज्ञातिजन्मादिजन्यम् ॥

काश्चछानापनोद्यं यदवधि विदितौ जन्ममृत्युं तथाद्यम् ।

प्रेषाहैः सर्ववर्णेष्वपि सगतिं यतां यच्च कुचाप्यग्नौचम् ॥

कर्त्तव्यं द्विविधं, वाह्याभ्यन्तरभेदात् । तथाच श्रैवणः,—

अग्नौचं द्विविधं प्रोक्तं वाह्यं चाभ्यन्तरं तथा । इति ।

आत्मन्तरं कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तापनोद्यमघलघणं यन्मगौरवमथा
तत्रात्र विचार्यते । वाङ्ममपि द्विविधं, शरीरस्य कर्मानर्जितरूप-
मेकं । अग्नौचिह्नत्वाग्रयद्रव्यस्यापीति । इदं च वाङ्माग्नौचं जन्म-
मरणादिना जायते, स्त्रीर्षा चतुप्रसवादिना च । तच्च वक्ष्यमाण-
काकविशेषेण ज्ञानेन चापमच्छति ।

कास्तोऽग्निकर्मं घृहायुर्मनोज्ञानं तपो जलम् ।

पञ्चाभापो निराहारः सर्वेऽग्नौ यद्विद्येतवः ॥

“वर्मणोजलम्” इति कास्तौ द्वावादिदिति विज्ञानेश्वरः ।

देवज्ञः,—जनने मरणे नित्यमग्नौचमनुभावति ।

सपिण्डान् पितृवन्मूढं यत्र कचन तिष्ठति ॥

पितृवन्भवः (समानोदकाः) यत्र कचनेति एकमृष्टे अन्य-
थापि वेत्यर्थः । जननं मरणं च ज्ञातमेवाग्नौचमिति । तस्मादि-
द्वादिदवात् विज्ञानेन यत्र तत्र च अग्निद्विदैरेव यद्विभवति ॥

तथावादित्यपुराणे,—

अपि दाह्यहीनोद्य सृतके मृतकेऽपि वा ।

अविज्ञानेन दोषः स्वात् आह्लादिषु कथञ्चन ॥

कौर्म,— द्वाभारगतं शुक्ला सृतकं ज्ञानेन च ।

तावदप्रयतो मर्त्यो यावच्छेषं समाप्यते ॥

दृष्टस्मृतिरपि,—

अन्यदेशमृतं ज्ञातं शुक्ला पुत्रस्य जन्म च ।

अनिर्गते दशाहे तु त्रेधाहोभिर्विशुध्यति ॥

यापिद्वौ तद्दशाहं विदिनमपि समानोदकलेऽपि यावत्,

ज्ञानं स्याज्जन्मनाक्षोरपि भवति समानोदकत्वं हि तावत् ।
 तुर्योद्या लेपभाजो जनकप्रभृतयः पिण्डभाजोऽपि पिण्डोत्-
 कृष्टा स्यात् सप्तमयेत्यपि भवति सपिण्डत्वमासप्तमं तत् ॥
 जीवः सप्तदशान्तास्त्रिगदति पुरुषान् व्याप्य चैकोदकत्व-
 मज्ञाने जन्मनाक्षोरपि भवति तदभ्यन्तरे तन्निवृत्तिः ।
 एवं सत्येव यस्मान्मनुष्यजनसुराणार्यवाचौ विरुद्धे,
 न स्यातां तत् सुधीया विदधत सुविचार्यैव जीवस्य पचम् ॥

दृष्टव्यतिः,—

दशाक्षे न सपिण्डास्तु श्रुध्यन्ति मृतसूतके ।
 चिरान्तेण सकुल्यास्तु स्नात्वा श्रुध्यन्ति गोचराः ॥
 सपिण्डाश्च मास्ये,—

लेपभाजस्तुर्योद्याः पिचाक्षाः पिण्डभागिनः ।
 पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषं ॥

मनुः,— सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
 समानोदकभावस्य जन्मनाक्षोरवेदने ॥

एतद्वाक्याने मेधातिथिः । “स्वप्रपितामहस्य यः प्रपितामहः
 तदन्वये यावन्तः सप्तमास्ते तस्य सपिण्डा” इति ।
 समानोदकभावस्य निवर्तताचतुर्दशात् ।

इति दृष्टव्यतिवचनं ।

मन्वर्षविपरीता तु या सतिः सा न शस्यते ॥

इति स्ववचनविरोधादेव नादरणीयमिति केचित् । वस्तुतस्तु
 चतुर्दशपुरुषादूर्ध्वं जन्मनामज्ञानेऽपि न समानोदकभावः । चतुर्दश-

पुरुषमध्ये अन्धनाद्योरज्ञाने मनुष्यवचनस्य भावकाशत्वाद् दृश्यति-
वचनस्य निरवकाशत्वेन बलवत्तम् ।

तत्रास्मत्पक्षे षपिण्डसमानोदकयोः पौर्वापर्यविषयांसो निवन्ध-
शौकयोः ।

एकाग्रेरेष्यमग्रेरपि मरणदिनावधौच्यं चाग्रे,
दांष्टोर्द्धं दैवतयेद्दहनमपि क्षतं सौकिनेनाग्निनास्य ।
नास्त्यथाशौचमेतत्तनयकुलभुवां किन्तु दाहो यदाग्नः,
श्रौतेनाग्निना चात्तद्वधि गदितं पर्षदाहेऽस्य तद्वत् ॥
श्रौताग्निमतो दाहान् पूर्वं ज्ञातीनां पुत्रस्य च अशौचाभावः ।
अनग्निमत उत्क्रान्तोः साग्रेः संस्कारकर्मणः ।
श्रद्धिः संषयमं दाहान्मृताहस्य यथातिथिः ॥

इत्यङ्गिरः स्मृतेः ।

जातुकर्णः,— एकाग्रेर्मरणादूर्ध्वमशौचं आहुमेव च ।

यस्य तु षयमग्नीनां तस्योर्द्धं दाहकर्मणः ॥

ऊर्द्धं विपत्त्याद्यच्छ्राद्धं मृताहस्येव तद्ववेत् ।

अधस्तात् कारयेद्दाहादाहिताग्नेर्दिग्बन्धनः ॥

अतएव विद्वानेश्वराः “आहिताग्नी पितरि देशान्तरमृते पुत्रा-
दीनामर्वाक् संस्कारात् सन्ध्योपासनादीनां कर्मणां लोपो नास्ति”
इति लिखितवन्तः । तथा आहिताग्नेर्देवासौकिकाग्निना दांष्टेऽपि
पश्चात् श्रौताग्निना यदास्तिदाहः ततःप्रसृत्येवाशौचं, तत्पूर्वमशौचं
नास्ति, एवं निर्णयति माग्निने पितरि मृते पुत्रस्य दाहादूर्ध्वं
अशौचं, ज्ञातीनां मरणादूर्ध्वमिति श्रद्धिगुणकारयवस्था निरस्येव ।

अस्यभावे पर्णनरदाहस्य उक्तत्वात्तदाहेऽपि ततःप्रभृत्येवाग्नौचं ।

तथाच कन्दोगपरिशिष्टे,—

विदेशस्यस्य मरणे अस्थीन्यभ्यज्य सर्पिषा ।

दाहयेदूर्णयाच्छाद्य पाचन्यामादि पूर्ववत् ॥

अस्थ्यामंलाभे पर्णानि शकनान्यूर्णयाहता ।

दाहयेदस्त्रिमंथ्यानि ततःप्रभृति सूतकम् ॥

आहता परिपास्या, सूतकं अग्नौचम् ।

दम्पत्योराहिताग्न्योरपि मति तु वितानाग्निनैकस्य दाहे,

पद्यादम्यस्य मृत्यामरणिजनिसत्ताप्यग्निना लौकिकेन ।

दाहेऽग्नौचं न दाहावधि भवति परं मृत्युघसावधि स्यात्,—

श्रीताधामस्य मध्ये यदि भवति मृतिर्भृत्युघसावधि स्यात् ।

दम्पत्योः पूर्वमृतस्य श्रीताग्निना दाहे पद्यामृतस्य वक्ष्यमाणोक्त्या लौकिकारणिजन्येनाप्यग्निना दाहे मरणदिनावध्येवाग्नौचम् । पद्या-
मृतस्येति वक्ष्यते लौकिकाग्निनेत्युक्तेराहिताग्निनाभावात् । तथाचा-
दित्यपुराणे,—

आहिताग्न्योऽमु दम्पत्यो यंस्तादौ मियते भुवि ।

तस्य देहः सपिण्डेभ्यु दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ॥

पद्यामृतस्य देहस्य दग्धव्यो लौकिकाग्निना ।

अनाहिताग्ने र्देहस्य दाह्यो मृच्छाग्निना दिग्भैः ॥

तदभावे पलाशोत्थैः पचैः कार्यः पुमानपि ।

अतैस्त्रिभिः तथा पद्या शरपचैर्विधानतः ॥

वेष्टितयन्त्रया पद्यात्तृणभारस्य दमंणा ।

ऊर्णासूत्रेण संवेद्य प्रलेप्तव्यस्तया यवैः ॥

अपिण्डैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च दृष्याग्निना ।

यसौ स्रगाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स्ववान्धवैः ॥

दृष्याग्निः (लौकिकाग्निः) एवं च सति आहिताग्नेरित्यत्र निष्ठान्ते आहिताग्निपदे साङ्गप्रधानक्रियोपरमप्रतीतेराहिताग्निधर्माः साङ्ग-
प्रधानाभिनिवृत्त्यन्तरमेव । तथा च संज्ञाने कर्मसंस्काराणां तदर्थ-
त्वादिति जैमिनिना यक्षमाध्यायवृत्तीयपादे क्रप्रत्ययाकस्य क्रियोप-
रमप्रतीतेरेव सिद्धान्तता । एवं च आधानमध्ये यत्रमानमरणे ना-
हिताग्नित्वविधिरिति मरणदिनावधेवाशौचम् ।

आशौचे कर्मणां नो भवति किल निषेधान्नयो येन कृत्वा,

तस्मिन् सन्ध्यादिके स्यादपि विहितनिषिद्धतयोगादिकल्पः ।

किन्तु स्यात् पर्युदाससुदिदमभिहितं सम्भवत्यप्य च दृश्य,

सन्ध्यादि स्यादुपास्यं भवति हि तदशौचादभिषेखहःसु ॥

तथाशौचे कर्मनिषेधविचारः ।

तत्र कात्यायनः,—

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।

इत्यादिषु अशौचे कर्मणां निषेधः, येन विहितप्रतिषेधे विकल्पः

स्यात् । किन्तु पर्युदासः । यत्सन्ध्यादिकमुपास्यं, तदन्यथाशौच-

दिनेभ्य इति । तथा च विष्णुपुराणे,—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेयते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविश्वमातुरभीतितः ॥ इति ।

विश्वसौ (मयं विनायाकुलता) अत्र निवन्धकृतः जननमरणा-
शौच एत पर्युदासः सन्ध्याया अकरणत्प्रतिपादकवह्नित्यव-

णात् । विभ्रमातुरभयेषु सति सन्धवे कार्य्यतैव । असन्धवे त्वकरणे-
ऽपि न दोष इति तात्पर्य्यम् ।

सन्ध्या स्नानाग्निहोमः श्रुतिपठनमुखाः पञ्चयज्ञाश्च दाना-
दाने स्नानं च कर्म चिविधमहिमस्त्वंकमस्नानदाने ।
दर्शश्चाद्धादि पितृभ्यं न भवति तु भवेज्ज्ञातकर्मापि यथाह-
क्षाद्युक्तं प्रेतकर्मादशमदिनमथ स्नानमुख्यं यथे च ॥

यद्दो(यद्दण्ड) । अग्नौचे केषाञ्चित् कर्मणां लोप एव, केषाञ्चि-
त्तन्मध्येऽपि करणं । केषाञ्चित्तदनन्तरमेव करणमिति व्यवस्था
क्रियते ।

अथ जावालिः,— सन्ध्यापञ्चमहायज्ञा नैत्यकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये ह्यपयेनेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥ इति ।

ननु सन्ध्याया अग्नौचेऽप्यपरित्यागः, पुस्तस्य आह,—

सन्ध्यामिष्टं चहं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

॥ त्यजेत् सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधोगतिम् ॥

इत्यत्र विरोधाभावः, कथमिति चेत् ? उच्यते, पुस्तस्यवच-
नस्य मानसिकसन्ध्याकरणे तात्पर्य्यम्, न तु वाचात्
सन्ध्याकरणे ।

मृतके सूतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।

मगमोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः ॥

इति वचनान्तरात्, अत्रलिप्रक्षेपमात्रस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । नैत्य-
कशब्देन आवश्यककर्त्तव्यनैमित्तिकानामपि संग्रहः । अनारम्भका-
न्यानां तु सर्वत्र सर्वथा निवृत्तिः । तथा च कालिदासचरितम् ॥

“स्नानं च कर्म त्रिधा त्याज्यं” इति । त्रिधा (नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च) रविशंकान्निष्ठानादिकं नैमित्तिकत्वादर्थम् ।

न च नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्यो हि कथञ्चन ।

इति वाक्यस्य प्रामाण्ये सूतिकादिमध्यपतितजातकर्मसञ्चयना-
दिविषयत्वमिति सर्वनिवन्महतः ।

धर्मशङ्कौ,— दाहं प्रतिपद्यो होमः स्नाध्यायः पिष्टकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमशौचे विगिरर्त्तते ॥

तेन दर्शष्टिकादिआहुतां पिष्टकर्मत्वाच्चित्तिः । होमोऽत्र
स्मार्त्तः, औतस्नायभातुष्ठेयत्वात् । तथा च पारस्करः, “नित्यानि
विनिवर्त्तेरन् वैतानवर्जे” इति ।

मार्कण्डेयः,— षष्ठेऽङ्गि रात्रिषागन्तु जन्मदानास्य कारयेत् ।

रक्षणीया तदा षष्ठी निशां तत्र विधेयतः ॥

जन्मदानां षोडशमाहृणां षष्ठी षष्ठी देवो निशां निशां व्याप्य
अत्यन्तसंधोगे द्वितीया ।

प्रजापतिः,— एवं प्रेतक्रियायान्तु पूर्वाशौचं न बाधकम् ।

स्मृत्यन्तरे,— षष्ठे प्रावमाशौचं विमुक्तौ सूतकं स्मृतम् ।

एवं षष्ठमुक्तेरपि स्नाननिमित्तत्वम् । अतएव चिन्नपुराणे,—

चन्द्रसूर्यपक्षे स्नायात् सूतके स्मृतकेऽपि वा ।

अस्नायी स्मृत्युमाप्नोति स्नायी पापं न विन्दति ॥

तद्विहितयाहुदानादिकमप्यत्र कार्यम् । तथा च तत्रैव,—

सूतके स्मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।

तावत्कालं भवेच्छुद्धिर्यावन्नुक्तिर्न दृश्यते ॥

अथ यत् शुद्धाभिधानं तद्दानश्राद्धार्थमेव, पूर्वेण स्नानस्य प्राप्तेः ।
यत्तु,—सूतके सूतके चैव न दोषो राड्दर्शने ।

स्नानमात्रं च कर्त्तव्यं श्राद्धदानविवर्जितम् ॥

इति गौडदेशीयसम्बत्सरधृतवाक्यम् । तत्र मूलं न दृश्यते ।

श्राद्धे चैपचित्तैकादशदिनविहिते चाब्धिकं मासिकान्यु,
नाब्दोत्पन्नं सपिण्डीकृतिरपि न भवेदूनपाण्मासिकं च ।

प्रेतसाधोस्त्रिपक्षाभिहितमपि भवेद्योजनं नो निरग्नेः,

किन्तु श्राद्धान्यगौच्यपगमदिवसे तान्यवश्यं भवेयुः ॥

योजनं सपिण्डीकरणं ।

स्मृतिः,—मासिकार्थं तु संप्राप्ते कदापि न्यृतसूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शं वापि मनीषिणः ॥

मासिकार्थं मासिकाभिधेये कर्मणीत्यर्थः । तथा च एकाद-
शाहश्राद्धस्य जनमासिकमज्ञत्वात् चैपचित्तश्राद्धस्य सार्द्धमासिकत्वात्
जनपाण्मासिकोनसाम्बत्सरिकयोः पाण्मासिकमज्ञत्वात् सपिण्डीकर-
णस्य द्वादशमासे विहितत्वाच्च एकादशाहचैपचित्तोनपाण्मासिकोन-
साम्बत्सरिकसपिण्डीकरणानि मासिकश्राद्धवदगौचानन्तरदिवसे
कार्याणीत्यर्थः । अथ यत् “दर्शं” इति पक्षान्तरं । तद्गौचान्त-
दिने विधे सतीति बोध्यम् । “एकादशे नवश्राद्धे” इति वक्ष्यमा-
णोक्तेः एकादशाहश्राद्धप्रस्तावे तस्य जनमासिकमज्ञत्वं वक्तव्यम् ।
नन्वेवं सति,—

आद्यश्राद्धमशुद्धोऽपि कुयादेकादशेऽहनि ।

कर्तुं शाल्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥

(१) प्रेतसाधोश्च इत्यादि ।

इति प्रज्ञवचनस्य का गतिरिति चेदुच्यते, अत्र केचित् विज्ञानेशरोत्तिष्ठितमपि तदभिप्रायमुच्येत् द्वादशाक्षरौचित्यविद्यादिपरतया समादधते । तत्र सम्यगिति प्रतीमः । तथा-ग्रौचापगम इति विष्णुना सर्वसाधारणेन एकादशाक्षराद्धम-ग्रौचापगम एवोक्तम् ।

मास्येपि,—तत एकादशाक्षरे तु विज्ञानेकादशैव तु ।

अथादिः सूतकान्ते तु भोजयेद्युतोविज्ञान् ॥

इति अन्नादीनामग्रौचान्त एकादशाक्षरस्यमुक्तम् । अतएव कल्पतत्कारैर्मतेऽहनि तु कर्त्तव्यमिति याज्ञवल्कीयवचने एकादशाक्षरपदमग्रौचान्तोपलक्ष्यमिति आख्यातम् ।

रात्रां तु दशमः पिण्डो द्वादशेऽहनि दीयते ।

वैश्वस्य पञ्चदशमे श्रेयस्य दशमस्तथा ॥

शुक्लस्य दशमः पिण्डो मासे पूर्वे च दीयते ।

इत्यादि पुराणोक्तौ पूरकपिण्डदानस्य अन्नादीनां द्वादशदिनादिपूक्तत्वात् पूर्वमुत्तरचोदशाधिकाराभावात् । अतएवात्राभि-
युक्ता आद्यं माहं अष्टादशेऽपीत्युक्तेः कल्पतत्कारादिभिरना-
दृतत्वेन अननुष्ठानलक्षणमग्रामाद्यं इत्याहुः । अतएव पर्वदाहादि-
प्रयुक्तव्याहाग्रौचादौ अग्रौचान्तदिन एव एकादशाक्षराद्धममाधारः
यज्ञश्च्यते । न त्रैकादशाक्षरपर्वन्तापचेति कामधेनुकारः । अतएव
आद्यमाहुमिति संज्ञा नाद्याष्वस्य सर्ववर्णोत्तमत्वादधिकेन व्यपदेशा-
भवन्तीति न्यायादेकादशोक्तिरिति मिदं । यदि आद्यं माहुमिति
शङ्कोक्तेः कालादर्शकारादृतत्वेन ग्रामाद्यमङ्गीकार्यम्, तर्हि तद्देवी-

यानां वैकल्पिकं तदिति बोध्यं नवसहस्रश्रौयानाम् । एवं निरग्नि-
पुत्रेण साग्निकस्य पितुः त्रिपचे भूषिणीकरणं कार्यमिति यद्वक्ष्यते
तदप्यश्रौचान्त एव कार्यम् । “द्विषे पितृणां आद्वे” इत्यव्ययशृङ्गोक्ते
मार्सिकार्थ इत्युक्तौ, संयुक्तौलाच ।

असृग्मसृग्मनोक्ताश्रवणमिव सदा स्नानमवाप्यमन्त्रम् ।

प्राणाहुतयः समन्ताः परमिह तदपोश्चानुगमं समन्त्रम् ॥

सावित्र्याः प्राण्य गौराञ्जलिमिह च परिकल्प्य सन्धाननिषेधे ।

सूर्यं वन्देत् कर्मयदय भगवतो वन्दनादौनि न शुः ॥

स्मृतिः,— सूतके मन्त्रवत्कर्म स्मार्त्तं नैवं समाचरेत् ।

अपोश्चानुगमं सुक्ता तथाप्राणाहुतौरपि ॥

एवं च प्रातःस्नानं मन्त्ररहितं कार्यम् । विष्णुचण्डालादि-
स्पर्शविहितस्नानस्य शौचेऽप्यमन्त्रकलात्सुतरामवाप्यमन्त्रकलम् ।

ननु,— अस्नाताशौ मलं भुङ्क्ते अजपौ पूयभोक्षितम् ।

अङ्गत्वा च कृमीन् भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् ॥

इति जावास्तिवचनात् । भोजननिमित्तबोर्जपस्नानयोरशौचे
ऽपि कार्यत्वमिति चेत्, न । नैमित्तिकानामप्यत्र निषिद्धत्वात् ।

अथवा एतदाक्षय्याशौचेतरदिनेषु मावकाशत्वेन सर्वकर्मत्याग-
स्मृतेर्निरवकाशत्वेन वलवत्त्वात् तदाक्षय्यकदेशोक्तस्मार्त्तदोषमदानयो-

रपि कार्यत्वपाताच्च । मन्त्रच नैमित्तिकस्य निषेधे चण्डालाद्यसृग्म-
स्पर्शनिमित्तस्नानस्य नैमित्तिकत्वादकरणं प्रमज्जेत इति चेत्, न ।

अन्निविषये न मुहूर्तमप्रयतः स्यादित्यापस्तम्बोक्तेर्निषेधपरिपालन-
रूपेण शौचस्य कार्यत्वं न तु नैमित्तिकत्वात् ।

सन्धानिषेधे पैठौनमि,—“सावित्र्याऽञ्चलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं
कृत्वा सूर्यं नमः कुर्यात् एतावत् कार्यं” इति । तस्मात् सर्वथा
जपो न कार्यः । जपस्य किञ्चित्करणमिति केचिद्वदन्ति, तन्न
चाह । वाचनिकेऽर्थे शङ्काया अनुचितत्वात् । किञ्च “पूर्वां सन्ध्यां
*जपंस्मिष्टेत्” इत्यादिना अञ्चलिप्रक्षेपजपयोः सन्ध्यायां प्राधान्या-
त्तन्निषेधस्य निरवकाशत्वं स्यादिति सङ्केपः । वाराहे दार्दिग्रदप-
राधमन्त्रे,— “उष्णिष्टे चैव वा श्रौचे भगवद्वन्दनादिकम्” इति
गणनात् भगवद्वन्दनादिकं न कार्यम् । उष्णिष्टे क्षेपाद्यश्रौचे ।
अश्रौचे सूतकाद्यश्रौचे ।

प्रारौरं स्याद्व्रततोऽं निखिलनियमनं कार्तिकादिब्रतेषु,
प्रारब्धेष्वेव देवापचितिवितरणे किन्तु वाच्येविधेये ।
यदाघान्तेषु कार्यं यजमवितरणे पञ्चगव्याग्रनान्ते,
तद्व्याघार्यस्यरेषु रजसि परमुपोष्यादसौषान्त राक्षीः ॥

लिङ्गपुराणे,—

प्रारब्धे तु व्रते यथादशौचं यदि जायते ।
प्रारौरनियमः कार्यः पूजादानविवर्जितः ॥
अश्रौचान्ते ततः खाला पञ्चगव्यहृताग्रमः ।
देवं पूर्वोक्तविधिना^(१) दक्षिणां दापयेत्तदा ॥
भवेद्भस्त्रस्त्रा नारौ यद्येवं व्रतवामरे ।
भवितव्यं तदाप्येवं प्रारौरक्लेशयुक्तया ॥
यस्मिन् दिने भवेच्छुद्धा विधिं तस्य समाचरेत् ।

(१) संपूज्य विधिना ।

व्रतस्य राजशार्दूलं नैव खण्ड्यतं भवेत् ॥

अङ्गिराः,—प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ।

न तेन तद्व्रतं तामामुपहन्यात्कदाचन ॥

स्वभाव एव नारीणां ज्ञेयो मूचपुरीषवत् ।

ततोऽर्थांश्च प्रदुष्यन्ति चरेयुरेव तद्व्रतम् ॥

तथा,—नियमस्या यदा नारी प्रपद्येदन्तरा रजः ।

उपोष्यैव च ता रात्रौः श्रेयं स्यात्ता व्रतश्चरेत् ॥

गारुडपुराणे तु पञ्चान्तरम्,—

अन्येदांगादिकं कार्यं कार्थिकं स्वयमेव तु । इति ।

अतएवैकादशीप्रस्तावे, माधवाचार्याः,—स्त्रीणां रजोदग्नेऽपि न व्रतत्यागः । किन्तु देवार्चनादिरक्षितं सूतकादगविव उपवास-
मात्रं कार्यमित्यादि ।

देवार्चांश्चान्यगोचैर्हरिमिरिशिशिवामह्यपूजा तु नित्या,

मानस्येकादशी श्रीमधुरिसुयजनं मानसं वाप्यधान्ते ।

आरब्धं पूर्वैरिक्थैर्मतसुरयजनं स्यादयारब्धजाप्यं,

सोवाचं तीर्थयाचाद्यनुदिवसमिह स्यादधान्ते समाप्यम् ॥

देवार्चांश्च देवप्रतिमायाः पूजेत्यर्थः । व्रतरूपं सुरयजनं शरत्-
कालोद्गुणोत्सवादि । पूर्वैरिक्थैरगौचात् पूर्वमश्चितद्रव्यैः । जप
एव जाप्यम् । तीर्थं गङ्गागयादि । यात्रा श्रीगुण्डिचादिदेवोत्सवः ।
अगौचे भवकर्मनिषेधेऽपि “नार्चयित्वा न यो भुङ्क्ते” इत्यादिवि-
शेषवाक्ये विष्णुमह्यहरदुर्गाणां पूजायाः कार्यत्वग्रहायां नैमित्तिक-
त्वात् स्नानजपवत् निषिद्धत्वेऽपि,

अथ सूतकिनः पूजां वदाम्यागमसोदिताम् ।

स्नात्वा नित्यं च निर्वर्त्य मानसा क्रियया तु वै ॥

वाङ्मक्रियाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् ।

इति यमोक्तिवस्तुमानसौ पूजैव कार्या । मुष्पाञ्जलिषयदानं
अष्टपुष्पिकापूजा कार्येति कैचिद्व्यलिखितं तन्न चाह । अशक्ति-
विषये तथोर्विधानादग्नौ च प्रसराभावात् ।

यत्तु राघवभट्टेन,—अपोदेवार्चनविधिः कार्यो दीक्षावित्तैर्नरैः ।

नास्ति पापं यत्तस्यैषां सूतकं वा यतात्मनाम् ॥

इति लिखितं तदग्नौ च भावकत्वात् यतिमह्यचार्यादिविषयम् ।
तथा च,— असपिण्डगृहे नीला पूजनीयः सदाशिवः ।

इति वाक्यादसगोचरगृहे पूजा कारयितव्या । सदाशिव इत्युप-
लक्षणादिष्वादिदेवानामपि । एवं च सति “प्रतिष्ठिताक्षां न
त्याज्या यावज्जीवं तदर्चनम्” इति हयग्रीर्ववाह.स्य ब्राह्मणान्तर-
द्वारा करणाच्च विरोधः ।

स्कान्दे, चन्द्रशर्मणो वैष्णवार्चप्रतिश्राया,—“मया भग्न्या प्रकर्तव्यं
प्रत्यक्षं पूजनं तव” इति वाक्यं भगवत्प्रीतिरूपफलकामनया
यावज्जीवकृतसङ्कल्पस्यैवादेयमिति चेत्ति, वस्तुतस्तु नित्यारब्धायाः
विष्णुपूजायाः सन्ध्यादिनित्यकर्मवत् अग्नौ चैतरदिनविषयत्वमेवेति
सर्वं समञ्जसम् । एकादश्यां तु मानसैव पूजा,

सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतच्चलुष्यते ॥

मृतकेऽपि न भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः ।

इति वाराहोक्तेः ।

हृक्छाद्यन्तङ्गहोमदिजभुजिकरणे दाढभोक्तोर्न दोषो
 नित्यामृतस्य हृक्छादिकविधिषु समारम्भणे नापि दोषः ।
 आरम्भो नाम यज्ञे वरणमुपयमादौ तु नान्दौमुखं स्यात्
 आह्लादौ पाकसिद्धिर्नतविधिषु च सङ्कल्प उक्तोऽपि सचे ॥
 अग्नौचं नो भवेदित्यनुवृत्तौ,

ब्राह्मे,— नित्यं व्रतपरस्थापि हृक्छान्द्रायणादिषु ।

निरुक्ते हृक्छहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

तथाच सन्ततहृक्छान्द्रायणाद्याचरणग्रीसस्य हृक्छाधारभे-
 ऽप्यग्नौचं नास्ति । हृक्छहोमादिषमाग्नौ ब्राह्मणभोजनकर्मणि दाढ-
 भोक्तोच नाग्नौचम् ।

विष्णुः,— आरम्भो वरणं घागे सङ्कल्पो व्रतसचयोः ।

नान्दौमुखं विवाहादौ आह्वे पाकपरिक्रिया ॥

निमग्नणं तु आह्वेऽपि आरम्भः स्यादिति स्मृतिः ।

व्रतजापयोरिति पाठान्तरम् । निमग्नणपचस्यासह्ये मादर
 एव । “आह्लादौ ॥ पचिक्रिया” इत्यादि स्मृत्यन्तरे केवलपाक-
 सिद्धेरेवोक्तत्वात् ।

आग्नौच्यम् अपिण्डानृत इतरजना दातुरत्तर्दयोर्वा-

ज्ञानेऽग्नौयुर्न कामादनवहिततयाधुर्यदा वा समाधाः ।

भुत्पर्द्धेऽपि तु दातुः पतति सति तदध्यामुनी मन्त्रजेयु-

पांगोदाहादिमध्ये सति तु यदपरे दधुरचं तदधुः ॥

मनुः,— उभयत्र दशाहानि कुलस्यायं न भुज्यते ।

यदायमन्ति तेषान्तु दशाहेन विगृह्यति ॥

उभयत्र सूतके मृतके चेत्यर्थः । अपि दाहयद्दौघोद्येत्यादि
पुराणवाक्यादास्तुरज्ज्ञानेऽवस्थादुष्टत्वेऽपि,

उभाभ्यामपरिज्ञाने सूतकं नैव दोषकृत् ।

एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेत् ॥

इति षट्चिंशत्तवाक्यादौघः ।

या तु,— सूतकेऽपि सुलस्राचमदोषं मत्तुरमवीत् ।

इति यमोक्तिः । सा ज्ञातौर्नां स्वर्वात्म्यमुक्तिपरः,

अग्रौचमध्ये यत्नेन भोजयेच्च संगोषजान् ।

इति त्राह्योक्तेः ।

आदित्यपुराणे,—

विज्ञाते भोक्तुरेव प्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ।

विष्णुः,— ब्राह्मणानामग्रौचे यः सकृद्देशवमप्राति तस्य तावदेवा-
ग्रौचं पावत्तेषामग्रौचं, अग्रौचवपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात् । इति ।

एवं च सकामाग्रौचाभोजने प्रायश्चित्तोक्तैस्तृप्तिपिदूमेव ।
अकामभोजने तु अग्रौचिसमाग्रौचाचरणम् ।

आदित्यपुराणे,— भोजनाद्धे तु सम्प्राप्ते विभ्रे दातुर्विधयते ।

यदा कश्चित्तदोच्छिष्टं त्यक्त्वा समाहितः ॥

आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो दिजाः ।

विपद्यत इति जायत इत्यस्याप्युपसर्गम् ।

तथा च षट्चिंशत्तवे,—

भुक्षानेषु च विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

अन्यमोद्दीक्षाचान्ताः सर्वे ते शुचयः सृताः ॥

हृच्छ्राद्यन्तर्द्रोमदिजभुजिकरणे दाढभोक्तोर्न दोषो
 नित्यामक्तस्य हृच्छ्रादिकविधिषु समारम्भाणे नापि दोषः ।
 आरम्भो नाम यज्ञे वरणमुपयमादौ तु नान्दीमुखं स्यात्
 आह्वादादौ पाकसिद्धिर्मतविधिषु च सङ्कल्प उक्तोऽपि सचे ॥

अग्नौ च नो भवेदित्यनुवृत्तौ,

ब्राह्मे,— नित्यं व्रतपरस्यापि हृच्छ्राद्यायणादिषु ।

निरुत्ते हृच्छ्रादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

तथाच सन्ततहृच्छ्राद्यायणाद्याचरणशीलस्य हृच्छ्राद्यारम्भे-
 ऽप्यग्नौ च नास्ति । हृच्छ्रादौमादिसमाप्तौ ब्राह्मणभोजनकर्मणि दाढ-
 भोक्तोश्च नाग्नौ चम् ।

विष्णुः,— आरम्भो वरणं यामे सङ्कल्पो व्रतवचनयोः ।

नान्दीमुखं विवाहादौ आह्वे पाकपरिक्रिया ॥

निमग्नणं तु आह्वेऽपि आरम्भः स्यादिति स्मृतिः । ।

व्रतजापयोरिति पाठान्तरम् । निमग्नणपक्षस्याह्वे मादर
 एव । “आह्वादादौ तु पचिक्रिया” इत्यादि स्मृत्यन्तरे केवलपाक-
 सिद्धेरेवोक्तत्वात् ।

आग्नौ च स्रग्मिण्डानृत इतरजना दातुरत्तुर्दयोर्वा-
 ज्ञानेऽग्नीधुर्न कामादनवहिततयाधुर्यदा वा भमाघाः ।
 भुक्त्यर्ह्ये तु दातुः पतति सति तदक्षाम्बुभी मन्थजेयु-
 पांगोदाहादिमध्ये सति तु यदपरे दधुरन्नं तदधुः ॥

मनुः,— उभयत्र दग्धाहानि कुलसाम्नं न भुज्यते ।

यदासमन्ति तेषान्तु दग्धाहेन विशुध्यति ॥

उभयत्र सूतके मृतके वेत्यर्थः । अपि दाह्यहौचोद्येत्यादि
पुराणवाक्यादात्तरञ्जानेऽन्यथादुष्टत्वेऽपि,

उभाभ्यामपरिज्ञाने सूतकं नैव दोषकृत् ।

एकेनापि परिज्ञाते भोक्तृदेहिषमुपावहेत् ॥

इति षट्चिंशत्तवाक्याहोषः ।

या तु,— सूतकेऽपि कुल्लुषाद्यमदोषं मनुरप्रवीत् ।

इति यमोक्तिः । या ज्ञातीनां स्वर्गशास्त्रभुक्तिपरा,

अश्रौचमध्ये यत्नेन भोजयेत्तु रोगोपशान् ।

इति ब्राह्मोक्तेः ।

आदित्यपुराणे,—

विज्ञाते भोक्तृरेव सात्त्विकसिद्धिर्दिनां कृतात् ।

विष्णुः,—ब्राह्मणानामश्रौचे यः सकृदेवाद्यमग्राति तस्य तावदेवा-
श्रौचं धावन्नेवामश्रौचं, अश्रौचव्यथगते प्रायश्चित्तं कुर्यात् । इति ।

एवं च सक्रामाश्रौचाद्यभोजने प्रायश्चित्तोक्तेस्तन्निविद्धमेव ।

अक्रामभोजने तु अश्रौचिसमाश्रौचाचरणम् ।

आदित्यपुराणे,— भोजनाद्धे तु सन्नाप्ते विप्रे दातुर्विपद्यते ।

यदा कश्चित्तदोष्किष्टश्रेष्ठं त्यक्त्वा समाहितः ॥

आशस्य परकीयेन जलेन शुचयो दिजाः ।

विपद्यते इति जायते इत्यस्याप्युपलक्ष्यम् ।

तथा च षट्चिंशत्तवे,—

भुञ्जानेषु च विप्रेषु तन्नरा मृतसूतके ।

अन्येहोदकाशान्ताः सर्वे ते शुचयः सन्ताः ॥

पुनः आदित्यपुराणे,—

विवाह्यज्ञयोर्मध्ये सूतके मति चान्तरा ।

श्रेयमन्नं परैर्दद्यात् दाता भोक्तृश्च न स्पृशेत् ॥

दद्यात् दापयेत् इत्यर्थः । न स्पृशेत् अग्नौचप्रयुक्तदोष इति शेषः ।

विवाह्यज्ञयोरिति सर्वोत्सवोपसंक्षणम् ।

तथा घट्चिंशन्मते,—

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः ॥

प्रेतान्नं सूतिकान्नं यदि परमदने कापि सूते तदास्या-

प्योत्थानं नाश्वमाद्यं परश्वपतनेऽप्याग्नमानिर्हन्तेन ।

उत्थासं जन्मतः स्यादहनि तु दग्धमेऽप्याग्निमत्सन्निदाचो-

रामासं मृत्युश्रौचेऽस्त्रिचयनपरतः सूतके त्वादितोऽद्यात् ॥

न भुञ्जीतेत्यनुवृत्तौ,

मनुः,— उपोषासं सूतिकासञ्च पर्याषान्नमनिर्हणम् । इति

पर्याषान्नं आचमनस्थानस्यम् ।

यमः,— प्रेतासं सूतिकासञ्च दादशासं यवान् पिबेत् ।

इति यमोक्तौ प्रायश्चित्तोक्तेः तदक्षधोरभक्ष्यता ।

प्रेतासं प्रेतमुद्दोशश्च शुचिनापि दत्तम् ।

सूतिकासं सूतिकासुद्दिशश्च पक्कम् ।

आपस्तम्बः,—

अनुत्थितायां सुतिकायामन्तःश्वेन च ।

अन्त्यर्थः, अग्नौषानधिकारिणोऽपि यस्य गृहे सूतिका,

तदुत्थानपर्यन्तं तदग्रे न भोक्तव्यमिति । एवं परगोघे शवे गृहे
स्थिते तावत्कालं न भोक्तव्यं इति । “उत्थानं जगत्तोदशमदिने”
इति नामकरणप्रस्तावे पारस्करसूत्रं लिखितम् । ननु अन्नःसूतके
षेदोत्थानादाग्नौ चं सूतकवदिति पारस्करसूत्राक्षरे एकादशदिने
उत्थानपदं प्रयुक्तमिति चेत् ? उच्यते । चाउत्थानादित्यत्र आहो
ऽभिविध्यर्था । तथा च उत्थानदिनमभिव्याघ्याग्नौ चमिति । एका-
दशदिने अग्नौ चापगम इति न कश्चिद्विरोधः ।

अङ्गिराः,— न दोषश्चाग्निहोचिषाम् ।

सूतके शव आग्नौ च तस्थिमक्षयनात्परम् ।

अपचयप्रवृत्तानामाममेषं विगर्हितम् ॥

मुक्ता पक्वाश्चमेतेषां चिरात् तु मती भवेत् ।

अग्निहोचिषां सदाश्चदाग्नौलानाञ्च मृतकाग्नौ च पञ्चदिन-
प्रभृत्यामात्रपक्षे सूतके आद्यदिनतोऽपि आमात्रपक्षे च न
दोषः । पक्वाश्चमरणे प्रायश्चित्तम् ।

अग्नीषोमोपपर्यन्तमपि न हि मृतं दीक्षितस्यान्नमाश्लम्,

किन्वापद्येव सोमकयण इह कृते भोज्यमेवं विपत्तौ ।

यज्ञेऽपेक्ष्यं हि यदुपद्द्रविणमिदमवस्थाप्य वाचं तदन्वत्,

चातुःप्राग्ने तु मर्ह्यं न हि निगदितमाधानकर्षाद्भुते ॥

धौम्यः,— ब्रह्मोदने च सोमे च सोमन्तोन्नयने तथा ।

जातग्राहे नवग्राहे मुक्ता चाद्राच्यं चरेत् ॥

ब्रह्मोदनं आधानाद्भुतं चातुःप्राग्ने, अत्र चत्वारः ऋत्विजः
प्राश्नन्तीति विधिः । सोमोऽग्नीषोमोपपर्यन्तम् । “अग्नीषोमीव-

संख्यायां यजमानस्य गृहे न भोक्तव्यम्” इति श्रुतेः । “कौतराजको भोज्यान्नः” इति आथर्वणश्रुतिरापदिषया । कौतो राजा सोमो येन स तथोक्तः । आपस्तम्बः,—“यज्ञार्थं वा विनिर्दिष्टे भोक्तव्यम्” । अस्यार्थः, यज्ञार्थम् यावद्द्रव्यमपेक्षितं तावति द्रव्ये वृषक्कृते अवशिष्टादौचितस्यान्नं भोक्तव्यमिति एतदप्यापदिषयमेव ।

दुग्धेदध्यान्धतैलाञ्जनफलखवणषौद्रमांसेषु मूल-
कादौ काष्ठे च मूलौषधद्वणसुमनःशस्यशाकेषु पण्ये ।
पक्वे मक्ष्यौ यवादौ पचनविरहिते तण्डुलादौ न दीयः,
किन्त्वाग्नौषौ न दद्यात् परं चत वितरेदाददीत स्वयं वा ॥

मरीचिः,— सवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठद्वणेष्वेवं दधिसर्पिःपयोऽसु च ॥

तैलौषधाञ्जने चैव पक्वापक्वे स्वयं वा ॥

पण्येषु चैवं सर्वेषु नाग्नौचं मृतसूतकं ॥

अत्र पयःपदं दधिसाहचर्यात् दुग्धपरं । पक्वं मक्ष्युमोदक-
गुडादि अपक्वं तण्डुलादि ।

स्वत्यन्तरे,— सवणं सर्पिर्मांसञ्च पुष्पमूलफलानि ॥

काष्ठं शाकं दणं तोयं दधिचीरं चतं तथा ॥

औषधं तैलमञ्जनं शष्कमसृष्टं नित्यशः ।

अग्नौचिनां गृहादुपाद्यां स्वयं शस्यञ्च मूलकम् ॥

एतत् सर्वमग्नौचित्यगतमपि स्वयं गृह्यमाणं न दोषावहम् ।
अग्नौचिना चेद्दीयेत तर्हि दुष्टमेव । तथा च अग्नौचीतरदीयमान-

मपि न दोषावहम् । अत्र वाक्ये शुष्कात्रपदेन तण्डुलादेर्यदृशम्^(१) ।
ननु वाक्यद्वयेऽपि अग्रौचिष्टदृष्टितजलस्यापि यादृशत्वमिति चेत्, न ।
तस्य स्वत्यक्तामश्ववे स्वयाचितविषयत्वात् ।

अन्यथा,— सूतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी विप्रोक्तः ।

पिवेत्यानीयमश्नानां भक्ष्यं छाद्यान् स्मृतेन वा ॥

पानीयपाने कुर्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम् ।

इत्याद्यङ्गिरःप्रवृत्तिवाक्यमनर्थकं स्यात् । “भोजनकाले अग्रौ-
चपाते तु अन्यस्य गृहाज्जलमावीय आचमनीयं” इत्याद्यपि
क्षयं स्यात् ।

विप्रादाग्नौच्युक्ताहसनप्रवृत्तिभिः संस्क्रियाभिर्विशोध्यम्,

धान्याद्यं यादृशमात्रं गदितमपि विपक्षौ तु पक्षाववर्जम् ।

विप्रैः सन्तुष्टजातेः परमिह तु पणाः कर्षिकास्तादृशिकाः,

पाद्या उक्ता अतोऽग्निं रजतमपि हिरण्यादिकं यादृशमाजः ।

अङ्गिराः,— संस्कारैः शुभ्रति क्षामं धान्यं तेन शुचि स्मृतम् ।

तस्माद्धान्यं गृहीतव्यं मृतिसूतान्तरेभ्यः ॥

पक्षाववर्जं विप्रेभ्यो गौर्धान्यं क्षत्रियास्तथा ।

वैश्वेभ्यः सर्वधान्यानि शूद्रात् पाद्याः पणस्तथा ॥

संस्कारैः दक्षणादिभिः । “एतथापद्रवस्य” इति कल्पतरु-
काराः । तादृशिकाः कर्षिकाः पणाः, पणानां यादृशलोके । रज-
तादौनामपि यादृशत्वमित्यभियुक्ताः ।

पूर्वाग्रौचेऽपि तातः सूतजनुषि विलोकाश्रमस्याप्यदृष्टा,

वा नाडीच्छेदनात् प्राक् शुचिरभिषवणात् गोसुवर्णादि दद्यात् ।

न चानं पण्डपुव्योर्जनुषि भवति संमर्गजाग्रौचपाते.

पिबोसदृष्टद्युविन्नैरपि सुतप्रमुखा वैश्वदेवादि कुर्युः ॥

अभिषवणात् क्षाणात् ।

प्रजापतिः,—अग्रौचे तु समुत्पत्ते पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुं क्षात्कालिकौ शुद्धिः पूर्वाग्रौचं न बाधकम् ॥

अतएवैतदभापद्विविधम् । पारस्करः,—“जातस्य कुमारस्या-
च्छिन्नायां नाद्यां मेधाजननायुष्ये करोति” इति जातकर्म उक्तवान् ।

शुद्धलिखितौ,— “कुमारप्रसवे नाद्यामच्छिन्नायां शुद्धितल-
हिरण्यवस्त्रप्रावरणगोभान्यप्रतिपद्येऽप्यदोषः” अपि शब्दात् कुमार-
प्रसवनिमित्तदत्तद्रव्यान्तरपरिपद्येऽप्यदोषः ।

सुमन्तुः,—सूतके तु शुद्धं दृष्ट्वा जातस्य जन्मकस्ततः ।

क्ष्मा मधेलं चानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात् ॥

मन्वर्तः,—जाते पुत्रे पितुः चानं मधेलन्तु विधीयते ।

उतहाक्यात् पुत्रमुसदृग्नाभावेऽपि पितुः चानम् । कन्योत्-
पत्तौ तु पितुः चानाभावः ।

तथाचाद्विराः,—नाग्रौचं विद्यते पुंसः संमर्गस्यैव गच्छति ।

रजः स्रवति च स्त्रीणां तच्च पुंसि विद्यते ॥

पुंसः पितुः रजःप्रावत्ये स्त्रीजननात्, यस्या रजः, तस्या
एवाग्राग्रौचम्, न पितुः । जननीमर्गने तु पितुरपि चानं वक्ष्यति ।
तथा च, अग्राग्रौचापगमार्थं दुहितृजनुषि चानाभावः । एवं च
“चानोपमर्गनादेव पिता शुद्धः” इति वाक्यस्य, पुंजननविषय-

त्वम् । नपुंसकोत्पत्तावपि भूयसः स्त्रीधर्मस्य दर्शनात् स्त्रानाभावः ।
तथा च जैमिनिसूत्रं “विरोधिधर्मसमवाये भूयसां स्यात् मधर्मत्वं”
इति । अतएव एतत् सर्वं विविच्य कालिदासचयिनिभिरप्युक्तं
“पुत्रीमञ्जनतोऽयं सर्वजननीस्वर्गं दद्यादात् शशिः” इति । पुत्री
(पुत्रवान्) न तु तातादिशब्दः प्रयुक्तः गृहपतेर्वक्ष्यमाणस्य गृहस्थि-
तदुद्दिष्टप्रसवनिमित्तादिसंभगांशौचे पुत्रादिदारैव वैश्वदेवादिक-
रणम् । भवार्घ्यत्वाद्देवदेवक्रियादीनामलोपः ।

तथाचाङ्गिराः,—अशौचं यस्य संभगांजायते गृहमेधिनः ।

क्रियास्तत्र न क्षुण्यन्ते गृहस्थाणां न च तद्भवेत् ॥

गृहस्थाणां गृहभवपुत्रादीनां, गृहद्रव्याणां च इत्यर्थः ।

स्नात्तांग्रौ कर्म किञ्चिन्न भवति तु कृतः पौर्णमास्यदशये,—

दारभ्यत्वात् समाप्तो भवति किञ्च तदाशौचपातेऽपि दर्शे ।

श्रीताम्रावग्निहोत्राङ्गतिमुखमखिलं नित्यकर्माणिशौचे,

स्नानान्तकर्मशुद्धैः स्वयमपि कुलजैरन्यगोत्रैश्च कार्यम् ॥

यद्यपि,— अकृतं हावयेत् स्नानं तदभावे कृताकृतम् ।

तथा,— कृतमोदनसकुन्वादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

शौचादि चाकृतं प्रोक्तमिति इत्थं त्रिधा बुधैः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे उक्तम् ।

जावालिनापि,—जन्महानौ वितानस्य कर्मलाभो न विद्यते ।

शास्त्राग्रौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः ॥

इत्युक्तम् । शास्त्राग्निः स्नात्ताग्निः केवलशब्दात् पचादिपिण्ड-
पितृयज्ञनिषेधः ।

पितृयज्ञं च हं होममसगोत्रेण कारयेत् ।

इति जातुकर्णवाक्यात् चरुपिण्डयज्ञयोर्विकल्प इति । तथापि,—

सूतके मन्त्रवत् कर्म स्नात्तं नैव समाचरेत् ।

इति सूतेन किञ्चित् स्नात्ताग्नौ कुर्वन्ति । किन्तु स्नात्ताग्नौ-
वपि पौर्णमास्यचरौ ह्यते त्वमावास्यायामग्नौचपाते त्वारब्धत्वात्
समापनमेव ।

पौर्णमास्यादिदर्शान्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।

इत्युक्तेः । औताग्नौ तु पारस्करः,— नित्यानि विनिवर्त्तेरन् वै
तानवर्जम् । वैतानिकानि नित्यान्ध्व दशपौर्णमास्यायपणाग्निहोच-
चातुर्मास्यादीनि ।

व्याघ्रपादः,— “श्रौते कर्मणि तत्काशं प्रातः शृद्धिमवाप्नुयात्” ।

अग्नौचमध्येऽपि चर्त्तित्वा यजमानयेत्यर्थः ।

मनुः,— “न च तत्कर्म कुर्वाणः अनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत्” । अनाभ्यः
मपिण्डः । तत्कर्म श्रौतेष्वर्त्तित्वा अग्नौचालाभे कर्म कुर्वाणो
नाशुचिर्भवेदित्यपि शब्दार्थः ।

नित्यः होमोऽपि तदत् पशुरपरि तयोः पर्वमत्वाच्च कार्या-
वन्ते पर्वण्यग्नौचं यदि पतति नवाग्नेष्टिरचागते ध्यात् ।

नाग्नौचे स्थाग्नवासो न च भवति निजस्थार्त्तवेद्यादिपक्षौ,
होऽप्यचाय प्रवेष्टो न च भवति भवेत् पर्वपाते तु होऽपि ॥

निष्कृष्टपशुवन्धसोमयोर्नित्ययोरपि पर्वान्तरमावकाशचात् नाग्नौ-
चेऽप्युपानम । आश्रयधम्मयन्तिमपर्वगतमनन्यगतिकत्वात् अन्ते-
कार्यम् ।

सूतके सूतके चैव यस्य भार्या रजस्वला ।

प्रवासे गमने तस्य पुनराधानमिष्यते ॥

इत्यग्नौ चै पथ्या रजस्वपि प्रवासः निषिद्ध एव । तथाप्याद्याधिके कार्ये ऋद्धिविधानादेव विपत्तौ तु प्रवासे कार्ये अग्न्युपस्थापनं कार्यम् । तथा प्रवेशोपस्थापनञ्च पूर्वसन्निधावावश्यकत्वात् कार्यमेव ।

पितृभेदे दद्यात् यदि भवति सुतः माग्निको दर्शपाते,

त्यक्त्वास्मिन् पैत्र्यज्ञं सकलमनुचरेच्छ्रौतदर्शोक्तव्यम् ।

अस्मिन्नावस्यपिण्डौकरणमपिगिरा यस्मिन्निहं विना तत्,—

नो युक्तः पिण्डयज्ञस्तदितरविहितश्रौतलोपः कुतः स्थात् ॥

स्तुतिमं पठे,— दद्याद्वाभ्यन्तरे यस्य मपिण्डौकरणं भवेत् ।

प्रेतत्वं सर्वदा तस्य यावदाभ्यन्तरे भवम् ॥

कार्णागिनिः,—

मपिण्डौकरणं कुर्यात् पूर्ववद्वाग्निमान् सुतः ।

परतो दद्याद्वाचेत् कुक्षरब्धोपरीतरः ॥

इतरोऽग्निः ।

आवालिः,— मापिण्डौग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं ममादरेत् ।

मापौ भवत्यकुर्वन् हि पितृज्ञा शोपजायते ॥

“अमपिण्डौ मपिण्डुनमहत्वा” इति कण्ठतत्काराः ।

एवं च दद्यादमथ्ये दर्शपाते मपिण्डौकरणमात्रस्य निषिद्धत्वात् मपिण्डौकरणं विना च पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानस्य निषिद्धत्वात् तमेव विना श्रौतमन्द्दर्शकर्म कार्यमित्यभिप्रेताः । मातुः पिण्डपितृयज्ञे प्रवेशाभावेऽपि,

एकादशाहं निर्वर्त्य अर्वाग्दर्शादयथाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान् पुत्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

इति वाक्यान्मातुरपि सपिण्डीकरणं कृत्वा पितृपितृयज्ञ-
करणमिति । मातृदशाहमध्येऽप्येवम् । विमातुस्तु सकाल एव
सपिण्डनमिति वक्ष्यते ।

साग्निस्त्वेकादशाहे यदि पतति कुहूदादशाहेऽपवान्वा-

गौचे कृत्वा सपिण्डीकृतिमपि तनुयात् श्रौतदर्शान्कृत्यम् ।

यागोऽगौचे समाप्तो यदि भवति रजो योषितो यागमध्ये,

तच्छुद्धौ तत्समाग्निस्त्वघविगमभवे पर्वणे जातकेष्टिः ॥

वृहस्पतिः,— द्वादशैकादशे वाग्निं साग्निः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

शावागौचस्य मध्येऽपि कुर्यादेवाविग्रह्यम् ॥

इति पुत्रस्य साग्निकत्वे द्वादशाहे दर्शपातेऽगौचेऽपि द्वादशाहे
सपिण्डीकरणम् । एकादशाहदिने दर्शपाते तु एकादशाह एव ।
अगौचानन्तरं दर्शपाते तु अगौचापगमदिने सपिण्डनम् । द्वेये
पितृणामित्युक्तेः ।

ब्राह्मे,— गृहीत मधुपर्काद्य यजमानस्य अलिङ्गः ।

पद्याद्दशाहे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥

तद्गृहीतदौचस्य त्रैविद्यस्य महामध्ये ।

स्नानं त्वमृते चावन्तावत्तस्य न विद्यते ॥

अविज्ञां मधुपर्कदृष्टानन्तरं यजमानस्य दौचायाः पद्यात्
पतितमगौचं तत्कर्मसमाप्तिपर्यन्तं न भवतीत्यर्थः । तथाचागौचेऽपि
यागसमाप्तौ न दोषः । यागस्य मध्ये पत्नीरजोदर्शने तत् शुद्धावैव

यागसमाप्तिः । 'यस्य पत्नी अनालमुका स्यात् तामवदध्य यजेत'
इति श्रुतेः ।

अनालमुका (रजोवती) औतमपि जातेष्ट्यादिकं अग्नौचाप-
गमपतिते आचे पर्वणि कार्यं, नाग्नौचमये । तथाच पूर्व-
मीमांसायां चतुर्याध्यायद्वितीयपादोऽनविंशाधिकरणस्य संग्रहकारिका
माधवीये,—

जातकर्मान्तरं स्यादग्नौचापगतेऽपवा ।

निमित्तवन्निधेराद्यः कर्त्तृशुद्ध्यर्थमुत्तरः ॥

इति । अग्नौचान्तरकार्या जातेष्टिरग्नौचान्तरपतिते पर्वण्येव ।
“य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायाम् पौर्णमास्याम्
वा यजेत” इति श्रुतेः । सामान्यतः सर्वाणामिष्टीनां पर्वण्येव
विधानात् ।

अङ्गाग्नौचं समये भवति हि मृतके ध्याप्य तुर्याहमस्मिन्,
खण्डे भागं द्वितीयं न तु अनुवि कुले स्वागमस्मिंस्तु वसुः ।
मातुः सूत्यन्तमेव स्पृशति यदि पिता तां तदन्तः मसूत्या-
ग्नौचोऽङ्गाग्नौचमुक्ता अपि कुलजनना^(१) ह्यादिष्वर्वाधयोगे ॥

मन्त्रतः,— ततः मसूयनादूर्ध्वमङ्गस्यग्नौ विधीयते ।

ततः पूर्वमङ्गाग्नौचमित्यर्थः ।

अङ्गिराः,— चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यः संस्कारो माध्वणस्य तु ।

चेचम्य पद्यमे श्रेयः सप्तमे च तथा विशः ॥

शूद्रस्य दशमेऽप्येवं खण्डाग्नौचं विभागतः ।

(१) कुलजनना ।

चक्षुष्य पञ्चम इत्यादि ॥ चविधादीनां द्वादशाक्षराग्रौचपक्षे,
अक्षदेगे तु सर्ववर्णनां द्वादशाक्षराग्रौचपक्षाग्रयणात् चतुर्थेऽह्नयेवास्थि-
चयनमद्वाग्रौचं च तावत् ।

देवसः,—अग्रौचकाळात् विज्ञेयं स्पर्शनस्तु विभागतः ।

सूतके तु सूतिकां विना कुलोऽङ्गाग्रौचाभावः ।

तथाचाङ्गिराः,—सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्गो नैव द्रुयति ।

ब्राह्मे तु विगेषः,—

अन्यास्तु मातरस्तद्वत् तदगृहं न मजन्ति चेत् ।

मपिष्ठाद्यैव संस्पृशाः भन्ति सर्वेऽपि नित्यशः ॥

ग्रहलिखितौ,—“द्यानोपस्पर्शनादेव पिताशुद्धः, नाङ्गीच्छेदनात्
परं द्वात्राचपर्यन्तं मातुरप्यद्वाग्रौचम्” ।

तथा च हारीतसूत्रं,—“अत ऊर्ध्वमममात्मभनमाद्वात्राचा-
दिति” ।

देवकोऽपि,—“माता शुद्धेदशाहेम” । इति ।

यदि पथ्यां प्रसूतायां नरः सम्पर्कमृच्छति ।

सूतकस्तु भवेत्तस्य यदि विप्रः पङ्कजवित् ॥

पारस्करः,—“स्पर्शतश्च पितुर्नतरेषाम्” । इत्यनेन पङ्कजविदपि
ब्राह्मणः पिता सूतिकास्पर्शं द्वात्राचपर्यन्तमद्वाग्रौचीत्यर्थः । अन्येषां
तु तत्स्पर्शं द्यानमाचम् ।

तथाचाङ्गिराः,—संस्पर्शं सूतिकायाश्च द्यानमाचं विधीयते ।

जातीनामपि दिचिचतुरादियत्किञ्चिदग्रौचसन्निपाते तत्रौ-
चापगमानामद्वाग्रौचम् ।

तथा च ब्राह्मणे— सर्वमङ्गमसंस्पृश्यं तत्र स्यात्सूतके सति ।
सूतकमध्ये सूतके नितरां सूतकमध्ये सूतके ।

पिबोर्मुखां शरीरं गृहमगुचि भवेदप्यमेकं न दैवम्,
पिब्यं कर्मापि काम्यं परगृहपचनचौद्रमांसाशनं च ।

स्वाध्यायान्याब्दिकाद्युत्पवशुभकरणं चेत्ततीर्थादि न स्यात्,
किन्तु शुनित्यनेमिसिककरणपरमेतद्व्यान्यपौष्ट ॥

यण्मासान् स्यादिमातुर्भरण इदमघं व्याप्य भार्याविनाग्रे,
चौम् मासान् स्यादगौचङ्गदितमपि सुतभ्रातृमाग्रे चिपचान् ।

तन्मध्ये चेत्सपिण्डीकरणमपि कृतं काम्यहृत्येऽपि दृष्टे,
द्रव्यादानादिरूपेऽधिकृतिरपि भता पूर्वं दृष्टेऽपि तत्र ॥

दानं नित्यप्रताङ्गं यज्ञमिहिरसङ्गान्निदाने च पैत्रो,
यज्ञयारामनीराशयसुरसदनान्यसदानश्च पूर्तम् ।

इष्टं त्वातिथ्यमुक्तं श्रुतिपठनतपःश्रौतशास्त्राधिकार्या,—
नर्बदौदानमुक्तं श्रुतिषु निगदितं वैश्वदेवोऽपि सत्यम् ॥

गोदाहे दारसने त्वधिकृतिरितराधादिभुक्तौ महे गो,
दर्शादौ दीपदाने निषवन इह न प्रेतपक्षे गयायाम् ।

नान्येषां तर्पणेनाब्दिक इव जननीवार्धिके नाधिकार,—
माताब्देऽप्यग्नि ताताब्दिक इह जननीवर्षमध्येऽधिकारः ॥

इति चतुर्भिः कुलकम् । अन्दाब्दिकादि इत्यनेन पित्रव्यादि-
तर्पणस्यापि संप्रहः । इतराधादि इत्यनेन मांयनाधिकृत्योः संप्रहः ।
महे वसवे । दर्शादित्यनेन अष्टकान्ष्टकायुगाद्यादीनां संप्रहः ।
निषवने, निषापः श्राद्धमिति यावत् । दीपदाने प्रदीपामावा-

स्त्रियां दीपदाने । गयायामित्यत्रापि निवपन इत्यन्वयः । अन्येषां
पितृव्यादीनां दशशब्देन यथा पित्रोर्वर्षमध्ये पितृव्यादितर्पणशब्दे
॥ कार्यं, तथा जनकवर्षे जननीवार्षिकमपि न कार्यमित्यर्थः ।
जननीवर्षे तु जनकमावसरिकं कार्यमितीयान् मातृतः पितुर्भेदः
इति सूचनार्थं अथशब्द उपात्तः ।

विश्वामित्रः,— पिता सोपरमेष्ठस्य गृहं तस्याशुचिर्भवेत् ।

पितेति माताप्युपलक्ष्यते । गृहमिति देशोऽपि ।

तथा च देवीपुराणे,—

प्रभृतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न दैवं नापि पित्र्यं स्नात्वावत्पूजो न वत्सरः ॥

महाशुद्धनिपाते च सर्वकर्माणि वर्जयेत् ॥

महाशुद्धः मातापितरौ ।

पुनर्विश्वामित्रः,—

ज्ञानं चैव महादानं स्नात्वायश्चान्यतर्पणम् ।

प्रयमेऽप्ये न कुर्वीत महाशुद्धनिपातने ॥

ज्ञानमिति तीर्थज्ञानम् । "तीर्थज्ञानं महादानं" इत्येतत्
समानम्, यमोक्तेः । स्नात्वायो वेदपाठः । अन्यतर्पणमिति पितृ-
व्यादिश्राद्धमुपलक्ष्यते ।

शतातपः,— अन्यथाहुं पराशस्य मधु मांसस्य मैथुनम् ।

वर्जयेद्वन्द्वमेकस्य महाशुद्धनिपातने ॥

मधु घौद्रं । मैथुनं विवाहः । यमः,— "माद्वल्लमुत्सवं काम्यम्"
इति निषेधं प्रकृत्योवाच । इति सामान्यतोऽगौचप्रकरणेऽपि "तथैव

काम्यम् यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृते” इति व्याघ्रोक्तेः काम्येष्वनधिकारो न नित्यनैमित्तिकयोः ।

तथा,— अन्येषां प्रेतकार्याणि महासुहृन्निपातने ।

कूर्धः संवत्सरात् पूर्वं नैकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इति वृहन्ननूक्तेः ।

पितृव्यादीनां प्रेतकार्याणि “नैकोद्दिष्टं न पार्वणं” इति कुलभेदेन द्विविधमप्याब्धिक न कार्यम् ।

विमात्रादिविषये वृहन्ननु,—

पिचोरब्दमशौचं स्यात् षण्मासान् मातुरेव च ।

सप्तमयस्तु भार्यायास्तदूर्ध्वं ब्राह्मणपुत्रयोः ॥

मृताविति शेषः । मातुरिति विमातुः पिचोरिति पूर्वसुक्तत्वात् ।

कनिष्ठमातुः षण्मासान् मातापिचोश्च वत्सरम् ।

इति वाक्यान्तरात् अपहृत्य सपिण्डीकरणे कृते काम्येष्वधिकारः । तथा प्रतिपदादिष्वपि । तथा च मातृस्ते,—

सपिण्डीकरणदूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभाक् भवेत् ।

वृत्तपूर्वैष्टियोग्यस्य गृहस्थस्य ततो भवेत् ॥

वृत्तं प्रतिपदादि वृष्टं पागादि गृहस्थो भवेदित्यनेन पुत्रः स्वविवार्चं कुर्यात् । गृहस्थपदस्य संगृहीतदार एव मुख्यार्थत्वात् । ननु गृहस्थाश्रमविहितकर्मानुष्ठानयोग्यतापरत्वमसु ? इति चेत् न । लक्षणाप्रसङ्गेः मुख्यार्थसम्यगे लक्षणाया अनङ्गीकारात् । अत्र पूर्वैष्टयोः परिगणनं पूर्वाचार्यैः कृतम् ।

तथाचाग्नेयपुराणे,— वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तधर्मे च सुक्तिदम् ॥

तथा,— यक्षोपरामे यद्दानं सूर्यसङ्क्रमणेषु च ।

दादृशादौ च यद्दानं पूर्त्तै तदपि नाकदम् ॥

कात्यायनः । अहिताग्नेः पिचर्चनं पिण्डैरेव, तथा ब्राह्मण-
मपि भोजयेत् पूर्त्तैरिति ।

दृष्टव्यं महाभारते,—

एकाग्रिहोषधचनं चेतायां यच्च ह्ययते ।

अन्तर्वेद्याच्च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते ॥

जातुकर्णः,— अग्रिहोषं तपः श्रौचं वेदानाञ्चानुपासनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवश्च दृष्टमित्यभिधीयते ॥

दादृशादीत्यादिपदेन जन्माष्टम्यादिमताङ्गदानसंपन्नः । एतेन
चेचतीर्थादियमादीनां अचानुक्तेर्न तत्करणं समाचारस्यैवमेव ।

तथा वचनवलान् भार्यायां विद्यमानायां विवाहान्तर्करणा-
भावः । एवं मातापित्रोर्वर्षे सपिण्डीकरणे हते पित्रव्यादितर्पण-
श्राद्धादिकं न कार्यम् ।

यमः,— माङ्गल्यमूख्यं चैव परपाके च भोजनम् ।

प्रथमेऽन्दे न कुर्वीत योजनेऽपि हते मति ॥

मधु मांसं पराश्रय मैद्युनं चान्यतर्पणम् ।

प्रथमेऽन्दे न कुर्वीत सपिण्डीकरणे हते ॥

दृष्टमनुः,— दीपदानं गयाश्राद्धं श्राद्धस्यापरपाचिकम् ।

प्रथमेऽन्दे न कुर्वीत योजनेऽपि हते मति ॥

मैद्युनमथ विवाहः, विवाहं विना मिथुनत्वाम्भवात् । ननु

“गृह्यस्य ततो भवेत्” इत्युक्तौ विवाहः कार्यं इत्युक्तम् । अत्र च निषेध इत्युभयोः कथं सङ्गतिरिति चेदुच्यते । विद्यमानपत्नीकेन पत्न्यन्तरस्वीकारो न कार्यं इत्युभयोर्न विरोधः । तथा च पूर्वम-
विवाहितो यतपत्नीकश्च विवहेदिति निष्कर्षः । तदेतत् विविचा-
“नोदाहेदारमले” इत्यस्मात्कारिकायां निविद्धम् । दृढमनूक्तौ
अपरपाक्षिकमिति अपरपक्षे विहितभावाद्याहम् । एतदष्ट-
काम्यष्टकाद्युपादादौनामुपसङ्गम् । अतएव प्रेतपक्षआहमपि न
कार्यम् तस्य नित्यकाम्यत्वात् । “पितर्युपरते” इति वक्ष्यमाणोक्तेः ।
मातापितृविषये दृष्टमातुः—

पितर्युपरते पुत्रो मातुः आह्वास्त्वर्त्तते ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुः आह्वाकृते समः ॥

समाः सांवत्सरिकं वर्जयित्वा इत्यर्थः । इदं सन्निहितवाक्येन
सम्बध्यते, न पूर्ववाक्येनापि ।

मातर्यपि च वृत्तायां आह्वं कुर्वीत पैशकम् ।

तस्या न वत्सरं कुर्वीत प्रेते पितरि च कश्चित् ॥

इति शब्दोक्तेः, इति छत्यकौमुदीकारादयः । कुर्यादिति
पुनरुपादानात् नञः पूर्ववाक्ये सम्बन्धशब्दा नास्त्येवेति तस्मात् समौ-
चीनम् । तस्मात् वनकमरणाद्धे मातृवार्धिकमपि न कार्यम् ।
मातृमरणाद्धे तु पितृवार्धिकआह्वाचं कार्यमितोयानेव भेदः ।
अभावाद्यादिनित्यआह्वानि’वभयोरण्यद्धे न कार्वाणीति सिद्धान्तः ।
अत्र विमिश्रैः “अते समाः” इत्युभयत्रापि योजयित्वा अस्मद्देशे
निर्विशानं मातृसांवत्सरिकानुष्ठानाद्यसम्बद्धयथाभावादनुसङ्गाधि-

करणन्यायसम्भवादुभयोः संवत्सरे उभयोः सांवत्सरिकं कार्यमिति
यत्निश्चितं तच्च विचारमहम् इत्यस्मात्पिष्टचरणाः ।

तथाहि,—

अनुपपन्नाधिकरणेषु असम्बद्धव्यायाभावो नानुपपन्ननिमित्तम् ।
किन्तु आकाङ्क्षादिमद्भाव एव तन्निमित्तमिति विचारितं “पितर्यु-
परते” इति वाक्ये आकाङ्क्षादिविरहास्मात्तुल्यप्रसङ्गोऽपि । अनेनैवा-
स्त्वारस्येन “मातर्येण च” इति वाक्यस्य प्रामाण्ये मातृसांवत्सरिके
विकल्प इति तैरप्युक्तम् । शङ्खस्मृतौ तदाक्यस्योपासनाद्प्रामाण्य-
ग्रहणं दूरापासने । यत्तुल्यं विकल्प इति तथापि प्रष्टव्यम् । किं
वाक्ययोर्विरोधाद्विकल्प इति कल्पनीयम् ? अथवा स्मृत्याचारयो-
रिति ? तच्च न प्रथमः, उभयोर्वाक्ययोरपि संवत्सरे मातृसांव-
त्सरिकानुष्ठानाभावस्य स्पष्टमभिहितत्वेन विरोधाभावात् तस्माद्
द्वितीयः पक्ष आश्रयणीयः । सोऽप्युक्तः । तथाचारस्य ह्यत्यकौमु-
द्यादिषु अलिखितत्वेन अनादृतत्वात् । स्मृत्यपेक्षयाद्यन्तरितप्रामाण्ये-
नाचारस्य दुर्बलत्वमिति सिद्धन्ताच्चेत्यलमतिविस्तरेण । विस्तारस्तु
अस्मात्कृते शङ्खभारे द्रष्टव्यः इति चतुष्कस्य ।

अथ वाद्याशौचशुद्धिः ।

मर्धे वर्णा अहोभिर्दशभिरिहगतैः सङ्गराद्यानुलोम्यो-
त्पन्नाः शुष्यन्त्यपो तेऽभिपवणशुचयः प्रातिलोम्योद्गवाद्येत् ।
विंशत्या स्त्री शुचिः स्यात् सुतजनपि दिनैस्त्रिंशता स्त्रीप्रसूतौ,
योयित्पुंसोर्यमलाध्यनुपि शुक्लदुग्भागतस्त्रिंशतैव ॥

यद्यपि,— शुष्मेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्वः पञ्चदशाहेन शुद्धो मासेन शुध्यति ॥

इति मनुनोक्तम् ।

तथापि,— सर्वेषामेव वर्षानां सूतके सूतके तथा ।

दशाहाच्छुद्धिरथ वा इति आतातपोऽब्रवीत् ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यात् असादेमे सर्वेषां वर्षानां दशाहाशौचमाचारः । दशाहेन इत्यादौ गतेनेति शेषः । अनुलोमसङ्कराणामपि दशाहाशौचम् ।

तथा च ब्राह्मे,—शौचाशौचं प्रकुर्वीरन् शुद्धवद्वर्णसङ्कराः ।

इति । प्रतिलोमसङ्कराणाम् मूषपुरीषोत्सर्गवत् मलापकर्ष-
स्नानमात्रम् । “प्रतिलोमा धर्महीनाः” इति गौतमोक्तेस्त्वेवं
विध्यनधिकारात् । यत्तु,—

एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।

व्यहात्केवलवेदश्चो मिर्गुणो दशभिर्दिनैः ॥

तथा,— सम्पर्कविनिवृत्तानां न प्रैतं नैव सूतकम् ।

इति पराशरवाक्यं तत्कस्मीतरघुगविवयम् ।

‘दशाह एव विप्रश्च शशिष्ठमरणे सति ।

कल्पान्तराणि कुर्वाणः कस्मै श्याम्नोहकिञ्चिदी ॥

इति शारौतोक्तेः । तेन गुणतारतम्यादिनाथशौचसङ्कोचो न
कस्मै । मरणग्रहणं जन्मनोऽप्युपलक्षणं, विप्रग्रहणं चत्तादेरपि ।
पेठीनमिः,— “सूतिकां पुचवतीं स्नातां विंशतिरात्रेण कारयेत्
मासेन स्त्रीजननीम्” इति पुचवतीं, पुरुषजननीमित्यर्थः । मासोऽव-
सावनः, अग्नौ च तन्मासस्त्वैवोक्तमात् ।

तथा च शङ्खन्यासौ,—

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।

मध्यमयहसुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

ननु पुत्रकन्ययोर्मसतया जनने तु मातुः केन शुद्धिरिति चेत्? अत्र केचित् यमसतया पुत्रकन्ययोर्जनने प्रथमतो यज्जन्म स्त्रियाः पुंसो वा, तच्चननेनैव मातुरग्नौचम् प्रथमतस्तस्यैव प्रवृत्तत्वात्, द्वितीयस्य तच्चान्तरीयकत्वात् तदननुबन्धत्वेन पृथग्-ग्नौचप्रयोजकत्वाभावात् द्वयोरप्येकसंप्रयोगजन्यशुक्लशोणितजन्यत्वेन एकत्वाच्च । तन्मन्दमेवेति अस्मत्पितृचरणाः । तथा,—

गुरुणा लघु वाध्येत लघुना नैव तद्गुरुः ।

इति वक्ष्यमाणदृष्टन्मतुवचनेन लघुनः पुत्रजननाग्नौचस्य गुरुणा स्त्रीजननाग्नौचेन याधात् मासेनैव मातुः शुद्धिः ।

अथोच्यते,—

न वर्द्धयेद्दद्याद्दानि निमित्तादायतान्यपि ।

इति वचनात् पुत्रजननाग्नौचस्य वलवत्त्वमिति । तदपि मन्दम् । लघुगुरुविचारस्य उच्छेदापत्तेः । “न वर्द्धयेत्” इत्येतस्य तु अग्नौचस्य दद्यादप्रभातश्रवणे चिदिगदृष्टिनिषेधपरत्वमिति वक्ष्यते । तथाच कन्यापुत्रयोर्मसतया जनने स्त्रीजननेनैव मातुरग्नौचमिति सिद्धान्तः ।

योपित् मामावृतौ स्थाप्नुचिरभियवणात् स्वर्गने श्रीचरुत्ये,
तुपांहे पद्ममाहे स्रवविरहवती चेद्रतौ स्मार्त्तहत्ये ।

पण्डामान् माममद्यौरपि गतदिवसेः सर्वथोर्द्धं मस्यथा-

शौचोऽथो सर्वसूतौ दशदिवसपरं श्रौतकृतस्पर्शयोग्या ॥

वशिष्ठः,—“चिरात्रे रजस्रस्ता शुचिर्भवति” चिरात्रे गते इति शेषः ।

शङ्खः,—शुद्धा भर्तृवर्तुर्धुःश्रि न शुद्धा दैवयित्त्वयोः ।

दैवे कर्मणि पित्वे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥

भर्तुरपि पादसम्पादनादिध्यापार एव शुद्धा, न स्नानकर्मणि ।
किन्तु श्रौतकर्मसु शुद्धा । तथाच कात्यायनसूचम्,— “पत्न्या उद-
क्याया दौष्टारूपाणि विहाय इत्युपकन्य चिराचान्ते गोमयमिश्रेण
उदकेन स्नापयित्वा परिधानादि करोति” इति । पञ्चमेऽहनि तु
स्नानकर्मसु अभिगमने चाधिकारवतीति सिद्धम् । चतुर्थदिनरात्रौ
अभिगमने चाधिकारोऽस्यायुर्गुणरहितमुचोत्पत्तिरूपदोषसहिष्णो-
रिति पूर्वं लिखितम् ।

अथ पक्षपि केचित्,—

एकाकिन्यो विवाहादौ देशभङ्गेऽथवापदि ।

उपोषणेन शुध्यन्ति सद्यो भार्यो रजस्रस्ताः ॥

अचिः,— रजस्रस्ता यदा जाता पुनरेव रजस्रस्ता ।

अष्टादशदिनादवांगशुचित्वं न विद्यते ॥

एकोनविंशतेरवांगिकाहं विंशतेर्ब्रह्मम् ।

यस्यास्तु नियमेनाष्टादशदिनमध्ये भूयो रजोदर्शनम्, तस्याः
स्यादेत चिराचाशौचमिति विज्ञानेश्वरा व्यवस्थापयामासुः । तथापि
एकाकिख्यादौनामपि तथाचारो न दृश्यत इत्यस्याभिः तत्किञ्चिद्वि-
निवद्धम् । यद्यपि सत्यन्तरे वर्षविशेषे तत्रशौचविभिन्नत्वमुक्तम् ।

सूतौ तु न शक्यं शौचं सर्ववर्षेभ्यः विधिः ।

इति मनुक्तेः, सर्ववर्णस्त्रीमाधारणोऽयं विधिः ।

द्वतीयमाश्वमारभ्य षण्मासानां तु व्यवस्था ब्राह्मे,—

षण्मासाभ्यन्तरे यावत् गर्भस्त्रावो भवेद्यदि ।

तदामासमसैस्त्रासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्ध्वं स्रजात्युक्तमग्नौचं तासु विधत्ते ।

तासामिति वज्रवचनात् स्रजात्युक्तमिति सिद्धाच्च सर्ववर्णस्त्री-
माधारणमिदम् । अत ऊर्ध्वमित्युक्तेः सप्तमादिषमस्तमासेषु जातमृतौ
मृतजनेन च सर्वथा मातुः सूतकाग्नौचमेव । “प्रजातायास्य दग्-
राचाग्नौचम्” इति कात्यायनसूचात् सूतिकाया दग्गराचादूर्ध्वं
श्रौतेऽधिकारः ।

यत्तु,— ब्राह्मणो चक्षिया वैष्णवा प्रसूता दग्गभिर्दिनैः ।

गतैः शूद्रा च संस्पृष्टा चयोदग्गभिरेव च ॥

इति ब्राह्मवचनम् । तदनुठापरम् । यदा शूद्राणाम् मासाग्नौच-
पक्षाभिप्रायम् ।

दग्गाहमेवाग्नौचन्तु सर्वेषामपरे विदुः ।

इति दग्गराचाग्नौचपक्षस्य अस्मद्देशे सर्ववर्णानामादृतत्वात् ।

सूतिका सर्ववर्णानां दग्गाहेन विगृह्यन्ति ।

इति वचनान्तरेण च सर्वस्त्रीणामपि दग्गराचात्परं स्पर्शयो-
ग्यत्वमेव ।

स्त्रावः श्चात्तुर्यमासावधिरथ कश्चितः पात आघट्टमासम्,

सद्यःग्नौचं कुले श्चात् श्रवनमिह पितुः स्यादथाप्यसूतिः ।

पठोर्ध्वं मासयुग्मे च पितृकुक्षभुवां जातमृत्यां मृतस्योत्-

पत्तौ तिस्रो निशाः शुः श्रुतिरिति यदि शिशुः पूर्णमवायग्रौचम् ॥

श्रुतिः,— याचतुर्थाद्वेत्स्यावः पातः पञ्चमपत्तयोः ।

अपप्रसवसंज्ञा स्यात्सप्तमाष्टममासयोः ॥

स्यावपातयोः सपिण्डानां सद्यःग्रौचम् । षण्मासाभ्यन्तरमिति
ब्राह्मोक्तौ वाक्यशेषे,—

सद्यःग्रौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ।

इत्युक्तेः । गर्भस्यावे पितुः स्यान्मासम् । “सप्तमाष्टममासयोस्तु
जाते मृते मृते जाते कुलस्य चिराचम्” इति शरीतोक्तौ जातग्रन्थ-
लिङ्गात् सपिण्डानां चिराचाग्रौचमेव । पितुरप्यनयोर्मासयोस्त्य-
हाग्रौचम् ।

जीवन् जातो यदि प्रेषान् मृतो वा यदि जायते ।

सूतकं मातुरेव स्यात् पित्रादीनां चिराचकम् ॥

इति वृक्षमनुवचनात् शरीतोक्तकुलग्रन्थस्य पित्रादिपरत्वेन
व्याख्यानाच्च । मातुरग्रौचं तु पूर्वश्लोके लिखितम् । सप्तमाष्टममास-
योरपि बालजीवने सपिण्डानां समानोदकानां यथायोग्यं सम्पूर्णा-
ग्रौचं उत्सर्गचिह्नमेव ।

सर्वेषां प्रेतजाते भवति हि नवमासेषु मासेषु पूर्णे,

जातप्रेते तु वधुर्जन्तुरवधि दशाशघमङ्गाशुचित्वं ।

ज्ञातीनां नाघमाचं यदि तु शिशुमृतिः स्रुतिमध्येऽपि नाङ्गी-
र्येदोर्द्धं तत्र ताते जन्तुरवधि दशाशघमन्येषु नाघम् ॥

नवमादिमासे मृतजाते, पारस्करः,—

गर्भे यदि विपत्तिः सादृशाहं सूतकं भवेत् ।

नवमादिमासजातमृतौ तु कौर्म,—

जातमाचस्य बालस्य यदि स्थान्मरणं पितुः ।

मातुश्च सूतकं तत् स्यात् पिता नस्पृश्य एव च ॥

सद्यः शौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य च ।

तत् सूतकं जननाशौचमित्यर्थः । तथाचाच पित्रोर्जननावधि-
दशराचम् । सपिण्डानां सद्य इति वचनात् पितुरप्यङ्गाशौचं
दशाहान्तं इत्यस्मद्देशे व्यवस्था सुस्थिरा । अन्यप्रकारा व्यवस्था यथा
वृहत्प्रचेताः,—

मुहूर्त्तं जीवितो बालो यदि पञ्चत्वमृच्छति ।

मातुः शुद्धिर्दशाहेन सद्यःशौचास्तु गोचिणः ॥

मुहूर्त्तमपि नाङ्गीच्छेदोपलक्षणम् । या चाप्यन्या व्यवस्था, नाङ्गी-
च्छेदात् पूर्वं बालमरणे पुनर्हारीतः,— “जाते मृते मृते जाते
पुनर्वाद्दशाहं सपिण्डानां” । इदं नवमदशमादिमासविषयम् । पुन-
र्हारीतवचनस्य सप्तमाष्टममासयोः व्यवहाशौचविषयत्वेन व्याख्यानात् ।

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रस्थिते तस्य बान्धवैः ।

श्रावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्यशौचं विधीयते ॥

इति वृहत्समुवचनाच्च सपिण्डानां दशाहमेव । जातमाचस्येति
कौर्मवचनात् नाङ्गीच्छेदात् पूर्वमपि सद्यःशौचम् । इति व्यवस्था
अस्मद्देशे नाद्रियते । धर्मसन्देहे “स्वस्य च प्रियमात्मनः” इति
याज्ञवल्क्येन आत्मतुष्टेर्धर्मं प्रामाण्यस्य सिद्धान्तितत्वात् । “यस्मिन्
देशे ॥ आचारः” इति मनूकेय । यच्च विज्ञानेश्वरैः पञ्चमषष्ठ-
मासयोगंभंपाते कुलस्य चिराचं, मग्नमादिषु जातमृते मृतजाते वा

विशेषाद्दशरात्रं, दशरात्रान्तर्वार्षिकमरणेऽपि कुलस्य सूतिकाशौचं
स्वत्यन्तरसम्वादेन व्यवस्थापितम् तदपि नास्मद्देशे आद्रियते । अथ
“प्रकृतं जातमाचक्ष” इत्यादिवचनात् सर्वत्र जातशब्दानां जातमात्र
परत्वम् तथाच नाङ्गीच्छेदोत्तरं दशाष्टमध्ये वास्तमरणे मातापित्रो-
रित्यनुवृत्तौ पारस्करः “अन्तः सूतके चेदोत्यानादाशौचं सूतक-
वत्” इति । अस्मार्थः । आ उत्पन्नादिति पदद्वयम् । तथा पित्रो-
र्जन्नावधिदशरात्रावसानपर्यन्तमेव अशौचं इत्यर्थः ।

ज्ञातिविषये तु शङ्कः,—

वासुस्वन्तर्द्दशाष्टे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति ।

सद्यःशौचं सपिण्डानां न प्रेतं नैव सूतकम् ॥

एकः प्रेतः परस्मैप्लुसिति यमजयोस्तददेकोऽथ जात-

प्रेतोऽन्यः प्रेतजातस्तदिह जनिमनादृत्य मृत्योर्वसित्वात् ।

सद्यःशौचाः सपिण्डा जगुरवधिदशाष्टं पिताङ्गाश्रयिः स्यात्

सद्यः शौचे तु श्रिष्टाविदधति सकले स्नानमाचं न चान्यत् ॥

यमस्तज्जननेऽप्येकस्य जीवने अन्यस्यमृतौ, तथैकस्य मृतजननेऽन्यस्य
जातमृतौ जातमाचस्य “वासुस्वन्तर्द्दशाष्टे तु” इत्यादिवाक्येभ्यो
जन्मापेक्षया मृतेर्वसित्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ज्ञातीनां सद्यः
शौचम् । पित्रोर्दशरात्रावाशौचं अङ्गाशौचं च । मातुः सम्पूर्णशौच-
मुक्तमेव । अस्मद्देशे “दिसन्ध्यं सद्य इत्याहुः” इत्युक्तिमनादृत्य
सद्यःशौचे स्नानसमाचारः । “सद्यःशौचे स्नानमाचं पाकत्यागो न
विद्यते” इत्यपि श्रिष्टाः ।

पुत्रे पित्रो रदात्माङ् मृत उदितमहस्तज्जगहं तु वतात् प्राक्,

ज्ञातेः सद्योऽहरेकं व्यहमुदितमधोदन्तचूडाग्रतेभ्यः ।

सर्वेषां पूर्णमूर्द्धं त्वघमपि रदनचौरकर्म प्रतोक्तं,

काले तेषामभावेऽप्यघ उत भवने तत्तदुक्तं ह्यग्नौचम् ॥

एकादशाष्टादुत्तराग्नौचविचारः कौर्मै,—

अजातदन्तमरणे पिषोरेकाऽहमिव्यते ।

जातदन्ते चिणचं स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सपिण्डानां ॥ याज्ञवल्क्यः,—

आदन्तजन्मनः सद्यश्चाचूडाग्नौचिकौ मता ।

चिराचमाग्रतादेशाद्ग्नौचमतः परम् ॥

अथ दन्तजन्मादयः कासोपस्रवका इति कल्पतरुकारादयः ।

तथाच दन्तजन्मकाले दन्तानुत्पत्तावपि वासमृतावहरग्नौचम् ।

एवं चूडाकाले चूडाया अभावेऽपिव्यहाराग्नौचम् ।

अत एव द्वितीयाह्ने चूडाकरणाभावे अङ्गिराः ।

यद्यप्युक्तचूडोऽपि, जातदन्तश्चसंस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येन मग्नौचं व्यहमाचरेत् ॥ इति ।

एवं उपनयनकाले उपनयनाभावेऽपि सम्पूर्णाग्नौचमेव ।

तथाच ब्राह्मे,—

अनुपनीतो, विप्रश्च राजा चैवाधनुर्द्धरः ।

अमृचीतप्रतोदश्च वैश्वः शुद्रस्त्वस्तृष्टक् ॥

धियते यत्र तत्र स्यादग्नौचं व्यहमेव च ।

दिजअनामयं कासस्तृषाणां च षडाब्दिकः ॥

षडाब्दिकश्च शुद्राणां स्रजात्युक्तमतः परम् ।

अथ हि गर्भाष्टमवर्षे ब्राह्मणादिव्याणां उपनयनधनुर्षहण-
प्रतोदपहणकालः । शूद्रस्य षष्ठेऽब्दे वस्त्रपहणकालः । ततः पूर्वं
बालमृतौ चिराचम् । तदूर्द्धं बालमृतौ सम्पूर्णाग्रौचं इत्युक्तं भवति ।
एवं चोपनयनस्य कालोपलवकलभुक्तम् । एवं दन्तजन्मादिषु बोध्यम् ।
यत्तु,— चतुर्थे पञ्चमे मासे दन्तजन्म सुदृश्यते ।

एवं ब्रह्मवर्चसकामस्य पञ्चमेऽब्दे उपनयनम् । प्रथमेऽब्दे चूडा-
करणं तत्र दन्तजन्माद्युक्ताग्रौचमेव । तथाच जावालिः,—

प्रतचूडादिजानान्तु प्रतीतिषु यथाक्रमम् ।

दशाहस्यैव एकाहः शुभ्यन्त्यपि हि निर्गुणाः ॥

द्विजानां (दन्तानां) अथ प्रतीतिपदोपादानादकालेऽपि तद्दर्शने
पयोक्ताग्रौचम् । अन्यथा प्रतचूडादिकेभ्यस्तुक्तं स्यात् ।

पिशोः पुत्रौष्ठतावारदनमहरतः शर्वदोर्द्धं व्यहं स्यात्,

ध्यातुः स्नानं तथाहस्यैवमपि रदनात् धीरतः प्राक्विवाहात् ।

ज्ञातेः सद्यः सुरात् प्रागहस्यपरि च वाग्दानकाले व्यहं स्यात्,

वाग्दानेऽनुष्ठिते ॥ व्यहस्युभयकुले चेत् विवाहो न पित्र्ये ॥

कन्याग्रौचे कौर्म,—

अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमुच्यते ।

दन्तजन्मोर्द्धं स्रव्यनरे,—

अप्रत्तासु च प्रत्तासु संस्रतासंस्रतासु च ।

मातापिशोस्त्रिराचं स्यादितरेषां यथाविधि ॥

कन्यामरणाधिकारे पुनः कौर्म,—

आदन्तान्मोदरे सद्यः आचूडादेकराचकम् ।

आप्रदामात्चिराचं ष्टादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सपिण्डानां तु ब्राह्मे.—

आजन्ममृत्यु चूडान्तं सद्यःशौचं विधीयते ।

ततो वाग्दानपर्यन्तं घावदेकाहमेव च ॥

अतःपरं प्रवृत्तानां चिराचमिति निश्चयः ।

वाग्दाने तु कृते तत्र श्रेयं बोधयतस्त्यहम् ॥

पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव च ।

स्वजात्युक्तमशौचं स्यात् सृतके मृतके तथा ॥

अस्यार्थः । चूडानन्तरं वाग्दानपर्यन्तं सपिण्डानामेकाहम् ।

वाग्दानकालानन्तरं वाग्दानकर्मानुष्ठानपर्यन्तं अहम् ।

तथाच मनुः,— स्त्रीणामसंस्क्रुतानां तु अष्टाशुध्यन्ति बान्धवाः ।

असंस्क्रुतानां अविवाहितानां ।

तथाच विष्णुः,— “स्त्रीणां विवाहः संस्कारः” । इति ।

“अष्टात् शुध्यन्तिबान्धवाः” इत्यनुवृत्तौ, शङ्खोऽपि,— “अनु-
दानां तु कन्यानां” इति । वाग्दानकर्मण्यनुष्ठिते तु विवाहपर्यन्तं
पितृकुले भाविभर्तृकुले अहम् । पितुर्वरस्य चेति पूर्वशान्वयः ।
उभयत इत्युक्तावपि पितुर्वरस्य चेत्युक्तिः स्पष्टार्था । विवाहानन्तरं
भर्तृकुल एवाशौचं, ॥ पितृकुले । वृहस्पतिः,—

पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोधापहारकाः ।

भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः ॥

एवं सप्तपदीकरणानन्तरम्,—

नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरुच्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे ॥

इति यमोक्तेः । तत्पूर्वं त्रिरात्रमुभयत्र । यद्यप्यादिपुराणे,—
सापिण्ड्यं स्नात्तु कन्यानामदत्तानां त्रिपूषम् ।

इत्युक्तम्,

तथापि मन्वर्थविरोधात् तत्रानादरसमाचारः । ततो दत्ताना-
मिति ब्रह्मवाक्यात् पित्रकुले सप्तपञ्चनन्तरं नाश्रौषमित्यर्थः ।
केवलं तदुत्तरमपि पित्रोः अहं वक्ष्यते च ।

षष्ठो मासो रदेषु चुरकरण इहोद्भूतयोऽभ्युदकात्-
मासदन्ताधिकास्यात्पर उपनयने वाक्प्रदाने च कालः ।

चन्द्रेऽतीते द्वितीये दहनमथ पुनः शूद्रजातेरशौचे,
भेदोऽयं षष्ठ्यर्थः परिणयसमयस्तत्तमारभ्य पूर्णम् ॥

ब्राह्मे,— अजातदन्तो वा मासै र्वृतः षड्भिर्गतो वधिः ।

इति षण्मासस्य दन्तजन्मकालत्वं । “दन्तजन्म सप्तमे मासि”

इति छद्मधरलिखनं तु वज्रनिबन्धविरोधात् सर्वथा नादेयम् ।

मनुः,— चूडाकर्म दिजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽन्दे द्वितीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिषोदनात् ॥ इति ॥

तत्र “चूडा कार्या यथाकुलं” इति याज्ञवल्क्योक्तेरसद्व्ये
द्वितीयवर्ष एव चूडाकाश इति सिद्धान्तितम् । यद्यपि,—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वान्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राशामेकादशे त्रैके विशामेके यथा कुलम् ॥

इति याज्ञवल्क्यविद्यामित्रौ । तथापि अश्रौषाधिकारे,

दिजन्मनामयं कालः स्त्रीणां चैव षडाब्धिकम् ।

पञ्चान्दिकस्तु शूद्राणां स्वग्रात्युक्तमतः परम् ॥

इति ब्राह्मणौ वैवर्णिकदशाहागौचपचाययणेन व्याहागौचस्य षष्ठवर्षाधिकत्वस्य उक्तत्वात्, गर्भाष्टमपचाययणेन दिमासाधिकवर्ष-
पद्मानन्तरं उपनयनकाल इति सिद्धम् । वाग्दानकालविषये
शङ्खिगुत्सकारैः,—

‘अष्टवर्षा भवेत् गौरी’ ।

गौरीं वा वरयेत्कन्यां नीलं वा उपसृजेत् ।

अष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा” इत्यादिवाक्यैः वाग्दानं प्रत्यष्टवर्षस्य मुख्य-
कालत्वावगमादित्युक्तम् । पञ्चाननस्तु वाग्दानकालस्य मुनिभि-
रनुक्तत्वात् उपनयनकालस्य वाक्प्रदानकालत्वेन प्रमाणसम्भव
इत्याह । वस्तुतस्तु दिमासाधिकवर्षानन्तरं विवाहकाल इति
विवाहप्रस्तावे प्रमाणान्युक्तानि । यत्तु शङ्खिगुत्सकता उक्तं, तन्न
रुचिरम् । “अष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा” इत्यस्य गर्भाष्टमपरत्वम् । “अ-
ष्टवर्षा भवेद्गौरी” इति वाक्यं तु कन्याया गौरीत्वप्रतिपादकम्,
न तु विवाहकालप्रतिपादकम् । गौरीं वेतिवाक्ये फलातिशय
उक्तः, न तु विवाहकाल इति व्याख्यानात् ।

स्त्रीपुंस्त्रयोस्तु समन्धादरणं प्राग्विधीयते ।

इति नारदीकेः वाग्दानस्य विवाहप्राक्कालीनत्वसिद्धेः । सुतरां
मासद्वयाधिकवर्षपद्मानन्तरं वाक्प्रदानस्य काल इति सिद्धम् ।

अथ वालमरणे दाहकालविचारः ।

दिवर्षमध्ये वालमरणे निखननम्, याज्ञवल्क्यः,—

ऊनदिवर्ष निखनेन कुर्यादुदकं ततः ।

मानवीये तु,—ऊनद्विवर्षकं प्रेतं निदधुर्वान्धवा बहिः ।

नास्य कार्योऽस्त्रिंशंस्कारो नास्य कार्योऽदकक्रिया ॥

अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा विप्रेयुस्त्यहमेवहि । इति ।

“अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा” इत्यनेन दृष्टान्तेनापूर्णाद्विवर्षं भूमौ निधाय^(१) और्द्धदेहिनेषु उदासीनैर्भविष्यमिति विश्रान्तेनरादधः । अहाशौचोक्तिस्तु संवत्सरचूडाभिप्राया इति ।

यद्यप्यज्ञानचूडोऽपि जातदन्तस्य संस्थितः ।

दाहयित्वा तपायेनमग्नौचं, अहमाचरेत् ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यं वर्षचयोर्द्धं चौलोत्कर्षं श्रेयं इति च । एवं “ऊनद्विवर्षस्य दाहयेतौ पाशिकौ” इति केवासिन्निखनं न सम्य-
नित्यवधेयम् । “अद्विवर्षं मातापिवोरेकराचं चिराचं वा शरीर-
मदग्ध्वा निखनति” इति पारम्परसूत्रे तज्जातदन्तो एकराचं, जा-
तदन्ते चिराचमिति वाग्रब्धो व्यवस्थावाची । तत्रात्र तृतीया-
द्विवर्षं अरण्ये चूडायां कृत्वावासकृतायामपि दाह एवेति सिद्धम् ।
शूद्राणां सर्वचाग्रौचे ब्राह्मणस्याग्रेऽपि षष्ठवर्षस्य विवाहकालत्वं,
तदवधि पूर्णाग्रौचं च इत्येव भेदः । तत्र प्रमाणवाक्यं प्राग्निखितम् ।

सूतौ सूतिः समा चेत् सृतिरपि सृतके पूर्वजाग्रौचश्रेया-

हैः शूद्रिर्दीर्घमात्रं परमपि लघुनो वाधकं स्यात् सदृक् चेत् ।

दीर्घं चात्र पुरोजं परमपि सृतकं शोधकं सूतकस्य

त्यक्तोदक्यां क्रियास्तत्सृतपतिवनितासूतिकाः पुषवध्वौ ॥

समानजातीवाग्रौचसन्निपाते विष्णुः,—“जननाग्रौचमध्ये यद्य-

परं जननं स्यात्, पूर्वाग्रौचयपगमे शुद्धिः" । रात्रिमध्ये द्वाभ्यां, प्रभाते दिनचयेण अग्रौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवमेव । तथाच ज्ञाति मरणमध्ये मृत्नकान्तरेऽपि पूर्वशेषेण शुद्धिः । "रात्रिशेषो अवशिष्टो यथेति स्युत्पत्त्या रात्रिशेषपदमन्याहोरात्रपरं" इति पञ्चाननः । तस्मिन् द्वाभ्यां प्रभाते दग्गाहकाले दिनचयेण इत्यर्थः । तथाच शब्दाः,— "अथ चेदन्तरा प्रमोचेत जायेत वा अवशिष्टैरेव दिवसेः शुद्धेदहःशेषे द्वाभ्यां प्रभाते चिभिः" इति । तथाच दशमे ऽहनि तदुपमि च सजातीयनिमित्ताग्रौचग्रवणे द्विचिदिनदृष्ट्या शुद्धिर्यद्यपि सतिषु विहिता, तथापि "नवर्द्धयेदघाहानि" इति मनुनानिषिद्धा । तथाच विहितप्रतिषेधाद् विकल्पः । तदुक्तं भट्टैः,—

अथवान्तर्धदाग्रौचनिमित्तं किञ्चिदापतेत् ।

तच्छेषेण विशुद्धिः स्यात्तच्छेषोऽयं भविष्यति ॥

न वर्द्धयेदघाहानि निमित्तादागतान्यपि ।

विकल्पे सति यथादेशाचारं व्यवस्था, इत्यस्यदेशे दग्माह-प्रभातप्रयुक्तद्विचिदिनदृष्टिर्नाद्रियते । तथा देवस्तः,—

परतः परतः शुद्धिरघट्टद्वौ विधीयते ।

स्यात्चेत् पञ्चतमादङ्गः पूर्वेणाप्यनुश्रियते ॥

अस्यार्थः । पञ्चतमादङ्गः परतः पञ्चमदिवसानन्तरं सजातीय-याग्रौचद्वौ सत्यां परतः परेणाग्रौचेन शुद्धिः । पञ्चदिवसात् पूर्वं सजातीययाग्रौचद्वौ पूर्वेणाग्रौचेन शुद्धिर्विधीयत इति । तथाच 'पूर्वेण' इत्येतत्पदमावृत्त्या व्याख्येयमिति । इत्यादीन्यपि

“न वर्द्धयेदघातानि” इत्येतेन निषिद्धत्वात् वैकल्पिकानि यथा-
देशाचारं व्यवस्थितानीति नास्मद्देशे विचार्यन्ते ।

अतिमान्ने दशाहे तु चिरावमशुचिर्भवेत् ।

इत्यादिमन्त्राद्युक्तमपि अस्मद्देशे समाचाराभावात् न व्यवस्था-
यते । अतएव विशानेश्वरैर्नानादिबसप्रोधकवाक्याभ्यामुदाहृत्य “स-
माचाराभावाच्च व्यवस्थायते” इत्युक्तम् । अन्तरङ्गगुणवद्भावेन शुद्धि-
विचारो न कलावसौत्वपादः । अथ मजातीयविषये उग्रनाः,—

सत्याग्रौचस्य मध्ये तु दीर्घाग्रौचं भवेदुद्यदि ।

न च पूर्वेण शुद्धिः स्यात् स्वकासेनैव शुध्यति ।

दृढमनुरपि,— गुदणा सद्यु वाधेत सद्युना नैव तद्गुदः ।

अतएव अल्पकालीनमरणाग्रौचस्य दीर्घकालीनसूतकं बाध-
कम् । इति शरलताकृता यदुक्तं तन्नादेयमिति । तयोर्विजा-
तीयत्वात् मृतेर्वशीयस्वाच्च ।

अङ्गिराः,— अनिर्दशाहे मरणे पद्यात् स्वाभरणं यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं तत्राग्रौचं स्ववन्धुभिः ॥

देवस्य,— मरणोत्पत्तियोगे ॥ गरीयो मरणं भवेत् ।

षट्षिंशस्मते,—

शवेन शूयते सूतिर्न सूतिः श्रावप्रोधिनी ।

दृष्ट्वाचिः,— सूतकान् दिगुणं श्रावं श्रावात् दिगुणमार्त्तवम् ॥

आर्त्तत्वात् दिगुणा सूतिस्ततोऽधिगवदाहकः ॥

शवदाहको दाहादिप्रेतकर्मकर्त्ता पुत्रादन्वोऽपीत्यर्थः । पूर्वस्मादु-
त्तरोत्तरमग्रौचं बलवदित्यर्थः । ततोऽपीति पाठे सूतितोऽपीत्यर्थः ।

सहस्रतुः—

शावलोपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके ।

शेषाहोभिर्भवेत् शृङ्गिरुदक्षां सूतिकां विना ॥

श्रीरामायणे भीतां प्रति, अनुसूयावाक्यम्,—

नातोधिगिष्टं पश्यामि बान्धवं वै कुलस्त्रियाः ।

पतिर्वन्भुर्गतिर्भक्तां दैवतं गुरुदेवमः ॥

तथाच क्रियाकर्तारं सूतिकां सिधमाणपतिकां रजस्रस्तां च स्त्रियं त्यक्त्वा अन्येषां पूर्वाग्रौचेन शृङ्गिः । पुत्रं प्रति पितृग्रीवस्य बलवत्त्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तस्य क्रियाकर्तृत्वेऽपि अकर्तृत्वेऽपि पितृ-मरणेनैव शृङ्गिः । तत्समानधर्मत्वात् तद्वाय्याया अपि । तथाच पुत्रवधोरपि पूर्वाग्रौचशेषेण न शृङ्गिरितिष्णुणानिखननन्यायेन उक्तम् । चतुर्भिः कुलकम्,—

पितोर्मृत्युं दद्याद्वात्परमपि शृणुयाद्दूरगोऽप्यात्मजयेत्

स्वात्पोष्यार्द्रवासास्तदवधि च दद्यादन्यग्रौचो नियम्य ।

नित्यं स्वात्मांश्च दद्यादथ न यदि हतं प्रेतपिण्डाद्यतीते
ऽप्यग्ने कुर्यादग्रौचे स्तितवति विदिते शेषघत्नेविंशथ्येत् ॥

पितोराग्रौचमार्घं परमपि सकलाग्रौचसंग्रोधकं स्यात्

तच्चादौ मातृमृत्यां पितरुपरितने नाप्यग्रौचेन शृङ्गिः ।

तातस्यैकादशाहं भवति तदुभयोः सर्वमेकादशाहो-

क्तं कर्मापो तयोः स्रस्त्रमृत्तितिषिदिनाद्येव कर्मापरं स्यात् ॥

माता नाताधमध्ये यदि भवति मृता तत्समाणादशाहा-

न्तं सर्वं कर्म वषट्कर्तृदिनपरतः पक्षिणीं वद्धुं चित्वा ।

तत्राद्यचीन् द्वितीयेऽहनि च वितनुयात् सप्तपिण्डानवाध्याः,

पिचोरेकादशाहोदितविधिमपराहे परं स्वस्वमृत्योः ॥

मध्येऽब्दं चेदिमातुः मरणनिश्चयनं मज्जनं चोपवासः

पुत्रस्य स्यादशौचं दशदिवसमतीते तु वर्षं चिराचम् ।

पक्षिण्यन्तर्निश्चैकाभित उभयदिने चाह्वकं चिसम्यं,

थावत् सूयोदयं यस्मिन् मृतकरजःसूतयोऽहस्तदेकम् ॥

पिशाचशौचे विशेषः ।

पैठीनसिः,—पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं मृतकौ भवेत् ॥

आग्नेये,—

पिष्टमाचुपघाते तु आर्द्रवासा क्षुपोषितः ।

अतीतेऽह्ने प्रक्षुर्वीत प्रेतकार्यं यथाविधि ॥

अतः पुत्रः पिचोर्दशाहोत्तरमरणश्रवणे क्षातोदकं कृत्वाऽर्द्रवासाः

तदवधि दशाहोक्तनियमान् कृत्वा नित्यं क्षातोदके च कृत्वा दशा-

हमशौचनाचरेत् । वर्षोत्तरमपि मरणश्रवणे तथैव सर्वं कुर्यात् ।

केनचित् क्रियायामकृतार्था तु सर्वं पिण्डादिकं कर्मापि कुर्यात् ।

दशाहमध्ये श्रवणे तु “प्रोषितस्येत् प्रेयात् श्रवणप्रसूति कृतोदकाः

काक्षविशेषमासीरन्” इति सर्वसाधारण्येन पारस्करोक्तेः । केनचित्

क्रियायामारम्भायामपि सर्वनियमवान् शेषदिनैः शृण्वेत् । एवं

पिचोर्दशान्तरमरणे वर्षोऽतीतेऽपि दशाहशौचविधानादध्यमाय-

नानानियमविधेश्च सर्वाशौचापेक्षया पित्रशौचं गुरुतरमेव । तस्मात्

तदशौचं पूर्वं परमपि सर्वाशौचसंग्रोधकमेव ।

अत्रापि विशेषः सत्यन्तरे,—

मातयैषे प्रमौतायामशुद्धौ धियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यात् मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥

इति मातरि. मृतायां पद्यात् पितृमरणे उत्तरभाविनापि पितृमरणेन एव शुद्धिः। दयोरेकादशाहकृत्यं पितुरेकादशाहदिने कार्यम् । “पितृमरणाग्नौचमध्ये पद्यान्मातृमरणे ॥ पितुरग्नौचं समाप्य पद्यात् पक्षिणीं प्रक्षिप्य शुद्धिः, न पूर्वशेषमात्रेण, दशाहानन्तरं पक्षिणीं समाप्य दयोरेकादशाहकृत्यं कार्यम्” इति विज्ञानेश्वराः। एतदन्वेष्यस्मद्देशीया निबन्धकृतः संमेलिरे। अत्र यत् केचित् “पूर्वां वा परतोऽयवैवमनयोर्मातुः पिताग्रोधकः” । इति कारिका निबध्य पितृवियोगमध्ये यत्र कुत्रापि दिने मातृवियोगे मातृवियोगमध्ये यत्र कुत्रापि दिने पितृवियोगे चोभयथापि पितृवियोगदिनमारभ्य दशाहोरात्रैः शुद्धिः ।

तथाच महाभारते,—

माता भस्मा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।

भस्मा चर्मपुटिका, एतेन पितृपुत्रयोरेकात्मत्वप्रदर्शनेन मातृरपेक्षया पितुरेव परमान्तरङ्गत्वं सूचितं इति युक्तिमूढः। तत्र रुचिरम् । “मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीं” इति वाचनिकेऽर्थे न्यायावतारस्यानुचितत्वात् युक्तिविरुद्धत्वाच्च । तथाच माता, भस्मा, इति नाग्नौचप्रकरणेऽभिहितम् । तथापि पितुराधिक्योक्तिर्यद्यप्यग्नौचप्रयोजिका च स्यात् । श्रीरामायणे, सप्तौ, च, “उपाध्यायाह्न-पिता” इत्याद्युक्ता,

गर्भधारणपोषाभ्यामेभ्यो माता गरीयसी ।

इत्यादिना,

उपाध्यायाद्ग्राचार्या आचार्याणां ग्रतं पिता ।

सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ।

इति मानवभविष्यपुराणवाक्येन च वन्दनादौ मातुराधि-
क्यदर्शनेन ॥ मातृश्रीचं किमिति वक्ष्यन्तरं न स्यात् ।

किञ्च “अन्नरक्तभावेन शुद्धिविचारो न कसौ” इत्यप्युक्तं
किञ्च पितृदशमेऽहनि पितृकर्मसमाप्तौ स्त्रियावशिष्टायां एव
मातृमरणे मातुर्दशदिनविहितकर्मणां स्त्र्यकाशेन कर्तुमशक्यत्वेन
पक्षिणीप्रक्षेपं विनाऽनिर्वाहात् पितृवियोगमध्ये मातृमरणे पक्षि-
णीप्रक्षेपो युक्ततमः । सर्वत्राप्यश्रीचपाते एकादशाहकर्मातुष्ठानस्य
अश्रीचान्तदिने सिद्धान्तितत्वात् पक्षिण्यनन्तरदिने दयोरप्येकादशा-
हकृत्यं कार्यमिति विज्ञानेश्वराभिप्रायः । मासिकादीनि तु स्त्र-
मरणतिथ्यवधेयं कार्याणि । वैपक्षिकं स्त्रमरणदिनावधेयं ।

अथ विमातुर्विशेषो दक्षेणोक्तः,—

पितृपत्न्यामतीतायां मातृवर्जं दिवोक्तमः ।

संवत्सरे व्यतीते तु विराचमशुचिर्भवेत् ॥

इति संवत्सरात् पूर्वं दशरात्रमित्यर्थः । विमातुर्मातृवत्त्वात्
श्रवणदिने स्नानोपवासावुत्सर्गसिद्धौ ।

अङ्गिराः,— द्विसन्ध्यं सद्य इत्याहुस्त्रिसन्ध्यमहुरुच्यते ।

एका रात्रिदिने द्वे च पक्षिणीत्यभिधीयते ॥

पक्षिण्यां यथा पिण्डव्यवस्था, सा पूर्वपक्षे निवद्धा ।

तच्च स्मृतिः ब्रह्मश्रौचे,—

प्रथमेऽङ्गि चयः पिण्डा द्वितीयेऽङ्गि चतुष्टयम् ।

द्वितीयेऽङ्गि चयः पिण्डाः पक्षिणां प्रथमे चयम् ॥

द्वितीयेऽङ्गि च सप्तस्युरिति खण्डाशुचौ विधिः ।

सद्यःश्रौचे स्नानमाचममाचारात् पथेऽस्माभिर्न निवद्धम्,
विषमध्यमहरित्युक्तम् । तच्च राशौ सूतकादिपाते गणनं कथं स्यात् ?
इत्यपेक्षायां जायान्तिः,—

राधावेव समुत्पद्ये मृते रजसि सूतके ।

पूर्वमेव दिनं पादां धारवन्माभ्युदितो रविः ॥

चतुर्णां प्रमाणानि ।

पक्षौ पत्या सहाङ्गिं प्रविशति यदि वाश्रौचमधोऽनुगच्छेत्.

भेदेऽप्यशौभ्यचोभयमृतदिनयोः पत्यश्रौचेन शुद्धिः ।

आश्रौचे चेदतीतेऽप्यनुगमनमिहाश्रौचमेव चिराचम्

विप्रानेवानुगच्छेत्तदितरवनिता अन्ययुः क्षत्रियाद्याः ॥

व्याघ्रपादः,— मृतं पतिमनुब्रूय पक्षौ चेत् ज्वलनं गता ।

तत्रापि दाहस्तन्त्रेण प्रथमस्त्रिक्रिया भवेत् ॥

नवश्राद्धं सपिण्डान्नं समाप्यं स्यात् सहस्रद्वयोः ।

अथ मृत्युभेदेऽपि नवश्राद्धानि यद्दिने ॥

भक्त्यर्थं क्रियते पत्न्या अपि तथैव तत्क्रिया ।

चतुर्थादिश्राद्धं, नवश्राद्धमिति पूर्वमुक्तम् ।

वैशम्पायनः,— एकचित्तां समाख्यौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् पिण्डं च श्राद्धं च ओदनं च पृथक् पृथक् ॥

एकपाचे अत्रं पक्ता दिधा विभिन्य दद्यात् इत्यर्थः ।

एकचित्वां समाच्छदौ चियेते दम्पती यदि ।

तन्वेण अपर्णं कृत्वा पृथक् पिण्डं समापयेत् ॥

इति वाक्यान्तरात् । अत्रापि पिण्डपदं पूर्ववाक्यात् आह्वोप-
सक्तम् ।

एको चितिं समासाद्य भर्तारं यातुगच्छति ।

तद्भर्तुषः क्रियाकर्त्ता स तस्यास्य क्रियां चरेत् ॥

इत्यादिवाक्यैर्मरणदिनभेदेऽपि सपिण्डान्तकृत्यस्य पश्या सहोक्तौ
पत्यग्नौचेन शुद्धिः कैमुतिकन्यापचिद्धा । पूर्वेषुः स्वत्पावशिष्टार्था
राशौ भर्तृमृतौ परेषुर्दाहारभो सहगमनेऽपि दिनभेदः सम्भवति ।
एवमग्निप्रवेशं विना पश्या दाहाद्यापत्तरणेष्वप्यसनेकभाण्डे सप्ताद्य
पृथक् दद्यात् ।

एकाहे तिथिभेदे तु नवग्राहेषु तन्त्रता ।

आह्वानि मासिकादीनि मृततिथ्योर्द्वयोः पृथक् ॥

इति वाक्यात् । सहगमनानुगमनवोरेकविधित्वात् दशाहमध्ये-
ऽनुगमने पत्यग्नौचेन शुद्धिः । दशाहोत्तरमनुगमने तु पुत्रादीनां
विराजमग्नौचम् ।

अन्वितायाः प्रदातव्या दशपिण्डास्त्यहेन तु ।

स्नाम्यग्नौचे व्यतीते तु तस्याः आहुं विधीयते ॥

इति पैठीनस्रुक्तेः । अन्विताया अनुगमनकक्षयाः ।

पुनः पैठीनसिः—

मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मणा ब्रह्मशासनात् ।

इतरेषां तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥

एथक् चित्तिं ममास्मि न विप्रा गन्तुमर्हति ।

अन्याधां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं व्यवस्थितः ॥

श्रौताग्नेः पर्णदाहो यदि भवति दशाहान्तरे वा तदूर्ध्वं,

शातीनां चात्मजाणां तदवधि तदघं सर्वथैव चिराचम् ।

पर्णा दाहो निरग्नेर्यदि भवति दशाहान्तरे शेषघत्तैः,

शुद्धिः स्यान्न अद्देः स्यात् यदि भवति तदूर्ध्वं तदैव अद्देः स्यात् ॥

इन्द्रोगपरिशिष्टे “अस्थामलाभे” इति वाक्ये “ततः प्रभृति

सूतकं” इति यदुक्तं, तत् आहिताग्निविषयम् ।

एतत् तु— यस्य तु चयमग्नीनां तस्योर्ध्वं दाहकर्मणः ।

इत्यल्लैवानुवादः । यद्यपि ब्राह्मे आहिताग्नेरित्युपक्रम्य,

“अनाहिताग्नेर्देहस्तु” इत्युक्त्वा,

एवं पर्णहरं दग्ध्वा चिराचमशुचिर्भवेत् ।

इति साग्निरग्निवाधारण्येन दाहावधि चिराचाग्नौचमुक्तम् ।

तथापि श्रौताग्नेर्दशाहावधेर्वाग्नौचमित्युक्तत्वात् दशाहमध्येऽपि पर्ण-
दाहे तदुत्तराग्नौचस्य समानविषयत्वेन बाधकत्वम् । निरग्नेस्तु
दशाहमध्ये पर्णदाहे मरणज्ञानावधिकस्य अग्नौचस्य भिन्नविषयतया
पर्णदाहनिमित्ताग्नौचेन न बाधः । प्रत्युत दीर्घकालीनेन दशरा-
त्राग्नौचेन अन्यकालीनस्य पर्णदाहनिमित्तचिरात्राग्नौचस्य बाधः ।
ननु निरग्नेरपि पर्णदाहनिमित्तचिरात्राग्नौचं दशरात्राग्नौचस्य
बाधकनस्त्विति चेन्न । तस्य दशाहोर्ध्वं पतितपर्णदाहसावकाशत्वेन
भिन्नविषयतया बाधकत्वासम्भवात् ।

साग्रेरेवास्त्रिदाहो भवति चयिनिनः कास्त्रिदासाः श्रवोचन्
तवाग्नौचं चर्चं स्यादिति निगमविदोऽन्ये दग्धाहं ब्रुवन्ति ।

ऊढा पुचौ प्रसूते यदि पित्र्यदने तन्निराचं त्रु पित्रोः,
तस्या मृत्यां तयोवां चिदिवमपि मृतौ यत्र कुचापि वाहे ॥

त्रिदेशस्येत्यादि पूर्वोदाहृतकात्यायनोक्तौ “पाचन्यासादिपूर्व-
वत्” इत्युक्तत्वात् पाचन्यासार्थमेव पुनर्दाहप्रवृत्तेः । साग्रेरेवास्त्रि-
दाहः चिराच्चाग्नौचमुक्तौ कास्त्रिदासचयिनिनः “दग्धेऽस्त्रिपार्श्वे
नरे” इति । तत्र टीकायाम् “एवं पर्जन्यं दग्धेति,” पर्जन्य-
दाहे च्यवाग्नौचविधानात् तत्तन्निर्णयमिष्टास्त्रिदाहे च्यवाग्नौचमेव
इति व्याख्यातं न दृश्ये न मङ्गले । पर्जन्यदाहापेक्षया मुख्येऽस्त्रिदाहे
पर्जन्यदाहोक्तस्य चिराच्चाग्नौचस्य कथमतिदेशः स्यादिति । तस्माद्-
स्त्रिदाहे दग्धाहमेवाग्नौचं । तथाच वग्निरुः, “आहिताग्निद्येत् प्रवचन्
विधेत्, पुनः संस्कारं कृत्वा श्रव इवाग्नौचं” इति । तत्र पुनः
संस्कारपदोपादानादस्त्रिदाह एव न पर्जन्यदाह इति । पर्जन्यदाहवि-
चारः पूर्वोक्तः ।

कौर्मै,— दत्ता भारी पित्र्यदने प्रधाने सूरयतेऽथवा ।

विधेत् वा तदा तस्याः पिता शुभेतिभिर्दिनैः ॥

प्रधाने संसर्गं, पितेति मातुरुपसृज्यम् । वग्निरुः “प्रजा-
नां तु स्त्रीणां चिराच्चाग्नौचं विज्ञायते” इति विचोरिति शेषः ।
दृष्टव्यमिति,—

आवाग्नौचं चिराचं स्यान्महासूक्तनिपातने ।

दुर्हितृणां तु विघ्नानां सर्ववर्णोद्वयं विधिः ॥

दुहितृपदमभिव्याहारात्, महाशुक्ल पितरौ विभ्रानां
 विवाहितानां, तच्च स्वयह इत्युपादानाभावात् यच्च कुचापि
 स्थितौ दुहितृणां पित्रोश्च मृतावन्योऽन्यं चक्षुं रदोत्पत्त्यनन्तरं
 यदाकदाचिद्दुहितृमरणे पित्रोः चिरावाग्रीचस्य उक्तत्वेऽपि पुनरु-
 पादानं स्मृत्वाये “यच्च कुचापि” इत्यस्य प्राप्त्यर्थश्च ।

मन्यासौ प्रेति चेन्नभिग्रमयति सुतस्तद्दिने स्नातपूर्वं,
 नीरं दत्तैव मद्यः शुचिरथ यतिनोऽप्यातुरस्याभिपुक्ताः । .
 मृत्यौ केचित्तथेति ब्रुवत इह परे तस्मिन्सौव पूर्णा-
 ग्रीचं दाहादिकृत्यं परमितरमृद्वस्याविशेषं वदन्ति ॥

“अग्निजलसंघामदेशान्तरस्यमग्न्यास्यमग्नमश्वानिकामासुदक-
 दानं कार्यम्” इति सुमन्तुवाक्यात् । “मद्यस्ते मद्यःशौचं विधी-
 यते” इति ब्रह्मवाक्याच्च मग्न्याभिपुक्तौ शुचस्यापि तद्दिने उदक-
 दानमापन्नम् । अत्रापि मद्यःशौचमेव । अशुक्तोऽप्युपवासः कार्यः ।
 यत्तु बह्व्यमाश्रयचेतोवाक्ये जलदानस्य निषिद्धत्वं तत्प्रथमदिनयति-
 रिति विषयम् । एवं आतुरमग्न्याभिपुक्तोऽपि मद्यःशौचमिति
 केचित् । वस्तुतस्तु सुमन्तुसौ मग्न्याभिपदोपादानेऽपि “मद्यस्ते मद्यः
 शौचं विधीयते” इति वाक्ये मद्यस्तपदे च निष्ठाक्ते साङ्गप्रधान-
 क्रियोपरमप्रतीतेर्दीक्षितनियमे^(१) साङ्गदीक्षायापारोपरमप्रतीतिव-
 सर्वैतिकर्तव्यतायुक्तस्य मग्न्यास्य अपवर्गे मद्यस्तत्वं दीक्षितत्ववदिति ।
 तदुक्तं पूर्वमीर्माषपक्षमाध्यायवृत्तीयपादे । “परेशावेदनात् दीक्षितः
 स्यात् सर्वं दीक्षाभिषमन्मादिति” । प्रैषोशरणमाचेष मद्यस्तत्वा-

भावात् सद्यस्ते सद्यःशौचमित्यस्यापवादस्याभावात् दशाहाशौचमेव ।
एवं च सुमन्तूकौ सद्याधिपदं सद्यस्तुष्टं । किञ्च आतुरस-
द्याधिनो दैवाध्वीवने,

अग्नीन् परिचरेत् सत्यक् न त्यजेद्दाहकारणात् ।

इति श्रीधरस्वामिवाक्यात् सर्व एव मरणोत्तरसंस्कारा गृह-
स्याविशेषाः ।

सद्यःशौचे हि वर्षी चक्रभिरभिमतस्योपकुर्वाणको यः,
कैश्चित् शोऽपि प्रतेऽग्निन् गतवति गदितोऽग्नौचवान् वा चिराचम् ।
पिबोर्मृत्यां तु दाहादिकमखिलविधिं शोऽपि कुर्वीत किन्तु,
प्रेताश्च नैव खादिभिर्जनियमयुतो ज्ञातिपण्यकक्षीनः ॥

इन्दोगपरिशिष्टे,—

न त्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्नकं क्वचित् ।
न दौषणात्परं यज्ञे न कृच्छ्रादितपश्चरन् ॥
पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् ।
अग्नीचं कर्मणोऽन्ते स्यात् अहं तु ब्रह्मचारिणाम् ॥

सूतकेऽग्नीचे स्नकं ब्रह्मचर्याश्रमविहितम् ।

मनुरपि,—

आदिष्टौ मोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।
संप्राप्ते तु दकं कुर्यात् चिराचमशुचिर्भवेत् ॥

आदिष्टं व्रतं अस्वासीति आदिष्टौ ब्रह्मचारी ।

पाञ्चवक्त्र्यः,—

आचार्यपितृपुत्राध्यायाभिर्होत्रापि मनी प्रती ।

मकटाक्षं च नाश्रीयाच्च धू तैः सह संवसेत् ॥

अथ विज्ञानेश्वराः, माता च पिता च पितरौ, एतस्मिन्मृत्यापि
मृती ब्रह्मचारी अत्येव, न पुनरस्य मतभङ्गः । कटशब्देन अशौचं
क्षक्ष्यते । कटसहितमक्षं मकटाक्षं ब्रह्मचारी नाश्रीयात् मचाशौ-
चिभिः सह संवसेत् एवं वदता याज्ञवल्क्येन आचार्यादिष्यति-
रिक्तप्रेतनिर्हरणे ब्रह्मचारिणो मतभङ्ग इत्युक्तं ।

अतएव वशिष्ठः, “ब्रह्मचारिणः श्रवकर्मणो मृतास्मिदृष्टिरन्यत्र
मातापित्रोः”, इति विज्ञानेश्वराणामयमभिप्रायः । पिता माचे-
त्येकशेषः । कटशब्दः श्रववाची, मचाशौचे क्षक्षणेति । अस्मद्देशे
आचार्याणां ध्यायाशौचस्थानादृतत्वात्तदियमे न किञ्चिन्निवृत्तं “पित-
र्यपि मृते नैषा” इति वाक्यं हि ब्रह्मचारिणः पित्रमात्रमृतावपि
न दायमविहितकर्मप्रतिपादकम् । न तु पित्रमात्रप्रेतकर्मनिवार-
कम्, अन्यथा याज्ञवल्क्यवशिष्ठवाक्यविरोधः स्यात् ।

ब्रह्मचारी द्विविधः—

द्विविधो ब्रह्मचारी स्यादाद्यो ह्युपकुर्वाणकः ।

दितौद्यो नैष्ठिकश्चैव तस्मिन्नेव मृते स्थितः ॥

इति दशोक्तेः ॥

एकार्धं स्यात् प्रयाते मरणमनुपनीतामपिण्डेऽथ मयः—

शौचान्तावादिश्रित्पिदिजनिचयमतौ सूपकारादिकारः ।

अन्यानिवांछकार्येष्वपि च निजेत्येकभूमौपतीष्टो,

वैद्यः मयो च भूपानुचरनूपतयो दामदाभ्यावमात्यः ।

शरीतः “एकार्धमपिण्डतः” इदमनुपनीतामपिण्डपरम् ।

सद्यःशौचे विष्णुः,— नाशौचं राज्ञां राजकर्मणि, न मनीनां व्रते,
न सचिणां व्रते, स्वकर्मणि च राजाज्ञाकारिणां, न काहूणां
कारकर्मणि ।

प्रचेताः,— कारवः शिल्पिनो वैद्या दासदासकृत्यैव च ।

राज्ञानो राजस्यत्याद्य सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः ॥

कारवः स्तूपकारादयः । शिल्पिनो बह्वङ्किचिचकारशौचिक-
चेतनिर्णयकतन्तुवायादयः ।

दासस्तु,—अधिकारी तु यो यस्य न दासस्तस्य कीर्त्तितः ।

इति लघुहारीतोक्तलक्षणः ।

धामः,— चिकित्सको यत् कुर्वते तदन्वेन न शक्यते ।

तस्मात् चिकित्सकः स्वर्गे शुद्धो भवति मित्यशः ॥

पराशरः,— “यस्य चेच्छन्ति प्राज्ञाः । वधवो प्राज्ञाः सभूय
यस्य शुद्धिर्निच्छन्ति तस्य सद्यःशौचमित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः,—“यस्य चेच्छन्ति भूमिपः” अतएव “यस्य चेच्छन्ति,
मरेन्द्राः” इति श्रुतात्पोकौ वज्रतमविवचिनम् । तस्मादेतेनापि
सूत्राभिप्रेक्ष्यते यस्य इत्यते, तस्य सद्यःशौचम् । पराशरः,— “वैद्या-
मात्यास्त्यैव च” । अशौचेऽपि शिल्पादिकर्मणामन्यानिर्वाहे तैरेव
शिल्पिप्रभृतिभिर्व्यशषाचादितत्तत्तत्तत्तत् कारयिता तत् कर्म कार्ये,
इति तेषां तत्कर्मसु तात्कालिकी शुद्धिरित्यर्थः । एवं सति श्री-
पुराणोत्तमवेचे श्रीजगन्नाथादिमूर्तिनिर्माणादौ तच्छिल्पिणां अशौ-
चाभावसमाचारः तद्वत् एव ॥

कोपादेः स्नेह्याभ्योविषयगुणतनोदभर्त्तव्येदुताग्न्य-

स्त्वान्याद्येर्दीपिष्टष्टिपचभुजगंगोऽद्विदंष्ट्रादिहिंसैः ।

राज्ञा विप्रेण नष्टेऽनग्रनमृतमहापापिनोऽद्याभिग्रस्तं,

मद्यःशौचं तु पूर्णं त्वमवहिततया दुर्मृतौ स्याच्च वैध्याम् ॥

कोपादेरिति अपमानादेः संपदः । वैध्यां दुर्गतावपि विधि-
विहिते दुर्मरणेऽपीत्यर्थः ।

पराशरः,—

अपमानादयः क्रोधात् खेदात् परिभवात् भयात् ।

उदध्य म्रियते नारौ पुरुषो वा कथञ्चन ॥

पूयघोषितसंपूर्णं अन्धेतमसि दारुणे ।

षष्टिसहस्रवर्षाणि^(१) हत्वात्मानं वसेन्नरः ॥

गौतमः,—

प्रायोऽनग्रनमृताग्निविषोदकोदन्धनपतनेऽप्येच्छताम् ।

श्रद्धाः,— भुज्जग्यनग्रनाम्नोभिर्हृतानामात्मघातिनाम् ।

पतितानाञ्च नाशौचं शस्त्रविद्युद्भुताद्यथे ॥

तथा,— व्यापादयेदद्यात्मानं स्वयं घोऽन्युदकादिषु ।

विहितं तस्य नाशौचं नाग्निनायुदकक्रिया ॥

विष्णुपुराणे,—

वाले देशान्तरस्थे च पतिते च मुनौ मृते ।

मद्यः शौचं तथेच्छातो जलान्युदन्धनादिषु ॥

सत्यनरे,— खेच्छया मरणे विप्राश्चृद्धिदंष्टिमरीरूपैः ।

अन्यान्मृज^(१)विषोदन्धैरात्मना चैव ताडनैः ॥

‘संपूर्णं सर्वगात्राणां विषाद्याकर्षणेऽपि वा ।
 विषाग्निगर्भपातैश्च रोक्षारोहादिभिस्तथा ॥
 येषामेव भवेत्ते वै कथिताः पापकर्मिणः ।
 पापघ्नमायितास्तैव महापातकिनस्तथा ॥
 स्तिष्यत्यद्विचारिणश्चान्द्रदुपतितास्तथा ।
 न तेषां ध्यानमंस्कारौ न आर्द्रं न सपिण्डता ॥

सद्यःशौचे मनुः,—

दिग्भाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च ।

आहवे हतस्येति पराङ्मुखहतस्येति बोध्यम् ।

अन्यथा, महाभारते, महता प्रबन्धेन उक्ता उदकादिक्रिया
 व्यर्था स्यात् । इदं सद्यःशौचं क्रोधादिना बुद्धिपूर्वतया यत्र मरण-
 ग्रहणा, तत्रावस्थितं भवति । प्रमादेन यदा विधिवाक्येन विहित-
 षडुपातादिना दुर्मरजेऽपि सम्युक्ताशौचमेव ।

तथाच ग्रहणादिरसौ,—

अथ कश्चित् प्रमादेन सिचतेऽम्बुदकादिषु ।

तस्याशौचं विधातव्यं कार्या चाम्बोदकक्रिया ॥

दुष्टिकिकैर्महारोगैः पीडितश्च पुमानपि ।

प्रविशेत् ज्वलनं दीपं करोत्यनशमं तथा ॥

तथा,— स्वयं देहविनाशे तु काले प्राप्ते महामतिः ।

उत्तमानामुपायोक्तान् भात्मघाती भवेत्तरः ॥

यत्तु,— दृढस्यैव क्रियाशुभ्रपत्यास्यातमिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेत् यस्तु शम्भ्यनशनाम्बुभिः ॥

तस्य चिराचमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।

द्वितीये तूदकं दत्त्वा चतुर्थे आङ्गमाचरेत् ॥

इति धातातपवाक्यं, तस्य सगुणनिर्गुणत्वविचारस्य कलौतर-
विषयत्वात् कलियुगेतरविषयत्वम् । एवं कालिदासचयिनिभिर्युद्धे
पराङ्मुखहतस्यापि कास्मान्मरे मृतौ यत्तमहाशौचं लिखितं, अन्य-
थापि यद्व्यवस्थापितं, तत्सर्वं कलौतरविषयमेवेति ज्ञेयम् ॥

नष्टे मातामहे तु श्वशुरगृह्यु वा मातुलेऽशौचमुक्तं,

त्यक्त्वा स्नानोपवासौ विदधति सुधियस्तन्निषाणां च भागे ।

नाशौचो ब्रह्मविद्यायां सकल इह यतिर्नैष्ठिकब्रह्मचारौ,

वामप्रस्थोऽप्यवृत्तिर्हरिभजनपरः त्यक्तसद्मापि शूद्रः ॥

यद्यपि स्मृतियु मातामहश्वशुरगृहमातुल्लानां मातामहीश्वशू-
रुपव्रीमातुल्लानां श्वशुरविद्याशौचमुक्तम् । तथापि तदनादृत्य
स्मृत्ये तन्मरणेऽपि वान्तांश्रवणेऽपि वा स्नानोपवासविव समाचर-
न्तीति शिष्टाः । पूर्वं तत्तत्कर्मणां तत्तत्कर्मिषु अशौचाभावमुक्त्वा
इदानीं यतिप्रभृतीनां नैवाशौचमित्याह नाशौचीत्यादिना ।

यद्यपि,— सतीप्रतिब्रह्मचारिदादब्रह्मविदां तथा ।

आपद्यपि च कष्टायां मद्यःशौचं विधीयते ॥

इति याज्ञवल्क्याद्युक्तिषु प्रतिप्रभृतीनामपि मद्यःशौचं माधां-
रणेनोक्तम् । तथापि,—

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

माशौचं कीर्ष्यते मद्भिः—

इत्यादिवाक्यादेकदण्डादिमकलमत्राभिनां नैष्ठिकब्रह्मचारि-

दाहब्रह्मविदां प्रतिपद्यन्निवृत्तवानप्रस्थानां च सर्वथा नाशौचम् ।
नाशौचं विद्यते कचिदित्यनुवृत्तौ, वानप्रस्थस्य सर्वदा,—

प्रतिपद्याधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यत इति

छन्दोगपरिशिष्टोक्तेः । प्रतिपद्यन्निवृत्तत्वं वनस्थानामिति वाक्ये-
ऽप्येवेति । तथाच सवृत्तिवानप्रस्थो नाशौचं कुर्यात् । उपकुर्वाण-
कमद्यचारिणोऽशौचाभावेऽपि विद्वद्विषयेऽशौचस्वीकृत्वात् नैष्ठिक-
ब्रह्मचारिण एवाशौचाभाव उक्तः । यदि शूद्रोऽपि पुचकलवादि-
कृत्या वैष्णवो भवति तदा तस्यापि पतिवदशौचाभावः ।

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

इति सर्ववर्णाश्रमसाधारणेन श्रीभगवदुक्तेरिति वदन्ति । हरि-
पदस्य उपसङ्गणत्वान्, हरादिसर्वदेवैकभक्तानां त्यागगृहाणां
नाशौचम् ।

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तद्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

इत्यादिभगवदुक्तेः ।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ।

इति पुराणान्तरोक्तेय ॥

दाहे वाहे श्रवस्थानुगमनक्षरणे ध्यानप्राणायमाद्या

श्रांस्त्रिस्त्रयं मज्जातेरिदमपि रुदिते चावदभ्युचितिः स्यात् ।

ऊर्ध्वं चायाममाषाद्भवति हि शुचिताऽप्यो न शूद्रस्य विप्रा

दाहं वाहं श्रवस्थानुगममपि तथा रोदनं जातु कुर्युः ॥

मज्जातोयश्रवस्य दहमवहनानुगमने च केवलस्त्रयं च मज्जातो-

याद्रास्त्रिस्पर्शं च अस्त्रिस्त्रयावधि^(१) रोदने च ज्ञातिभिन्नानां
निर्हरणाद्यग्नौचापगर्माये स्नानं प्राणायामाश्च ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिणामपि ।

इच्छतां तत्तृचणाच्छुद्धिः परेषां स्नानमंशमात् ॥

मंशमात् प्राणायामात्, परेषां ज्ञातीनां ।

अङ्गिराः,—प्रेतसंस्पर्शसंस्कारैर्ब्राह्मणो नैव दूयति ।

अथ वाय्पग्निदाता च मद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥

तत्राग्निदातुः स्नानेन मद्यःशौचं तत्कर्मण्येव नान्यतः ।

बोधायनः,—शवोपस्पर्शनेऽनभिसन्धिपूर्वं मचेलोऽपः स्पृष्ट्वा मद्यः
शुचिर्भवति, अभिसन्धिपूर्वं चिराचष्टतुमंत्याश्च । अभिसन्धिः
धानादिनेष्ट्या, मचेलोऽपः स्पृष्ट्वा स्नात्वेत्यर्थः ।

अमपिण्डं दिजं प्रेतं विप्रोनिर्धत्तं बन्धुवत् ।

विशुध्यति चिराचेण मातुराप्ताश्च बान्धवान् ॥

यद्यक्षमन्ति तेषाञ्च दशाहेनैव शुध्यति ।

अनग्रक्षममग्नैव न चैतस्मिन् गृहे वसेत् ॥

इति मनुस्मृतौ कलौतरविषया ।

अनुकम्पेच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा मचेलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राग्व्यं विशुध्यति ॥

इतिशक्त्वात्तराच नाग्नौचाधिक्याद् इत्यम्नदेगीयाः ।

याज्ञवल्क्यः,—

नारं स्पृष्ट्वास्त्रि सखेहं स्नाना विप्रो विशुध्यति ।

आचम्येव तु निःखेहं गामालभार्कमीचते ॥

एतत् सजातीयोऽस्त्रिविषयम् ।

ब्राह्मे,— मृतस्य यावदस्त्रीनि ब्राह्मणस्याहृतान्यपि ।

तावत्तद्वान्भवस्तत्र रौति चेद्वान्भवैः सह ॥

ततः स्नात्वा भवेच्छुद्धिस्तत्स्पृष्ट्वाचमनं चरेत् ॥

ऊर्द्धमाचमनमिति । यावदस्त्रिसंख्ययमं न क्रियते, तावद्वान्भवः
उदासीनोऽपि रौति चेदित्यर्थः । सजातीयविषयश्चेतत् । सत्त्विय-
वैश्वयोः कलियुगेऽभावात्तच्छ्रवणं विचारो न कृतः । शूद्राणां
वहनदहनादिकं ब्राह्मणैः सर्वथा न कार्यम् ।

ब्राह्मणो न दहेत् शूद्रं मित्रं वाप्यन्यमेव वा ।

मोहाद्गन्धार्त्ततः स्नातः स्पृष्ट्वाग्निं प्राशयेद्दहतम् ॥

उपवासरतः पश्चात्पिरात्रेण विशुध्यति ।

इति प्रायश्चित्तोक्तेः,

ब्राह्मणो नायुगन्तव्यो न तु शूद्रो कचश्चन ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

विप्रैर्दग्धाद्य ये शूद्रा गतिं तेषां ब्रजाम्यहम् ।

इति जैमिनीयराभायणे भरतवाक्ये दोषोक्तेर्यत्नमिति
विस्तरेण ॥

प्रेतस्पर्शा दिवा चेच्चिन्नि निम्नि तु दिवा घाम सक्तः प्रवेष्टो
यदादस्य दिवास्तस्मिन्निविषदि पुनः सोऽवधिर्न प्रतीक्ष्यः ।

पुत्राणामाङ्करेके श्रवणमिति परे सर्वसापिण्डभाजां
केचित् प्रेतावराणां मृतिदशमदिनेऽथ स्त्रियस्तस्मिन्निहम् ॥

पारस्करः,— “प्रेतस्त्रिंशो धामं न प्रविशेयुरानस्यदर्शनात्,
राशौ चेदादित्यस्य” । प्रेतस्त्रिंशानुवृत्तौ चारीतः,— “ब्राह्मणानाम-
नुमत्या वा” तथाच यदा यामप्रवेशं विना आत्यन्तिकः कार्यनाश
आपद्यते^(१), स्त्रिंशोऽशक्तिर्वा, तदा ब्राह्मणाश्चां गृहीता पूर्वाक्ता-
वधिसुप्तं यामप्रवेशेऽप्यदोषः ।

सत्यन्तरे,—

गङ्गायां भास्करे क्षेपे मातापिबोर्गुरुर्मृते ।

मुण्डनं चोपवासञ्च सर्वतीर्थस्वधं विधिः ॥

दर्शयित्वा कुक्षे च विग्राहं विरजां गद्या ।

मृते भरणे नैमिषं पुष्करं गद्या इति पाठान्तरम् । अथ
यन्मुण्डनमुक्तं तन्मातापिबोर्मरणवधिदशमाह एव । उपवासो
मृताह एवेत्यस्यदेशमाचारः । पित्रमात्रपथात् इति आग्नेयोक्तेः ।
देशविशेषे तु गङ्गायामिति वाक्ये मातापिबोर्मृतेऽहनि इति पठित्वा
भाद्रपितृमरणदिनेऽपि चौरं कुर्वन्ति ।

अस्यदेशे तु,—

आर्द्रवासाश्च मक्षिणः स्युस्तौ दशभिर्दिनैः ।

मातापिबोः किर्यां कुर्यात् शान्तिवन्धुसमन्वितः ॥

इति दशत्ययुक्तौ स्युस्तः किर्यां कुर्यादित्यभिधानात् क्रिया-
कर्तुर्दशमदिनात् पूर्वं चौराभावमाचार इति । क्रियाकर्तुर्वपनम् ।

पारस्करः,—“वपनश्चातुभाविनी” अनु पश्चाद्वावयन्तीति अनुभाविनीः,
प्रेतकनीयांसलेषां तथाच प्रेतव्येष्टानां न वपनमित्यध्याभिप्रायः ।

केचित्तु,— तच्च व्याख्यानि वाचांसि नेत्रमश्रुमखानि च ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः सर्वस्यपिण्डानां क्षौरमिति । पञ्चवयेऽपि
स्त्रीणां नैव क्षौरम् ।

प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने प्रेतकृत्ये तु घोषिताम् ।

निषिद्धं वपनं केचित् तीर्थेष्वपि यथेच्छया ॥

इति श्रुतेः ।

न ह्यादाचार्यमातापितृमरणदिनात् द्वादशाहमधीति,
न ह्यात् शिष्ये गुरौ अग्निजि च मृतिमति चोषि न ह्युर्दिनानि ।
ग्रामान्तस्थे श्रवे नाध्ययनमभिहितं नौघमाने च दृष्टे,
स्वग्रामीणे मृते नाशनमतिनिकटग्रामगेऽपि प्रसीते ॥

अनध्यायानुवृत्तौ आपस्तम्बः,— “वैरमरणं गुरुव्यष्टाख्ये व्यष्टम्
तथा मातरि पितर्याचार्ये च द्वादशाहं” इति । वैरमरणमेव
वैरमरणमिति अध्ययननिवृत्तिरित्यर्थः । गुरुषु प्रेतैर्व्यत्यनुषङ्गः ।
अष्टाख्ये (अष्टकायां) ।

उपनीय घटेदेदं आचार्यः च वदाहतः ।

इत्युक्तलक्षणे आचार्ये । “अलिकु यश्चलदुच्यते” इत्युक्तलक्षणे
अलिजि ।

याज्ञवल्क्यः,— व्यष्टं प्रेतैश्चनध्यायः शिष्यनिर्गुरुबन्धुषु ।

तथा,— असेधग्रवशुद्रान्धमशानपतितान्तिके ॥

अनध्ययनानुवृत्तौ नारसिंहे,— “नौघमानं श्रवं दृष्टेति” ।

मनुः,— स्वयमेव यामतो वापि सन्निरुद्धे मृतेऽपि वा ।

न मुञ्चीताग्रं धौमाना धर्मशोककारणात् ॥

स्वयमेव (स्वयामीणे) । यामतः सन्निरुद्धे सन्निरुद्धयामीणे इत्यर्थः ।

वर्षान् पञ्चोत्तरांशेत् पितरि दश गते नागतिर्नापि वार्त्ता,
तन्मेघे दादशाब्दान् तदुपरि निखिलं प्रेतकर्मादि कार्यम् ।
जीवन्त्येत् कश्चिदायान्तमपि हतघटे प्रास्य चोदास्य कार्यम्,
जाताद्यं कर्म नेहाजिनष्टतिवपने मेखलादण्डभिदाः ॥

इत्येवं संस्कृतः सोऽप्यवस्य उपवसेत् दादशाब्दं व्यहं वा,
तस्मादागत्य पूर्वा स्त्रियमपि विवहेत्तदिनाग्रे तथान्याम् ।
साम्प्रेत्यायुष्मतीष्टिस्त्रिह भवति पुरोडाशकोऽष्टाकपाल,
सैन्द्राम्रेथो निरमेथहरिह तु मतः सोऽयमायुष्मताख्यः ॥

प्रास्य हतकुम्भे चिन्ता, अचले (पर्वते) जाताद्यं कर्म, जातकर्मादि-
पुनःसंस्कार इत्यर्थः ।

मार्कण्डेयः,—

गतस्य न भवेदार्त्ता यस्य दादशवार्षिकी ।

प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतवान्धवैः ॥

पिता प्रवसितो यस्य न च वार्त्ता न चागमः ।

ऊर्द्धं पञ्चदशादपान् कार्या पिण्डोदकक्रिया ॥

सुतसुप्या वान्धवाः सुतवान्धवाः इति मध्यपदलोपिममासः ।

अन्यथा पितेत्यादितदनन्तरवाक्यस्यासंलग्नता स्यात् ।

तथाच छातुकर्णः,—

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव चागतिः ।

ऊर्ध्वं पञ्चदशादपात् कृत्वा तत् प्रतिरूपकम् ॥

कुर्व्यान्नस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

तदानीमेव सर्वाणि प्रेतकार्याणि मश्चरेत् ॥

शरीरेण तु,— प्रोषितस्तु पिता पुत्रैः प्रतीक्ष्यो विंशतिः समाः ।

तीर्थः पञ्चदशाद्यापि पद्याभ्युदयदाचरेत् ॥

इति विंशतिवर्षपञ्च उक्तः । स पक्षो नाद्रियते इति ।

विहितक्रियस्य जीवनः तस्य देवादागमने, दृष्टमनुः,—

जीवन् यदि समागच्छेद् दत्तकुम्भे निषोण्य तम् ।

उद्धृत्य स्थापयित्वाञ्च जातकर्मादि कारयेत् ॥

द्वादशाहं व्रतं कुर्व्यान्निराजमथवास्तु ।

स्वात्तोदहेत्ततो भार्यामन्या वा तदभावतः ॥

अग्नीनाधाय विधिवद्ब्राह्मणसोमेन वा यजेत् ।

तथैवैन्द्राग्निपशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥

इष्टिमायुषतीं कुर्यादिच्छिताय ऋतुंस्तथा ।

इदं साम्नेः । निरग्नेस्तु चरतेव स चैन्द्राग्नेयः । तदुक्तं गृह्यमाय-
स्थिते,— “आहिताग्नेः पुरोडाश एव अनाहिताग्नेयदर्भेवति, इति” ।

पुनरुपमथने वक्ष्याम्याह मनुः,—

वपनं मेखलादण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च ।

न वर्त्तन्ते दिजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥

तत्र दृष्टवानुक्तवचनस्यार्थक्रमः काव्यदर्शकारिकायां स्फुटमुक्तः ।

यद्वा गच्छेत् पुमान् जीवन् च पैत्येऽधिकसंस्कृतः ।

दत्तकुम्भे स्थापयित्वा तमुद्धृत्य शुभे क्षणे ॥

संस्कृतं जातकर्मादिरूपनीतं विधानतः ।

द्वादशाहं चिराचं वा विहितोपोषणं व्रतम् ॥

गिरावागत्य पूर्वां वा तदभावे परां स्त्रियम् ।

ऊददन्तं च संस्क्रुयात् चरुणायुष्मतेन च ॥

इति कारिकयोः । इत्यग्नौचकारिका ।

अथ कृतानग्रनादिप्रतिज्ञापूर्वकान्तर्जलस्य दैवाज्जीवने गृहा-
श्रमं कर्तुंकामत्वे प्रायश्चित्तं अग्रनामधित्य आग्नेयवाराहयोः,—

कारयेत् श्रीणि कच्छाणि श्रीणि चान्द्रायणानि वा ।

जातकर्मादिसंस्कारैः संस्क्रुयात् तं तथा पुनः ॥

अनुगमनेऽग्नौचस्य उक्तत्वात् तत्प्रसङ्गादनुगमनं विचार्यते ।

अग्निप्रवेशं प्रकृत्य श्वासः,—

यदि प्रविष्टो नरकं यदां पात्रैः सुदाहणैः ।

संप्राप्तो धातनाश्वार्जं गृहीतो यमकिङ्करैः ॥

तिष्ठते विवशो दीनो वेश्यमानः स्वकर्मभिः ।

ध्यातपाही यथा व्यालं वक्तादुद्धरते विलात् ॥

तद्वत्तारमानोऽथ दिवं याति च सा वक्तात् ।

अङ्गिराः,— मृते भर्त्तुर्दि या नारी समारोहेत् ऊताशनम् ।

सारन्ध्रतिषमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥

तिषक्तोऽथोऽहंकोटी च यानि शोमानि मानुषे ।

तावन्मृद्धानि वा स्वर्गे रमते शोमया मय ॥

ध्यातपाहीत्यादि ।

तथा,— मातृकं पैतृकं चैव यच्च कन्या प्रदीयते ।

पुनाति चिकुलं नारी भर्तारं यानुगच्छति ॥
 तत्र सा भर्तृपरमा परा परमलालसा ।
 क्रीडते पतिना साहं यावदिन्द्रायतुर्दश ॥
 मद्यन्तो वा पितृन्तो वा छतन्तो वापि मानवः ।
 तं वै पुनाति सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम् ॥
 साध्वीनामेव नारीणामग्नौ प्रतपमाहुते ।
 नान्यो धर्मो हि विशेषो मृते भर्तारि कर्हिनाम् ॥
 यावन्नाग्नौ दहेत्तदेवं मृते पत्यौ पतिव्रता ।
 तावच्च सुच्यते नारी स्त्रीमरीरात् कथञ्चन ॥
 साध्वीनामिति सर्ववर्णसाध्वीनामित्यर्थः ।

महाभारते,—

आर्त्तान्ति मुदिते दृष्टा शोषिते मखिना क्षया ।
 मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥

इति सर्ववर्णसाधारणेन तत्तत्तत्तत्तः । तत्र वासापत्यादिस्त्रीणां
 नाधिकारः ।

तथाच व्यासपादः,—

न म्रियेत समं भर्ता ब्राह्मणी शोकमोक्षिता ।
 प्रमज्ज्यागतिमाप्नोति भरणादात्मघातिनी ॥

अन्यत्र,—उपकारं चरेद्भर्तुर्जीवन्ती न तथा मृता ।

करोति ब्राह्मणी येयो भर्तुः शोकवती यती ॥

तथा,—स्त्रीरिणीमास्य नारीणां पतितानास्य योषिताम् ।

मास्ति पत्याग्रिमज्ञेयः पतिनौ हि तथा हि तौ ॥

पतिदिद् सैरिणी भारी नानुगच्छेत् कदाचन ।

वालापत्याय गर्भिणी छापृष्टरजमस्तथा ॥

रजस्तथा राजसुते भारोहन्ति चितां शुभे ।

पारस्करः,— वालापवर्द्धनं त्यक्त्वा वालापत्या न गच्छति ।

रजस्तथा सूतिका च रचेद्गर्भं च गर्भिणी ॥

अन्यत्र,— वृत्तौ येन उदक्याया मृते भर्त्तरि वै दिजाः ।

तस्मान्मरणार्थाय स्थापयेदेकरात्रकम् ॥

तथाच,— “रजस्तुयंदिने सहगमनेऽधिकारः” ब्राह्मणस्त्रीणां पतिदेहदाहकाले एकचितावेव सहगमनं नान्यचित्तौ । तत्र “मृता-
नुगमनं नास्ति” इति पैठौनसिवाक्यं लिखितम् ।

पुनस्तदाकथमपि,—

था स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुगमेत् ।

था स्वर्गमात्मघातेन मात्मानं न पतिं नयेत् ॥

इत्यक् चित्तिमिति उग्रनोवाक्यमपि लिखितम् । तथाच
चत्त्रियादिस्त्रीणामेव पतिदाहानन्तरं यदा कदाचिदपि चिह्नानि
मृहीत्वानुगमनमिति सिद्धं ।

तदिधिय ब्राह्मे,—

देशान्तरगते तन्निम् शाध्वी तत्पादुकादयम् ।

निधायोरमि तच्चित्ता प्रविशेत् जातवेदमम् ॥

यत्तु कैचिदुक्तम्,— “स्त्रःकामा प्रेयादिति श्रुतेः”,

अतिप्रहृष्टस्वर्गाम्भिकामाया^(१) एव अथमनुगमनोपदेश इति

पुरुषाणामिव स्त्रीणामप्यात्महननस्य प्रतिषेधादात्महत्याप्रायश्चित्तं
कार्यमित्याशङ्कितं, तत्र, स्त्रीणामनुगमनस्य प्रायश्चित्तत्वात् ।
तथाच प्रायश्चित्तप्रकरणे, गारुडे,—

ब्रह्मघ्नं वा कृतघ्नं वा महापातकदूषितम् ।

भर्तारमुद्धरेन्नारी प्रविष्टा बहपावकम् ॥

एतदेव परं स्त्रीणां प्रायश्चित्तं विदुर्वुधाः ।

प्रचेताः— चित्तौ परित्यज्य विचेतनं पतिम्,

प्रयाति या सुस्रुति देहमात्मनः ।

कृत्वा हि पापं शतलक्षमप्यथौ,

पतिं गृहीत्वा परलोकमाप्नुयात् ॥

सत्यमुगमने आत्महत्यादोषाभावः स्फुटमुक्तो ब्राह्मे,—

अग्वेदवादान् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी

सहगमनमिषुकमन्त्रसिद्धादित्यर्थः ।

तथाच मन्त्रः,—

“इमा नारीरविधवाः सपत्नीराञ्चनेन सर्पिषा संविशन्तु,
अनश्रवो^(१) अनमीवाः सुरक्षा आरोहन्तु जनयो योनिमये” इति ।
इमाः नारीः नार्यः अविधवाः भर्तृवियोगरहिताः सन्विशन्तु
संश्रितां किंविशिष्टाः सपत्नीः पतिप्रताः । आञ्चनेन अञ्चनसंश्रित्वा
सर्पिषा विशिष्टा इति श्रेयः कृताञ्चनादिप्रसाधना इत्यर्थः । अनश्रवो
अहतरोदनाः शोकमोहरहिताः संक्षुष्टा इति यावत् । अनमीवाः
अरोगाः, सुरक्षाः शोभनाभरणः । किमर्थमारोहन्तु इत्याशङ्काह

अपेयोनिमुत्तमयोनिं जनयो जनयन्त्यः आरोहन्तु, आरोहण-
मचानुयानम् । एवं रजस्वलादिव्यतिरिक्तानां सर्वासां सहमरणे-
ऽधिकारः ।

ननु कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्यस्य शास्त्रसिद्धत्वात् कथं
पत्नीगतानुगमनेन पतिगतदुरितापूर्वस्य चय इति चेन्न । पति-
पत्न्योः सहकर्तृत्वेन अग्निहोत्रादिषाण्यस्त्रगादिवदुपपत्तेः । आर्त्त-
त्यादिवाक्ये पत्यनुकूलायाः पतिव्रतात्वात् सहमरणे तस्या एवाधि-
कारे सिद्धेऽपि,—

अवमन्ति च याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।

वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥

भर्तांतुमरणे काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।

क्रामात् क्रोधात् भयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्त्युत ॥

आदिप्रभृति या साध्वी भर्तुः प्रियपरायणा ।

जडं गच्छति सा नारी भर्तांतुमरणे मते^(१) ॥

इति एतद्व्यवस्थात् पत्यवमाननकार्यादीनामपि परस्मैक-
प्राप्तिः पापव्ययेति तस्याधकत्वेन चारितार्थमिति । पत्यौ मृते या
म्रियते सा पतिव्रतेत्यनेन सहगमनस्य नित्यत्वाद्भ्रजोगर्भादिना
पतिव्रताया अपि सहगमनाभावेऽपि ब्रह्मचर्याधरणाच्च व्रतचरिः ।

तथाच विष्णुः,— “मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वेति”
सत्यन्तरे, सर्वविधवाधर्मानुक्ता,—

एवं धर्मसमायुक्ता विधवापि पतिव्रता ।

पतिलोकमवाप्नोति न भवेत् कापि दुःखिता ॥

तथा,— प्रेतकृत्यं समार्थैव ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।

प्रव्रज्यामतिमाप्नोति हरिं स्नामिवदाचरेत् ॥

इत्यग्निप्रवेशविचारः ।

अथैतत् प्रामादिकृतया सर्वे दाहभेदा लिख्यन्ते । तथादौ
सन्निहितत्वादग्निप्रवेशदाहविधिः ।

नारदः,—

अग्निप्रवेशे नारीणां किं कर्त्तव्यं महामुने ।

स्नानमङ्गलसंस्कारभूषणाञ्जनधारणम् ॥

मङ्गलस्य तथा स्तुतं पादालककमेव च ।

ग्रन्था दानं प्रियोक्तिश्च प्रशंसायत्नमेव च ॥

नानामङ्गलवाद्यानां अवर्णं गीतकस्य च ।

मङ्गलसंस्कारो नूतनवस्त्रासंस्कारादिः । दानं ब्राह्मणदीनानाया-
र्यिभ्यः, प्रियोक्तिः सर्वत्र प्रियभाषणम् । प्रशंसायत्नं गुणैककीर्तनपरम् ।

मृतं पतिं समालिङ्ग्य वा वस्त्रं प्रविविध्यते ।

वा स्नात्वा पूर्ववत् कृत्वा प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥

वैतरण्यादिदानानि दत्त्वा पाण्डेयकान्यपि ।

नववस्त्रद्युगच्छन्वा गन्धमाल्यादिभूषिता ॥

सिन्दूरकज्जलोपेता हताकालकभूषिता ।

शोकमोहादिरहिता नानावाद्यरवाचिता ॥

विपन्ति पयि साजादौन् चितायाः सन्निधिद्विता ।

तत्र प्रेते चितारूढे पाचन्याये तु साग्निके ॥

इन्द्रः पुनाति सहसा पुनातु

सोमः स्वप्नवरुणः प्रमीत्या ।

यसो राजा प्रहूनाभिः पुनातु

मा जातवेदा मोक्षयन्त्या पुनातु ॥

अथयन्तममन्तो^(१) मे सर्वे सर्वजिगीषमाः ।

तपमन्तपसे यीवं पावमानौ अथोऽब्रवीत् ॥

यन्मे गर्भं वसतः पापमुद्यं

यज्जायमानस्य च किञ्चिदन्तम् ।

जातस्य यज्ञापि च बर्द्धतो मे

तम् पावमानौभिरहं पुनामि ॥

यदन्तिकाञ्च^(२) दूरस्था भयं विदन्ति मामिह ।

पवमानम् सोऽस्य नः पवित्रेण विषर्षेणः ॥

यः पाता स पुनातु नः । यत्ते पवित्रमर्चिष्यमग्रे विततमन्तरा ।

ब्रह्म तेन पुनीहि नः । यत्ते पवित्रमर्चिर्वदग्रे तेन पुनीहि । ब्रह्म

सर्वैः पुनीहि नः । उभाभ्यां देवसक्ताः पवित्रेण सर्वेण च^(३) । मा

पुनीहि विशतः । त्रिभिर्ह देव सर्वतो वशिष्टैः—सोमधामभिः ।

अग्ने ? दत्तैः पुनीहि नः । पुनन्तु मा देवव्रजाः पुनन्तु

मनसा धिया ।

विष्टेदेवा पुनीत मा जातवेदः पुनीहि माम् ।

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः प्रसक्तमुर्हिन्ता वन्द्यमापः ॥

(१) तपमन्तापे ।

(२) यदन्ति यच्च दूरस्थे ।

(३) मनेन ।

शतं पवित्रा वितता ह्य^(१) सुनाभिः त्वा देव सविता पुनातु ।
 हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो या स्वप्तिः ।
 या अग्निं गर्भे दधिरे सुवर्णास्तास्ता आपः शंशु सोना भवन्तु ।
 यासां राजा वरुणो जातिमध्ये सत्यानृते अवपश्यं जनानाम् ।
 यासां देवादि विष्णुषन्ति भिक्षया अन्नरीचे वरुधा निविष्टाः ।
 या अग्निं गर्भे दधिरे सुवर्णास्तास्ता आपः शंशु सोना भवन्तु ।
 शिवेन वा वसुधा पश्यन्त्या शिवया तन्नोपसृगन्तु त्वरन्ते । दत्त-
 क्षुतः शुचसो वाः पावकाः तास्ता आपः शंशु सोना भवन्तु ।
 आपोहिष्ठेति ऋक्चयम्,—

वस्त्रान्तररुतं कृत्वा दाहयेदधिपूर्वकम् ।

उदक्षां वा प्रसूतां वा यद्यग्रीषां दहेन्मृताम् ॥

हृच्छ्रमेकं प्रकुर्वीत पञ्चगव्येन शुभ्यति ।

दाहकर्त्ता हृच्छ्रैकं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

इति सूतकोदक्षादाहविधिः ॥

अथ गर्भिणीदाहविधिः ।

गर्भिण्याश्च मृतायाश्च गर्भजीवनशङ्कया ।

विमोक्ष्य गर्भे दग्धव्या निक्षिप्य स्रोतसां परे ॥

मृतगर्भभिक्षकर्त्ता पतिः हृच्छ्रं समाचरेत् ।

अन्यस्तु हृच्छ्रद्वयं हृच्छ्रैकं दाहवाहकाः ॥

निक्षिप्य गर्भे स्रोतसां परे नद्यां परे जनाः ॥

आधौना प्राङ्मुखौ तोयपात्रमादाय वाचनम् ।

अथेहेत्यादिदेव्यन्तं वाक्यमुच्चार्य पूर्ववत् ॥

मम सभर्तृकाया मङ्गलत्वादिमानाविधपापक्षयपूर्वकचतुर्दशे-
न्रकाशावच्छिन्नविशिष्टसुखगप्राप्तये पतिशरीरेष सह अग्निप्रवेश-
महं करिष्ये ।

इति मङ्गलस्य मन्त्रेण प्रार्थयेज्जातवेदसम् ।

नमग्निः सर्वभावज्ञ अन्तःशरी जगद्गुरुः ॥

कर्मसाक्षी कुतवहः यावकोऽसि प्रधानतः ।

यथाहं खं निजं कान्तं मनसा कर्मणा गिरा ॥

अगुरका तथा देव देहि जन्मान्तरे पतिम् ।

"नमस्ते इदो असुरो महोदिवस्तं इन्द्रोमाहृतं पृथो दृग्निषो-
तं वातैरक्षैर्याग्रिषं गच्छस्तं पूषा विदधतः आग्निगुप्ता" (१) ।

इति प्रार्थ्यं चिताग्निं विः परिक्रम्य प्रदक्षिणम् ।

"इमा शरीरविधवाः सुपत्नीराश्रनेन सपिंषा संविशन्तु अग-
न्वोऽनमीषाः सुरक्षा आरोहन्तु जनयो योनिमते" ।

इन्द्रादयोऽष्टदिक्षुपालाः साक्षिणः सन्तु कर्मणि ।

इन्द्रियाणि च भूतानि मनो भूतानि पशु च ॥

प्रत्यागन्तुमना नार्कं प्रविशामि कुताग्रमम् ।

सर्वेन्द्रियाणि दृष्ट्वामि प्रविशाम्यग्निमघदम् ॥

पथा महेव याचामि सर्वार्कं पतिदेवता ।

पतिपावककृपाय स्वाहेमं मम विप्रहम् ॥

दमं मन्त्रं समुच्चार्य पावकं प्रविशेत् सती ।
 पतिदिदृ स्त्रैरिणी नारी नानुगच्छेत् कदाचन ॥
 अथ तस्यां मृतायान्तु पुत्रो मन्त्रमनूहितम् ।
 सकृत् पठित्वा मन्त्रेण^(१) जुहुयादाहुतिं इयोः ॥
 तौ पृथक्कृत्य दग्धव्यौ पृथगस्त्रिचिते कृते ।

अन्यत्सर्ववाक्यानि क्षिप्रितानि । इति सप्तममविधिः^(१) ॥

अथ सूतिरजस्रस्तयोर्दाहे विधेयः ।

स्त्रापयित्वा चतुर्थंऽङ्गि मृतामृतमतीं दहेत् ।
 अतिक्रान्ते तु दग्धमे स्त्रापयित्वा प्रसूतिकाम् ॥
 दाहेच्छा चेत्तयोज्जाता मध्ये अहदग्राहयोः ।
 तदा तामसृग्राह्निः स्त्रापयित्वा घटे जलम् ॥
 प्रपूर्य पञ्चगव्येन पुण्यगिर्भरमिमन्त्र तत् ।
 स्त्रापयित्वा दहेत् कर्षुं ततः कुर्युः शवसृग्मः ॥

पुण्यर्चस्तु,— "पावमानीः स्वस्वयनीः सुदुचाश्च दतयुतः ।
 अविभिः संभृतरभो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ॥
 पावमानी दिशतु न इमं लोकमयोऽप्यमुम् ।
 कामात् सम्बर्द्धयन् नो देवीदैवैः समाहिताः ॥
 येन देवाः पवित्राणा आत्मानं पुनते सदा ।
 तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु माम् ॥
 प्राजापत्यं पवित्रञ्च शतोद्दामहिरण्मयम् ।
 तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म पुनीमहे ॥

पत्यादिना सगोत्रिणा अग्नौचानन्तरं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् ।

यथाह विष्णुधर्मोत्तरे,—

चतुर्णामिव वर्णानां गर्भिणीं प्रेततां गताम् ।

दधेत् वहेच्च यस्तस्य कथं शुद्धिर्विधीयते ॥

भर्ता तस्याः पृथक् कृत्वा गर्भस्योत्प्रेषणं स्वयम् ।

हृतेन मधुनाभ्यक्तं शवधर्मेण दाहयेत् ॥

शावाग्नौचेन भूतेन प्राणायामश्रुतेन च ।

उपोष्य पञ्चगव्यञ्च मगर्भांश्चैव दक्षिणाम् ॥

दत्त्वा ब्राह्मणमुत्थाय शुद्धते नात्र संग्रहः ।

गर्भभेदकर्ता पतिः क्षुद्रैकं कृत्वा अन्यथेत् क्षुद्रद्वयं कृत्वा
तद्दिनं उपोष्य अपरदिनप्रभाते प्राणायामश्रुतेन पूतः पञ्चगव्य-
पानानन्तरं तदङ्गदक्षिणां मगर्भां गां दत्त्वा शुद्धो भवति ।

इति गर्भिणीदाहविधिः ।

अथ अनुपगताविवाहितकन्ययोर्दाहविचारः ।

भूमिसंस्कारवन्न स्नात् हिरण्यकक्षैर्विना ।

असंस्मृतप्रमौतस्य दाहः कार्यो निरग्रिवत् ॥

अस्योदकक्रिया कार्या दशपिण्डाश्च पूरकाः ।

विना दर्भेदं दिनेस्तिभिर्वा नास्तिमक्षयः ॥

मघःप्रौचे मघ एव दशपिण्डास्त्यहाशुचौ ।

प्रथमेऽङ्गि त्रयः पिण्डा द्वितीयेऽङ्गि चतुष्टयम् ॥

तृतीयेऽङ्गि त्रयः पिण्डाः यत्तिष्ठां प्रथमे त्रयम् ।

द्वितीयेऽहनि सप्त स्युरिति सप्तदाशुचौ विधिः ॥

पूर्ववत् कन्यकां दग्ध्वा पिता ह्युदकक्रियाम् ।
 विनास्ति श्रद्धितं दद्यात् दशपिण्डान् चिभिर्दिनैः ॥
 अदिवर्षमृतं ग्रामात् वहिः प्रवाह्य वारिणा ।
 यमभार्या ततो गायन् यमसूक्तमपि स्मरन् ॥
 गन्धमाक्षैरलङ्कृत्य एतां निखनेभुवि ।
 वने हि काष्ठवत्^(१) चित्रा न कुर्वीतोदकक्रियाम् ॥
 अपि वा दहनं कार्यं पक्षेऽस्मिन्नुदकक्रिया ।

इत्यसंस्कृतप्रमीतदाहः ।

अथ पुनस्त्य उपनयनकाले प्राप्तेऽप्युपनयनाभावे एवं प्रेतकृत्य-
 माचर्यते संपूर्णाग्रौषध चिभिर्वेति यो विकल्प उक्तः, स धूडा-
 कांक्षानन्तरं अतकालपर्यन्ताभिप्रायकः ; इदानीन्तु शिष्टैरपि
 धूडाकालप्रवेशानन्तरं दाहमात्रं क्रियते न पिण्डादिकम् । एवं
 दुहितुर्विवाहकाले प्राप्ताग्रौषध चिदिगलादेव चिभिर्दिनैः पिण्डा-
 दिकं कार्यम् । इत्यसंस्कृतप्रमीतकृत्यम् ॥

अथ पतितप्रेतकृत्यम्

लिप्ता मध्येन मरणमुद्दिश्य स्वात्माधातिवम् ।
 गौलान्यथा वह्निर्धामात् क्षिपेयुरश्विखले ॥
 अनुद्दिश्यात्मादनारं पतितं ब्राह्मणकीर्तितम् ।
 गङ्गादितीर्थे प्रक्षिप्य तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥
 कर्त्ता दासीं समाह्वय कुक्षटादन्नवेतनाम् ।
 अशुद्धघटहस्तां चिः प्रसूयात् प्रेतदण्डये ॥

(१) काष्ठवज्जलात् ।

हे दासि ! गच्छ मूलेन तिलान्नादाय सत्वरम् ।
 प्रपूर्य तिलतोयेन तं घटं दक्षिणामुखीम् ॥
 संकीर्त्तं पापिनो नाम विनयस्र जलं पदा ।
 इति संप्रेयिता दासी ब्रह्महन्मुकाभिधा ॥
 तिलोदकं पिबेति दिरभिधाय घटीजलम् ।
 सतिष्ठं वामपादेन विनयेदक्षचिच्छले ॥
 समाप्तेऽष्टे क्रियाकर्त्ता मृताहे ज्ञातिभिः सह ।
 दग्ध्वा पर्णमरं कुर्याद्ग्राहविहितां क्रियाम् ॥
 दग्नाहाद्वत्सरं धावत् स्त्रे स्त्रे काशे तु षोडश ।
 आह्वानि कृत्वा कुर्यात्तु नारायणवसिं ततः ॥
 अद्भ्यमध्ये यदा वैषामौर्ज्ज्देधिकमिच्छति ।
 तदा मृताहान्तत् कुर्यात् प्रायश्चित्तपुरःसरः ।
 इह चाद्रायणं तप्तलघ्नुद्वयसमन्वितम् ॥
 प्रत्याजापविधावष्टधेनुदानं प्रकीर्त्तितम् ।
 दाहेऽग्न्यां द्विगुणं कायं तदा पर्युषिते शवे ॥
 अभावेऽग्न्यां (१) पर्णनरदाहयेत्तच्चतुर्गुणम् ।
 अन्यजातिहतं तुष्णीं दग्ध्वा कृत्वोक्तनिष्कृतिम् ॥
 मन्त्रवद्हनं कुर्यात्तदस्थिषु यथाविधि ।
 माग्नियेत् पतितः प्रेतस्तदग्निमशु निचिपेत् ।
 पाचापि दग्ध्वा कुर्वीत प्रागुक्तपतितक्रियाम् ॥
 इति पतितप्रेतकृत्यम् ।

अथ पर्णनरदाहविधिः ।

कन्दोपपरिजिष्टे,—

अग्न्यामलाभे पर्णानि (१)शकलान्पूर्णायावृता ।

दाहयेदस्त्रिमंस्त्र्यानि ततःप्रमृति स्तुतकम् ॥

आवृता परिपाय्या । अस्त्रिमंस्त्र्या तु पञ्चाधिकं प्रतत्रयम् ।

तथाचादित्यपुराणे,—

तदभावे पञ्चाग्नौतैः पत्रैः कार्यं युमानपि ।

प्रतैस्त्रिमित्वापञ्चाग्रपत्रैर्विधानतः ॥

वेष्टितव्यस्तथा यज्मात् रुण्यसारस्य वर्मणा ।

जलांसूत्रेण बध्ना तु प्रलेप्यस्तथा पत्रैः ॥

सपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यथ तथाग्निना ।

[(१) तदभावे अग्न्यामलाभे बहुन्तपलाग्रपत्राणां पशुत्तरचिह्नैः

पुरुषप्रतिनिधिं कुर्यात् ।

तथाच पराग्रः,—

आहिताग्निर्द्विजः कश्चित् प्रवासे कालशोदिते ।

द्वैशनामघ्ननुप्राप्ते तस्याग्निर्वर्तते गृहे ॥

मेताग्निदोषसंज्ञेयं श्रूयतां मुनियुक्ताः ।

हव्याजिनं समास्तौर्यं कुशैस्त सुखाकृतिम् ॥

पलाग्रालो सलन्तानां विभागं ब्रूहि याज्ञिक ।

(१) शकलानि ।

(२) [] बन्धनिमज्जगताः पद्भ्यः कियति युक्तत्वे न यन्ति ।

चत्वारिंशद्भवेन्मूर्द्धि घौवायाञ्च दशैव च ॥
 उरधि त्रिंशतं दद्यादुदरे विंशतिस्तथा ।
 बाकोद्यैव शतं दद्यादङ्गुलिषु दशैव च ॥
 षड्वै वृषणयोर्दद्यादष्टाङ्गे मेढ्र एव च ।
 उर्वोद्यैव शतं दद्यात्त्रिंशतं जामुजहयोः ॥
 पादाङ्गुलिषु दश च यज्ञपात्रं ततोऽन्यसेत् ।
 ऊर्णांस्तृषेण बध्वा तु प्रक्षिप्य च तथा धवैः ॥
 प्रपिष्टैर्जलसंभिन्नेर्दग्धव्यस्य तथाग्निना ।]
 अमौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स्वमान्ववैः ॥
 एवं पर्णमरं दग्ध्वा चिराचमशुचिर्भवेत् ॥

अयं दाहः साग्निरग्निमाधारणः । “गतस्य न भवेद्वार्त्ता”
 इत्यादिवचनमध्ये तथा निर्णीतत्वात् । एवं पर्णमरं संपाद्य पूर्ववद्ध-
 स्तोदरे^(१) चन्दनादिवस्त्रयशोपवीतमाच्छ्रितादि दत्ता आज्येन वृण-
 मादाय प्रदक्षिणं कृत्वा मुख्याग्निमन्त्रेण अपसव्यसमग्निं गिरःस्थाने
 निरग्नेर्दद्यात् । त्रिभिरव्यत्यपचैर्दर्मचयेण वृताग्नेन अग्निं प्रज्वाल्य
 गिरःस्थाने दद्यात् । एवं दाहे कृते वृष्णीमुदकधारां परितो
 दद्यात् । साग्निकानामन्यत् पात्रासादनादिकं सर्वं वक्ष्यमाणा-
 द्दिताग्निविधिना कुर्यात् । एतस्मिन्नग्नौचै त्रिदिनाग्नौचवत्
 पिण्डव्यवस्था,

प्रथमे दिवसे देयास्तयः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादस्त्रिमध्वयनं तथा ॥

चौन् प्रदद्यात् तृतीयेऽङ्गि वस्त्रादिवासनं तथा । . .

इति पर्णनरदाहविधिः ।

अथ निरग्निदाहः ।

तत्रादौ गृहाभ्यन्तरमृतस्य विधेयः । यदि गृहाभ्यन्तरे दुर्बलस्य प्राणा गतास्तदा बान्धवेऽर्हतात् शीघ्रं ब्राह्मणानग्निं पुरस्तात् धान्यपिधानमन्नपिधानं भवकपर्दींश्च गृहीत्वा शवो वह्निर्नैवः । समाचारादूर्ध्वमार्गे शनैः शनैर्गत्वा अन्नपिधानादिकं प्रचेत्तथं ततो जलाशये कर्त्तव्यम्,

यत्र देगे जलं नास्ति वरसौ वा न विद्यते ।

नदीमासु कथा कार्थ्या वक्तव्यं वा हिमं हिमम् ॥

तद्गृहस्थितभुक्ताभुक्तसर्वमृग्यभाण्डानि त्यजेत् । इति विधेयः । दाहार्थं हणकाष्ठादीनि सर्वेषां गृहद्वारा न जेतव्यानि, प्रमादाम् गृहद्वारा नयने तात्कालं ब्राह्मणेर्विघ्नम् । “वेष्माभुबान्धवेऽर्हतात्” इत्यादिसूतेः, सर्वेषां रोदनं कार्यम् । पुत्रादिब्राह्मणद्वारा निर्या-
सप्रधानवसननिवटञ्चोदुम्बराणामव्यतमस्य निर्यासमाशौच चन्दना-
गुहकपूरमृगमदजातिफलानि पिष्ट्वा मिश्रीकृत्य शवस्य हस्तीपे
कृत्वा मृज्जलेन संशोधयेत् । ततः स्नात्वा हतमैलाभ्यां स्थापित-
निर्यासगन्धसहिताभ्यां शवसम्यग्य जलसमीपं नयेत् ।

तत्र कुशानास्तौर्यं दक्षिणगिरिषं समाचारादुत्तरगिरिषं वा उत्तानदेहं स्थापयित्वा,

ॐ गथादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोक्षयाः ।

कुरुवेवञ्च गङ्गा च यमुना च हरिद्वरा ॥

. कौशिकी चन्द्रभागा च सर्वपापप्रणाशिनी ।

भद्रा च काशी भरजूर्मण्डकी पञ्चगा तथा ॥

भैरवश्च वराहश्च तीर्थे पिण्डारकं तथा ।

प्रथितानि यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा ॥

इति पठित्वा मनसा तानि तीर्थानि ध्यात्वा गन्धमाक्षैरलङ्कृत्य
नामिकादयश्चतुर्दशकण्ठयेषु सप्तच्छिद्रेषु सप्तद्विरण्यग्रजाका^(१)नि
क्षिप्वा वस्तेणाच्छाद्य कोलाहलवाद्यं^(२) सम्पाद्य आमपाचेशान्त्रमा-
दाय अग्निपुरःसरं प्रेतमनुगम्याह्वयपयेऽह्वंमुत्सृज्य अग्रानं गत्वा
पुत्रादिः अग्राने आसीनो दक्षिणामुखः सयं जाम्बाकुण्ड
रेखाकरणावनेजनकुशान्तरणपिण्डदानप्रत्यवनेजनजलाञ्जलीन् नाम-
गोत्राभ्यां कुर्यात् । ततः क्रियाकर्त्ता ध्यात्वा ब्राह्मणद्वारा दारुमस्यं
सम्पाद्य समे भूमिप्रदेशे बडलदण्डे दुर्वादिकमुत्पात्य गोमयेनोपक्षिप्ते
प्राचीनावीती दक्षिणामुखः सयं जाम्बाश्च कुशगोमयकुशोदकपाच-
(१) न्यामादिपरिममूहनादौ पञ्चभूमंस्कारान् मृत् कृत्वा अग्निमुप-
ममाधायाग्नेर्दक्षिणभागे चन्दनादिमुगन्धिकाष्ठेन चितां रचयित्वा
समाचाराह्नुभिः सह ग्रवं गृहीत्वा वारचयमग्निं प्रदक्षिणीकृत्य
नामोद्यार्थं वारचयमाह्वय चितायां कुशानाम्नीयं उत्तानं दक्षिण-
गिरिपमुत्तरगिरिभं वा निपात्य ज्वलमानमग्निं कृत्वा,

ॐ कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म जानता वाण्यजानता ।

गत्युक्तान्वयं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥

(१) द्विरण्यग्रजम् ।

(२) कोलाहलवाद्यम् ।

(३) •पात्राग्राहाय ।

धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमायुतम् ।

दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् च गच्छतु स्वाहा ॥

इत्युक्त्वा श्रीभ्रमग्निं प्रदक्षिणीकृत्य ज्वलमानमग्निं शिरःस्थाने
आसीनो दद्यात् । श्वसन्मन्त्रपरिधानोत्तरीयव्यतिरिक्तं वस्त्रं
खट्वादिस्थितं एकदेशं वा मग्नान्वासिभ्यश्चाण्डालेभ्यो दद्यात् ।
साधु दग्ध्वा ज्वलत्काष्ठचयदग्धश्च श्वस्य किञ्चिदवशिष्टमवस्थाप्य
दाहकैः सप्त प्रादेशपमानानि सप्तकाष्ठानि गृहीत्वा चितायां सप्त-
प्रदक्षिणानि कृत्वा प्रत्येकं तानि प्रक्षिप्य कुठारेणोष्णकोपरि सप्त-
प्रशरान् कृत्वा “कथादाय तुभ्यं नमः” इति सप्तकृत्यः पठित्वा
सम्यमाहृत्य पुत्रादिदाहकाय सर्वे चितां पश्यन्तः पङ्क्तिक्रमेण—

अहरहर्नीयमानोऽपि गामर्षं पुत्रयं पश्यन् ।

वैवस्वतो न त्रयति सुराय इव दुर्मतिः ॥

इति धमगाथां धमसूक्तञ्च पठन्तो वाक्छानपतः कृत्वा जज्ञा-
श्रयान्तं गच्छेयुः ।

इति निरग्निदाहः ।

अथ केवलस्मार्त्ताग्निमहाहः ।

प्रास्ताभौ चरुमसगोचेन श्रपवित्वा प्रास्ताग्निं स्मार्त्तपात्राणि चरुं
च पृथक् शवं च शकटे संस्थाप्य “अपेतः” इत्यध्यायं जपन् दक्षिणां
दिशं गच्छन्^(१) अर्द्धपथे धरोरर्द्धं कृत्वा मग्नान् श्रेयं पिण्डं दद्यात् ।
परिसमूहनादिषंस्कृतभूमौ वस्त्रं निर्धाय चितां विरचय्य पूर्व्वतः
शवं स्नानादिभिः संस्कृत्य,

चितौ प्राग्धीवमजिनमास्तीर्योत्तरलोमकं । .

तच प्राक्शिरसं प्रेतं निधायोत्तानशायिनं ॥

द्विरष्टयकलान्यस्य मुखे नाभिकयोर्दृग्गोः ।

कर्णयोश्च विनिक्षिप्य सहतासुरसि क्षुषं ॥

क्षुवं नाभिकयोः सान्ध्यं चमसं शिरसोऽन्तिकं ।

पार्श्वयोः सूर्गमकले^(१) मुष्कयोररणिदयं ॥

दक्षिणे च करे वज्रमूर्धोर्मध्ये उलूखलं ।

ऊर्वक्षौ मुषलं चाच मन्तं चापि विनिक्षिपेत् ॥

मृगमयान्यसु निक्षिप्य असिं दद्याद्दिजातये ।

चितिमध्ये सादयित्वा दक्षिणमुखः सद्यं जाम्बास्थ दृताक्तौ^२
कुशमुष्टिं, .

अस्मात् त्वमधिजातोऽसि तदयं जायते पुनः ।

“अधी स्तर्गाय स्त्रीकाय स्वाहा” इत्युक्त्वा जुहुयात् । शेषं च
पूर्ववत् स्मार्त्ताग्निद्वन्द्वोपस्थासु निरग्नेरिव “कृत्वा तु दुष्कृतं
कर्म” इत्यनेन वराहपुराणोक्तमन्त्रेण दाहः ॥

इति स्मार्त्ताग्निदाहः ।

अथ साग्निकदाहः ।

तच विशेषः । सायमाहुत्यां ऊतायां प्रातराहुतेः प्राक्
धजमानमृतिप्रद्धायां तदैव प्रातराहुतिर्देया । तस्य होमस्य
सायमादिमातरपवर्गत्वेन एककर्मणोऽवशिष्टत्वात् । जीवेत चेद्यज-
मानः पुनः संजातर्क्षसं क्षुप्यत् । अग्निहोत्रनये हविर्घण्टादि

प्रागासादानाद्येनमरणशङ्का, तदा हविषो गार्हपत्ये दाहः । आसना-
दूजै चेदाहवनीये दाहः । आरम्भपदार्थे येनृतिस्तदा च पदार्थः
समाप्यः । एवं कृते पौर्णमास्यां दर्शात् पूर्वं मरणशङ्का तदैव पिण्ड-
पिण्डयस्तरक्षितां दर्शष्टिं कुर्यात् । पौर्णमास्यादिदर्शान्तत्वादित्येः ।
इयमन्तेष्टिरित्युच्यते, एवं आरम्भचातुर्मासस्य सुनासिरीयान्तं
समापनं, यदि साङ्गप्रधानं कर्तुमसमर्थस्तदा चतुर्गृहीतेनाज्येन
पुरोऽनुवाक्याज्वाभ्यां प्रधानयागाः कार्याः, नायनयोः करण-
पवस्थानादुत्तत्वात्, तदैककरणविचारो न लिख्यते, एकस्यैव
समाचारात् । दुर्बलस्य यजमानस्य गार्हपत्यपुरस्तात् स्थापनमुचित-
मपि नानाशङ्कया न क्रियते तथा कल्प्यते । मरणानन्तरं पुनः
हत्वा प्राचीनावीती दक्षिणामुखः सक्तु सक्तु परिसमूहनादि-
पञ्चभूषंस्कारान् कृत्वा आहवनीयदक्षिणाग्नीं बहुत्य, ग्रंथनया-
धायेषु करौषचूर्णशास्त्रसीढलपणादिगर्भास्तिस्रो वृक्षा अधि-
श्रित्य तावत् संतापयेत्, यावत्तास्त्राग्निहृत्ययेत ।

आवसथ्ये अन्यगोत्रेण चरुमधिगयेत् । ततो मृतदिक्षं पूर्ववत्
संस्थाप्य नववस्त्रं परिधाय यज्ञोपवीतं दत्वा अक्षङ्कारैरलङ्कृत्य
सुगन्धिद्रव्यैरुपलिष्य शकटे निवेश्य सन्तापजानग्नीन् वृक्षास्थान् इषक्
असन्तापजौ पाचस्यौ धन्वोपासनाग्नीं श्वदाज्यमाज्यं कुशांस्तिलान्
सर्वाणि च श्रौतस्मान्नयजपात्राणि मग्न हिरण्यशकलानि नापि
चुरकाष्ठादिष्वर्घ्यमुपयुक्तं शकटे तस्मिन्नादाय चरुं तु अमगोत्रेण
शाहयित्वा तं शकटं दक्षिणं नयन्तः ।

मपिण्डाः,— अहरहर्नीयमानोऽपि गामथं पुरुषं पशुं ।

वैवस्वतो न दृष्यति सुराय इव दुर्मतिः ॥

यमाय त्वाङ्गिरस्यते^(१) पित्रमते स्वाहा ।

इति च । अपेताध्यायं च्यवेदप्रसिद्धं यमसूक्तं च पठन्तोऽनु-
गच्छेयुः । अग्नीनां यथा निर्वापो न भवेत्तथा रक्षेयुः । यदि
नद्यादौ मृतिः, तदा प्रागुक्तेन विधिना ग्रकटेन दाहदेशं प्रति
नयेयुः । तत आवसथ्याग्निं चरोरर्द्धमार्गं अक्षं दद्यात्, ततो नद्या-
दिसमीपे शुचौ दणवज्जले उद्धृतक्षीरिणि सतीपधिकदुर्वाभुग्ना-
श्वगन्धाष्टत्रिपर्णीसावपर्णीविशाखाङ्गुणिकाध्यष्टातमे देशे पञ्चभू-
संस्कारं कृत्वा गार्हपत्यं संस्थाप्य ततः अष्टप्रकसे पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं
आहवनीयं दक्षिणाग्निं हवीषे दक्षिणाग्निं स्थापयेत् । सभ्यावसथ्य-
योरैशान्या निधानं । तथा च साध्यायनः^(२)—“सभ्यावसथ्यावाहिताग्ने-
र्दहनकर्म न प्रयुज्येत” ।

इति, चितादेशान् प्रागुदिष्टां दिग्निं पञ्च प्रकमानातिक्रम्योत्-
सृजतीति । ततो नयग्रंथान्तरा काष्ठानुचितिं कृत्वा प्रेतस्य केश-
मश्रुमखच्छेदनं कृत्वा दक्ष्यातोद्वरणेन तं विपूरितं कृत्वा प्रक्षाल्य
सर्पिषान्तरभ्यञ्ज्य पुरीषकेशादीनि निखनेत् । ततस्तं पूर्ववन्नव-
वस्तादिभिरलङ्कृत्य प्राग्धीवं कृष्णाजिनमासीर्याङ्किन् प्रेतं प्राक्-
शिरसमुत्तानं निवेशयेत् । ततः सप्त हिरण्यकक्षामि^(३) मुख-
नाभिकादयदृग्दयकर्णद्वयेषु निक्षिप्य मृतदेहे श्रौतानि यज्ञ-
पात्राणि उत्तानानि कृत्वा मादयेत् ।

(१) त्वाङ्गिरस्यते ।

(२) साध्यायनः ।

(३) शलाकाः ।

तद्यथा,—

हतपूर्णां जुहं दक्षिणकरे, करस्यपुष्करामनुवाङ्मदंष्ट्रां रिक्ता-
मुप^(१)दत्तं वामकरे । उरसि प्रत्यक्षदंष्ट्रां ध्रुवं । वामनासिकायाः^(२)
प्रत्यक्षदंष्ट्रां वैष्णवार्तं क्षुब्धं । कर्णयोः प्रत्यक्षदंष्ट्रे प्राग्निष^(३)हरणे ।
शिरसि प्रणीतां । स्तने^(४) दिधा कृत्वा वार्धयोः । उदरे द्व्यदात्म्य-
पूर्णां प्रत्यादण्डामिक्षापात्रीं । शिख्रे ग्रन्थां हृषणयोररणी । वज्रा-
ग्निहोचरणीखादिरक्षुवाणां आङ्गव्यर्थे स्थापनं ।

अवशिष्टानां दारवपात्राणां उर्वोर्मध्ये सादनं मृक्षयाक्रमय-
पात्राणां कपासानां च अशु निक्षेपः । अयोमयानां बाह्याय दानं,
स्मार्तपात्राणामपि स्मार्ताग्निमत इवासादनं, दाहस्तु तेनाग्निमैव ।
ततो दक्षिणतोऽग्निमिरादीपनं चितायाः । तत आज्यस्थासौ कुशाः
क्षुब्धं क्षुब्धं आज्यमिति हतानुपकृत्य आज्यस्थास्त्रामाग्न्यं निक्षेप्य
गार्हपत्ये अधिष्ठित्य खादिरक्षुवाग्निहोचरणी संस्तुत्याज्यमुदास्य
क्षुग्नेहत्पूषावेक्ष्य^(५)क्षुब्धेण वरुणहीनाऽग्निहोचरवष्टुपरि समिधं दत्त्वा
वज्रोपग्रह आहवनीये समिधं दत्त्वा दक्षिणामुखः प्राचीनावीती
सर्वं जान्वाथ प्रेतमुखसंलग्ने वज्रावाङ्मतिं जुहुयात् ।

तद्यथा,—

अस्मात्त्वमित्यस्य मन्त्रस्य । आदित्य ऋषिः । गायत्र्या निरुक्ति-
श्चन्दः । अग्निर्देवता । अस्मात्त्वमधिजातोऽसि इति मन्त्रेण होम
इति । इदमग्नये इति त्यागः ।

(१) उपभूतं ।

(२) वामनासिकायां ।

(३) प्राग्निषः ।

(४) स्तने ।

(५) च ।

संस्कारपूर्वकं स्नात्ताग्निं भक्षित्वाऽग्निं संपाद्य स्थापयित्वा तेनाग्निना
असमोचेण चरुं संपादयेत् । ततो मृतदेहं संस्थाप्य गन्धादिना
संस्कृत्य नववस्त्रं परिधाप्य शकटे निवेश्य तान् मन्तापजानग्नीन्,
सर्वयज्ञपात्राणि कुशतिलादिष्वग्न्यर्पणग्रकलानि^(१) च स्थापयित्वा
दाहदेयं नयेत् । असमोचः स्नात्ताग्निं पक्वचरुं मृद्वीला पुरतो
गच्छेत् प्रमत्तात् प्राक् ।

अहरर्त्नीयमानोऽपि नामधं पुरुषं पश्यन् ।

वैवस्वतो न हृष्यति सुराप इव दुर्मतिः ॥

“यमाय स्वाङ्गिरस्यते पितृभते स्वाहा” इत्यादि पूर्ववत् पठित्वा,—

सर्वे अतुगच्छेयुः । तस्माच्चरोः पयाहुंयथाशदानं प्रकृतवत् ।

भूसंस्कारपूर्वकं चितिं कृत्वा प्राक्शिरसं दक्षिणादिपूर्वकं प्रकृतवत्
स्थापयित्वा मुखनासादयश्चतुर्दशकर्णद्वयेषु स्पर्शग्रकलानि दत्वा
अरण्यादिस्थापनपूर्वकं पात्रदानं प्रकृतवत् कुर्यात् । दक्षिणतोऽग्नि-
भिरादीपनं चिताया अग्नीनां तत्र स्थापनम् । आज्यं पूर्णा-
हुतिवत् संस्कृत्य चतुर्दशीतं कृत्वा अपसथो दक्षिणामुखो वाग्यतः
सधं जान्वाप्य । अस्मान्ममित्यस्य मन्त्रस्य, आदित्य ऋषिः, गायत्र्या
निरुक्तिश्चन्दः, अग्निर्देवता, होमे विनियोगः ।

अस्मान्ममधिजातोऽसि यदयं जायतां पुनः ।

असौ स्वर्गोय लोकाय स्वाहा । इति मन्त्रेण दक्षिणदेशे
जुहुयात् “इदमग्नये” इति त्यागः । अन्यत् सर्वं प्रकृतवत् ।

अरण्यादिरहिततपसे तु मनीमारण्डियं सुवसुधौ । च संपाद्य
तेनाग्निना पूर्ववत् सर्वं कुर्यात् । इति विशेषः ।

इत्युत्सनाग्निदाहः ।

अथ पुष्करेषु दाहः,—

भद्रातिथौ पापवारे चिपादर्थे यदा मृतिः ।
तदा चितौ शवारोपे कृते कुर्यादिमं विधिम् ॥
कुमैः प्रतिकृतिं कृत्वा मृतौ चचियविप्रयोः ।
वैश्वस्य पिष्टैः शूद्रस्य गोमयेनाकृतिं तथा ॥
संयोज्य मधुदध्वाज्यैः श्वेन च दाहयेत् ।
चिपुष्करे द्वे संयुक्ते दहेदेकादिपुष्करे ॥

इति पुष्करदाहः ।

एतत्प्रान्तिरेकादग्नाहे वक्ष्यते ।

अथ क्रियाकर्तुर्विचारः ।

मनु मरीची,—

मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः ।
वहवः सूर्यदा पुत्राः पितुरेकवामिनः ॥
सर्वेष्वन्तु मतिं कृत्वा ज्येष्ठेभ्यस्तु यत्कृतम् ।
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

समुद्गारीतः,— सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतयाज्ञानि षोडश ।

पृथक् नैव सुताः कुप्युः पृथक्द्रव्या अपि कचिन् ॥

मरीचिः,— नवआर्द्रं सपिण्डस्य याज्ञान्यपि च षोडश ।

एतेनैव च कर्त्तव्यं संविभक्तधनेनपि ॥

संस्कारपूर्वकं स्नात्ताग्निं मयित्वाग्निं संपाद्य स्थापयित्वा तेनाग्निना
अमगोत्रेण चरुं संपादयेत् । ततो मृतदेहं संस्त्राय गन्धादिना
संस्तृत्य मववस्त्रं परिधाप्य शकटे निवेश्य ताम् मन्त्रापजानग्नीन्,
सर्वप्रज्ञपानाणि कुशतिस्त्रादिमन्त्रस्पर्शशकलानि^(१) च स्थापयित्वा
दाहदेशं मयेत् । असगोत्रः स्नात्ताग्निं पक्वचरुं गृहीत्वा पुरतो
गच्छेत् श्रमणात् प्राक् ।

अहरहर्नोयमानोऽपि गामयं पुरुषं पशुम् ।

वैवस्वतो न द्रव्यति सुराप इव दुर्मतिः ॥

“यमाय त्वाङ्गिरसते पित्रमते स्वाहा” इत्यादि पूर्ववत् पठित्वा,—

सर्वे अनुगच्छेयुः । तस्माच्चरोः पयार्द्धपयाश्चदानं प्रकृतवत् ।
भूयसंस्कारपूर्वकं चितिं कृत्वा माङ्गिरसं दक्षिणादिपूर्वकं प्रकृतवत्
स्थापयित्वा सुखनासादयकमुदयकर्षद्वयेषु स्पर्शशकलानि दत्त्वा
अरण्यादिस्थापनपूर्वकं पाचदानं प्रकृतवत् कुर्यात् । दक्षिणतोऽग्नि-
भिराद्दीपनं धितायां अग्नीनां तत्र स्थापनम् । आह्वं पूर्णा-
ञ्जतिवत् संस्तृत्य अतुर्महीतं कृत्वा अपमथो दक्षिणामुखो वाग्यतः
सर्वं आन्वाप्य । अस्मान्नमित्यस्य मन्त्रस्य, आदित्य ऋषिः, गायत्र्या
निहन्तिश्छन्दः, अग्निर्देवता, होमे विनिधयोगः ।

अस्मान्नमधिजातोऽसि यदयं जायतां पुनः ।

असौ खर्गाय लोकाय स्वाहा । इति मन्त्रेण दक्षिणदेशे
कुङ्कयान् “इदमग्नये” इति त्यागः । अन्यत् सर्वं प्रकृतवत् ।

अरण्यादिरहितत्वपक्षे तु नवीनारण्यद्वयं सुवसुक्षौः च संपाद्य
तेनाग्निना पूर्ववत् सर्वं कुर्यात् । इति विशेषः ।

इत्युत्सनाग्निदाहः ।

अथ पुष्करेषु दाहः,—

भद्रातिथौ पापवारे विषादर्धे यदा मृतिः ।
तदा चितौ शवारोपे कृते कुर्यादिमं विधिम् ॥
कुम्भैः प्रतिकृतिं कृत्वा मृतौ चचिपविप्रयोः ।
वैश्वस्य पिष्टैः शूद्रस्य गोमयेनाकृतिं तथा ॥
संयोज्य मधुदध्याज्यैः शवेन च दाहयेत् ।
त्रिपुष्करे दे संयुक्ते दहेदेकादिपुष्करे ॥

इति पुष्करदाहः ।

एतत्प्रान्तिरेकादग्नाहे वक्ष्यते ।

अथ क्रियाकर्तृविचारः ।

मनु मरीचौ,—

मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः ।
महवः सूर्यदा पुत्राः पितुरेकपुत्राभिः ॥
सर्वेषान्तु मतिं कृत्वा क्येष्टेनैव तु यत्कृतम् ।
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

सप्तशरीतः,— सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश ।

पृथक् नैव सताः कुपुंः पृथक्द्रव्या अपि कश्चित् ॥

मरीचिः,— नवश्राद्धं सपिण्डस्य श्राद्धान्यपि च षोडश ।

एकेनैव च कर्त्तव्यं मविभक्तधनेऽपि ॥

अध्यात्मम्

अग्रालम्बनेणावाविति प्रथमास्त्रा पथ्या अपि स्त्रीस्त्रीज्ञानूहेनैव
होतः । शर्वं दृष्ट्वा हत्वा प्रागयं वज्रदक्षिणहस्ते । प्रत्यग्दण्डामग्नि-
शोषहवर्णी मुखे प्रत्यग्दण्डं आदिरगुवं दक्षिणनाभायां ।

एवमेवोऽग्निगान् यज्ञपाधा^(१)पुधममन्वितः ।

लोकामन्दानतिक्रम्य परं ब्रह्म य विन्दति ॥

एवं आहिताग्निजीवद्वर्तुका पथौ यदि धियेत, तदा क्षीर-
रहितः मधो विधिः कार्यः । आहितान्योर्दम्पत्योरेकस्यादौ मरणे
अपरस्मारण्यन्तरं निर्माय पाचैर्दाहः कार्यः ।

किन्तु पथ्या आदौ मरणे पुमान् पथ्यन्तरं उदाग्राग्निहोत्रं
यदि कुर्यात्तस्य मपाचकदाहः पूर्वत् स्यात्^(२) ।

अथ दाहकाले अग्न्युपगमे दाहविधिः ।

यदि वज्रिर्विमज्जेत दक्षमानेऽग्निहोत्रिणि ।

दग्धाविशिष्टारणिकवज्रिणा तं पुनर्देहेत् ॥

मकन्तारदिनागे तु शवजेषं जले धियेत् ॥^(३)

अथ विदेशमृतवाग्निशवस्या^(४)नयनाशक्तौ तत्रैव मह^(५) हत्वा
अग्निं आनीय पुनः मपाचकतयाऽस्त्रिदाहः कार्यः ।

तथा च धराशरः,—

शवस्त्रानयनाशक्तौ नदस्त्रीनि समाहरेत् ।

(१) शा ।

(२) इत्याहिताग्निदाहः ।

(३) दग्धमुपगमविधिः ।

(४) अथ विदेशमृतवाग्निकदाहः ।

(५) दाहं ।

अगानभूमौ चेताग्नीन् विद्धत्य रक्षयेजिताम् ॥

आग्नीर्यं कृष्णमजिनं तदस्थौनि पुमाकृतिम् ।

निर्मायाज्येन चाभ्यज्य मादयेदुधयेत् पुनः ॥

यज्ञपात्राणि विन्दस्य दहेदाकृतिपूर्वकम् ।

ज्येष्ठं सर्वे माग्निकदाहे उक्तम् ।

इत्यग्निदाहः ॥

अथ माग्निकस्यैवेति पूर्वमुक्तम् ।

अथोक्तमाग्निदाहः । अष्टाग्निर्दिविधः । मारुतिपापको-
रुणादिरहितयेति, तत्र मपापपक्षो मरणानन्तरं पूतः प्राचीना-
वीतो दक्षिणमुखो पद्मभूमंस्कारान् पूर्ववत्कृत्वा तत्र पूर्वार्णो
स्यापयित्वा अग्निं मन्योष्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

“येऽस्याग्नये जुहुतो मा१” सकामाः संकल्पयन्ते यजमान मा१
मंजायन्तु ते इविषे मादनाय स्वर्गलोकं प्रेतमिमं नयन्तु” इति ।

मथित्वा दूर्णीं गार्हपत्यं मंदाप्य आहवनीयदक्षिणाम्बोः
पद्मभूमंस्कारपूर्वकं दूर्णीं विहरणम् । तत आष्वप्याग्नी, कुशाः,
शुक्लः, शुक्लः, एका भूमिः, आष्वं चेत्यामाद्य आग्नीं तदभावे ग्रहा-
वादिपात्रे आष्वं निक्ष्य गार्हपत्ये अधिष्ठित्य कुमैः शुक्लशुक्ल-
संगार्जनं आष्वप्योत्पन्नान्नेषणं च कृत्वा भुवि दिधा दद्याकृतिं कृत्वा
आहवनीये प्रजापतिं ध्यात्वा ध्याहेति शुक्ला जुहुयात् । ततो
गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु अष्टकरोषधूपंयूनयणादिगर्भांस्तिस्रः
उग्ना अधिष्ठित्य यावत्ताम्रादिरुपयेत तावत् मन्त्रापयेत् । ततः

एतेन सर्वपुत्राणां विभक्तानामविभक्तानाञ्च मध्ये व्येष्टेनैव
कार्यम् । देवात्तदभावेऽन्यपुत्रस्याधिकारः ।

तत्रापि विग्रहः,—

द्वादशविधेषु पुत्रेषु विद्यमानेषु श्रीरसः कनिष्ठोऽपि कुर्यात् ।
श्रीरसपुत्रिकापुत्रवेषजगूढजकामौमपौमर्भवदत्तकौतकस्त्यक्त-
सप्तोद्गापविद्वान् द्वादश पुत्रानुक्ता “पिण्डहरस्यैषा पूर्वाभावे परः
परः” इति याज्ञवल्क्योक्तः ।

देवात् पुत्राभावे, आग्नेयहारीत स्तृत्योः,—

असगोचोऽप्यसंवद्धः प्रेताग्निं प्रददाति यः ।

उदकं पिण्डदानञ्च च दद्याच्च समापयेत् ॥

आहोतः असगोचः सगोचो वा स्त्री दद्याद्यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दद्याच्च समापयेत् ॥

विष्णुपुराणेऽधिकारिणः,—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वदा भ्रातृसन्ततिः ।

सपिण्डमन्ततिर्वापि क्रियाहेन नृप जायते ॥

तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः ।

मातृपक्षस्य पिण्डेन संवद्धो योजनेन च ॥

कुलद्वयेऽपि सोमन्त्रे स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप ।

संधातान्तर्गतैर्वापि कार्या प्रेतस्य सक्रिया ॥

सत्सजवन्मुरिष्कब्दा कारयेदवनीपतिः ।

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तरक्रियाः ॥

चित्रकाराः क्रिया क्षेताक्षेपां भेदान् प्रशुष्य मे ।

आदाहान्दार्थायुधादिस्पर्शान्ताश्च याः क्रियाः ॥

ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ।

प्रेते पिष्टत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ॥

क्रियन्ते याः क्रियाः पिश्याः प्रोच्यन्ते ताः नृपोत्तराः ।

पिष्टमाहसपिण्डेण समानसलिलैस्तथा ॥

तत्सहान्तर्गतैर्वापि राश्या वा धनहारिणा ।

पूर्वा क्रियाम् कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ॥

दौहित्रैर्वा नृपयेष्ट कार्यास्तत्तनयैस्तथा ।

अत्र कल्पतरुकाराः, माहपचस्य पिण्डेन संवद्धो माहसपिण्डः ।
माहपचस्य जलेन संवद्धो माहसमानोदकः । उत्पन्ना यन्भवो यस्य
स तथा, तस्य रिक्त्याहनात् तस्य क्रिया, अन्तो मरणं तत्र भवाः ।
मासि मासौति एकादशाहसपिण्डीकरणान्तपूर्वक्रियोपसृष्टणम् ।
तत्र च पिष्टमाहसपिण्डाः पूर्वक्रियामेव कुर्धुर्नोत्तराः । मध्यम-
क्रियायां ह्येतेषामनियमः । उत्तरक्रियायाम् पुत्रा वा भ्रातृ-
सन्तितिपर्यन्ताः । दौहित्रैस्तत्तनयैरिति पुत्रिकापुत्रविषयम् ।
ततः अपुत्रविमाहचिविधक्रियायां स्वमाहकर्मणि इव सपत्नीपुत्र-
स्याधिकारः ।

यज्ञीनामेकपत्नीनां यद्येका पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तेनैव पुत्रेण ग्राह्यः पुत्रवती मनुः ॥

इति मनूकेः । सर्वाभावे संघातान्तर्गतानां राजनियुक्तानां येषां
केशादिदण्डाधिकारः ।

गुरुः करोति श्रित्याणां पिण्डनिर्वपणं मदा ।

कृत्वा तु पैट्ठकं शौचं स्वजातिविहितं च यत् ॥
 भ्रातुर्भाता स्वयं चक्रे तद्भाय्यां चेन्न विद्यते ।
 तस्य भ्रातुः सुतयके यस्य नान्ति सद्योदरः ॥
 दत्तानामप्यदत्तानां कर्म्याणां कुरुतेऽपि वा^(१) ।
 चतुर्थेऽहनि ताम्नेषां कुर्वीरन् सुममादिताः ॥
 मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।
 तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥
 लामातुः यशुराद्यकुम्भेषां तेऽपि च संयताः ।
 मिषाणां तदपत्यानां ओचिषाणां गुरोस्तथा ॥
 भागिनेयसुतानाञ्च सर्वेषां त्वपरेऽहनि ।
 आहं कार्यन्तु मयमं खात्वा कृत्वा जलक्रियाम् ॥
 रात्रिं नृते सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ।
 मन्त्रं वा तदग्नौ चक्षुः शिला^(२) पद्यात् करोति यः ॥
 ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।
 कामाक्षीभाङ्गयाम्मोहात्कृत्वा तज्यातितां व्रजेत् ॥
 पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय चचविट्शूद्रयोः नयः ।
 स तादृग्भ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ॥
 स्वमाता कुरुते तेषां तेऽपि तस्याय कुर्वते ।

मात्से,— भ्राता वा भ्रातृपुत्रश्च भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।

दौहित्रयैव शिष्यश्च यदेते पिण्डदाः कृताः ॥

अथगृहः,— पुत्रो भ्राता पिता वापि मातुलो गुरुरेव च ।

एते पिण्डप्रदा स्त्रियाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः ॥

एतदत्यन्तासम्भवविषयम् ।

सम्भवे तु कन्दोगपरिशिष्टे,—

तथा,— कुर्वादनुपनीतोऽपि यादृमेकोऽपि यः सुतः ।

पितृयन्त्राङ्गतिं पाशौ जुहुयान्मन्त्रपूर्वकम् ॥

न पुत्रस्तु पिता दद्यान्नातुजस्य तथायशः ।

न जायायाः पतिः कुर्वादपुत्राया अपि कश्चित् ॥

मार्कण्डेये,— सर्वाभावे स्त्रियः कुपुंः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बवत् ॥

सजातीयैर्नरैः सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।

तथा स्त्रीणामप्येवमेवेतदिति । सर्वाभावे स्त्रिय इति पक्षी-
यतिरिक्तावच्छादिस्त्रीविषयम् । भ्रातृभ्रातेति वाक्ये अर्वांगेव
पत्यधिकारदर्शनात् । स्त्रीणामप्येवमिति यादृगेन समन्त्रेण पितृया-
दीनां पुरुषाणां एकादशाहादि, तादृगेन समन्त्रेण स्त्रीणामपि
कार्यमिति । आचारस्तु सगोत्रादिसद्भावे पक्षी नैव करोति,
“सर्वाभावे” इति मार्कण्डेयोक्तेः । स्त्रीणामपि चचमन्त्रवत्-
कुर्वादिति विधिस्तत्र मन्त्रपाठे दोषाभाव इति श्रीर्द्धिहिके
मन्त्रवत् पाठोऽप्यविरुद्ध इति पूर्वं नीर्णीतम् । परन्तु केषाञ्चि-
च्छूद्राणां गृहे विवाहितस्त्रीणां आह्लादिकर्तृत्वसमाचारो दृश्यते,
सोऽपि युक्तः ।

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः ।

तदभावे तु पक्षी श्चात्तदभावे तु सोदरः ॥

इति ब्राह्मोक्तेः । सध्यगृहोक्तौ बान्धवा इति वज्रवचनोक्ते-
स्त्रिविधा अयधिकारणः ।

ते च क्रन्दोगपरिमिते,—

आत्ममातुः स्वसुः पुत्रा आत्मपितुः स्वसुः सुताः ।

आत्ममातुस्तपुत्राय विज्ञेया आत्मयान्धवाः ॥

पितुः पितुः स्वसुः पुत्रा पित्रमातृस्वसुः सुताः ।

पित्रमातुस्तपुत्राय विज्ञेया पित्रयान्धवाः ॥

मातुर्मातुः स्वसुः पुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुस्तपुत्राय विज्ञेया मातृयान्धवाः ॥

शुभः पुच्छः,— प्रयसेऽहनि यद्व्यं तदेव स्यात्-दशाधिकम् ।

पुत्रान्तराभावेऽनुपनीतस्यापि पुत्रस्य तृतीयाब्दकृतचूडस्य
दशशान्तकर्मसु मन्त्रपाठपूर्वकमधिकारः ।

तथा च मनुः,— ॥ ह्यस्मिन् युज्यते कर्म यावन्मौञ्जीनिवन्धनात् ।

नाभिध्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनियमादृते ॥

ब्रह्म वेदः स्वधानिनियमं प्रेतकर्म ।

समन्तः,— अनुपमीतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैत्रमेधिकम् ।

यद्यमौ कृतचूडः स्याद्यदि स्यान्तु चित्तरः ॥

तथा,— कुर्यादनुपनीतोऽपि आहमेकोऽपि यः सुतः ।

पितृदद्यादतिं पाणौ जुहुयान् मन्त्रपूर्वकम् ॥

एवं तृतीयाब्दकृतचूडस्य मन्त्रवदौर्द्धदैहिककरणे सिद्धे कृत-
पञ्चमाब्दचूडस्य कैमुतिकन्यायेन सिद्धोऽधिकारः ।

यत्तु,— कृतचूडस्तु कुर्वीत तदकं पिण्डमेव च ।

स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत् ॥

इति व्याघ्रवाक्यम् । तत्रप्रमान्दक्षतच्छूडविषयमिति काव्या-
दर्शकाराः ।

अथ दशाहाभ्यन्तरकार्यविचारः ।

वशिष्टः,— गृहाण, प्रमज्जित्वापप्रस्तरे अहममग्रतः आसीरन् ।
क्रीतोत्पन्नेन वा वर्त्तेरन् । अप्रस्तारः अग्नौचिनां ग्रयनासमार्थ-
स्तृणमयः प्रस्तारः ।

अतः चितिशयनविधिः खट्वादिनिषेधपरः ।

वृहस्पतिः,— अधःप्रव्यासना दीना मलिना भोगवर्जिताः ।

अक्षारक्षवशाज्जाः सुलेन्मकीडासनास्तथा ॥

प्रथमेऽङ्गि तुरीये च पञ्चमे सप्तमेऽपि च ।

नवमे वाससां त्यागो नखसोखां तथाऽन्तिमे ॥

गौतमः,— “ब्रह्मचारिणः सर्वे” ।

विष्णुपुराणे,— प्रव्यासनीपभोग्य सपिण्डानामपीयते ।

तस्यास्त्रिसप्तधादूर्ध्वं संयोगो न ह्युच्यते ॥

मार्कण्डेय पुराणे,—

तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसंवाहनम् ॥

तेन चाप्यायते अन्तुर्यचाग्रन्ति स्वबान्धवाः ॥

पुनर्गौतमः,—

“मांसं न भक्षयेयुरापदानात्” अन्यत्र सर्वेण मार्जयेयुर्न मांसं

भक्षयेयुरापदानात् ।

आग्नेये,— सङ्कल्प्य बन्धवः प्रेतमपसन्नेन तां चितिम् ।

परिक्रम्य ततः स्नानं कुर्युः सर्वे संशस्रः ॥
 प्रेताय च ततो दधुर्होस्तीन् चैवोदकाश्रमीन् ।
 दार्यश्रानि पदं दत्त्वा प्रविशेयुस्ततो गृहम् ॥
 अक्षताक्षिचिपेदज्ञौ निम्बपत्रं विदल्य वा ।

इत्युक्त्वा पुनस्त्याधिककार्यमुक्तम् ।

पृथक् शयीत भूमौ च कीतलम्बामनो भवेत् ।

याज्ञवल्क्येनापि,— कीतलम्बामनाद्युक्ता,—

पिष्टयज्ञकृता देयं प्रेतायाश्चं दिनश्चम् ।

इति पुत्रेणेति श्रेयः । मङ्गल्य दार्घं कृत्वा तथा च पुत्रार्ण
 तद्विज्रक्रियाकर्तृणां वा सर्वे निपमाः । श्वानोदकदानमांशानशन-
 पराश्वानशनान्येव अपिण्डानामिति समाचारः ।

विष्णुः,— सर्वपापविशुद्ध्यर्थमध्वश्रमविनाशनम् ।

तस्माच्छिधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ॥

दशमदिनपर्यन्तम् । अन्यत्र,—

प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ।

ब्राह्मे,— अग्रौचमध्ये यत्नेन भोजयेच्च स्वगोचरान् ।

अशक्तौ मरौचिः,— प्रथमेऽह्नि तुरीये तु पञ्चमे नवमेऽपि वा ।

ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत् प्रेतेषु दुर्लभम् ॥

ब्राह्मे,— समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।

यामादहिस्तगो गत्वा प्रेतस्पृष्टे च वाससी ॥

अन्त्यनामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नानं करोति च ।

केशशम्भुनखानान् यत्त्याज्यं तज्जहात्यपि ॥

इत्यादिविधिः । प्रेतक्रियाकालसृष्टे प्रेतसृष्टे । यत्प्राज्यमित्य-
नेन वक्षःकक्षशिखोपस्यरौक्षां ॥ वपनम् । नखानामग्रभागकर्त्तनं
एव । प्रथमदिने क्रियाया अनारम्भे चतुर्थादिदिनेषु अस्त्रिसङ्ख्य-
नस्योक्तत्वात्तदन्यतमदिने क्रियारम्भः ।

प्रथमेऽङ्गि तुरीये वा सप्तमे नवमे तथा ।

अस्त्रिसङ्ख्यनं कार्यं द्विजैस्तद्गोचजैर्गृहे ॥

संवत्सरे वा कर्त्तव्यं यावत्तत्र प्रदीयते ।

इति संवत्सांकेः । अत एव वर्षमध्ये यदा कदापि प्राप्ते दश-
माहे सुतरां क्रियाकरणसमाचारः ।

सन्धासिनां द्वादशभावः ।

ब्राह्मे,— यथाणमाश्रमाणाञ्च क्षुर्याद्वादशदिकां क्रियाम् ।

यतेः किञ्चिन्न कर्त्तव्यं न चान्येषां करोति सः ॥

महाभारते,— न दग्धव्यो न दग्धव्यो विदुरोऽयं कदाचन ।

ज्ञानदग्धशरीरस्य पुनर्दाहो न विद्यते ॥

किञ्चिदिति द्वादशदिसपिण्डान्तविषयमिति कल्पतरुकाराः ।

प्रचेताः,— एकोदिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसन्निधायम् ।

न क्षुर्यात् पार्वणादन्तत् प्रेतभूताय भिक्षवे ॥

क्षुर्यादेकादशाहेऽस्य पार्वणं न सपिण्डनम् ।

एकोदिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डघट्टणादिह ॥

सपिण्डौकरणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदा ।

एकदण्डिसन्धासिनां न आहूम् ।

ब्राह्मणादिहते ताते पतिने सङ्गवर्जिते ।

युक्तमात्रं ततो देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

इत्युक्तेः,— एवमुक्तासु पूर्वमध्यमोत्तररूपासु तिसृषु क्रियासु एकेन क्रियमाणास्त्वपि ये केचित् पुत्रनियमा उक्तास्ते सर्वे सर्वेषां कार्या एव । फलसंस्काराणां फलसामानाधिकरणनियमात् । एकेनापि कृतया क्रियया सर्वेषां वृथक् वृथक् फलप्राप्तेः । अन्यथा तेषां प्रत्यवायपरिहाराभावात् । सर्वेषां अधिकारित्वेन समन्वात् । यत्तु “सर्वेषान्तु मतं कृत्वा” इत्यादि । ज्येष्ठस्य कर्त्तव्ये नियमः । अतएव तस्य यावदुक्तमासि^(१) ब्रह्मचर्यमनुष्ठानादिति न्याये फलसंस्कारावचनेन व्यवस्थापिताः^(२) ते सर्वेषामपि फलित्वादावर्तन्त इत्युक्तम् । तथा च फलसंस्कारजनकानां नियमानामङ्गतौ अन्येषां किञ्चित्संस्कारहानौ फलतारतम्यमेव स्यादिति । एवं यजमानस्याशक्तौ यद्यनेन केनचिच्छ्राद्धादिकं क्रियेत, तदा यजमानस्यैव पूर्वदिनोक्ततद्दिनविहितसर्वनियमकरणं, न तु कर्त्तुः अन्यस्य कर्त्तुः फलित्वाभावात् । ननु यजमानस्याशक्तौ अन्याङ्गवदन्योऽपि नियमान् कुर्यादिति चेत् न । फलसंस्काराणामन्य-
कृतानां यजमानयो^(३) योग्यतापादकत्वात् । तथा शोक्तं यथाध्याये, फलसंस्कारास्त्वनेन क्रियमाणा^(४) यजमानस्य योग्यतां जनयन्ति इति” । ननु सचे कथं चर्त्विर्जां फलसंस्कारा इति चेत्, उच्यते । तत्र फलसंस्कारा न तेषां योग्यतासम्पादनाय, किन्तु संस्काराणां कर्त्तृसत्तदप्रतासम्पादनायेति दिक् ।

(१) यावदुक्तं आशीः ।

(२) व्यवस्थापिताः ।

(३) योग्यतानापादकत्वात् ।

(४) न ।

अथ गङ्गायामस्त्रिप्रक्षेपविचारः ।

विष्णुः,— “चतुर्थे दिवसेऽस्त्रिसप्तयनं कुर्युस्त्रेधाञ्च गङ्गाभ्रसि प्रक्षेपः ।”

यावदस्त्रिमनुष्यस्य गङ्गाभ्रसि च तिष्ठति ।

तावदप्यमृताणि स्वर्गलोकेऽधितिष्ठति ॥

दगाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्त्रि मम्यति ।

गङ्गायां भरणे घाटुक् तादृक्फलमवाप्नुयात् ॥

यमः,— गङ्गातोयेषु यस्यास्त्रि वर्ज्यते शुभकर्मणः ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्भक्ष्यलोकात्कचञ्चन ॥

आदित्यपुराणे^(१), तन्मयनाधिकारिणः,—

असौनि मातापितृपूर्वजानां

नयन्ति गङ्गाभ्रसि ये कदाचित् ।

सद्भावकस्यापि दयाभिभृता-

स्त्रेष्वा तु तौर्षानि फलप्रदानि ॥

कुलदप्यं वाप्यथ वर्जयित्वा

मातापित्रोर्जन्मभूम्याश्च यत्नः ।

असौनि शान्त्यस्य नरो वर्ज्य

भाग्यधरं लभते दुष्कृतं च ॥

सद्भावकस्य शुद्धभावस्य अतिसुहृद इति यावत् ।

जन्मभूम्याश्रयं चेत्यनेनापि प्रायिकत्वात् सुहृदेवोच्यत इति नारा-
यणभाष्ये ।

तथा,— मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः ।

(१) आदिपुराणे ।

अस्योन्यन्यकुलोत्पन्न नीला चाद्रायणाच्छुचिः ॥

तत्स्थानात् सकलैर्नीला कदाचिज्जाह्नवीजले ।

कश्चित् क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो वा सहोदरः ॥

तत्स्थानात् अस्त्रिमञ्चयनात् ।

तत्प्रक्षेपविधिरादिपुराणे,—

स्नात्वा ततः पञ्चगव्येन सिक्त्वा

क्षिरण्यमध्वान्यतिलैश्च योज्य^(१) ।

ततश्च मृत्पिण्डपुटे निधाय

पश्चान् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् ॥

नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य

जलं समे ग्रीत इति क्षिपेच्च ।

उत्थाय भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्यं

स दक्षिणं विप्रमुख्याय दद्यात् ।

एवं कृते प्रेतपुरे स्त्रितस्य

स्वर्गं गतिः स्याच्च महेन्द्रतुल्या ॥

अर्थः,— गङ्गायां स्नात्वा ततोऽस्थीनि पञ्चगव्येन सिक्त्वा काश्चन-
मध्वान्यतिलैः संयोज्य मृत्पिण्डे निधाय दक्षिणामुखो “नमोऽस्तु
धर्मायेति” वदन् जलं प्रविश्य “समे ग्रीतो भवतु” इति जले
क्षिपेत् । ततः उत्थाय सूर्यं दृष्ट्वा दक्षिणायनसम्प्रदाय प्राङ्मण्डप-
दक्षिणं किञ्चिद्दद्यात्, इति ।

अथ आद्रुकालो निरूप्यते ।

तत्रादौ आद्रुस्तुतिः ।

यमः,— ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणान् सङ्गताग्रजान् ।

सर्वभूतान्तरात्मानं त्रिषुमेव यजन्ति ते ॥

दत्त्वाग्नेन विधानेन स्रमन्ते चतुरो वरान् ।

धनमसं सुतानाद्युर्ददते पितरो भूवि ॥

आयुः पुत्रान् यमः स्वर्गं काम्निं सुष्टिं वसं तथा ।

पशून् सुखं धनं धान्यं प्राप्नुयात् पितृपूजनात् ॥

अन्यत्र,— रतिशक्तिर्वरा कामा भोज्यं भोजनशक्तिरा ।

दानशक्तिः सविभवा रूपमारोग्यमेव च ॥

आहुपुष्पमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः ।

हारीतः,— यः सर्वकामसंयुक्तो ह्यमृतत्वं च विन्दति ।

य एवं वेत्ति मतिमान् तस्य आहुफलं भवेत् ॥

उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ कृतौ ।

अकरणे दोषं तु य एवाह,—

न च मेवोऽधिगच्छन्ति यत्र आहुं विवर्जितम् ।

अपि मूलैः फलैर्वापि तथा ह्युदकतर्पणैः ॥

अविद्यमाने कुर्वीत नैव आहुं विवर्जयेत् ।

आहुस्वरूपं मनुः,—

विप्रस्त्रीकारपर्यन्तस्यागो द्रव्यस्य यः पितॄन् ।

उद्दिश्य मुख्यं आहुं तत्तदङ्गमितरं सतम् ॥

अतएवापस्तम्बः,— तथैतन्ननुः^(१), आहुश्च कर्म प्रोवाच प्रजा-
पतिः निःश्रेयसायै, तत्र पितरो देवताः ब्राह्मणास्साहवनीयाश्च

मासि मासि कार्थ्योऽपरपचः । स्यादपराचः श्रेयानिति । आहुमिति
शब्दो वाचको यस्य तत् तथा । ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थ इति
त्यक्त्य^(१)द्रव्यप्रतिपत्तिस्थानत्वेनेत्यर्थः । तथा च पितृबुद्धिश्च द्रव्यत्यागो
विप्रस्त्रीकारपर्यन्तः आहुमिति लक्षणं । विष्टरब्राह्मणकआहुऽपि
पश्चात् ब्राह्मणस्त्रीकाराल्लक्षणसम्बन्धः ।

दैविकआहुऽपि,—

वसुवद्रादितिष्ठताः पितरः आहुदेवताः । इति कृतेः,

एते वै पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ।

इति मन्त्रसिद्धान्त, देवानां पितृलोकसम्बन्धेन पितृत्वात्
यमायमादीनां पितृत्वाल्लक्षणमङ्गतिः । आहुतानुकल्पहिरण्यदाने तु
यथोक्तलक्षणसत्वात् सम्यगेव लक्षणमङ्गतिः ।

एतेन आहुश्च दानत्वं सिद्धमिति । गङ्गातीरेऽन्यपुण्यस्थानेषु च
प्रतिग्रहश्च निषिद्धत्वाच्चाहुनिमन्त्रणम् तेषु न स्वीकार्यम् । ननु
गयाआहुदौ केवलपिण्डदाने खसलध्वंसपरस्वत्वापत्तिप्रसक्तत्याग-
रूपस्य दानस्याभावात् कथं दानवेति चेत्, उच्यते । परस्वत्वा-
पत्तिर्न दानपदार्थान्तर्गता, प्रतिग्रहश्च वृत्त्यर्थत्वात् प्राप्तत्वेन विधे-
यत्वाभावात् । न चैवं प्रीतिदत्तादिस्त्रीकार इव मन्त्रादिनियमो
न स्यादिति वाच्यं । भोजनादौ दिङ्मुखादिनियमस्येवादृष्टार्थ-
त्वात् । किञ्च, यदि परस्वत्वापत्तेर्दानपदार्थान्तर्गतत्वं स्यात्तर्हि
विवाहप्रकरणे “पिता प्रत्तामादाय” इति पारस्करसूत्रे प्रत्तामित्यनेन
प्रतिग्रहसिद्धेरादायेति व्यर्थं स्यात् । किञ्च,—

मनसा पाचमुद्दिश्य ततो भूमौ जलं चिपेत् ।

विद्यते सागरस्थान्तस्तस्थान्तो न हि विद्यते ।

इत्युक्त्यागमाचक्ष्य दानत्वं न स्यात्, इति प्राञ्चः । वस्तुतः प्रति-
पक्षस्याङ्गत्वादङ्गनां प्रधानदेशकालान्वयित्वात् दानकाले प्रतिपक्षे
समप्रफलं प्रतिपक्षकरणे तु अङ्गवैगुण्यं । वचनात्तु परोक्षदानस्यैव
काम्यकर्मण्यङ्गवैगुण्ये फलमिति निष्कर्षः । नैपिलास्तु यागदान-
होमविलक्षणं उत्तर्गाभिधमपि त्यागमाहुः । पुष्करिण्युत्सर्गादौ
आवृत्तान्तस्त्वपर्यन्तानां स्वीकाराभावेन दानत्वाभावात् । अयमेव
न्यायः परोक्षदानस्यैव इति । तस्मिद्धं आहूय दानत्वम् । तथा,—

आहुं नामादनौयस्य द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन अहूया त्याग इति
वदद्भिर्विशानेयैरपि दानत्वमुक्तम् । तथा,—

पितृभ्यो ददातीति प्रत्यक्षश्रुतावपि दानत्वम् । नन्वत्र पितृणां
प्रतिपक्षहीनत्वाभावात् ब्राह्मणस्य प्रतिपक्षहीनत्वापि दानविधौ
उद्देश्यत्वाभावादुद्देश्यत्वे सति प्रतीपक्षीतुरेव सम्यदानत्वात् सम्यदान-
रहिते ददात्यर्थः, कथं सङ्गच्छते इति चेत् उच्यते । उद्देश्यत्वं च
तत्त्वेदमिति ज्ञानविषयत्वं तच्च ब्राह्मणस्यास्ति ।

अपसर्गं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम् ।

दिगुणांस्तु कुशान् कृत्वा उग्रन्तस्त्रितृचा पितृन् ॥

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तुमस्ततः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तादावावाहनेन प्रतिमाया^(१) देवतात्ववत्
ब्राह्मणस्यापि पितृत्वादुद्देश्यलोपपत्तेः^(२); अन्यथा प्रोचेत्यादिब्राह्मणा-

नुज्ञादिकमसङ्गतं स्यात् । “पितृभ्यो रोचतां, यथासुखं वाग्यता-
जुषध्व”मित्याद्यसङ्गतं स्यात् । अतएव “(१)अमुकसगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं
स्वधा नमः” इति ब्रह्मपुराणोक्तौ पितृगोत्रोच्चारणमेव, न तु
निमन्त्रितब्राह्मणस्य । ननु “पितृन् यजते”(२) इति श्रुतेः आहुत्य-
यागत्वमिति चेत्, न । तच्च यजतेर्दानार्थत्वपचाश्रयणात् ।
दानार्थत्वे तु पितृमिति द्वितीयाविभक्तिरनुपपद्येति चेन्न ।
पितृभ्युद्दिष्य यजते(३) इति व्याख्यानस्याङ्गीकरणात् । “त्यागो द्रव्यस्य
यः पितृन्” उद्दिष्येति मनुक्तिरेवात्र प्रमाणं । एतेन यजत इति
वचनमवशस्य आहुत्यागं यागदानोभयरूपत्वं चेति युक्तिजातं
वितत्य बदन्तो निरस्ता एव । तच्च ब्राह्मणभोजनं प्रधानं, उत
पिण्डदानं आहोस्मिन् उभयम् ।

यदा पितृभ्युद्दिष्य द्रव्यत्याग एव, इति सन्देहे । “विप्रस्त्री-
कारपर्यन्तः” इत्युक्तेर्ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानं, पिण्डदानमिति
च केचित् । अन्ये तु पक्षिणावगमिमन्त्रणायाह्नभोजनदोषामद्रव्यक-
आहुदग्नं आहुतिकप्रतिपक्षानव्यायादिदर्शनात् ब्राह्मणभोजनं प्रधान-
मिति । कर्काचार्यास्तु,— गयाआहुभौगपिण्डदाने शान्तनुवस्तो-
त्यानदर्शनकेवलपिण्डदानविधिभ्यः पिण्डदानं प्रधानमिति ।

नारायणभट्टप्रभृतयस्तु “उभयं प्रधानं” इति ।

तथा च,— अग्नौ जुतेन देवस्याः पितृणां दिवतपंचैः ।

नरकस्याय तृणानि पिण्डैर्दत्तैस्त्रिभिर्भूवि ॥

(१) अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नम् ।

(२) यजेत ।

(३) यजेतेति ।

इति ब्राह्मणभोजनपिण्डदानयोः समकक्षतया फलश्रवणं ।
नन्वेवं सति अग्नौकरणस्यापि प्राधान्यमिति चेत्, अस्तु नाम,
नैतावताऽनयोः प्राधान्यवानिरिति । ननु मघादौ पिण्डाभावात्
कथं आहुफलमिद्विरिति चेत्, उच्यते, असोमयाजिनः साध्याय-
विरहेऽपि प्रधानमिद्विवत् फलमिद्विः । वस्तुतस्तु पितृनुद्दिश्य
द्रव्यत्याग एव प्रधानं, स च गयाआहुदिविहितकेवलपिण्डदानेऽ-
प्यस्ति “विप्रस्त्रीकारपर्यन्तः” इति मनुस्मृत्युक्तं दानरूपे आहुते
प्रतिपक्षस्याहुतेनार्चप्राप्तत्वादेव विप्रस्त्रीकारांगेऽनुवाद एव । अन्यथा
“त्यागोद्रव्यस्य यः पितृन्” उद्देश्येति श्रुतिं स्यात् । तत्र अमुक^(१)स-
मोचैतदित्यादिब्राह्मणोक्तिः प्रमाणम् ।

ननु पिण्डदानसहितआहुते कृत्स्नस्य पाकस्य आदावेव पिबुद्देशेन
त्यक्तत्वात् कथं पिण्डदानमिति चेत्, उच्यते । वषाप्रचारश्च द-
याघ्नप्रचारविप्रकर्षवत्तावत्कालव्यापौ प्रधानपदार्थः पिण्डदानं ।
उत्पत्तिविधौ कृत्स्नश्रवणात् सोमवत् वा एक एवाभ्यस्यते । यदा-
प्यग्नुरोडाश्रवत् देवतास्मारकत्वेन तत्त्वमिपातिभंस्कारविशेषोऽङ्गं
पिण्डदानम् । ब्राह्मणभोजनकाल एव कृत्स्नपाकस्य पिबुद्देशेन त्यक्त-
त्वेऽपि पिण्डदानकाले पुनः स्त्रीकरणं स्निष्टकृद्ददविद्वदिति श्रुतिं
समञ्जसम् ।

अथ आहुकालाः ।

याज्ञवल्क्यः,— अमावस्याष्टकावृद्धिः क्षणपचोऽयनदयम् ।

द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिविधुवत्सूर्यसंक्रमः ॥

व्यतिपातो गजच्छाया ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

आहुं प्रतिरुचिष्येव आहुकाक्षा प्रकीर्तिताः ।

सूर्याचन्द्रमयोः संक्रान्तिसाम्यं व्यतीपात इति लक्ष्मीधरः ।
योगविशेष इत्यर्थः । अस्य पारिभाषिकं लक्षणम् असम्भयोग-
प्रकरणे लेख्यम् । गजच्छायालक्षणं तु महालयश्राद्धप्रकरणे लेख्यम् ।
आहुं प्रतिरुचिरित्यस्यार्थः आहुं कार्यमिति यदा रुचिर्जायते
तदैव आहुकाक्ष इत्यर्थः ।

अथ आहुशब्दार्थः ।

मरौचिः,— प्रेतं पिबंश्च निर्दिश्यात्त्याज्यं यन्निधमात्मनः ।

श्रद्धया दीयते यद्यत्तत्तद्वाहुं परिकीर्तितम् ॥

वृहस्पतिरपि,— संकृतं भोजनार्हं यथोदधिद्विताम्बितम् ।

श्रद्धया दीयते यस्माच्छ्राद्धं तेन निगद्यते ॥

तच्च आहुं नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन चिविधम् । तच्च प्रति-
दिनश्राद्धमावस्थाष्टकाष्टकायुगादिश्राद्धानि नित्यानि । तच्च
प्रमाणं वक्ष्यते ।

नैमित्तिकानि काम्याम्यप्याह शास्त्रवः—

प्रेतश्राद्धं मपिण्डान्तं संक्रान्तियज्ञेषु च ।

संवत्सरोदकुम्भश्च वृद्धिश्राद्धं निमित्ततः ॥

तथा,— तिष्यादिषु च यच्छ्राद्धं मन्वादिषु युगादिषु ।

चक्षभ्येषु च योगेषु तत्काम्यं समुदाहृतम् ॥

युगादीनां नित्यकाम्यत्वादपि ग्रहणमविहृतम् । तिष्यादि-
धिति तिथिशरनक्षत्रयोगकरणेष्वित्यर्थः । तानि च वक्ष्यन्ते ।

विश्वामित्रः, आहुतानि दादग्रेत्यादि—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वह्निआहुं मपिण्डनम् ।

पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यं^(१) शुद्धार्थमष्टमं ॥

कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं कृतम् ।

याचास्त्रेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं पुनः ॥

विष्टतश्चैतत् भविष्ये,—

अह्नन्यहनि यच्छ्राहुं तन्नित्यमिति कौर्त्तितम् ।

वैश्वदेवविहीनस्तदशक्तावुदकेन तु ॥

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राहुं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यदैवं कर्त्तव्यं अयुष्मानाशयेद्विजान् ॥

कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थमिदुष्ये ।

पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं गगाधिप ॥

वह्नी यत् क्रियते आहुं वह्निआहुं तदुच्यते ।

मवं प्रदक्षिणं काव्यं पूर्वाङ्गे तृपवीतिना ॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्याणि पिष्टपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रवेशयेत् ॥

ये समाना इति क्षाम्यामेतद्ज्ञेयं मपिण्डनम् ।

नित्येन तुन्यं ज्ञेयं श्रादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥

अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमुदाहृतम् ।

क्रियते पर्वणि यत्तु तत्पार्वणमिति स्थितिः ॥

गोष्ठ्यां यत्क्रियते आहुं गोष्ठीआहुं तदुच्यते ।

बहूनां विदुषां सम्पत्सुखार्थं पिष्टव्रजे ॥

क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ।

शुद्ध्यर्थमिति तत्प्रोक्तं वैजतेय मनौषिभिः ॥

निपेककाले सोमे च सौमन्तोक्षयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव आहुं कर्माङ्गमेव च ॥

देवानुद्दिष्य तु आहुं यत्तद्देविकमुच्यते ।

इविद्येण विप्रिष्टेन सप्रम्यादिषु यत्पुनः ॥

गच्छन् देशान्तरं यत्तु आहुं कुर्वाणु सर्पिषा ।

याचार्थमिति तत्प्रोक्तं प्रवेगे च न संशयः ॥

शरीरोपचये आहुमर्थोपचय एव च ।

पुद्ध्यर्थमेतत् विज्ञेयमौपचाधिकमुच्यते ॥

उपवीतिनेत्यन्तं वृद्धिश्चाह्वे योज्यम् । वृद्धिः पुत्रजन्मादि । श्रेयं
ह्यादित्यन्तं सपिण्डने योज्यम् । अपिकारेण स्त्रियाः सपिण्डनं
कार्यं, एकोद्दिष्टपदेन वार्षिकं स्त्रियाः कार्यमित्यर्थः ।

तथा च याज्ञवल्क्यः,—

एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ।

अमावास्यामत्यन्तसंयोगे दितौया । स तेनामावास्थां प्राप्येति
व्याख्या । क्रियते धेत्यत्र पर्वपदेन संक्रान्त्यासृष्टकान्वष्टकादिपरि-
पक्षः । गोष्ठीआहुं कर्तृममुदायः, सम्पत्सुखार्थं आहुमामपीसम्पदा
यत्सुखं तदर्थे बहूनां विदुषां केनापि निमित्तेन युगपत्तीर्थयाह्वे
कर्त्तव्ये देशकालादिवशात् पृथक्पाकाद्यसम्भवे सम्भूय आहुमामपी-

सम्पादनेन यत् आहुं तद्गोष्ठीआहुमित्यर्थः । निषेककाल इत्यादि
 त्रौतस्मार्त्तकर्मोपचक्षणम् । एतच्च कर्माङ्गआहुं वृद्धिआहुवत्कार्यम् ।
 “कर्माङ्गं वृद्धिस्तं” इति पारस्करसूत्रात् । कर्माङ्गमज्ञाकरणं
 अकरणे कर्मवैगुण्यद्योतनार्थम् । दैविकं तु नित्यआहुवत् । तदनु-
 वृत्तौ “नित्यआहुवत् कुर्यादिति” पारस्करोक्तेः । गच्छन्नित्यादि-
 तीर्थयाचार्यं देशान्तरगमनसमये, याचां समाप्यागमनानन्तरं
 गृहप्रवेशे चेत्यर्थः । सर्पिषा सर्पिःप्राधान्येन यावाङ्गआहुमित्यर्थः ।
 शरीरोत्पन्न शरीरोपपद्यद्देतौ रसायनादौ कर्त्तव्ये इत्यर्थः । एतत्-
 वचनक्रमेण आहुकाला विचार्यन्ते । तत्राष्टधाविभक्तस्य दिवसस्य
 पञ्चमो भागो नित्यआहुकाणः ।

तथा च दक्षः,—

पञ्चमे च तथाभागे संविभागो यथार्हतः ।

देवपितृमनुष्याणां कौटानां चोपदिश्यते ॥

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः श्रेष्ठभुक् भवेत् ।

यथार्हतो यथायोग्यम्,

संविभागो विभज्याश्च प्रतिपादनम् । यद्यपि नित्यआहु
 “अग्निलैः पाणिनैर्वार्धः” इत्यादिविधिरस्ति, तथापि अयुर्दृढेत्या-
 द्युक्ताश्रयपञ्चमेवाश्रित्य अक्षादिकं स्थापयित्वा कुशमन्त्रितजलेन वा
 उत्सर्गमाचरतु नान्यत् किञ्चित् ।

तथा च इन्द्रोगपरिमिते,—

अप्येकमाश्रयेत् विप्रं पितृयज्ञार्थमिद्वये ।

अद्यैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोक्ष्यमप्यापि वा ॥

अपुद्गत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्यो^(१) यथाविधि ।

पितृभ्यश्च मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्दिन ॥

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ।

हन्तकार मनुष्येभ्यस्तदन्ते निवपेदप^(२) ॥

अन्नोत्सर्गार्थमन्ते जलं क्षिपेदित्यर्थः । तथा च सनकाद्यन्नदान-
मपि नित्यश्राद्धाङ्गम् ।

तच्च व्यक्तं स्मृत्यन्तरे,—

नित्यश्राद्धमदैव स्यान्ननुष्यै सह गीयते ।

कुलविशेषे एतन्नित्यश्राद्ध एवस्मिन्नेव पत्रे षट्पुरुषात्मकतया
कुर्वन्ति । केचित् पित्रादीनां एकपत्र मातामहादीनां एकपत्र कुर्व-
न्ति । अस्मदादिकुलेषु पृथक् पृथक् पत्रदयः, षट्पुरुषिक चान्य-
दिति पञ्चत्रय^(३) कुर्वन्ति । अत्र कर्तुंमांसाश्रिते मत्स्यमांसादिक
देयम् ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्थ्य खादन मास म दोषभाक् ।

इति नित्यश्राद्धाभिप्रायेण मनुनाभ्यनुज्ञातत्वात् । एव च,—

दद्यादहरह श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैवापि मांसवर्जमदैवतम् ॥

इति वाक्यं वानप्रस्थविषयम् । काम्यमासवर्जनमह्नन्पकर्तृविषय
वेति ज्ञेयम् । अस्मदादिकुलेषु तु एतदुभयवाक्यानुरोधेन त्रैपुष्-

पिकपचयोर्नेव मांसदानम् । पाट्पुरुषिकपचे एव मांसदानमिति
समाचारः समीचीनः ।

मांसमन्नं तथा आहुं गृहे यक्षोपसाधितम् ।

इत्युक्तेऽथ । एतच्चित्त्याहुं अपुत्रभाटपिटव्यादीनां एकपुरुषा-
त्मकं कार्यम् । भ्रात्रादीनामुत्तरक्रियास्तपि कर्तृत्वोक्तेः ।

केचित्तु जीवत्पितृकस्यापि साग्निकत्वे,—

न जीवत्पितृकः आहुं कुर्यादग्निमृते दिगः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तु साग्निकः ।

इति सुमन्तूकैर्वैकल्पिकमिति तत्र ।

“न जीवन्तमतिदद्यात्”

इति प्रत्यक्षश्रुतेः ।

सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

इति विष्णुकृतिविरोधात् । तथा च जीवत्पितृकस्य साग्निकत्वे-
ऽपि पशान्तमेव वैश्वदेवं नित्यश्राद्धाभावश्चेति समाचारः समीचीनः
नित्यश्राद्धवैश्वदेवादिकं तु पितृपुत्रभ्रात्रादीनामविभक्तानामेकेन
करणे सर्वेषां प्रत्यवायपरिहारात् सर्वैः पृथक् पृथक् न कार्यम् ।

एकपाके निवसतां पितृदेवदिआर्चनम् ।

एकं भवेत् विभक्तानां तदेव श्राद् गृहे गृहे ॥ इत्युक्तेः ।

यद्यपि,—

एवं गृहे वसेयुर्वा पृथक् वा धर्मकाङ्क्षया ।

पृथक् हि बर्ज्यते धर्मस्तस्मात् धर्म्याः पृथक् क्रियाः ॥

इति ब्रह्मसूक्तपाष्टादिकन्तार्थं पुनः काम्यतया पृथक् पृथक्

करणं अविभक्तानां मनुजोक्तं । तथापि तथाचारः कदापि न दृश्यते । तथापि,—

पितरो यच्च पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

इति गौतमोक्ते मातामहादियाद्धस्य पित्र्याद्धाधीनत्वेन अवि-
भक्तमपत्नीभातृणामपि एकेन नित्यश्राद्धे कृते अन्येन स्वमाता-
महाघर्यं पुनः पचान्तरं न क्रियते । एवममावास्यादिश्राद्धेष्वपि
पृथक्करणसमाचाराभावः ।

ब्रह्मचारी भवेच्छ्राद्धे मुक्ता श्राद्धं तु नैमित्तिकम् ।

इत्युक्तेर्नित्यश्राद्धे श्राद्धदिनविहितश्राद्धनियमाभावः । गृह-
स्वामिनोऽनुपनीतत्वे तु नित्यश्राद्धस्यास्य पञ्चयज्ञान्तर्गतत्वात् करणा-
भावः । पारस्करसूत्रे समावर्तनमुक्त्वा,— “अथातः पञ्चयज्ञा इति”
समावर्तनानन्तरमेव पञ्चयज्ञोपधिकारोक्तेः ।

अपि वा वेदतुल्यादुपायेन निवर्त्तेरन् ।

इति पठे च जैमिनीयसूत्राच्च,—

स्मृतीनां वेदतुल्यादुपायेन उपनयनादूर्द्ध्वं स्मार्त्तधर्माः प्रवर्त्त-
रन्निति तत्कार्यः । अविभक्तानां प्रावासे गृहान्तरावस्थाने पृथक्-
पाके सत्यपि न पृथक्वैश्वदेवकरणम् ।

लौकिके वैदिके वापि ऊतोच्छिष्टे जले चितौ ।

वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥

इति मातातपाद्युक्तौ पञ्चसूनादोषस्यैव वैश्वदेवनिमित्तत्वमिति
एकेन यच्च कुत्रापि तत्करणे^(१) दोषनिवृत्तेरुत्पत्त्यात् । एतेन

पाकस्य वैश्वदेवनिमित्तत्वमाशङ्क्य पृथक्पाके यद्वैश्वदेवान्तरकरणं
तस्मिन्निमित्तम् । पाकस्य वैश्वदेवनिमित्तत्वान् श्रुतेः ।

अथ क्रमप्राप्तनैमित्तिकयाद्भ्यः कालविचारः ।

आद्भ्यः कालमिगमोक्तकारिका याः स्वदेशबुधतोषकारिकाः ।

अन्यदेशमततापकाशिकास्तास्तनोन्मुदितयुक्तिकाशिकाः ।

तथा च,—

मुहूर्त्तात् प्रथमादूर्द्ध्वं मुहूर्त्तात् दशमादधः ।

एकोद्दिष्टस्य कालोऽयं मुहूर्त्तात् दशमात् परम् ॥

मुहूर्त्तचिन्तयं कालं प्रमाणाद्यस्य प्रथमात् ।

परतः पञ्च मुहूर्त्ताः पार्वण्येतरस्य तु ॥

पूर्वाह्ने प्रथमादूर्द्ध्वं यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।

तदाभ्युदयकयाद्भ्यः कालत्वेनावधारितम् ॥

एकोद्दिष्टस्य कालयेन सन्धेत दिनद्वये ।

मुहूर्त्तं दशमादावप्येकोद्दिष्टं तदा भवेत् ॥

पार्वण्यस्य तु मुहूर्त्ताः पञ्च ये परिकीर्त्तिताः ।

तेषां परेऽष्टमाच्छस्ता अष्टमस्तदसम्भवे ॥

दिनद्वयेऽपि सन्धेत कालयेत् प्रथमादरः ।

पूर्वं वा मुख्यचोदना लोकवत् प्राह जैमिनिः ॥

तत्रादौ नैमित्तिकस्य वार्षिकयाद्भ्यः आवश्यकत्वं भविष्ये,—

मृतेऽहनि पितृयज्ञं न कुर्याच्छाद्भ्यः मादरात् ।

मातुश्चैव वरारोहे वत्सरान्ते मृतेऽहनि ॥

नाहं तस्य महादेवि पूजां शृणामि नो हरिः ।

तथा,— पण्डिता ज्ञानिनो वापि भूखां धोषित एव वा ॥

मृताह समतिक्रम्य चण्डालाः सप्तजन्मसु ।

शतानन्दसपदे,—

आह्वानां चैव सर्वेषां श्रेष्ठ साम्बत्सर कृतम् ।

तत् प्रयत्नेन कुर्वीत अकुर्वन्नरक प्रजेत् ॥

फल चाह हरिहरसमुच्चये,—

यद्यष्टानां महत्तेषु अमावास्याशतेषु च ।

ततोऽस्यतर याति यस्तु कुर्यान्मृतेऽहनि ।

तच्च द्विविधम्,—

एकोद्दिष्ट पार्वण चेति ।

यम,— मपिण्डीकरणदूर्द्ध प्रतिमवत्सर सुतै ।

मातापित्रो ह्यथ कु कार्यमेकोद्दिष्ट मृतेऽहनि ॥

अथ भविष्योक्तिरप्युक्ता । यमदग्नि,—

आपाद्य सहपिण्डत्वमौरमो विधिवत्सुतः ।

कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्ध मातापित्रो चयेऽहनि ।

पार्वणविधिनेत्यर्थः । एव याज्ञवल्क्येन एकोद्दिष्टमुक्तं । मनुना पार्वणमुक्तम् । एव च लभयोर्यवद्वीक्षित्व विकल्पः । ननु यवव्रोहि-
विकल्पे निन्दोक्तिर्नास्ति ।

इह तु,— तत प्रभृति सक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्ट मृतेऽहनि ॥

एकोद्दिष्ट परित्यज्य पार्वण य ममाचरेत् ।

म देवपितृणां स आन्माह भ्रातृविनाशक ॥

मृताहे पार्वणं कुर्वन्मधोऽधो याति मानवः ।

संप्रज्ञेष्वाकुलीभावः प्रेतेषु तु ततो भवेत् ॥

इति मात्स्योक्तौ निन्दोक्तेः, कथं विकल्प इति चेत्, उच्यते ।

न हि निन्दाऽनिन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते । अपि तर्हि मृत्युं स्तोतु-
मिति न्यायेन उदितानुदितद्योमवदिकल्पोऽस्तु । अतएव कल्प-
तदकारैस्तुल्यवस्त्वादिकल्प इत्येवोक्तम् । कर्काचार्यैरपि देशकुला-
चारव्यवस्थयेत्युक्तम् ।

कल्पतरौ औरसचेचजपुचसाम्बनग्रीनां याऽच खवस्ता उक्ता,
साऽसद्देशे नैवाद्रियते, विज्ञानेयरैरपि नादृता । एवं देशकुला-
चारव्यवस्थया उभयोर्विकल्प इति ।

यच्च यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात्परम् ।

पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥

इति मात्स्येऽपि प्रतिप्रसवोक्तेरेकोद्दिष्टकुलेऽपि साग्निपुत्रेण
मृताहश्नाद्धं पार्वणविधिर्नैव कार्यम् । तथा चिदष्टिसन्यासिनो-
मृताहश्नाद्धं पार्वणमेव ।

आपसाम्बः,—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत सन्यासिनां च सर्वदा ।

अहन्येकाद्देशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयते ॥

सपिण्डीकरणश्नाद्धं न कर्त्तव्यं सुतेन वै ।

चिदष्टपाहणादेव प्रेतत्वं नैवगच्छति ॥

तत्पत्नीनामपि मृताहश्नाद्धम् । तथा प्रेतपचामावास्थयोर्मृताह-
श्नाद्धपाते पार्वणमेवेति वक्ष्यते । अथ पार्वणि कुलेऽप्येकोद्दिष्टविधिः ।

आपस्तम्बः,—अपुत्रा ये मृता केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ इति ।

तथा च आह्लाहाणामपि पुत्रपितृव्यादीनां तत्पत्नीनामपि मृताहंश्राद्धम् सर्वकुलेष्वपि एकोद्दिष्टमेव । तथा साग्निकानग्निकैः सर्वैरपि आमावास्याप्रेतपक्षयोरपि तन्मृताहे एकोद्दिष्टमेव कार्यम् ।

अनयोर्लक्षणम् ।

कण्वः,— एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रकीर्तितम् ।

धीनुद्दिश्य तु यत्तद्धि पार्वणं मुनयो विदुः ॥ इति ।

अतएव पर्वण्यमावास्यायां भवं पार्वणमिति, यौगिकार्थस्य मृताहादौ अभावेऽपि पारिभाषिकपार्वणत्वं त्रिपुरुषोद्देशेन विहितत्वादमावास्यामास्येन प्रवृत्तम् । एवं काम्यश्राद्धेष्वपि शेषम् ।

अथ मृताहसंक्षेपम् ।

श्यामः,— मासपक्षतिथिस्पृष्टे थो यस्मिन् सियतेऽहनि ।

प्रत्यब्धन्तु तयामृतं चयाहं तस्य तदिदुः ॥ इति ।

अथैकोद्दिष्टश्राद्धकालः ।

श्यामः,— एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धं देवहीनं विधीयते ।

एकोद्दिष्टन्तु तत्रोक्तं मध्याह्ने तत्रकीर्तितम् ॥

कुतपपचमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् ।

आवर्त्तनममीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥ इति ।

तथा च पूर्वोक्तपञ्चदशधा विभक्तस्य दिवसस्य गन्धर्व-कुतपरोक्षिणमंशकानां सप्तमाष्टमनवमंशुर्दक्षानामेकोद्दिष्टकालत्वेन प्रतीतावपि,—

आरभ्य कुतपे आहुं कुर्यादारोहिणं बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्त्राय रोहिणं तु न लहयेत् ॥

रोहिणं लहयेद्यस्तु ज्ञानादज्ञानतोऽपि वा ।

आसुरं तद्भवेच्छाहुं पितृणां नोपतिष्ठति ॥

इति शोकगौतमोक्तेः कुतपरोहिणावेव कर्मकालत्वेन व्यवस्थितौ ।

अत एव,— मुहूर्त्तात् सप्तमादूहं मुहूर्त्ताद्भमादधः ।

इति श्रिष्टाः ।

कुतपलक्षणं वाचनीये,—

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दौभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

इति । तथा च तस्मिद्धर्त्तदयव्यापिनी तिथिरेकोद्विष्टे यास्त्रीव ।

तत्र षोडशमे सति पूर्वद्युरेव तज्ज्ञाप्तौ न सन्देहः । परेद्युरेव तज्ज्ञाप्तौ परेद्युरेव । उभयत्र तज्ज्ञाप्तौ उभयत्र तज्ज्ञाप्तभावे वा पूर्वद्युरेव ।

तत्र शरीतः,—

अपराहः पितृणाम् अपराह्णायुषादिनी ।

सा याद्या पितृकार्ये च न पूर्वाह्णायुषादिनी ॥

दृष्टान्तः,—यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता अपराहः स्वयंभुवा ॥

वौधायनः,—उदिते दैवतं भानौ पितृञ्चास्तमिते रवौ ।

दिमुहूर्त्तं विरक्तं वा तिथिर्हव्यकव्ययोः ॥

इत्याद्यपराह्णायुषाह्णायुषास्तमयव्याप्तिविषयकमान्यवचनवलात् ।

तथा उभयव्याप्तिपक्षे मनुरपि,—

इयाङ्गव्यापिनी चेत् स्यान्मृताहे ॥ (१) यथा तिथिः ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या चिमुद्धर्त्ता भवेद्यदि ॥

उभयदिने साम्येनैकदेशव्याप्तौ तिथेः साम्ये च दृष्टौ च पर-
दिने आह्वम् । तिथेः च ये तु पूर्वेषुः आह्वं, पूर्वोदाद्यतखर्वादि-
वचनात् । तद्वचनस्य दैवपितृव्याधारण्येन निर्णीतत्वात् । उभयदिने
वैषम्येनैकदेशव्याप्तौ यद्दिने महती व्याप्तिः, तद्दिने एव आह्वम् ।
महत्वेन निर्णयः पार्वणश्राद्धे वक्तव्यः ॥

इति एकोद्दिष्टश्राद्धकालनिर्णयः ।

अथ पार्वणश्राद्धकालः ।

तत्र यथाकालप्राप्तश्राद्धविषये “अपराङ्गः पितृणाम्नु” इति
शारीतोक्तिः, “यस्यामस्तं रविर्याति” इति दृष्टान्नूक्तिः “उदिते
दैवतं भानाविति” बोधायनोक्तयः साधारण्येन पूर्वमुक्ताः “अप-
राङ्गः पितृणां” इति श्रुतिश्च^(१) ।

दृष्टगौतमः,— मथाङ्गव्यापिनी या व्याप्त्येकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् । इति,
अपराङ्गव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥ इति ।

तथा चापराङ्ग एव पार्वणश्राद्धकालः । अपराङ्गस्तु पञ्चदशधा-
विभक्तस्य दिवसस्य दशमैकादशद्वादशात्मकः चतुर्थी भागः ।
ननु मनुना तु,—

तथा श्राद्धस्य पूर्वाङ्गादपराङ्गो विप्रियते ।

इति दिवसापराङ्गमेवापराङ्गत्वेनोक्तम् इति चेत्, उच्यते ।

कदाचित् कार्यवशात् पार्वणश्राद्धस्य महमा कार्यत्वे सति दिवसा-
परभाग एव कार्यत्वं न पूर्वभाग इत्येव तात्पर्यम्, तदचनस्येति
बोध्यम् । यच्च,—

श्रद्धो मुहूर्त्तां विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तथाष्टमो मुहूर्त्ता यः स कालः कुतपः सतः ॥

अष्टमे भास्करो यस्मान्मन्दोभवति सर्वदा ।

तस्मादनन्तफलदत्तचारम्भो विप्रिय्यते ॥

उद्धं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्त्तपञ्चकं वापि संधाभवन्मिष्यते ॥

इति मात्स्योक्तौ यथाकालप्राप्तश्राद्धविषये कुतपस्य प्रारम्भकालत्व-
मुक्त्वा नवमादिमुहूर्त्तानां श्राद्धकालत्वमुक्तम् । तेन गंध्याक्रममन्त्रि-
नमपि नवममुहूर्त्तमादायैवामावासेतरपार्वणश्राद्धकालो निर्णयः ।

अत एव अग्नेद्देगीयजिष्टः,—

पार्वणस्य^(१) तु मुहूर्त्ताः पञ्च ये परिकीर्त्तिताः ।

तेषां परेऽष्टमाच्छ्रुता अष्टमस्तदमन्त्रवे ॥ इति ।

तथा च सति अमावासेतरपार्वणेऽधिकं नवममुहूर्त्तस्य प्रवेशो
न प्रहतापराक्रमस्य क्षान्तिः । किञ्च, मग्नमात् परतः इति षट्स-
द्देगीयजिष्टैः प्रागुक्तं तदप्यष्टममुहूर्त्तस्यारम्भाभिप्रायमित्यर्थेयम् ।
तत्र षोढा भेदा लक्षेयाः । तत्र पूर्वचुरेव तादृशापराक्रम्याप्तौ
पूर्वचुरेव । परेचुरेव तद्वाप्तौ परेचुरेव श्राद्धम् । दिनद्वयेऽप्यपराक्रम-
्याप्तौ पूर्वचुरेव । “मुख्यं वा पूर्वचोदनेति” जैमिनीयन्यायात्,

(१) शब्दस्य मुहूर्त्तास्तु पञ्च ये परिकीर्त्तिताः ।

दद्याद्द्व्यापिनीत्यादि मनूक्तेः । दिनद्वयेऽपीति संग्रहकौ स्फुटत्वाच्च ।
यदा दिनद्वयेऽप्यपराह्णे व्याप्तभावस्तदा पूर्वद्युरेव ।

तत्र मतुः,— “यस्यामस्तं रविर्यातीत्यादिना” ।

शिवरहस्यभौरपुराणयोरपि,—

प्रायः प्रातरुपोऽथ हि तिथिर्देवफलेषुभिः ।

मूलं हि पिष्टहृष्यर्थं पैत्र^(१)ञ्चोक्तं महर्षिभिः ॥

मूलं तिथिमूलम् । “पैत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः काल-
कोविदैः” । इति नारदीयोक्तेः ।

व्यासः,— अङ्गस्तमनवेज्ञायां कलामात्रापि या तिथिः ।

सैव प्रत्याब्दिने याद्वे नेतरा पुण्यशानिदा ॥

नारदीये,— पारणे भरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकौ कृता ।

पितृव्येऽस्तमनवेज्ञायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

इति भाकच्यमपि प्रतिपादितम् ।

गोभिलः,— भायाह्नव्यापिनी या तु पार्वणे सा उदाहृता ।

शिवरहस्यत्रयवैवर्त्तनारदीयभौरपुराणेषु,—

दशमं च पूर्णमासश्च^(२) पितुः साम्बत्सरं दिनम् ।

पूर्वविह्वलकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

मनु अपराह्नव्याप्तभावे परेद्युः कुतपकाले सत्वात्तद्दिन एवास्त
इति चेन्न, पूर्वद्युस्तिथिमूलनास्तमयव्याप्तिरूपगुणद्वयसद्भावात्, कुतप-
भ्यारम्भकालत्वेनोपादानात् व्यवस्थापकत्वाभावाच्च । यदा दिनद्वये
वैषम्येणैकदेशव्याप्तिस्तदा यदिने महती व्याप्तिस्तद्दिन एव यादृम् ।

द्विपराक्रव्यापिनी चेदाब्दिकस्य यदा तिथिः ।

महती यत्र तद्विद्वां प्रशंसन्ति महर्षयः ॥

इति मरीच्युक्तेः ।

दिनद्वयेऽप्यपराक्रैकदेशव्याप्तौ साम्येन एकदेशव्याप्तिश्चेत् तत्र तिथेः साम्ये दृष्टौ च परेषुः आहं । तस्मिन्नेव पक्षे तिथेः चये पूर्वद्युः आहं खर्वदपांदिवाक्यात् ।

एतेन,— अपराक्रदयव्यापिन्यतीतस्य तु या तिथिः ।

चये पूर्वा तु कर्त्तव्या दृष्टौ कार्या तथोत्तरा ॥

इति, बौधायनोक्तिरेतत्प्रमानार्थिकैव । अतीतस्य मृतस्येत्यर्थः । अत्र यत्साम्ये किञ्चिन्नोक्तम्, तदुद्विपक्षोत्पत्तेनैव चारितार्थादिति बोध्यम् ।

ननु,— तिथ्यादौ तु भवेद्यावान् द्वाभौ दृष्टिः परेऽहनि ।

तावान् पाद्याः स पूर्वद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्त्तव्यः ॥

इति कृतिमुपजीव्य उत्तरतिथिगतदृष्टिचयप्रक्षेपेण कृतस्य प्रेषावच्छिन्नामणिमाधवाचार्यनिर्णयस्य किमित्यनादरः कृत इति चेत्, उच्यते ।

अद्याः सृतेर्मुलाभावेऽपि स्वदेशाचारोपपद्येनैव माधवाचार्य-
स्तादृशो निर्णयः कृतः । कल्पतरुहस्तप्रतिभिरुपाऽस्मद्देशीयेः
प्राचीनैरन्यग्रिष्टैरपि स्वदेशाचारविरुद्धः स निर्णयो न कृत इति
अस्माभिरपि नादृतः । ननु अस्मद्देशेऽपि कैश्चिन्नवीनैर्महतां
माधवाचार्याणां निर्णयः कथं न स्वीकार्य इत्याशयः कियत इति
चेत् । न किञ्चिदेतत् । यदि माधवाचार्यव्यवस्था सर्वत्रैवादरणीया,

तर्हि बध्यमाणाभावाद्याद्वेऽपराङ्गकाक्षीनो . दर्श आब्धिकवन्मत
इति पञ्चधाविभागपक्षमादृत्य तत्कृतां व्यवस्थामनादृत्य विधा-
विभागपक्षः किमिति तैरप्याद्रियेत ।

अथ तैर्वक्तव्यम्,—

येनास्य पितरौ चाता येन चाताः पितामहाः । .

तेन गच्छेत् सतां मार्गं तेन गच्छंस्तरिष्यति ॥

इति मनूक्तेरभावाद्यायां स्वदेशाचार एव गृह्यत इति । तर्हि
स्वदेशाचारोपपत्तेनैव तद्व्यवस्था नादरणीयेव । तस्मादस्वदेशसमा-
चारविबुद्धा माधवाचार्यव्यवस्थास्वदेशैः आहूविषये नाद्रियत एव ।
इत्यभावाद्येतरपार्वण्यआहुकालनिर्णयः पार्वणिभिः साम्प्रसरिके
योज्यः । विघ्नवशादपराङ्गामन्त्रवे सायाङ्केऽपि सर्वपार्वण्यआहुकरणे-
ऽप्यदोषः ।

तथा च व्यासः,—स्वकालातिक्रमे कुर्याद्रात्रेः पूर्वं यथाविधि ।

व्याघ्रपादोऽपि,—

विधिज्ञः श्रद्धयोपेतः मय्युपाधनियोजकः ।

रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥

श्रेयः आहुकरणोक्तफलम् ।

अतएव मायाङ्गस्य गौणकालत्वमिति न कश्चिद्विरोधः । तथा
दिवारम्भस्य तस्य रात्रौ समापनेऽप्यदोषः । “न च मन्त्रवशाद्धं
कुर्वीत आरम्भे चाङ्गि वा भोजनमाममापनादिति आपस्तम्बोक्तेः ।”
पशु स्कान्दे,—उपमन्थ्य ॥ कुर्वीत पिष्टपूजां कथञ्चन ।

य काल आसुरः प्रोक्तः आहुं तच्च विवर्जयेत् ॥

इति । तत् सति सभावे तत्र नादरणीयमित्येव परम् ।

किन्तु,—

रात्रौ आहुं न कुर्वीत रात्रौ कौर्त्तिता हि सा ।

सन्ध्ययोर्भवोश्चैव सूर्यं चैवाचिरोदिते ॥

इति मनुष्या रात्र्यादिषु आहुतारम्भः सर्वथा न (१)कार्यः । अत्रा-
सम्भवपक्षा ये उक्तास्ते काम्यआहुतेषु नादेयाः । आवश्यककर्माणसेव
गौणकालाभ्यनुष्ठानात् ।

तथा च भण्डनाचार्याः,—

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि तत्कार्यं गौणोऽप्येतादृशो मतः ॥

इति । एतादृशो मुख्यवदृशः । तथा यत्र यत्र दिनदद्यापराह-
त्याप्तौ पूर्वैष्ठः आहुं निर्णीतम् । तत्र त्रेमचिचिमित्तेन पूर्वैष्ठुरकरणे
परैष्ठुरमनुष्ठेयम् । अङ्गलोपादरमङ्गवैष्ठुषमहममिति तिचिग्रेव-
करणमहोऽयं काम्यनित्योभयसाधारणः ।

तथाच, काम्यमतप्रसङ्गे माधवाचार्याः,—

मुख्यनित्यतराये तु तिचिग्रेषोऽपि गृह्यते (१) ।

इति । यत्तु माधवाचार्यैराब्दिकपरित्यागे प्रत्ययाववाह-
त्यादसम्भवे रात्रावपि तदारम्भः कार्यः इत्युक्तं तदप्रादेशीयैः
कदाचित् (१) नाचर्यते ।

अस्मर्यं लोकविदिष्टं धर्ममथाचरेत्तु ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः “रात्रेः पूर्वं यथाविधि । रात्रेरन्यत्र

कुर्वाणः" इत्यादि मनूक्यादेय । ननु तर्हि आब्धिकलोपः प्रसज्येत
इति चेत्, न । आद्धविघ्ने कालस्य विहितत्वात् ।

तथाच मरौचिः,—

आद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान्तु कर्तव्यं लक्ष्मपक्षे विघ्नेषतः ॥

इति सर्वविघ्नोद्देशेनोक्ता पुनर्द्रव्याद्यसम्पत्तौ, य एव,—

आद्धविघ्ने समुत्पन्नेऽविज्ञाते च मृतेऽहनि ।

कुर्यादन्नेन लक्ष्मणायमेकादशां विधुसये ॥

विधुसये दर्शे । एतल्लक्ष्मणैकादश्यामसम्भवे “दर्शे वापि मनी-
विणः”, इति सत्यन्तरात् ।

कार्ष्णाजिनिर्व्यक्तमाह,—

आपन्नोऽथाब्दिकं नैव कुर्यादानेन कर्हिचित् ।

अन्नेन तदमाद्यान्तु लक्ष्म्ये वा हरिवासरे ॥

हरिवासर एकादशी । तथा भार्यायां रजस्वलायामपि
आब्दिकं पक्षान्नेनैव कार्यं, नामेन न हेष्ठा वापि ।

तथा च लोपाचिः,—

पुष्पवत्स्रपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निकः ।

अन्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्विघ्ना वामेन न क्वचित् ॥

शरीतोऽपि,—आद्धविघ्ने दिजातीनामामयाद्धं प्रकीर्तितम् ।

अमावास्यादिनियतं माससमत्सरादृते ॥

मासं मासिकं समत्सरमाब्दिकं इत्यर्थः । एवमन्यान्यपि
हेमामयाद्धविधायकवचनानि आब्दिकेतरपराखेव ।

ननु,— आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भाव्या रजस्रला ।

पक्षमेऽहनि तत्कार्यं न तत् कुर्यान्मृतेऽहनि ॥

इत्युक्तेः का गतिरिति चेत्, उच्यते,

अपुनः तु यदा भाव्या संप्राप्ते पत्युराब्दिके ।

रजस्रला भवेत् सा तु कुर्यात्तत्पक्षमेऽहनि ॥

इति लोकगौतमोक्तिस्मानार्थमेवेति बोध्यम् । केवलं चन्द्र-
सूर्यापरागदिने आब्दिकपाते आनेन हेत्वा वा तच्छ्राद्धं कार्यम् ।

तथाच गोभिलः,—

दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम् ।

अक्षेनासम्भवे हेत्वा कुर्यादासेन वा स्रतः ॥

दर्शे रविग्रहे तत्पूर्वपामशतुष्के पाकाभावादनासम्भवा-
दासेन हेत्वा वा आहुकरणं, मुत्तयनन्तरं आहुकाशसम्भवे पकाक्षेनैव
तत्करणं स्रतःसिद्धमेव इत्यभिप्रायः । चन्द्रग्रहे तु ग्रहणात् पूर्वं
पौर्णमास्यां कदाचित् आहुकाशसम्भवे पकाक्षेनैव, कदाचिदसम्भवे तु
तत्रापि हेत्वासेन वाब्दिकआहुम् ।

तथा च बौधायनः,—

अनाभावे दिवाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं संघहे च दिजः शूद्रः सदाचरेत् ॥ इति ।

शातातपोऽपि,—

आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तंथा ।

आमश्राद्धं दिजो दद्याच्छूद्रो दद्यात् सदैव हि ॥

एवमादिवाक्यानि विद्यनायमिआदिभिरप्येव लिखितानि एवं

यस्मात्प्रमिते चन्द्रे यावत् स्याद्योदयस्तत्र माश्रीयादित्यग्रननिषेधाद-
चापि ब्राह्मणमग्नवेन हेयामेन वा कुर्यादिति स्पष्टमुक्तम् । आह्वा-
नन्तरं प्रतिपत्तिकर्षणः स्वभोजनग्न्यायभावादित्यसमतिविस्तरेण ।

आमादिस्तक्षणाह वशिष्ठः,—

ग्रहं चेन्नगतं प्राहुः मतुपं धान्यमुच्यते ।

ग्रहं वितुपमित्युक्तं स्निग्धमक्षमुदाहृतम् ॥

अशौचेन विघ्ने ऽथ अशौचगतदिन एवाब्धिकम् ।

तथा च अथ्यग्रहः,—

आब्दिके चैव संप्राप्ते अशौचं जायते यदि ।

अशौचे तु यतिक्रान्ते तेभ्यः आहुं प्रदीयते ॥

तथा— शुचिभूतेन दातव्यं चा तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तत्र कर्त्तव्या न तन्या वै कदाचन ॥

अशौचानन्तरदिनेऽपि विघ्ने तदुत्तरदर्शे आब्दिककरणम् ।

तदाह गोभिः,—

देये प्रत्याब्दिके आहुः मन्तरा मृतसूतके ।

अशौचानन्तरं कुर्यात् तन्मासेन्दुचयेऽपि वा ॥

इन्दुचयेऽभावास्थायाम् । देयेऽवशकृत्तये । अशौचान्तर्दिने

मलमासपाते ऽथ मलमासानन्तरभाविदर्शे एवाब्दिकम् ।

मलमासमृतानान्तु आहुं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं मान्येषान्तु कदाचन ॥

इति पैठीनस्युक्तैर्यो यस्मिन्मलमासे मृतः कालान्तरे तस्मिन्नेव
मलमासे सति तस्यैव तत्र आहुमिति । मलमासप्रकरणे सम्यक्वि-

चारितत्वात् । शूद्रेण तु अन्धिकमपि आमेनैव हेद्यैव वा कार्यं,
न भर्त्सया पक्वायेन ।

तथा च शास्त्रवः,—

मीर्षेऽन्त्यावापदि च देशभङ्गे रजस्यपि ।

हेमश्राद्धं दिशः कुर्याच्छूद्रः कुर्यात् सदैव हि ॥

शातातपादिवचनमयुक्तम् । शूद्रः सदैव हीत्युक्तेः सुतरां
शूद्रस्य दर्शादियाहुं वक्ष्यमाणप्रेतश्राद्धानि च हेमामेन वा ।
हेमामघोर्विकल्पो मीक्षियवत् समवशः ।

ननु,— आमश्राद्धन्तु पूर्वार्द्ध एकोदिष्टन्तु मध्यमे ।

पार्वणश्चापराद्धे तु प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

इति शातातपोक्षेपराद्धं वाचिता पूर्वार्द्ध एव आमश्राद्धं
विहितमिति चेन्न । एवमादिवाक्यानां कल्पतरुप्रवृत्तिध्वनाद्भूतवे-
दानुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यात्, इति बहवः । वस्तुतस्तु प्रायश्चित्त-
दानादौ आमद्रव्यकवैष्णवश्राद्धविषयत्वेनास्य वाक्यस्योपपत्तिः । दानस्य
दैवत्वेन पूर्वार्द्ध एव कर्त्तव्यत्वे तदङ्गस्य श्राद्धस्य सुतरां तत्र विधा-
नात् । अन्यत्राप्येवमूहम् । एवञ्च सति कालादर्शे महता प्रबन्धे-
नाग्निम् विषये धक्षिष्ठितं तत्सर्वं निरस्तमेव । तथा च आमश्राद्धं
यत्र यत्र प्रसक्तं स्यात् तत्र तत्रापराद्धादिकाश्च एव कार्यं न भर्त्सया
पूर्वार्द्धे । शूद्रस्य तु सुतरामपराद्धादावेव । हेमश्राद्धन्तु प्रत्येकं
पितृनुद्दिश्य हिरण्योष्मगमाचम् । तत्रेति कर्त्तव्यतायाः कैरप्य-
क्षिप्तमात् ।

इत्यामश्राद्धनिष्पत्त्यम् ।

अथाज्ञातमृताहादिनिर्णयः ।

प्रवाममृतस्य मासाद्यज्ञाने दृढस्थितिः,—

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा ह्याषाढ्ये मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

न ज्ञायते मृताहयेत् प्रोक्षिते संस्थिते मति ।

सामयेदयं विज्ञातस्तद्द्वयं च तथाब्धिकम् ॥

दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानमासदिवसौ याज्ञौ पूर्वोक्तया दिशा ॥

भविष्ये,— दिनमेव तु जानाति मासं नैव तु धो नरः ।

मार्गशीर्षे तथा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

पूर्वोक्तया दिशेति मृताहाद्यज्ञाने यथा व्यवस्था तृयाचापी-
त्यर्थः । तेन प्रस्थानमासदिनज्ञाने तद्दृष्टं । प्रस्थानमासमासज्ञाने
तन्मासौचदर्शस्य दृष्टम् । प्रस्थानतिथिमासज्ञाने चाषाढाद्यन्यतम-
मासेषु तस्यास्तिचैर्यदृष्टम् । मरणमासमरणदिनप्रस्थानमासप्रस्थान-
दिनानां सर्वेषामज्ञाने तु अवणदिने तदसम्भवे अवणमाससम्बन्धिद्वयं
आह्वम् । तदाह प्रचेताः,—“अपरिज्ञाते मृतेऽमावास्यायां अवण-
दिवसे वेति” । मृते मृताहे ।

नैमित्तिकश्राद्धे मघायोगेऽपि (१) पिण्डदानम्,—

अथ नैमित्तिकं काम्यं श्राद्धं यस्तु मघेऽहनि ।

दद्यात्तज्ज्येष्ठपुत्रस्य नाशः स्यादिति निश्चितम् ॥

इति कार्ष्णाजिन्युक्तेः, श्राद्धपदमत्र पिण्डदानपरम् ।

(१) मघायोगे पिण्डदानं ।

स्यते नैमित्तिकं काम्यं आहुं यस्तु मघेऽहनि ।

दद्यात् पिण्डञ्च तस्यैव ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ॥

इति स्मृत्यन्तरान् । इति नैमित्तिकत्वेन सचित्तस्याब्दिकस्य
एकोद्दिष्टपार्षणभेदेन कासौ निरूपितौ । अयमापराह्निकआहु-
कासोऽन्नावासायतिरिक्तसर्वपार्षण्याह्वेषु ज्ञेयः । सपिण्डीकरणान्त-
मेतथाह्वानां दृष्टिआहुस्य नैमित्तिकत्वेऽपि पृथगुपादानाच्चाप-
तस्तिखितम् ।

अथ काम्यआहुकालाः ।

विष्णुः,—आदित्यसंक्रमणं विधुवद्वयं विशेषेणायनद्वयं व्यतीपातो
जन्मर्चमभ्युदयश्च,—

एतांस्तु आहुकालान् वै काम्यामाह प्रजापतिः ।

(आहुमेतेषु यद्दत्तं तदानग्याय कल्पते ॥

विधुवती, मेघतुलासंक्रान्ती, अथनद्वयं, मकरकर्कटसंक्रान्ती,
रविसंक्रान्तिपदेनैतासां^(१) प्राप्तावपि पुनर्यहणं फलान्तिप्रयार्थम् ।
इदं संक्रान्तिआहुं यदिने दानं भवेत्तदिम एव, आहुस्य दानत्व-
निर्णयात् ।

अथ रक्षादिवारेषु दृश्यतिः,—

आरोग्यञ्चैव सौभाग्यं प्रपूणाच्चापराजयः ।

सर्वान् कामान् प्रियां विद्यां धनमायुर्यथाकमम् ॥

सूर्यादिषु वारेष्वेतच्चाहुहस्तभते फलम् ।

ववादिकरणेष्वेवं आहुहस्तभते फलम्^(२) ॥

तथा प्रतिपत्प्रभृतिषु याज्ञवल्क्यः,—

कन्याः कन्यावेदिनस्य पशुद्रव्यं सुतानपि ।

धूतं हृषिञ्च वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा ॥

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरीये सकृण्यते ।

ज्ञातिष्वेष्ट्य सर्वकामानाप्नोति आह्वदः मदा ॥

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दंशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वे तेषां तच्च प्रदीयते ॥

कन्यावेदिनो, जामातृन्, पशवोऽजादयस्तद्रूपं द्रव्यं, धूतं, धूत-
जयमित्यर्थः । हृषिवाणिज्ये तयोर्लाभौ । द्विशफाः, गवादयः ।
एकशफाः, श्वयादयः । ब्रह्मवर्चस्विनः ।

वृत्ताध्ययनसम्पत्तिरिष्यते ब्रह्मवर्चसम् ।

इत्युक्तेजोयुक्तान् । सकृण्ये, तावत्सौमकादिमर्चिते, स्वर्णरूप्ये ।
कामान् काम्यन्ते ये ते कामा इति व्युत्पत्त्या स्वर्गपुत्रपत्न्यादीन्
एतानि चतुर्दंशफलानि हृष्यपञ्चप्रतिपदादिष्विति विज्ञानेश्वराः ।
“हृष्यः पित्र्ये विशिष्यते” इति स्मृतेरिति तेषामभिप्रायः । चतु-
र्दंशीनिषेधविचारो महाशये लेख्यः ।

अथ हस्तिकादिनक्षत्रेषु याज्ञवल्क्यः,—

स्वर्गं ह्यपत्यमोजस्य श्रौथै स्वेवं वस्त्रं तथा ।

पुत्रान् श्रेष्ठ्यद्य सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभम् ॥

प्रवृत्तचक्रताश्चैव वाणिज्यप्रभृतौनपि ।

अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥

धनं वेदान् भिषक्सिद्धिं कूप्यङ्गामण्यजाविकम् ।

अथानायुय विधिवद्यो वा आहुं प्रयच्छति ॥

कृतिकादिभरणन्तं च कामानाश्रुयादिमान् ।

आस्तिकः अद्धानस्य व्यपेतमदमत्सरः ॥

स्वर्गो निरतिशयसुखं, तेजः आत्मशक्त्यतिशयः, श्रेय्यं निर्भय-
त्वम्, चेवं प्रीत्यादिफलवत्, वलं प्ररीरदाह्यं, श्रेष्ठं ज्ञातिषु, ज्ञाति-
श्रेष्ठ्यमिति पूर्वोक्तेः । सौभाग्यं, जनप्रियत्वम्, मुख्यता अरण्यत्वं,
प्रवृत्तचकता प्रवृत्तं चक्रं मण्डलं येन च तयोक्तस्य भावसत्ता
अप्रतिषेधताच्चेत्यर्थः । परमानतिः ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।

अथ योगेषु मरीचिः,—

कृतिकादिषु चक्षुषु आहुं धन्वन्तरीरितम् ।

मिथुनादिषु योगेषु तदेव फलमौरितम् ॥ इति ।

ववादिकरणे आहुंफलं रक्षादिवारवत्, तथैवोक्तम् ।

अथ मन्वादिमाह्वान्यपि काम्यानि, भविष्यमात्स्ययोः,—

अश्वयुक्-शुक्लवर्मी कार्तिकी द्वादशी जित्वा^(१) ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य वसन्ती ॥

श्रावणस्याष्टमी छप्पा आषाढस्यापि पूर्णिमा ।

कार्तिकी फाल्गुनी ज्येष्ठी चैत्री पञ्चदशीनि च ॥

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याद्यहेतवः ।

अथ द्वादशी मितेति श्रितशब्दस्तृतीयायामण्येति । द्वादशी
मितेति दशम्यामिति । तथा चामावास्याष्टमौघतिरिक्तायाः तिथयः
शुक्लाः, पुनः पुनस्तथाशब्दोपादानात् । यस्तत्र अश्वयुक्शुक्लवर्मा-
त्यादिदृष्टगर्गोक्तौ तिथिभेद उक्तः, स मङ्गलान्तरविषयः ।

मन्वादिषु फलं मास्ये,—

कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।

शायमादिदिवाहासं पितृणां हस्तिमादरात्^(१) ॥

भारते,— या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः ।

स्वात्मा ऊत्मा च दत्ता च जप्मानन्तफलं लभेत् ॥

काम्येषु युगादीनां यद्वर्णेषु तत्र श्राद्धानां नित्यत्वमपीति
उभयात्मकत्वात् विचारो नित्यप्रकरणे स्तेयः । तथा वक्ष्यमाणेषु
अर्द्धोदयाद्यस्तभ्ययोगेषु ।

तथा,— आकामावेषु यच्छ्राद्धं यच्चदानं यथाविधि ।

उपवासादिकं यच्च तदनन्तफलं सततम् ॥

इत्यादीनि बह्विनि काम्यश्राद्धानि तत्र तत्र द्रष्टव्यानि, विस्त-
रमथात्र लिख्यन्ते ।

अथ दृष्टिश्राद्धं तच्च नैमित्तिकम् ।

नैमित्तिकमती वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम् ।

इति भार्कण्डेयपुराणोक्तेः । तच्चावश्यकम् ।

तथाच भरद्वाजः,—

दृष्टिश्राद्धमकृत्वा यो दृष्टिकर्म समाचरेत् ।

दृष्टिर्नो बह्वन्ते तथ स्वयञ्च नरकं मजेत् ॥

भारतेऽपि,—

‘अष्टका ये चाभ्युदयास्तीर्थयात्रोपपत्तयः ।

पितृशामतिरेकोऽयं मासिकार्याद् भुवः स्मृतः ॥ इति ।

मासिकार्याद्दर्शनाद्वादित्यर्थः । एतान्वावग्रहकानौत्तर्यः । दृष्टिः
पुत्रजन्मादिशुभं तत्र आद्रुमिति हन्दोगपरिग्रहिष्टविष्णुपुराणा-
द्युक्तत्रौतस्यार्कवृत्तिविषयम् ।

तथाच हन्दोगपरिग्रहे,—

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रथमेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

पूजयन्ति अभ्युदयसाधनेन प्रीणयन्तीति पूजाफललोके ।

पूजास्नानतदुपकरणानि तत्रैवाह,—

प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।

अपि वास्तपुष्पेषु नैवेद्येषु वृक्षग्विधेः ॥

तत्र प्रतिमादिपक्षे स्फटिकादिनिर्मितत्वं शुभ्रपदोक्तेः । समा-
चारस्तु अक्षतपूज्यपक्ष एव । तथा,—

कुक्ष्यक्ष्मां वसोर्द्धारां सप्तवारान् हतेन तु ।

कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां न चोच्चिताम् ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

पङ्क्तयः पितृभ्यस्तदनु आद्रुदानमुपक्रमेत् ॥

तथा,— असकृत्तानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा ।

प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः आद्रुकर्म च ॥

एतदेव तच्च विवृणोति,—

आधानहोमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।

वलिकर्मणि दर्शं च पौर्णमासे तथैव च ॥

नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनोयिणः ।

एकमेव भवेत् आहूमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥

अतएव सोमयागे ॥ पुनः पुनः प्रयोगे मातृपूजादिकं भवत्येव ।

नवयज्ञोऽत्र आगहायणापरनामिका नवाच्चेष्टिः ।

कर्मादिविहितस्यापवादस्तत्रैव,—

मातृकासु भवेत्प्राहुं न आहुं आहुमिष्यते ।

न सोम्यन्ती जातकर्म प्रोषिता गतकर्मसु ॥

सोम्यन्ती आसन्नप्रसवायाः सुखप्रसवार्य विहितहोमः ।

विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो

गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्

आहुं नादौ कर्मणः कर्मणा स्यात् ॥

प्रदोषे आहूमेकं स्योद्गोनिष्कासप्रवेशयोः, ।

न आहुं युज्यते कर्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ॥

हस्ताभियोगादिषु तु षट्सु कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

प्रतिप्रयोगमन्येषामादावेकन्तु कारयेत् ।

वृहत्पञ्चदशपञ्चस्यैव परिविश्व^(१)तोः ॥

सूर्यन्दोः कर्मणी चे तु तयोः आहुं न विद्यते ।

न दशायन्त्रिनेकेन विषमदृष्टकर्मणि ॥

स्मिदष्टचिकित्सायां न वै शेषेषु विद्यते ।

मातृपूजायामपि^(१) गणकर्मण्यपवादस्तत्रैव,—

गणशः क्विमाणे तु मातृणां पूजनं सक्तम् ।

सक्तदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ।

ब्राह्मे,— कर्मण्यप्यभ्युदयिके मातृत्वावति शोभने ॥

वन्नन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकक्ष वा ।

पितृभ्रान्दीमुखाक्षाम तर्पयेदधिपूर्वकम् ॥

विष्णुपुराणे,—

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेष्टो भवेत्तनयः ।

नामकर्मणि वासुकीं चूडाकर्मादिकं तथा ॥

सौमन्तोष्यमे चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

भान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥

चूडादिकं इत्यादिशब्दश्च संस्कारमात्रोपलक्षणत्वादधिनिष्क्रम-
णाच्चप्राशनादिष्वपि वृद्धिश्राद्धं ।

तथा,—

यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलावन्ममोचयोः ।

पुत्रजन्मदृष्टोत्सर्गं वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥

इत्यत्र यज्ञशब्दोपादानात् महादानादावपि वृद्धिश्राद्धं कार्यम् ।

एवञ्च,— नागिहा तु पितृन् आह्वे कर्म वैदिकमाचरेत् ।

इति ज्ञातातपोक्तौ वैदिककर्मपदेन सामान्यविधिः स्पष्टः,
संक्षिप्येत विज्ञेयत इति न्यायात्, ।

पुरोडाशं चतुर्धा करोति, आग्नेयं चतुर्धा करोति, इति उप-
संहारवच्छन्दोगपरिशिष्टादिगणितवैदिककर्मपरं बोध्यम् । ननु
छन्दोगपरिशिष्टादौ “तथातो गोभिलोक्ताना” मित्यभिधानात्,
गोभिलोक्तगृह्यभाषे वृद्धिग्राह्यं विधीयते ।

इति आह्वादिष्वपि तदुक्तेः । प्रसङ्गाविषेधो न गृह्यान्तरकर्म-
ण्येति चेन्न, शाखान्तराधिकरणन्यायेन गृह्यान्तरकर्मण्यपि आहु-
विधिनिषेधप्रवृत्तेः ।

केवलं तु,—

यस्माच्चातं स्रग्नाखायां पारकथमविरोधि यत् ।

विदद्भिस्तदुनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

इति तदुक्तेः । षड्भ्यः पितृभ्यः इत्यादीनां गृह्यान्तरकर्मणि न
प्रवृत्तिः । तदुपरिष्ठात् सुष्टं भविष्यति । एवं यथाश्रुतार्थावस्थितौ
यानि कर्माणि विधिविज्ञेयार्थवज्ञेन वा एकस्मिन् दिने क्रियन्ते ।
आधानं होमश्च, यदोत्सृज्य क्रियमाणं जातकर्मादि, तच्च प्रतिकर्म-
माह्वपूजादिनान्दीमुख्याह्वान्तकर्मणामारम्भाचारः^(१) संगच्छत एव ।
अत एवोत्सृज्यैकदिनक्रियमाणेषु कर्मसु तच्च न्यायेन घट्टत्करणमिति
यत्प्राचीनैरपि कैश्चिद्विहितं तत् कैरपि नाद्रियते ।

तच्च कर्तृनिरूपणम्,—

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोदहनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्कृत्वा ॥ इति ।

आ उदहनादित्यत्राहोऽभिविध्यता, कन्यापुत्रविवाहेऽपि
विष्णुपुराणोक्तेः । तथाच विवाहमभिव्याधेत्यर्थः ।

तत्र,—नान्दीश्राद्धनिधिं कुर्यादाद्ये पाणिपदे मुधः ।

अत उद्धं सुतः कुर्यात् स्वयमेव तु गान्दिकम् ॥ इति कृतेः ।

सुतसंस्कारकर्मस्त्रित्युक्तेषु पुत्रस्य संस्काररूपप्रथमविवाह एव
पिता कुर्यात् । द्वितीयादिविवाहेषु पुत्रः स्वयमेव, जीवत्पितृक्त-
श्राद्धविशेषाधिकारप्रतिपादकवक्ष्यमाणहारीतोक्तेः । पितरि जीव-
त्यपि पितामहादीनां नान्दीश्राद्धं कुर्यादिति सिद्धं । एवं पुत्र-
मातामहादीनां द्वितीयादिविवाहे नान्दीश्राद्धमिति च सिद्धं ।
तत्र परिशिष्टं वाक्यं वक्ष्यते । एवं सति स्वपितृभ्य इत्यत्र स्वशब्देन
सुतमातामहादिव्यावृत्तिः तस्य पितुरभावे तत्कृत्वा संस्कार्यपुत्र-
शुचिचादिकृत्वा संस्कार्यपिचादिभ्यो माचादिभ्योऽपि दद्या-
दित्यर्थः । अतएव,

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डकियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

इति लघुहारीतोक्तेर्भावादेः कन्याप्रदत्ते उपनयनकर्तृत्वे वा
विवाहोपनयनाद्यर्थे संस्कार्यकन्यापुत्रादियत्कृत्वाऽपिपिण्डोत्तरणं कृत्वा
संस्कार्यपिचादिभ्यो दद्यादाभ्युदयिकश्राद्धमिति गम्यते । तस्मात्
पितरूपरमे संस्कार्यपिचादिभ्य एवाभ्युदयिकं श्राद्धं दद्यादिति सिद्धं ।
वायवीये,—

अथ एकासु दृष्टौ च गणायां च मृतेऽहनि ।

अथ मातु पृथक् आहूतमन्यत्र पतिना सह ॥

गौतमशास्त्रात्,—

मादृथाहूतं तु पूर्वं स्यात् पित्रा तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च दृष्टौ आहूतं च मृतम् ॥

चिख्येतेषु पुत्रांसु भोजयेत् ब्राह्मणान् शुचि ।

तथाच, नवपुरुषात्मकमाभ्युदयिक आहूतम् । एव सति पद्भ्य
पिदभ्य इत्युक्तिश्चान्दोग्यविषयैवेति ज्ञेयम् ।

न योषिद्वा पृथग् दद्यादवमानदिनादृते ।

स्वभर्तृपिण्डमापेभ्यस्तृप्तिरार्था यतः स्यता ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तान्तरेण तत्स्त्रीणां साम्प्रतिकआहू-
तिना आहूतान्तराभावात् । अथ पित्रपितामहप्रपितामहानां ना-
न्दीमुखनामकता । तथाच, कात्यायनसूत्रम्,— “नान्दीमुखा पितर
पितामहा प्रपितामहाश्च प्रीयन्ता इति ॥ स्वधां प्रयुञ्जीत पुत्रा-
माश्रये” इति । अथ पितर इत्यादीनामुपलक्षणतान्नाहवर्गस्य
मातामहवर्गस्य च नान्दीमुखनामकतम् । “अथ नान्दीमुखेभ्यश्च
मादृभ्य आहूतमुत्तम इति मात्स्योक्ते ‘नान्दीमुखेभ्य’ पिदृभ्य
पितामहेभ्य प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्य प्रमातामहेभ्यो दृष्ट-
प्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्ता” इति गोभिलसूत्रञ्च ।

यत्तु ब्राह्ममाख्ययो —

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

अथोऽप्यश्रुमुखास्येते पितरः परिकीर्तिता ॥

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ।
 ते तु नान्दीमुखा नान्दीसष्टद्विरिति भण्यते ॥
 ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ये सुनान्दीमुखास्त्विति ।
 प्रसन्नमुखसंज्ञास्तु मातृलोया यतस्तु ते ।

इति यत् दृष्टपितामहादीनां नान्दीमुखत्वमुक्तम् । तत्पिबा-
 दिषु त्रिषु जीवस्तु दृष्टप्रपितामहादिचयाणां आभ्युदयिकश्राद्धं
 कार्यमित्येवं परं ज्ञेयमिति कल्पतरुकाराः । मातृपूजाप्रसोद्धाराद्युद्य-
 मन्त्रजपनान्दीमुखश्राद्धानां परस्परसमन्वयेन नान्दीमुखश्राद्धस्या-
 वायकत्वात्, इति नान्दीमुखश्राद्धस्य मातृपूजापूर्वकत्वं हन्दीगप-
 रिशिष्टादौ ध्यक्तमेव । अतएवात्र विप्रमित्रैः पिबादित्रिमे जीवति न
 नान्दीमुखश्राद्धं केवलं मातृपूजामात्रं कार्यमिति यद्विहितं तद्विरा-
 पात् । त्रिषु जीवस्तु त्रिषुना पार्वण्यविधेयात् विहितत्वाच्च दृष्टि-
 श्राद्धस्येति नारायणभाष्ये यद्विहितं तदपि न रुचिरं ब्राह्म्यादि-
 वाक्यस्य विशेषविधित्वेन कल्पतरुकारव्याख्यानादाचारविरोधाच्च ।
 एवं माषादिष्वपि जीवति उपरितनपुरुषषयस्य श्राद्धं । एवं माता-
 महादिष्विहत्यापि । एवं च तत्र कस्यचिन्नरणे उपरितनपुरुषं प्रवेष्टुं
 श्राद्धं कार्यम् । तद्विधिः, “पूर्वाह्नः कालः” इति यदुक्तं, तत्र प्रथम-
 मुद्धर्त्तादूर्ध्वं सुद्धर्त्तचतुष्टयत्वमिति ज्ञेयम् । तच्छ्राद्धकालः प्रातःत-
 पीये, “प्रातर्द्विनिमित्तकं” इति पूर्वमुक्तः ।

मास्ये,— उल्लवानन्दपन्नाने यज्ञोदाहादिमङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ॥

ततो मातामहानाद्य विष्टेदेवांस्तथैव च ।

अथ यद्यपि ज्ञातातपाद्युक्तविधिरस्ति । तथापि अशक्तौ पिण्ड-
दानहिरण्यदानब्राह्मणभोजनोत्सर्गाणां उक्तत्वात्, अष्टब्राह्मणभोज-
नोत्सर्गाणां उक्तत्वाच्च अष्टब्राह्मणभोजनोत्सर्गमाचरन्ति श्रिष्टाः ।
आभ्युदयिकश्राद्धस्य नैमित्तिकत्वेऽपि सत्यो नान्दीमुखे वसुरिति
वक्ष्यमाणवाक्यात्सत्यवसुसंज्ञयोर्विश्वेदेवत्वं । अष्टब्राह्मणभोजनं स्तुत
इति चेत्, उच्यते । विश्वयेतेष्वित्युक्तेरेकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ
चौत्सोन् वा दृष्टौ फलभूयस्त्वमिति आश्रयायनसूत्रे द्वौ दाविति
आभ्युदयिकश्राद्धविषयमिति कल्पतरुव्याख्यानादष्टपार्वणादावयुग्म-
ब्राह्मणनियमादिति स्मृत्यन्तरात् पार्वणे श्राद्धे काम्ये आभ्युदयिके
इत्यभिधानाच्च । माघादिचिकस्य पिशादिचिकस्य मातामहादि-
चिकस्य च श्राद्धस्थानेषु प्रत्येकं भोजनद्वयं भोजनद्वयं भोजनद्वय-
मिति भोजनपङ्कं विश्वेदेवानां स्थाने भोजनद्वयमिति अष्टभोज-
नामि सिद्धानि । सभावे उक्तविधिना करणं समीचीनम् । नाच
तियिद्वैधविचारावकाशः दृष्टिदिन एव तदभिधानात् ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानञ्चैव विज्ञेयतः ।

नैमित्तिकस्तु कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

यज्ञे विवाहे धात्र्यां तथा मुस्तकवाचने ।

दानान्येतानि शम्भानि निशि देवालये तथा ॥

इति भविष्योक्ते रात्रौ विवाहे दृष्टिश्राद्धं प्राप्तमपि दिवैव
समाचरन्ति । भविष्यद्विवाहस्य दिवसस्य निमित्तत्वाद्वाचिप्रसङ्गा-
भावात्, प्रातर्दृष्टिनिमित्तकमिति कालविधानात् रात्रौ श्राद्धस्य
निषेधत्वाच्च । इदं दृष्टिश्राद्धं यत्काम्ये क्रियते तत्र देवादिप्रपाते

पुनर्यस्मिन् दिने विवाहादिकर्मकरणं, तद्दिने तदङ्गानां माह-
पूजावसोर्धारायुष्यमन्त्रजपवृद्धिआङ्गानां पुनः करणम् ।

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।

इति हन्दोगपरिशिष्टोक्तेः ।

अथ सपिण्डीकरणविचारप्राप्तौ तथैकादशाहादियाहपूर्व-
कत्वात् एकादशाहादियाहान्युच्यन्ते ।

याज्ञवल्क्यवृद्धात्मातपौ,—

मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासञ्च^(१) वत्सरम् ।

प्रतिसम्बत्सरश्चैव मासमेकादशेऽहनि ॥

अथाहःशब्दस्य तिथिपरत्वेनैव मृततिथौ मासिकान्याधिकं
च । आद्यग्राह्यं तु एकादशाह एव, तत्र सावनमासोक्तेः^(२) । अत-
एव वैपश्चित्के च न तिथिदैधविचारावकाशः ।

हन्दोगपरिशिष्टे,—

द्वादश प्रतिमासानि आद्यं षण्मासिके तथा ।

सपिण्डीकरणश्चैव आह्वान्येव तु षोडश ॥

अत्र षण्मासिके जनषाण्मासिको न वार्षिके ।

एकाहेन तु षण्मासा यदा क्षुरपि वा चिभिः ।

न्यूनाः सम्बत्सरश्चैव स्यातां षण्मासिके तदा ॥

इति तदुक्तेः । षण्मासदयान्तक्रियमाणतथा षण्मासिक इति
नारायणभाष्ये । षण्मासिकयोः त्रिदिनन्यूनत्वात् वाक्यान्तरोक्तदि-
दिनत्वपक्षौ नाद्रियेते ।

द्वादश प्रतिमास्थानि आद्यं पाण्मासिकं तथा ।

चैपक्षिकाब्दिके चेति श्राद्धान्येतानि षोडश ॥

इति जातुकर्णम्,—

अर्वाक् सपिण्डीकरणात् कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।

इति पैठौनसिना,—

श्राद्धानि षोडश सत्वा नैव कुर्यात् सपिण्डनम् ।

इति गोभिलेनापि चैपक्षिकं प्रवेश्य सपिण्डीकरणं त्यक्त्वा
षोडशश्राद्धानि उक्तानि । यत्तु,—

द्वादशाहे त्रिपक्षे वा षण्मासे मासिकाब्दिके ।

श्राद्धानि षोडशेतानि संस्कृतानि^(१) मनीषिभिः ॥

इति व्यासोक्तौ द्वादशाशोपादानं तदेकादशाहे दैवादाद्यमेतै-
कोद्दिष्टश्राद्धकरणे बोध्यम् ।

एकादशेऽङ्गि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य भारत ।

द्वादशे चाङ्गि कुर्वीत अनिन्द्ये तथवाचनि ॥

इति कौर्मोक्तिः । यत्तु,—

ऊनपाण्मासिकं पठे मास्याद्ये चोनमासिकम् ।

चैपक्षिकं त्रिपक्षे स्याद्गुणान्दं द्वादशे तथा ॥

इति मालवीकोक्तौ ऊनमासिकोपादानं तदेकादशाहस्य द्वाद-
शाहस्य वा नामान्तरम् ।

मरणात् द्वादशाहे स्यान्मासूने चोनमासिकम् ।

इति गोभिलोक्तैः । एतत् कालादर्शानुसन्धेयम् । अन्यैव दिशा अन्यान्यपि वाक्यानि समाधेयानि ।

सपिण्डीकरणादर्वाक् यानि आह्वानि घोडश्व ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् सर्वाणि तानि च ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यक्षं चो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात् च तान्यपि ॥

इति पैठीनस्रुक्तेः सपिण्डीकरणआह्वपूर्वआह्वानां पूर्वोक्तै-
कोद्दिष्टकालवत् कालस्थवस्था । आग्नेस्तु तद्वाहवधेव विपश्चानं
सर्वकर्म कार्यम् ।

तथा च जातुकर्णः,—

ऊर्ध्वं विपश्चान् यच्छाहं मृताह्नयेव तद्ववेत् ।

अधस्तत्कारयेद्धीमान्^(१) आहिताग्नेर्दिजकनः ॥

छन्दोगपरिशिष्टेऽपि,—

आह्वमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशेऽहनि । इति ।

अपि,— प्रेतार्थं सूतकान्ते तु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ।

आद्यआह्वनिमित्तेन चैकमेकादशेऽहनि ॥

सत्यव्रतः,— एकादशेऽह्नि प्रातस्त्याय प्रेतार्थमेकादशब्राह्मणानामग्न्य
मध्याह्ने नानाभक्ष्यरसपानाद्यैः भोजयित्वा विधिवत् पिण्डदानं । यथा
अग्निहोत्रं जुहोति यवागुं पचतीत्यत्र * पाठकमादर्शकमोवक्ष्यवत्तर-
इति न्यायात् यवागुपाकानन्तरमग्निहोत्रहोमः तददवापि आह्वान-
नन्तरं दानं दत्वा दशदानपात्राणां भोजनमित्यर्थः । श्रीरामायणे

आह्वाननारमेव नाभादानानि प्रतिपादितानि । तथादौ ग्राह्या-
दनम् ।

प्रेतग्राह्यादनाद्यन्तु प्रथमं वाममौ शुभे ।

दत्तान्यानि च देयानि प्रेतकालोचितानि च ॥

इति पैठीनस्युक्तेः । शुभे भवे । ततो मृतग्राह्यादानं भविष्यो-
त्तरविधिना । विस्तारभयात् स न लिखितः ।

स्मृतिः,— गोभृहिरण्यवामानि दीपमन्त्रं जपे तिलाः ।

ग्राह्या प्रपामकं चैवं प्रेतदानानि वै दत्त ॥

भविष्योत्तरविष्णुधर्मोत्तरयोः,—

वस्त्रधानाद्यगोभृमोग्राह्याच्छवामनानि च ।

प्रेतकाले प्रपन्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥

अग्नेये,— श्यामनं तेजसं पात्रं क्षवणं गन्धचन्दनम् ।

धूपं दीपञ्च ताम्बूलं लोहं रुप्यञ्च रत्नकम् ॥

म्रीच्यादिनामाद्रव्याणि दत्त्वा श्यात् भुक्तिमुक्तिभाक् ।

अन्यानि काष्ठपादुकादौनि स्कान्दादिपूकानि पद्धत्यनुसारेण
देयानि । तानि विस्तारभयाच्च लिखितानि । यदि दैवान्मरण-
दिने मृताश्चपञ्चकस्य दानाभावः तदा सर्वेषामादौ तत्पञ्चकदानं ।
एकादशाहश्राद्धमपि विदण्डिभन्यासिनः पार्वणमेवेति प्राक्-
लिखितम् ।

अथ वृषोत्सर्गः ।

यमः,— एकादशाहं प्रेतस्य यस्य श्रोतृसूच्यते वृषः ।

सुच्यते प्रेतलोकात् स स्वर्गलोकाच्च गच्छति ॥

वङ्गिपुराणे,— ये प्रतभावमापन्ना ये चान्ये आद्भुवर्जिताः ।

दृषोत्सर्गं ते सर्वे गच्छन्ति परमां गतिम् ॥

तदकरणे प्रत्यवायोऽन्यत्र,—

एकादशाहे प्रेतस्य यदि भोतृसृज्यते दृषः ।

प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः आद्भुगतैरपि ॥

श्रुतिरपि,— न करोति दृषोत्सर्गं सुतीर्थं वा जलाञ्जलिम् ।

न प्रपच्छति यः पुत्रः पितुस्त्वार एव सः ॥

एकादशाहे दैवादकरणे, आग्नेये,—

एकादशाहे प्रेतस्य यदि भोतृसृज्यते दृषः ।

सृज्यते प्रेतभावात् षण्मासेऽप्यादिकादिषु ॥

तत्राप्यसामर्थ्यं, भविष्योत्तरे,—

कार्त्तिक्यामयवा माघ्यामयने वा युधिष्ठिर ।

चैत्र्यामय इतीथायां वैशाखां द्वादशेऽङ्गि वा ॥

अथ द्वादशाशोक्तिः ।

द्वादशाहे दृषोत्सर्गः कर्त्तव्यः चत्त्रिवेश तु ।

इति वाक्यात् चत्त्रियविषय एवेति चेत्, न । द्वादशाहे

चत्त्रियाग्नौष्य सत्वात् । तर्हि तद्वचनस्य का गतिरिति चेत् ।

तस्य प्रामाण्ये चत्त्रियस्य द्वादशाग्नौष्यपवाश्रयणादिति समाधेयम् ।

विष्णुसूतौ तु श्राययुज्यां वा दत्तुकम् ।

पुनर्यमः,—

एष्टव्या वस्त्रवः पुत्रास्तत्रैकोऽपि गवां प्रजेत् ।

यजेत वायमेधेन नीलं वा दृषमुत्सृजेत् ॥

छोदितो यस्तु वर्णेन गिरः पुच्छस्तु पाण्डरः ।

ताम्रः खुरविषाणाभ्यां न नीलो ह्य उच्यते ॥

येतः खुरविषाणाभ्यां इत्यधिकं दृढस्यतिराह ।

मातृविष्णुधर्मोत्तरयोः—

वरणाद्य मुखं पुच्छं येतानि यस्य गोपतेः ।

सुखाचारवर्णस्तु न नीलो ह्य उच्यते ॥

नीलदृषाभावे अन्येऽपि दृषा देयाः । वक्रिपुराणे,— “भाग्य-
सौख्यप्रदः शुक्लः” इत्यादिना सर्ववर्णानामुक्तत्वात् । विधवायाः
स्त्रियो मरणे ह्योत्सर्गः, न जीवत्पतिकायाः ।

यदि पुच्छवती नारो म्रियेत पशुरपतः ।

ह्यं नैवोत्सृजेत्तस्या पावन्तिष्ठति तत्पतिः ॥

इति गोभिलोक्तेः ।

अथ पूर्वाङ्गादिकास्तस्मानुक्तावपि शौकर्यार्थमादावुत्सृज्य आहं
क्षुर्वन्ति । इति ।

अथ पुष्करविचारः ।

वराहसंहितायाम्,—

पुनर्वसूत्तराषाढाशुक्लिकोत्तरफाल्गुनी ।

पूर्वभाद्रविशाखे च षडेते षष्ठपुष्कराः ॥

द्वितिया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।

अनिर्भामो रविर्यत्र तिथिवाराः प्रकीर्त्तिताः ॥

शानिर्वा यदि वा वृद्धिर्भयं रोगोऽप्यवा भवेत् ।

मृतोऽपि निर्गुणो वापि श्रवो येषु गृहेषु ॥ ॥

चिपुष्करे चीन् मृष्टाति शवो दाभ्यां दयं तथा ।

एकेन तु भवेद्रोगी^(१) ध्वर्यहानिं ॥ निर्दिशेत् ॥

तस्मान् वारश्च षड्विंश तिथिं यत्रेण लवयेत् ।

राजमातङ्गे,—

चिगुणा स्यात्त्रिभि र्योगो दाभ्याश्च दिगुणी भवेत् ।

एकेनैव भवेद्द्वानी रोगस्यैव प्रजायते ॥

तथा,— चिपुष्करन्तु पदवृत्तं सर्वत्र चिगुणी भवेत् ।

ग्रोको वा जायते तत्र चिगुणस्य न संग्रहः ॥

अत्र शान्तिर्वराहपुराणाद्युक्तविधिना कार्या इति । तद्दिनेऽसम्भवे
श्रीचं शुभदिने कार्या ।

दादशाहे ब्राह्मणभोजनं कुर्वन्ति । एकादशाहोक्तभोजनस्य
तद्दिने प्रेतश्राद्धमेवस्य रात्रिपर्यन्तं सत्त्वेन करणासम्भवात् ।

अग्नौ ऊत्वा ततो विप्रान् भोजयेदपरेऽहनि ।

इति पैठौनस्युक्तेः । अपरेऽहनि दादशाहे इति नियमवृत्तः ।

अथ मासिकनिर्णयः ।

मासिकार्ता प्रतिमासकर्त्तव्यत्वं प्रागुक्तं ।

तत्र करणाग्रकौ भरौचिः,—

मुख्यं आह्वं मासि मासि अपर्याप्तावस्तुं प्रति ।

दादशाहेन वा कुर्यादिकाहे दादशापि वा ॥

मासि मासि इति मुख्यः पक्षः । अपर्याप्तावसम्भवे मासद्वयान-
न्तरं आह्वदयं । तत्राप्यग्रकौ दादशभिर्दिनैर्दादश आह्वानि । तद-

(१) भवेद्रोगी ।

सम्भवे एकस्मिन्नपि दिने द्वादशश्राद्धानीत्यर्थः । एवं ॥ मासिकाप-
कर्षं तन्मध्ये तदन्तकास्तकर्तव्यत्वेन चैपचित्कोनपाण्णामिकोनसाम्ब-
त्सरिकमपिण्डीकरणापकर्षः सिध्यति ।

अथ मासिकेषु साग्निकैकाग्निनिराग्नीनां व्यवस्था । प्रथममासिकं
साग्रेदांशवध्येव । ऊर्ध्वं त्रिपचादिति पूर्वोक्तेः । निरग्निवदेकाग्रेरपि
मरणावधि ।

एकाग्रेर्मरणादूर्ध्वमग्नौचं याद्वमेव च ।

यस्य तु चयमग्नीनां तस्योर्ध्वं द्वादशकर्मणः ॥

इति जातुकर्ष्योक्तेः । द्वितीयमासिकादिकं तु साग्रेरपि मृत-
तिथिष्वेव । चैपचित्के तु नैव मृततिथ्यादरः । षट्चत्वारिंशद्दिन एव
तस्यानुष्ठानम् ।

तथाच कार्णाग्निनिः,—

ऊनान्यूनेषु मासेषु घट्टमाने^(१) घसेऽपि वा ।

चैपचित्कं त्रिपचे स्थान्मृताहे त्वितराणि तु ॥

भविष्ये,— चैपचित्कं भवेद्दृष्टे त्रिपचे तदनन्तरम् ।

दृष्टे प्रवृत्ते ।

कात्यायनोऽपि,—

यत्र वा तत्र वा मासि षष्ठे पाण्णामिकं भवेत् ।

चैपचित्कं त्रिपचे च पूर्णं स्थान्तदनन्तरम् ॥

यत्र वा तत्र वा इति शब्दे भस्मिनेऽपि वा तदनन्तरं षट्चत्वारिंशदङ्गीत्यर्थः ।

अथ याज्ञासिकम् । तत्पूर्वदिने जनयाज्ञासिकम् ।

तत्र पैठीनसिः,—

याज्ञासिकाब्दिने आहुते स्थातां पूर्वधुरेव हि ।

एकादशेन तु इति वचनमप्युक्तम् । अतएव प्रथमयाज्ञासाभ्य-
न्तरेऽधिमासपाते तु, अधिमासं गृहीत्वैव षष्ठमासपूर्वतिथावेव
जनयाज्ञासिकं कार्यम्, यत्र वा तत्र वा इति पूर्वोक्तेः ।

अथ द्वितीययाज्ञासिकम् ।

तस्य जनसाम्प्रसारिकमिति नामान्तरम् ।

पूर्वधुराब्दिकं आहुतं परेद्युः पुनराब्दिकम् ।

इति शङ्खोक्तेः । एतत्षण्मासाभ्यन्तरेऽधिमासपाते घटति चयो-
द्दशमासिकपूर्वतिथावेव जनसाम्प्रसारिकम् । “द्वादशमासाः सम्प्र-
सारः क्वचित्त्रयोदशमासाः सम्प्रसारः” इति श्रुतेः ।

ननु अन्धमध्ये अधिमासपाते तत्र सर्वकर्मनिषेधात् तत्र
मासिकं आहुतं न कार्यं, किं वा कुत्र वा कार्यं, इति चेद्वेदे,
गमस्ति,— एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तत्रैमेन्निकमुच्यते ।

तत् कार्यं पूर्वमासेऽपि कालाधिक्ये च धर्मतः ॥

पूर्वमासे मलीश्लुषे ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

सम्प्रसारस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासिकम् ।

तदा चयोद्दशे मासि क्रिया प्रेतस्य वार्षिकी ॥

भरदाजः,— अधिमासे तु यच्छ्राद्धं कुर्यात्तदधिमासिकम् । इति

अधिमासविहितं आहुतं अधिमास एव कार्यम् ।

मरीचिरपि,—

प्रतिमासं मृताहे च यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरम् ।

मामद्वयेऽपि कर्त्तव्यमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥

द्वादशमासे अधिमासपाते द्वादशमासमृताहपूर्वदिने ऋजुसाम्ब-
त्वरिकं कार्यम्, तस्य सपिण्डनपूर्वदिने विधानात्, सपिण्डनस्य च
मलमासेऽपि विधानात् । तदाक्यं सपिण्डीकरणप्रस्तावे वाच्यम् ।

मासिकादौनां दैवादकरणे षष्ठ्यश्रद्धः,—

मासिकाये तु सप्ताते यदि विघ्नः प्रजायते ।

मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् कुर्यादन्तरितं तदा ॥

कण्ठोऽपि,— नवश्राद्धं मासिकञ्च यद्यदन्तरितं भवेत् ।

तत्तदुत्तरमासगव्यादनुष्ठेयं प्रवक्षते ॥

अन्तरितं अक्षतं सातगव्यात् समानतन्त्रत्वात् अक्षतमासिकं
उत्तरमासिकञ्च उत्तरमासमृताहे कार्यमित्यर्थः ।

अन्यत्र,—एकादशे नवश्राद्धे षण्मासे मासिकेऽपि वा ।

आब्दिके च चिपचे च श्राद्धेऽतीते कथञ्चन ॥

कुर्यात्तत्कमगो दर्शं यदा कार्यवशाद्विधुः ।

एकदैव समस्तं तत् सपिण्डीकरणान्तकम् ॥

समारभ्य विधानेन पक्षाग्नेन समापनम् ।

अग्नौचेन विघ्ने तु अग्नौचानन्तरदिन एव कार्यं, इत्यग्नौच-
प्रस्ताव उक्तम् । प्रेतश्राद्धानां मध्ये एकस्य भ्रमादकरणे पश्चात्करण-
मेव । भूमकक्षाणां षोडशश्राद्धानां एकतमाकरणे षोडशानाम-
पूर्वाणामनुदये प्रधानापूर्वस्य दर्शापूर्ववदक्षिणेः ।

न च, यथाक्रमेण पुत्रेण कार्या प्रेतक्रिया सदा ।

पतितापतिता वापि एकोदिष्टविधानतः ॥

इति जावात्युक्तेः ।

तथा,— व्युत्क्रमात् प्रेतश्राद्धानि धी नरो धर्ममोहितः ।

ददाति नरकं याति पितृभिः सह श्राश्रितम् ॥

इति देवलोकेयः, कमरूपाङ्गसिद्धौ कथमपूर्वोत्पत्तिरिति
वाच्यम् । सर्वश्राद्धधिकरणे नित्यकर्मण्यङ्गानां यथाशक्त्यनुष्ठानस्य
सिद्धान्तत्वात् ।

तथाच ह्यन्दोगपरिशिष्टे, सर्वकर्मसु देवाद्व्यवाक्रियायां तस्मिन्
कर्मणि सत्येव सुकरत्वे यत्कार्यं तदाह,—

(१) प्रवृत्तिमन्यथा कुर्यात् यदि मोहात् कथञ्चन ।

• यतः तदन्यथा जातं^(२) तत एव समापयेत् ॥

अन्यथाकृतेः तत्प्रयोगमध्ये त्वज्ञाने यत्कार्यं तत्तत्रैव,—

समाप्ते यदि जानीयान्मयैतदन्यथा कृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यात् नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

नावृत्तिः न श्राद्धप्रधानावृत्तिः । देवात् प्रधानकर्मणो कृतौ,
अङ्गस्याकृतौ च यत्कर्मण्यं, तत्तत्रैव,—

प्रधानस्याक्रिया यच्च श्राद्धं तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥

तदैगुण्यसमाधानार्थं विष्णुस्मरणम् । तथाच योगौ याज्ञवल्क्यः,—

अज्ञानात् यदि वा मोहान् प्रत्यवेदध्वरेषु यत् ।

स्मरणदेव तदिष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥

तथाच क्रमरूपाङ्गभिद्भये विष्णुस्मरणं कार्यम् ।

ननु,— सपिण्डीकरणे कृते पृथक्त्वेनोपपद्यते ।

पृथक्त्वे तु कृते यद्यात् पुनः कुर्यात्^(१) सपिण्डनम् ॥

इति शरीतोत्था सपिण्डगानन्तरं पतितमाधिककरणे पुनः
सपिण्डनप्रसङ्ग^(२) इति चेत्, न । एतदाक्यस्य प्राप्तपितृशोकप्रेतभा-
स्त्रोक्षधनपूर्वकपृथक्करणपरत्वात् ।

तथाच,—प्रेतानामिह सर्वेषां ये च मन्त्रैर्निधोजिताः ।

कृतार्थास्ते हि सम्भृताः सपिण्डीकरणे कृते ॥

प्रेतभावात् विमिस्रीर्णाः प्राप्ताः पितृगणम् तु ते ।

यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे मियोजयेत् ॥

विधिभ्रान्तेन भवति पितृहा चोपजायते ।

इति शातातथोत्था पितृत्वप्राप्त्यनन्तरं सपिण्डीकरणं निषिद्धं,
मासिने पतिते षोडशब्राह्मणसम्पत्त्या पितृशोकप्राप्त्यभिद्धौ पृथक्कर-
णेऽपि न दोषः ।

नन्वेवं सति,—यस्य सम्बन्धरादवाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।

मासिकं चोदकुशां च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यस्य का गतिरिति चेदुच्यते । मासिकं मासि

मासि ब्राह्मणभोजनं न तु आह्नमित्यर्थः ।

तथाच भरद्वाजः,—

अर्वाक् सपिण्डीकणं यस्य सम्मत्सरात् भवेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेच्चो वा प्रतिमासन्तु वत्सरम् ॥ इति ।

नोवेति आह्वनिषेधः, इति निबन्धस्ततः । अथ वाग्यब्द एवकार्थः । पितृमरणशब्दे कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारोऽग्नौ च प्रस्थावे लिखितः ।

अथ सपिण्डीकरणविचारः ।

पाप्मे,— अमपिण्डीकृतः प्रेतः क्षुत्तृषापारिषीदितः ।

आर्त्ता दुःखान्यवाप्नोति घातनां निरयेष्वपि ॥

ततः पितृत्वमापन्नः सर्वभोगसमन्वितः ।

अग्निव्याप्तादिमध्यस्थः प्राप्नोत्यमृतमुत्तमम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

हन्ते सपिण्डीकरणे नरः सम्मत्सरात् परम् ।

प्रेतदेहं समुत्सृज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥

अथ सपिण्डीकरणकाश्याः ।

शातातपः,—

सम्मतरे ॥ वेज्ञेयं सपिण्डीकरणं निह ।

सपिण्डीकरणान्ता च ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ॥

सपिण्डीकरणश्राद्धं दैवपूर्वं नियोजयेत् । इति ।

तथाच, सपिण्डीकरणश्राद्धस्य पार्वणत्वमिति अमावास्यांतर-
पार्वणकालेनैव व्यवस्था ।

वौधायनः,—“अथ सम्मतरे पूर्णं सपिण्डीकरणं चिपचे वा हत्तीये
मासि षष्ठे वा एकादशे वा द्वादशाहे वा एकादशाहे वा” इति ।

आश्लायनः,— “अथ सपिण्डीकरणं सम्पूर्णं सम्बत्सरे विपचे
वा यदश्वा वृद्धित्वसापद्यते” इति ।

अत एव शातातमः,—

अवांक् सम्बत्सराहृद्धौ सम्पूर्णं वत्सरेऽपि वा ।

पैठीमसिः,— “तृतस्य मासि मासि आर्द्धं कुर्यात् सम्बत्सरान्ते
विसर्जनं नवमास्यं” इत्येके । विसर्जनं सपिण्डीकरणं नवमास्यं नव-
भिमासि निष्पाद्यमित्यर्थः । एवं सपिण्डीकरणस्य स्नातगव्येणैव नव
कालाः । यत्तु कल्पतरावुक्तं^(१) उत्तरमासि वृद्धौ निश्चितायां पिण्ड-
पितृपशानुरोधेन च सपिण्डीकरणापकर्षं इति । तत् वर्धनापच-
प्राधान्यप्रदर्शनाय न तु स्नातगव्यनिवृत्त्यर्थं । एव गद्यायाचार्यं स-
पिण्डनापकर्षं^(२) ।

वृद्धिआहृद्धौ गद्यां गच्छन् सद्यः कुर्यात् सपिण्डनम् ।

इति चेमाद्रिधृतवचनात् । अथ गच्छित्युक्त्वा दीपदानं
गद्याआहुतिमिति धर्ममध्ये गद्याआहुत्य निषेधाच्च गद्याआर्द्धं न
कार्यम् । गद्यायावैव कर्तव्या इत्यस्मद्देशसमाचारः । देशविशेषे
तु गद्याआहुतमपि कुर्वन्ति ।

यत्तु,— आननयात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।

इति उग्रमोक्षनं तद्देशविश्वव्यौतिविकावधारितायुःसमाप्त-
विषयम् । तेषु कालेषु कर्तृविशेषा भविष्ये,—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् यजमानस्तनयिमान् ।

(१) कल्पतरुकारादावुक्तम् ।

(२) सपिण्डीकरणापकर्षं ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णोऽब्दे भरतर्षभ ॥

कर्त्तरि साग्निके तु काष्ठांजिनिः,—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववत्साग्निमान् सुतः ।

परतो दशरावाच्चेत् कुक्षरब्दोपरौतरः ॥

दशरावात्परतः कुक्षयेत् एकादशाहे कुक्षयेत् इत्यर्थः । इत-
रोऽजग्निः । अब्दोपरौत्यर्थः । “अमावास्यायामपराहे पिण्डपितृयज्ञेन
वरन्ति” इति श्रुत्या साग्नेः पिण्डपितृयज्ञस्यावकम्पकत्वात् ।

तथाच गालवः,—

सपिण्डीकरणाग्नेते पैहकं पदमास्थिते ।

आहिताग्नेः शमीवास्यां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते ॥

अथ यत् सपिण्डीकरणमुक्तं, तदेकादशाहे दर्शपात एव बोध्यम् ।

तथाच भविष्ये,—

यजमानोऽग्निमान् राजम् प्रेतस्थानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥

यजमानः, कर्त्ता ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं दर्शाद्यथाविधि ।

निर्वर्त्य आहुं कृत्वा द्वादशाहे सपिण्डनं कार्यम् ।

गोभिलः— साग्निकस्य यदा कर्त्ता प्रेतस्थानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥

तथाच द्वादशाहे दर्शपाते तु साग्निकेनापि एकादशाहे एका-
दशाहश्राद्धं कृत्वा द्वादशाहे सपिण्डनं कार्यं, अत एव द्वादशैका-

दशे वाङ्नि इति वक्ष्यमाणवृहसत्युक्तौ एकादशाहस्य पञ्चादुक्तिः ।
एकादशाह निर्वर्त्य इति स्फुटमुक्तं च ।

अर्वाक् सपिण्डीकरणात् कुर्यात् आह्वानि षोडश ।

इत्युक्तेः, एकादशाहे द्वादशापि वा इत्युक्तेष्वेकदिने षोडश-
आह्वानां करणमविरुद्धमिति श्रुतपाश्चादयः ।

द्वादशाहादिकालेषु सपिण्डीकरणेष्विमे ।

साग्वनश्चित्तविधय कर्तुरेव नियामकाः ॥

इति स्मृतिमद्भूतोक्ते द्वादशैकादशाहयोरन्यतरक्षिप्तेष्वेव साग्निकः
कर्त्ता कुर्यान्नान्यत्र । विस्तरस्तु कालादर्शं द्रष्टव्यः ।

एव च सति निरग्निरपि कार्यवशात् द्वादशाहादियु सपिण्डी-
करणाचारोऽपि अविरुद्धः । एवं चिपचेऽपि बोध्यम् ।

तथा च सुमन्तु,—

प्रेतयेदाहिताग्निं स्यात् कर्त्तान्निगिर्यदा भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे द्वितीयके ॥

किन्तु निरग्निकेन साग्निकस्य पितुः सपिण्डीकरणं चिपच एव
कार्यं इत्यर्थः । यदा कदाचिदपि प्रमादात् साग्निको द्वादशाहे
एकादशाहे वा सपिण्डग्नं न कुर्यात्, निरग्निरपि साग्निकस्य पितुः
चिपचे सपिण्डग्नं न कुर्यात् । तत्सन्निहितोत्तरकाले कुर्यात् ।

तथा च गोभिलः,—

द्वादशाहादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् कालेषूत्तरभाविषु ॥

दशाहमध्ये ॥ दर्शपाते पिण्डपितृयज्ञयतिरिक्तदर्शान्तरमवधौत-

कर्मानुष्ठानम् । तथा माहसपिण्डानन्तरमेव पिण्डपितृयज्ञकरणं,
माहदशाहमध्येऽप्येवं दशानुरोधेन अग्नौष्मकरणे लिखितमनुमन्त्रे-
यम् । आहिताग्नेर्जीवन्पितृकले तु पिण्डपितृयज्ञानारम्भपरत्वेवाह-
तत्वात् माहसपिण्डनं अनाहिताग्निपुत्रवत् पूर्वेऽन्वे चिपसादौ वा
कुप्यात्, पिण्डपितृयज्ञाभावात् । एतेन प्रमौतपितृकस्यापि साम्नि-
कस्य विमाणादेः स्वकात् एव सपिण्डनमिति सिद्धम् । पुत्रस्य
साम्निकत्वे एकादशाहदादशाहयोर्दशंपातेऽग्नौचेऽपि दशानुरोधेन
सपिण्डनमित्यग्नौष्मस्तावे लिखितं । अग्नौष्मानन्तरं दशंपाते तु
अग्नौष्मानन्तरमेव^(१) सपिण्डनम् ज्येष्ठभ्रातृस्त्वस्यसाम्निकत्वे यदा भार्या-
मरणादिना आधानानधिकारित्वे साम्निकेन कनिष्ठभ्रात्रापि पिण्ड-
पितृयज्ञानुरोधेन एकादशाहदौ सपिण्डनं कार्यम् ।

ज्येष्ठो भ्रातानग्निमांसेत् कमिष्ठः साम्निको भवेत् ।

कनिष्ठेनैव कर्त्तव्या सपिण्डीकरणक्रिया ॥ इति स्मृतेः ।

एभिधे विषये कनिष्ठेनैव उत्तरयोऽश्वकं कार्यं इत्ययंतो
भवति, साम्निकस्य कर्त्तुंदाविंशतिदिने दशंपाते तु, दादशाहेन^(२)
वा कुप्यात्, इति वाक्यात् श्राद्धविवेककारा एकादशाहदिदाद-
शसु दिनेषु व्यवस्थामाहुः । तथाच एकादशाहे एकादशाहश्राद्धं
कृत्वा तद्दिन एव प्रथममाशिकम् । दादशाहे त्रैपक्षिकं कृत्वा तत्रैव
द्वितीयमाशिकं । त्रयोदश-चतुर्दश-पञ्चदशाहेषु तृतीय-चतुर्थ-पञ्च-
ममाशिकानि । षोडशाहे ऋणवाण्याशिकषष्ठमाशिके । सप्तदशा-

(१) अग्नौष्माश्रमदिने सपिण्डनमित्यपि पूर्वमुक्तं ।

(२) दादशाहेऽपि ।

ष्टादशो न विंश विंशैक विंशाद्येषु सप्तमाष्टम-नवम-दशमैकादशमासि-
 कानि । द्वाविंशाद्ये जनसाम्बत्सरिकद्वादशमासिके कृत्वा तत्रैव
 सपिण्डनं, तिथिरुद्धौ तु द्वाविंशेऽङ्गि जनसाम्बत्सरिकं त्रयोविंशेऽङ्गि
 द्वादशमासिकसपिण्डने कार्यम् । यदा त्वेतद्वद्मध्येऽन्तिममासं त्यक्त्वा
 मध्येऽधिमासपातः, तदा तत्संख्यकदिने आधिमासिकयाद्धं ।
 ततः परदिनेष्वपरमासिकयाद्भानि । द्वादशमासे त्वधिमासपाते
 द्वाविंशेऽङ्गि आधिमासिको न साम्बत्सरिकद्वादशमासिकसपिण्डनानि
 कार्याणि । अयमाचारः सर्वग्रिष्टसक्तः । यत्तु कैचिदत्र लिखितं
 रुद्धिनिमित्ताभ्युदयिकश्राद्धेऽपि अनयैव रीत्या एकादशाहमारभ्य
 द्वादशदिने सपिण्डनं कार्यम्, इति । तदभ्रान्तिमूलम् । तत्त्रयो-
 विंशेऽङ्गोऽपि रुद्धौ द्वाविंशेऽङ्गोऽपि सम्भवति, नान्यथ । तथाहि, “यद्-
 ह्वां रुद्धिरापद्यते” इति गोभिलसूत्रे, “अथ सपिण्डीकरणं” इति
 आश्वलायनसूत्रे च यो रुद्धिनिमित्तः सपिण्डनापकर्षः उक्तः, तत्र,
 “प्रागावर्त्तनात् अङ्गः कालं विद्यात्”, इति गोभिलसूत्रान्तरेण,
 “पूर्वाङ्गे दैवतं कर्म” इति शातातपोक्त्वा च रुद्धिश्राद्धस्य पूर्वाङ्गे
 विधानात्, सपिण्डनस्य पार्वण्येन अपराङ्गे विधानात्, तयोः समा-
 धानाय तत्संस्थितपूर्वदिने एव सपिण्डनापकर्ष इति सर्वैर्निर्णीत-
 मिति, द्वादशाद्येन वा कुर्यादित्यस्यान्यथ प्रवृत्तिरेव ।

अत एव तथाचारो न दृश्यते रुद्धौ^(१) । रुद्धिं निश्चित्य
 सपिण्डने कृते तत्र विघ्नवशात् रुद्धभावेऽपि पुनः सपिण्डनं कार्यम् ।

“प्रेतानामिह सर्वेषां” इति पूर्वोक्तज्ञातातपोक्ता पितृत्वप्राप्त्य-
नन्तरमेव सपिण्डनस्य निधिद्वत्वात् ।

अथ द्वादशमासस्याधिमासत्वे सपिण्डनविचारः ।

तत्र,— अमंकान्ते हि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

इति क्षारीतादिषड्वचनैः पूर्वोक्तमलमासलिखितव्यवस्थायां^(१)
द्वादशमासस्याधिमासत्वेऽपि तदधिमासिकद्वादशमासविहितश्राद्ध-
सपिण्डनानि कार्याण्येव । ईदृशे विषये शब्दे चयोदशे मासि
वार्षिकश्राद्धं पुनः कार्यम् ।

आब्दिकं प्रथमं यस्य प्रकुर्वीत मलौघुचे ।

चयोदशे तु मन्त्राग्ने कुर्वीत पुनराब्दिकम् ॥

इति व्यासोक्तेः । एवं अपरुष्याब्दमध्ये सपिण्डने कृतेऽपि पूर्णऽब्दे
पुनराब्दिकश्राद्धकरणम् ।

अथ यत्तु गौडैः तिथितत्वाकारैः,—

पूर्णे सम्बत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम् ।

तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते ॥

इति हेमाद्रिष्टतवाक्यात् पूर्णऽब्दे क्रियमाणात् श्राद्धात् यथोभयं
निर्वहति, तथा अपरुष्यसपिण्डनादपि उभयोर्निर्वाहः, न पूर्णं वत्सरे
आब्दिकान्तरं । गोभिलेन पूर्णऽब्दे सपिण्डीकरणमभिधाय अत-
ऊर्द्धं सम्बत्सरे सम्बत्सरे प्रेतायाचं दद्यात् यस्मिन्महनि प्रेतः स्यात्
इति सूत्रे आद्यान्दादूर्द्धं साम्बत्सरिकविधानाच्च, इति, तत्र युक्तिमहं ।

पूर्णेऽब्दे सपिण्डने तद्दिने पुनराब्धिककरणशङ्कायां तेनैवाब्दिकं
तन्तसिद्धमिति हेमाद्रिदृष्टतवाक्यस्याभिप्रायः ।

अत एव पूर्णं इत्येवोक्तं न त्वपकर्ष इति यत्तु सूत्रे अत-
र्कजमित्युक्तं तदार्थिकस्याद्भुत प्रत्यब्दमवश्वकरणार्थमिति । यस्मिन्
अहनि मृततिथेरपराह्वयापित्वं^(१) तस्मिन्नहनि सपिण्डीकरणश्च^(२)
उक्तत्वात् तदनुरोधेन तद्दिने तत्पूर्वमासिकस्यापि अन्यतिथौ^(३)
करणम् ।

अपुत्रस्यापि सपिण्डीकरणं ।

तथा च लोपादिः,—

सर्वाभावे स्त्रियं पत्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात्ततः पार्वणमेव च । इति

एवं अपुत्रायाः स्त्रिया अपि,

तथा च पैठीनसिः,—

अपुत्रायाश्च पत्यान्त पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

अपुत्रादिभिः सहैवाष्टाः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

एतदपि सर्वाभावेऽपि बोध्यम् ।

ननु,— अपुत्रस्य परे तस्य नैव कुर्यात् सपिण्डताम् !

अग्नौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् । इति ।

अपुत्रा ये मृताः केचित् पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।

तेषां सपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

(१) अपराह्वयापि ।

(२) सपिण्डीकरणशङ्कानुष्ठानस्य ।

(३) अन्यतिथ्यापि ।

इत्युक्तिद्वयेनापि सपिण्डीकरणाभावः प्रतीयते, इति चेन्न
तदुक्तोः प्रजाः चोत्पादयितव्याः इत्यर्थवादकतया निर्णयान् ।

अविवाहितस्य तु सपिण्डनाभावः ।

द्वादशात् वत्सरादर्शकं पौगण्डमरणे सति ।

सपिण्डीकरणं न स्यादेकोदिष्टादि कारयेत् ॥

इत्यन्यत्रोक्तेः । पौगण्डो वात्सकः । आदिपदेन एकादशाह^(१)—

आह्नाद्युपसङ्गहः ।

यच्छैतानि न कुर्वीत एकोदिष्टानि षोडश ।

पिशाचत्वं^(२) भवेत्तस्य दत्तैः आह्नयतैरपि ॥

इति जावास्तुत्या सपिण्डनं विनापि एकादशाहआह्नाभिधानात् ।

पितामहादिभिः पितुः सपिण्डनम् ।

तथाच भरदाजः,—

पितुः सपिण्डीकरणं तस्य पित्रादिभिः सह ।

पुरुषाणां च सर्वेषां तद्वत्कुर्यात् सपिण्डताम् ॥

पुरुषाणां पित्र्यादीनां । एतेन यः कस्यिदधिकारी प्रेतस्य

पित्रादिभिः सह कुर्यात् इत्यर्थः ।

स्त्रीणामपि सपिण्डनमावश्यकं ।

तथा च विष्णुः,—

सपिण्डीकरणं स्त्रीणां कार्यमेव यथा भवेत् ।

यावज्जीवं तथा कुर्यात् आह्नं तु प्रतिवत्सरम् ॥

तामां सपिण्डीकरणं पितामहादिभिः सह ।

तथाच शङ्खः,—

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत् सुतैः ।

पितामह्यादिभिः माहूँ सपिण्डीकरणं स्रतम् ॥ इति ।

पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतिप्रतैः ॥

इति धमवाक्यम् ।

यद्य,— मृतं यानुगता नाथं सा तेन सहपण्डिताम् ।

अर्हति स्वर्गवासश्च यावदाभूतविश्रवम् ॥ इति ।

अन्यारोहेऽपि आतातपवाक्यम् तत्फलव्यवस्थात् काम्यं, इति तत्राद्रियते । एवमन्येऽपि ये स्त्रीविषये भेदाः स्मृतिषु उक्ताः, ते दैवादिविवाहोत्पन्नपुत्रविषया इति कैरपि नाद्रियन्ते ।

पितामह्यादिजीवने ब्राह्मणन्दोगपरिशिष्टयोः,—

मृते पितरि यस्याय विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्तथः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥

सुमनुरपि,— यथाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डनम् ।

पितृत्वमश्रुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

एवं पुरुषत्रयस्य नियतत्वात् पितामहे जीवति प्रपितामह्यादित्रयेण पितामहप्रपितामहयोर्जीवितोर्द्व्यप्रपितामहादित्रयेण सह सपिण्डनम् ।

मातृविषयेऽपि ब्राह्मणे,—

मातर्यथ मृतायां तु विद्यते चेत्पितामही ।

प्रपितामहीपूर्वन्तु कार्यस्तत्राप्यथ विधिः ॥